

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalthistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

4 BIND

BORNHOLMSKE SAMLINGER

FJERDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHADEL FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1909

INDHOLD:

	Side
H. JOHANSEN: Viser i bornholmsk Mundart	1
Nr. 26. Nilus & Ingelil.	
27. Kongijn & Karna.	
28. Aneta.	
29. Elverhøj.	
30. Sjøen Åge & Rosan.	
31. Jå va lidijn horra.	
32. Kjælijnjens skrifta.	
33. Præstijn & bonens konna.	
34. Håraviza.	
35. Jørnsa & Håns Nels.	
36. Bonijn & Greta.	
37. Griskijn & Greta. (a)	
38. Griskijn & Greta. (b)	
39. Rispijn & Værpællsan.	
40. Jå gjijkj maj a væjn.	
41. Hå-driv-jemm. (a)	
42. Hå-driv-jemm. (b)	
43. Hå-driv-jemm. (c)	
44. Hå-driv-jemm. (d)	
45. Ria, ria, rånka. (a)	
46. Ria, ria, rånka. (b)	
47. Skossters galt.	
48. Et Spørsmål.	
49. Bællaviza.	
50. Vizzeliron, mett lijlla barn.	
J. BULMER: Bemærkninger om Bornholms Bøndergaarde	41
J. BULMER: En Retssag, behandlet paa Hammershus i 1570	62
Journalist K. A. PETERSEN: Om Ibsker Højlyng	74
H. MØLLER: Smaatræk af Bornholms Flora	86
M. K. ZAHRTMANN: Bornholms Tilskikkelser i Christian	
4.s sidste Svenskekrig.	101
M. K. ZAHRTMANN: Af Samlermappen	175

VISER I BORNHOLMSK MUNDART

SAMLEDE OG NEDSKREVNE AF
H. JOHANSEN.

UDGIVET AF BORNHOLMSK SAMFUND

2 SAMLING

Nr. 26. Nilus å Ingelil.

— Kongijn, hajn ri - er i skâuijn ver å, å
me hannømm føl - ler sjøn In - ge - lil då. — Æt - te
vijn-ter kom - mer vå - rijn.

Kongijn rier i skâuijn så grøn,
ver bæjkkijn hajn savnar senn dâterlil sjøn.
— Ætte vijn-ter kommer vårijn.

Å kongijn, hajn sorjar¹⁾ àuer Ingelil sin:
»Å vår ble du å²⁾, sjøn dâterlil min?«

Hajn Nilus rier te kongens går hen,
hajn va sijn harre så fujltro ejn venn.

Hajn Nilus hâr sett dejn fiene-skâra³⁾,
hajn rier te kongijn for hannømm å våra⁴⁾.

Dær Nilus, hajn kom te bæjkkijn så svâl,
hajn bijnjer sijn hest å løssnar sijn sâl⁵⁾.

Dær Nilus, hajn kom te bæjkkijn så klâr,
en jomfru sjøn hajn dær bler vår.

»Å hør du, stolt Nilus, kom ner te maj,
jâ hâr så majjed â sajja daj.

»Å hør du, stolt Nilus, kom ner te maj,
jâ hâr så majjed â viza daj.«

Dejn jomfru sjøn flier⁶⁾ stolt Nilus ejn drik,
så foldes di ad alt te dejn bæjkj.

Dær dajnsada stora, dær dajnsada små,
dejn liden havfru mon' gujlharpan slå.

Dejn liden havfru mon' gujlharpan slå,
så løsstelit dajnste di gujlfiska små.

Så løsstelit kvæjed me gujlhorn di sprong,
â aile små jomfruer dajnste â song.

Dejn jomfrulil te hajn Nilus så:
»Maj synes, a skâuijn taver vårt blå⁷⁾).

Å hør du, stolt Nilus, va jâ sajjer daj,
du hâr inte jemma i bæjkkijn hos maj!

Du hâr inte jemma i bæjkkijn hos maj,
for kongijn, dijn harre, hajn rår âuer daj.

For du ska hâ jemma i kongens gâr,
di fiener hannømm så hårdt mon slå.

Di fiener hâr dijn konge fongad,
di fiener hâr hans hænner bujnjed⁸⁾).

Hajn Nilus sætter saj op på sijn hest,
så rier hajn, som hajn kajn bedst.

Dejn jomfru sjøn i bæjkkijn mon gå:
»I såla⁹⁾ jorra hesta, svænnana små!«

Dejn jomfru sjøn mod fienijn re(d),
å aile små svænnana folde me.

Å aile di fiener faldt te jor,
men kongijn, hajn for jomfruen står.

Å jomfruen løzer kongens bân¹⁰⁾,
å kongijn tår dejn jomfru i hånd.

»Hå tak, du lijlla jomfru fin,
for du hår vautad æran min.

Å vil du varra dâtern min,
så klær jà daj i søllkje fin.

Sjøn Ingelil jà alri får se,
å vil du så menn dâter ble¹¹⁾?«

»Du fria denn dâter frå bruzenes strømm,
du stikker dett svær i mijn søllkjesømm.«

Å kongijn sett svær i dejn søllkjesømm stak,
å aile småfolken di re(d) væk.

Å kongijn op te jomfruen så,
sjøn Ingelil for hannømm mon stå.

Å kongijn, hajn satte senn dâter paa hest,
hajn Nilus re(d) saj te brojlløppsfest.

Hajn Nilus re(d) saj te brojlløppsgår,
sjøn Ingelil hajn te frâue får.
— Ælte vijnter kommer vårijn.

[Tekst og Melodi efter *Martha Kristine Hansen*,
død i Østermarie 15. 2. 1907.]

¹⁾ sørger. ²⁾ af. ³⁾ Fjendeskarc. ⁴⁾ advare. ⁵⁾ Sadel. ⁶⁾ rækker.
⁷⁾ hvert Blad. ⁸⁾ bundet. ⁹⁾ sadle. ¹⁰⁾ Baand. ¹¹⁾ blive.

Nr. 27. Kongijn å Karna.

— Kong - ijn âu - er ræ - jed¹⁾ rår,
— Har - re mijn!²⁾ — men dajn - sijn let i
skâu - ijn går — om som - marijn, når an - ra små
fâu - la, di sjun - ga væl!

Dajnsijn går i skâuijn ved å.

— Harre mijn! —

Dær dajnsa redd'ra å svænnana små,

— om sommarijn,

når anra små fâula di sjunga væl!

Dajnsijn går i skâuijn så grøn,
men sjunger stolt Karna i kvæjllen³⁾ så sjønt.

Kongijn våunar⁴⁾ å sajjer så:
»Kajn mina svænna gujlharpan slå?«

»Dina svænna kajn inte gujlharpan slå,
ded e liden Karna, som sjunger så!«

Liden Karna fram for kongijn mon stå.
»Å vil du for maj gujlharpan slå?«

Liden Karna song om kâmp å dø⁵⁾,
å kongijn gâ Karna klæ å fø⁶⁾.

Liden Karna song om øllv⁷⁾ å ravn,
å kongijn tâu liden Karna i favn.

Liden Karna song så frydefujl,
— Harre mijn! —
å kongijn gâ Karna kronan å gujl,
— om sommarijn,
når anra små fåula, di sjunga væl.

[Tekst og Melodi efter *Martha Kristine Hansen*,
død i Østermarie 15. 2. 1907.]

1) Riget. 2) Herre min. 3) i Aftenstunden. 4) vaagner. 5) Død.
6) Føde og Klæder. 7) Ulv.

Nr. 28. Aneta.

A - ne - ta, hon sodd ver ha - ved å
 song, då kom dær ejn hav - majn frå
 hav - sens bonn¹⁾ — å ja, ja, ja — då
 kom dær ejn hav-majn frå hav - sens bonn.

»A hør, du Aneta, va jâ sagger daj,
 å vil du inte varra i haved hos maj?
 — å ja, ja, ja —
 å vil du inte varra i haved hos maj?«

»Jo gjærna vil jâ varra i haved hos daj,
 når bâra får å moer inte lajnta²⁾ ætte maj.«

Hajn lokkte hæjnjes øra, hajn holdt for hæjnjes mujn
 å føre na³⁾ me saj te havsens bonn.

Aneta hos dejn havmajn va i åta år,
 sju horra⁴⁾ dær di sammen får.

Aneta, hon sodd ved vaggan å song,
 hon hørâ frå kjærkjan kjærkjeklokkeklong.

Aneta, hon gjikkj te dejn havmajn å så:

»Å må jân'te⁵⁾ jemm te menn kjærkja gå?«

»Jo, gjærna må du te kjærkjjes gå,

kom bâra ijen te bællana⁶⁾ små!«

Hajn lokkte hœjnjes øra, hajn holdt na' for mujn
å føre na op frå havsens bonn.

Aneta, hon ijn a kjærkjedørn tren,

så kom hœjnjes moer âu gânes dærijn.

»Å hør, du Aneta, va jâ sajjer daj,

å vårfor hâr du vad så læjnje frå maj?«

»I åta år va jâ på havsens bonn,

sju horra jâ lâ⁷⁾ i dejn havmajns honn⁸⁾.«

»Å hør, du Aneta, fortæl du nu maj,

va jagâua⁹⁾ hadde dejn havmajn te daj?«

»Dejn havmajn, hajn gâ maj et præjtit gujlskrin

å klædde maj i søllkje¹⁰⁾ fin.«

»Å hør, du Aneta, fortæl du nu maj,

va jagâua hadde dejn havmajn te daj?«

»Dejn havmajn, hajn gâ maj et præjtit gujlban,

ded klædde alri bære nân drønnijnjahonn.«

»Å hør, du Aneta, fortæl du nu maj,

va jagâua hadde dejn havmajn te daj?«

»Dejn havmajn, hajn gâ maj en harpa å gujl,
som jâ kujnje slå, når jâ va sorrifujl.«

— Dejn havmajn, hajn kom nu a kjærkjedørn ijn,
å aile småbilleden¹¹⁾ vænde saj omkræjn.

»Å hør, du Aneta, va jâ sajjer daj:
di bællana små, di lajnta¹²⁾ ætte daj!«

»Å lajnta di aile så ætte maj,
så får du men¹³⁾ lâ domm læja¹⁴⁾ me daj.«

»Å tæjnjkj på di store å tæjnjkj på di små,
å tæjnjkj på dejn vetta¹⁵⁾, som i vaggan¹⁶⁾ lå «

»Jâ tæjnjkjer varkan på stora æjlle små,
lânt minre på dejn vetta, som i vaggan lå.«

Dejn havmajn sto ena på kjerregår¹⁷⁾
me tåra i øjjen å gujl i hår.

Dejn havmajn, hajn sonk i bøljan dejn blå
å tåu så jemm te bællana små. —

Aneta, hon sodd saj i dørn for å sy,
dejn havmajn, hajn kom te kjærkjeby.

»Å hør, du Aneta, va jâ sajjer daj,
di bællana jemma, di lajnta ætte daj.«

»Å lâ domm men lajnta bodde stora å små,
jâ alri mera te domm vil gå!«

Dejn havmajn, hajn kàste et gujlæbbble ijn,
Aneta, hon fijkkje et ajnjed sijn.

Hajn lokkte hænjes øra, hajn holdt na for mujn
å føre na me saj te havsens bonn.

Dejn havmajn drev væk på bøljan dejn blå,
Aneta hon folde me' ijn¹⁸⁾ jemm te di små.

Dejn havmajn jemm te bællana kom
å me saj hadde hajn moern te domm,
— å ja, ja, ja —
å me saj hadde hajn moern te domm,

[Teksten efter *H. Jensen*, død i Svaneke 7. 5. 1894.
Melodien efter *Nicoline Finne, Vang*.]

- ¹⁾ Havsens Bund. ²⁾ længes. ³⁾ hende. ⁴⁾ syv Drenge. ⁵⁾ jeg ikke.
⁶⁾ Børnene. ⁷⁾ lagde. ⁸⁾ Haand. ⁹⁾ hvilken Fæstensgave. ¹⁰⁾ Silke.
¹¹⁾ alle Smaabillederne. ¹²⁾ længes. ¹³⁾ kun. ¹⁴⁾ lege. ¹⁵⁾ lille. ¹⁶⁾ Vuggen.
¹⁷⁾ Kirkegaard. ¹⁸⁾ med ham.

Nr. 29. Elverhøj.

— Jå lå¹⁾ maj på grø - na høj, mi - na
oj - en ble så tun - ga; en jom-fru sjøn i -
mod maj kom, hon gâ saj te å sjunga. — Å
ja, vår ble hon å!

Hon song om træ me gujlblå på,
 om fåula små i skâuijn,
 å om di monga pibla små²⁾,
 som læjte dær i højijn.
 — Å ja, vår ble hon å!

Hon song om ørn, hon song om høi³⁾,
 hon song om fåul på kvista,
 hon song om fisk i diva hav⁴⁾,
 vår måtte hon maj frista!

Hon læjte me mett favra hær
 å strøjte bløtt menn pajnja⁵⁾:
 »Å vil du me i højijn gå,
 så får du gujl de grajnja⁶⁾?

Å vil du me i højijn gå,
 så får du gujl de grajnja,
 å vil du me i højijn gå,
 du inte jemm⁷⁾ ska lajnta⁸⁾!

Å vil du me i højijn gå,
 du hujn⁹⁾ ska læra bijnja¹⁰⁾,
 å altid ska du gujlæbbble få,
 å hârajn¹¹⁾ lær du å hijnja¹²⁾.

Å vil du me i højijn gå,
 så ska mijn song daj røra,
 å vil du me i højijn gå,
 så ska du maj tehøra?^{*}

Då hånajn¹³⁾ gâlde fosta gong¹⁴⁾,
 så holdt di op å læja¹⁵⁾,
 då hånajn gâlde anra gong,
 så ble di aile blæja¹⁶⁾.

Då hånajn gâlde tredde gong,
 så græd dejn jomfru rena,
 å me et slap hæjnjes song,
 å jâ va ganske ena.
 — Å ja, vår ble hon å!

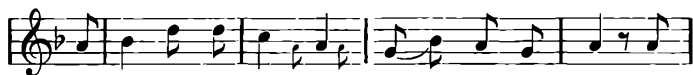
[Tekst og Melodi efter H. Jensen.
 død i Svaneke 7. 5. 1894.]

1) lagde. 2) de mange smaa Piger. 3) Høg. 4) i dybe Have. 5) Pande.
 6) glimrende. 7) hjem. 8) længes. 9) Hund. 10) binde. 11) Haren 12) ind-
 hente. 13) Hanen. 14) første Gang. 15) at lege. 16) saa blev de alle blege.

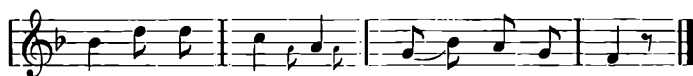
Nr. 30. Sjøn Åge å Rosan.

Dær våu-ser¹⁾ en ro - sa så grajn²⁾ i kongens går.

Dejn ro-san, hon blomstrar som - mar å vår, dejn

ro-san, hon blomstrar som - mar å vår.

Sjøn Åge, hajn gjer saj te kongens går astâ³⁾;
 : men roser å blomster, di tava dorra blâ⁴⁾.

Hon låner Åges båua⁵⁾ for å snyder fåul me lyst;
: men pilijn⁶⁾, hajn rammer sjøn Åge i bryst. :|

Sjøn Åge, hajn storrtter⁷⁾, hajn storrtter tungt te jor;
: men rosan, hon knælar så kjesam⁸⁾ ver hans fod. :|

Å rosan, hon sorjar, hon sorjar tiden hen.
: »Tegje⁹⁾ maj de ona, jâ gjore daj, mijn venn!« :|

Sjøn Åge, hajn våunar¹⁰⁾, hajn våunar frisk å glâ,
: å roser å blomster, di dajnsa nu i rå¹¹⁾. :|

[Tekst og Melodi efter *Hans Chr. Mortensen*,
død i Svaneke 20. 1. 1904.]

¹⁾ vokser. ²⁾ fin. ³⁾ af Sted. ⁴⁾ de taber deres Blade. ⁵⁾ Bue. ⁶⁾ Pilen.
⁷⁾ styrter, falder. ⁸⁾ bedrøvet. ⁹⁾ tilgiv. ¹⁰⁾ vaagner. ¹¹⁾ i Rad.

Nr. 31. Jâ va lidijn horra.

Jâ va li - dijn hor - ra¹⁾, jâ skuj - le våu - ta
får, ja våu - ta får, ja våu - ta får, — for
jâ va li - dijn hor - ra.

Jâ kom ud i lyngijn²⁾,
å fârn løvv dorra vaj,
løvv dorra vaj, løvv dorra vaj —
— for jâ va lidijn horra.

Jâ løvv ætte kraitorn³⁾,
 men hijnde⁴⁾ ijkkje domm⁵⁾,
 nai ijkkje domm, nai ijkkje domm —
 — for jâ va lidijn horra.

Jâ så soln⁶⁾ å sjunka⁷⁾,
 men fârn va bâra væk —
 va bâra væk, va bâra væk,
 — for jâ va lidijn horra.

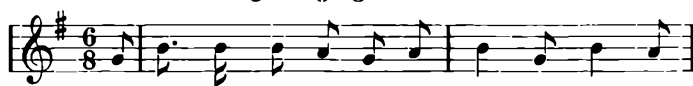
Jâ løvv jemm te gârijn,
 men fârn, di va'kje⁸⁾ dær,
 di va'kje dær, di va'kje dær —
 — for jâ va lidijn horra.

Jâ fijkj pryl å bonijn,
 men moer gâ maj mât,
 hon gâ maj mât, hon gâ maj mât —
 — for jâ va lidijn horra.

Jâ e lidijn horra,
 men God⁹⁾ bevârar maj,
 bevârar maj, bevârar maj —
 — for jâ e lidijn horra.

[Tekst og Melodi efter *Hans Chr. Mortensen*,
 død i Svaneke 20. 1. 1904.]

1) Dreng. 2) Lyngen (Højlyngen). 3) Kreaturerne. 4) naaede. 5) dem.
 6) Solen. 7) synke. 8) var ikke. 9) Gud.

Nr. 32. Kjælijnens skrifta.¹⁾

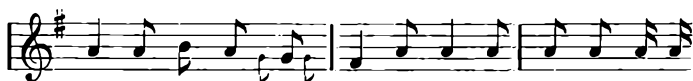
Å kjæ - lijn - jen sâ - la - da²⁾ Grab - ba³⁾ grå, — å

haj, kunn trå - ri - a trømmla — så red hon hænn te

denens går⁴⁾, dær lijg-gjer lånt au - an for Sømmla. »Å,

jar - ta den⁵⁾ vil du skrif - ta maj, for ai - le mina

syjnjer⁶⁾ vil jâ saj - ja daj?« »Å va for syjnjer

hâr du gjort?« »Dejn svâr - bro - gu - a kat - tijn

hâr jâ mort!⁸⁾ »Å nai, så kajn jân - te⁹⁾ skrif - ta daj, for

præ - stijn, hajn rår¹⁰⁾ âu - er maj.

Å kjælijnjen sâlada Grabba grå,
— å haj, kunn tråria trømmla —
så red hon hænn te præstens går,
dær lijggjer lånt åuan for Sømmla.

»Â, jarta præst, vil du skrifta maj,
 for aile mina syjnjer vil jâ sajja daj?«
 »Â va for syjnjer hâr du gjort?«
 »Dejn svârbrogua kattijn hâr jâ mor!«
 »Â nai, så kajn jân'te skrifta daj,
 for prostijn¹¹), hajn râr âuer maj.«

Â kjælijnjen sâlada Grabba grå,
 — â haj, kunn trâria trømmmla —
 så red hon hænn te prostens går,
 dêr lijggjer lånt âuan for Sømmmla.
 »Â, jarta prost, vil du skrifta maj,
 for aile mina syjnjer vil jâ sajja daj?«
 »Â va for syjnjer hâr du gjort?«
 »Dejn svârbrogua kattijn hâr jâ mort!«
 »Â nai, så kajn jân'te skrifta daj,
 for bispijn, hajn râr âuer maj.«

Â kjælijnjen sâlada Grabba grå,
 — â haj, kunn trâria trømmmla —
 så red hon hænn te bispens går,
 dêr lijggjer lånt âuan for Sømmmla.
 »Â, jarta bisp, vil du skrifta maj,
 for aile mina syjnjer vil jâ sajja daj?«
 »Â va for syjnjer hâr du gjort?«
 »Dejn svârbrogua kattijn hâr jâ mort!«
 »Â nai, så kajn jân'te skrifta daj,
 for kongijn, hajn râr âuer maj.«

Â kjælijnjen sâlada Grabba grå,
 — â haj, kunn trâria trømmmla —
 så red hon hænn te bispens går,
 dêr lijggjer lånt âuan for Sømmmla.

»Å, jarta hisp, vil du skrifta maj,
for aile mina syjnjer vil jà sajja daj?«
»Å va for syjnjer hâr du gjort?«
»Dejn svârbroguâ kattijn hâr jà mort!«
»Å nai, så kajn jân'te skrifta daj,
for kjaisarijn¹²⁾, hajn râr âuer maj.«

Å kjælijnjen sålada Grabba grå,
— å haj, kunn trâria trømmila —
så red hon hænn te kjaisarens går,
dær lijggjer lânt âuan for Sømmila.
»Å, jarta kjaisara, vil du skrifta maj,
for aile mina syjnjer vil jà sajja daj?«
»Å va for syjnjer hâr du gjort?«
»Dejn svârbroguâ kattijn hâr jà mort!«
»Å nai, så kajn jân'te skrifta daj,
for pavijn¹³⁾, hajn râr âuer maj.«

Å kjælijnjen sålada Grabba grå,
— å haj, kunn trâria trømmila —
så red hon hænn te pavens går,
dær lijggjer lânt âuan for Sømmila.
»Å, jarta pav, vil du skrifta maj,
for aile mina syjnjer vil jà sajja daj?«
»Å va for syjnjer hâr du gjort?«
»Dejn svârbroguâ kattijn hâr jà mort!«
»Å nai, så kajn jân'te skrifta daj,
for Vârharre, hajn râr âuer maj.«

[Efter Michelle Jensen, Rønne.]

1) Skriftemaal. 2) sadlede. 3) en graa Hoppe. 4) Degnens Gaard.
5) Hjerte Degn. 6) Synder. 7) sortbrogede. 8) myrdet. 9) jeg ikke.
10) raader. 11) Provsten. 12) Kejseren. 13) Paven.

Nr. 33. Præstijn å bonens konna.

»Præstijn kommer vån-ke-nes¹⁾, saj-jer bonijn.

»Lokk' ijn op å by' ijn ijn²⁾«, saj-jer bo-nens konna³⁾

»Lokk' ijn op å by' ijn ijn⁴⁾«, saj-jer bo-nens kon-na.

: »Va ska præstijn hå i då?« sajjer bonijn. :

: »Rizengrød å flæskastæj«, sajjer bonens konna. :

: »Va ska jå så hå i då?« sajjer bonijn. :

: »Lunad milk⁴⁾ å mollut brø⁵⁾«, sajjer bonens konna. :

: »Va ska præstijn hær i då?« sajjer bonijn. :

: »Præka for maj hela dajn«, sajjer bonens konna. :

: »Va ska jå så sjødda⁶⁾ i då?« sajjer bonijn. :

: »Våuta kvæj å ajnjed fæ«, sajjer bonens konna. : —

: »Vår ska jå så varra i nat?« sajjer bonijn. :

: »I vår lo å hos vår so«, sajjer bonens konna. :

: »Svinaluzen bida maj«, sajjer bonijn. :

: »Vænn daj om å bid ijen«, sajjer bonens konna. :

[Tekst og Melodi efter *Peder Jensen*, kaldet
»Pær Ost«, død i Østermarie 14. 6. 1906].

1) vandrende. 2) Luk op og byd ham ind. 3) Hustru. 4) sur Mælk.
5) mullent Brød. 6) bestille.

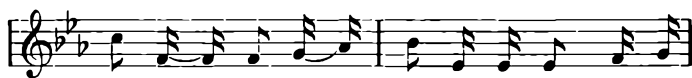
Nr. 34. Hâraviza.

— Bonijn gijkkje på marken å drev — tralla-

la - la - la, gijkj på mar-ken å drev — hajn

hi - te¹⁾ ejn hâ-ra²⁾, som dær sodd i snev³⁾. — Tralla-

la - la - la, tral-la - la.

Å bonijn tâu⁴⁾ hârajn me jemm te saj:

— Trallala-la-la, tâu ijn⁵⁾ jemm te saj —

»Se hær, du menn moer, va jà hær te daj!«

— Trallala-la-la, trallala.

»Nai, sæll' ijn⁶⁾ hægller, så e du så rår,

— Trallala-la-la, så e du så rår —

å pæjnja⁷⁾ få vi, mijn jarta fâr.«

— Trallala-la-la, trallala.

Å bonijn hænn te præstijn gijkj,

— Trallala-la-la, hænn te præstijn gijkj —

ejn sjellijn⁸⁾, hajn udå hannømm sijkj.

Trallala-la-la, trallala.

Men hârajn rapt⁹⁾ frå præstijn sprong,

— Trallala-la-la, frå præstijn sprong —

å præstijn fløj ætte i kjåulijn¹⁰⁾ så long.

— Trallala-la-la, trallala.

Men hârajn sjylde¹¹⁾ saj bâg en re¹²⁾,
 — Trallala-la-la, saj bâg en re —
 â præst â kjâul røj a helvede te.
 — Trallala-la-la, trallala.

[Tekst og Melodi efter *H. Jensen*,
 død i Svaneke 7. 5. 1894.]

1) fandt. 2) Hare. 3) sov. 4) tog. 5) den. 6) sælg den. 7) Penge.
 8) en Skilling. 9) hurtigt. 10) Kjolen. 11) skjulte. 12) en Tæt Række
 Træer eller Buske.

Nr. 35. Jørnsa â Hâns Nels.

— Jørn, hajn pi - ska-da på sijn kat. — Å

hâ, â hâ, â hâr-da e grân!!) — Å vår hâr du vad

hænna i nat? — De' stujn-jar²⁾ hos Hâns Nelsen!

»Jâ va uda i vår lo;
 — Å hâ, â hâ, â hârda e'grân! —
 men mollkad va denn bæssta ko.
 — De' stujnjar hos Hâns Nelsen!

Jâ va uda i kammarijn³⁾ dijn,
 men vækk va hønnu â bræjnjevin⁴⁾

Jå va uda i kammarijn vår,
men vækk va de' røjada fåralår.

Hænn te jorr stora sæjn jå drev;
men dær lå du så ena å snev.

»Va sajjer du, dijn rælia⁵⁾ kat!
Vår hår så moer vad i nal?»

»Tom va krokka å tomt va kår:
vår moer måd te Håns Nelsens bår.»

»Va sajjer du, dijn rælia kat,
hår moer vad hos Håns Nelsen i nat?»

Jørn, hajn ud a portijn⁶⁾ sprong,
hajn svore mera, ijn hajn song.

Då hajn te Håns Nels kom ijn,
hajn kujnje alri saj nån tijn.

Jørn, hajn hænn te sæjnjen så,
dær lå Hans Nelska⁷⁾ å hadde fåd små⁸⁾.

På bored sto kårn å krokkan me ørn,
— Å hå, å hå, å hårda e'grån! —
å moer grinada a' sijn Jørn.
— De' stujnjar hos Håns Nelsen. —

[Tekst og Melodi efter *Peder Jensen*, kaldet
»Pær Ost»; død i Østerlars 14. 6. 1906].

1) tøv en Smule. 2) det stunder, Næsen klør; naar »de' stujnjar»,
kan man vente fremmede. 3) Spisekammeret. 4) Honning og Brænde-
vin. 5) hæsliche. 6) Porten. 7) Hans Nielsens Kone. 8) født et Barn.

Nr. 36. Bonijn å Greta.

Bo - nijn så te Gre - ta i - går: — Fal-de-
 ri, fal - de - ra! — »Vil du in - te våu - ta
 mi - na får?« — Fal - de - - ri, fal - de - ra, våu - ta
 mi - na får, fal - de - ri!

»Greta så: »Nai, menn gonn¹⁾ gjorr jà i²⁾;
 — Falderi, faldera! —
 for våuta får, de' kajn jån'te li.«
 — Falderi, faldera, de' kajn jån'te li,
 falderi!

»Vil du varra menn konna³⁾ då?
 — Falderi, faldera! --
 Så goa då⁴⁾ du då ska få.«
 — Falderi, faldera, du då ska få,
 falderi!

»Nai, mijn får, om du gâ så en mark.
 — Falderi, faldera! —
 Dina folk⁵⁾ du hujntar⁶⁾ dijn gamla knark.«
 — Falderi, faldera, dijn gamla knark,
 falderi.

»Lâ men ble⁷⁾, denn toza⁸⁾ du e⁹⁾;
 — Falderi, faldera! —
 dær e anra stâ¹⁰⁾ anra pibla¹¹⁾ te¹²⁾.«
 — Falderi, faldera, anra pibla te,
 falderi!

[Tekst og Melodi efter H. Kofod, Østermarie.]

¹⁾ gonn: Udtryk, der benyttes, naar man vil bekræfte, hvad man siger. ²⁾ ej. ³⁾ Hustru. ⁴⁾ Dage. ⁵⁾ Tjenestefolk. ⁶⁾ sulter. ⁷⁾ Lad kun være. ⁸⁾ Nar. ⁹⁾ er. ¹⁰⁾ Steder. ¹¹⁾ Piger. ¹²⁾ til.

Nr. 37. Griskijn å Greta. (a)

Gri - skijn så te Gre - ta i går:
 — Haj - om, tral - la, fal - di - ral - la - la. — »Dejn
 væ - rijsn kjær du te vå - ra får!« Å
 haj-om, tral-la, fal-di-ral-la-la.

Greta, hon svor på senn sâlia sjæl:

— Hajom, tralla, faldirallala. —

»Ejn vær ska vi hå, men hajn får tâjn¹⁾ sæl²⁾.«

— Å hajom, tralla, faldirallala. —

Griskijn me sijn forrevvena kjâul³⁾,

hajn fløj ætte værijsn så rapp som ejn fâul⁴⁾.

Greta, hon holdte, å Griskijn, hajn stak.

— Hajom, tralla, faldirallala. —

Å vad ijkkje åu nåd forbajnjelit⁵⁾ pak!

— Å hajom, tralla, faldirallala.

[Efter Chr. Holm, Knudsker]

1) tage den. 2) selv. 3) Kjole. 4) Fugl. 5) forbandet.

Nr. 38. Griskijn å Greta. (b)

— Griskijn så te Gre-ta i-går: — Falde-
ri, fal-de-ra, så te Gre-ta i-går! — »Dejn
væ-rijn kjør hon te vå-ra får!« — Fal-de-
ri, fal-de-ra, kjør hon te vå-ra får, fal-de-
ri, fal-de-ra, fal-de - ral-la - la!

Greta svor på senn hællia sjæl:

— Falderi, faldera, på senn hællia sjæl! —

»Vil hajn hà saj ejn vær, må hajn stjælajn sæl.«

— Falderi, faldera, må hajn stjælajn sæl,
falderi, faldera, falderallala!

Å Griskijn sprong i sijn lâzua¹⁾ kjâul,
 — Falderi, faldera, i sijn lâzua kjâul! —
 så lætter i ænnajn, så rapp som ejn fâul.
 — Falderi, faldera, så rapp som ejn fâul,
 falderi, faldera, falderallala!

Griskijn svor ver sett sâlia liv,
 — Falderi, faldera, ver sett sâlia liv, —
 a hajn vijlle brøgga²⁾ sijn nya kniv,
 — Falderi, faldera, sijn nya kniv,
 falderi, faldera, falderallala!

Å Greta holdte, mens Griskijn, hajn stak.
 — Falderi, faldera, mens Griskijn, hajn stak! —
 Å vad ijkkje âu nâd forbajnjelit pak!
 — Falderi, faldera, nâd forbajnjelit pak,
 falderi, faldera, falderallala!

Greta kogte en pøllsa så long,
 — Falderi, faldera, en pøllsa så long! —
 mens Griskijn song sijn sjærtårzdassong.
 — Falderi, faldera, sijn sjærtårzdassong.
 falderi, faldera, falderallala!

Griskijn sprong op på bored å (red),
 — Falderi, faldera, op på bored å (red)! —
 â pøllsan ble så glat å så fed.
 — Falderi, faldera, så glat å så fed,
 falderi, faldera, falderallala!

[Efter P. Larsen, Svaneke.]

¹⁾ lasede. ²⁾ bruge.

Nr. 39. Rispijn å Værpællsan.

— Rispijn sodd på lo-ijn å kâ-sta-da korn,
 — Fal-de-ri, fal-de-ri, fal-di-ral-la-la-la-la — så
 kom dær ju trijl-le-nes et Mælgårs-Væ-rahorn. —
 Fal-de-ri, fal-de-ri, fal-de-ral-la-la-la-la!

Rispijn, hajn svor på sett højesta liv,
 — Falderi, falderi, faldirallalalala —
 a hajn vijlle brøgga sijn bæssta stekkekniv,
 — Falderi, falderi, faldirallalalala!

Å Værpællsan holdte, å Rispijn, hajn stak,
 å alt dætla sjedde¹⁾ i en sjærtårzdanat.

Pøllsan, hon ble ju så fed å så glat,
 for hon va ju fjælad i en sjærtårzdanat.

Rispijn, hajn svor på senn højesta sjæl,
 a hajn vijlle blæza ujnje pøllsekjælijn²⁾ sæl.

Å spellemajn spellada op nommer sju³⁾,
 — Falderi, falderi, faldirallalalala —
 å Rispijn, hajn dajnsada sæl me senn fru.
 — Falderi, falderi, faldirallalalala.

[Efter J. Holm, Hasle.]

1) skete. 2) Pølsekedelen. 3) Nummer syv.

Nr. 40. Jâ gjijkj maj a væjn.

Jâ gjijkj maj a væjn¹⁾, dær mø - te maj en paj - ja²⁾.

— Kving, kvang, kvâ, dajnsa på skrâ³⁾. — »Sekkenejn⁴⁾ vak-ker

hat, du hâr på daj«, sâ paj - jan te maj, »hajn

e så vakker, jâ kajn kjys-sa daj.« Paj-jan tâu⁵⁾ fat i

hat - tijn â drâu⁶⁾, hon drâu, â jâ drâu, vi

strit - ta - da, â vi drâu. Dejn he - la

sommarijn, dejn lon-ga høst så måt - te

jâ vâ-n-ka⁷⁾ hat-ta - løz.

Jâ gjijkj maj a væjn, dær møte maj en pajje.

— Kving, kvang, kvâ,

dajnsa på skrå. —

»Sekkenejn vakker frak⁸⁾, du hâr på daj,«

sâ pajjan te maj,

»hajn e så vakker, jâ kajn kjiysa daj.«

Pajjan tâu fat i frakkijn â drâu,

hon drâu, â jâ drau,

vi strittada, â vi drâu.

Dejn hela sommarijn, dejn longa høst

sâ måtte jâ vâanka frakkeløz.

Jâ gjijkj maj a væjn, dær møte maj en pajja.

— Kving, kvang, kvâ,

dajnsa på skrå. —

»Sekkenen vakker vest, du hâr på daj,«

sâ pajjan te maj,

»hon e så vakker, jâ kajn kjiysa daj.«

Pajjan tâu fat i vesten â drâu,

hon drâu, â jâ drâu,

vi strittada, â vi drâu.

Dejn hela sommarijn, dejn longa høst

sâ måtte jâ vâanka vestaløz.

Fortsættelsen omhandler andre Klædningsstykker.

[Efter *L. Olsen*, Ibsker.]

1) ad Vejen. 2) Pige. 3) paa skraa. 4) Sikken en. 5) tog. 6) drog.
7) vanke, vandrc. 8) Frakke.

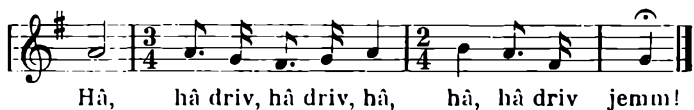
Nr. 41. Hâ-driv-jemm*). (a)

[Efter A. Kofod, Rutsker.]

*) Hyrdernes Sang, naar Kvæget mod Aften skulde samles og drives hjem til Gaarden. (Høres ikke i vor Tid.)

Nr. 42. Hâ-driv-jemm. (b)

[Efter H. M. P. Johansen, Svaneke.]

Nr. 43. Hâ-driv-jemm. (c)

[Efter H. M. P. Johansen, Svaneke.]

Nr. 44. Hå-driv-jemm. (d)

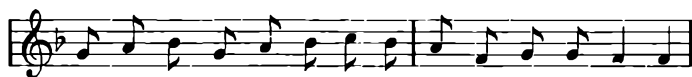
*) I Stedet for »Hå driv jemm te moer å få fåramilk å grød,« kunde man undertiden høre: »Hå driv jemm te får å få kgyramajja-strøj!« (Kgyramajja: en Slags Pisk. strøj: Prygl).

[Efter Laurits Peter Sommer, død i Østermarie
28. 10. 1908.]

Nr. 45. Ria, ria, rânka. (a)

Ri - a, ri - a rânka, he-sla-sko - na blânka, så

ri - a vi te kongens går å fæ-sta voss en paj - ja

te vår lijl - la dræjn. Va ska hon he-da?

Stol - ta Ma-le-na! Dær van'-te an - ra jem-ma

ijn tre gam-la kjæ-lijn-je, dejn e - na vânt¹⁾, dejn

an - ra spânt²⁾, dejn tred - de red - de³⁾ mel-grød.

Jâ tâu maj en stik-ka å vijl - le grødijn likka⁴⁾;

hon tâu saj ejn ijl-lebrân å slo maj i menn grajnja⁵⁾hånd.

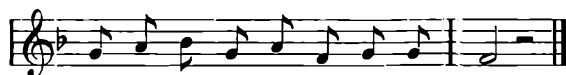
De sve, jâ gnæ, løvv op a gâ-da, ner a gâ-da,

hi-te maj en pøvver-kâ-ga⁶⁾, sat-te maj bag ejn

ha-ventorn⁷⁾å fjæ-la-da i mett ma-va-horn, å

så kom dær en krå-ga å så ba!

[Efter Alma Pedersen, Ibsker.]

¹⁾ vandt. ²⁾ spandt. ³⁾ lavede. ⁴⁾ slikke. ⁵⁾ smukke. ⁶⁾ »Peberkage« : Sirupskage. ⁷⁾ Hvidtorn.

Nr. 46. Ria, ria, rânka. (b)

Ri - a, ri - a rân - ka, he - sta - sko - na blân - ka.

Vår ska vi ri - a hen? Te kongens går å fraj - jel) å

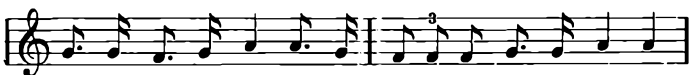
fæ - sta voss en paj - ja te vår lijl - la dræjn.

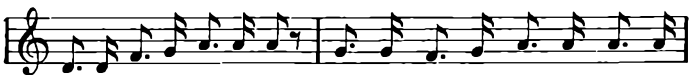
Va ska hon hed - da? Stol - ta Ma - le - na. Dær

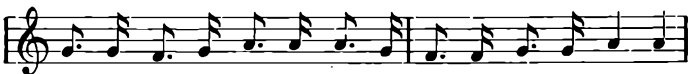
va' kje an - ra jem - ma ijn tre sto - ra hujn - ja²⁾

— di lå op a' væjggja³⁾ å slikkada dor - ra læjggja⁴⁾:

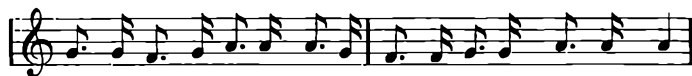
Vovovo på bællana⁵⁾! — å tre gam - la kjælijn - jen; dejn

e - na vânt, dejn an - ra spânt, dejn tredde red - de melgrød.

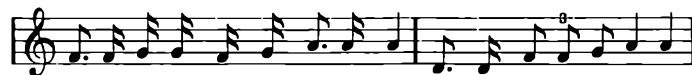
Jâ tâu maj en stik-ka â vîj - le grø-dijn lik - ka.

Hon tâu saj ejn ij - le-brân â slo maj i menn grajnja hând.

De sve, jâ gne, men jâ gjore kjælijnjen varra skâ⁶), jâ

sat-te ijl på hæjnjes longa lâ⁷). De begjyjnde â rø-ja,

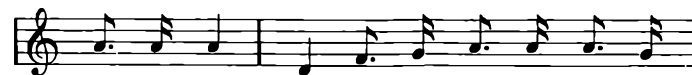
jâ begjyjnde â bø-ja⁸), de begjyjnde â bræjnja,

jâ begjyjnde â ræjnja⁹) op a gâ - da, ner a gâda,

hi - te maj en pøvver-kâ - ga, som skaddajn hadde

sjed-ded på; de slik - ka - da jâ â, mens

skaddajn sodd á så dær-på. Jâ sat-te maj båg ejn

ha - ven - torn á fjæ - la - da i mett ma-vahorn.

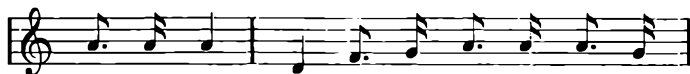
Så løvv jâ hen te ejn bosk¹⁰⁾ á skuj-le slyjkkja¹¹⁾

dær mîjn tost¹²⁾; men så kom ejn bo - na-kjøl - la-ra¹³⁾

å slo maj me knøddersten¹⁴⁾ å slo maj på mett

pajn - je-ben¹⁵⁾; men jâ tâu kâm - pe - sten á

småsten á horsa-ben¹⁶⁾ å slo ijn på sett sjenna-ben¹⁷⁾

å så: gå du jemm, denn ko, hon hâr kallad¹⁸⁾ denn

gjyl - ta, hon hâr far-jad¹⁹⁾, denn kjæt-la²⁰⁾, hon hâr

kjæjlnad²¹⁾, denn tæ - va, hon hâr val-pad²²⁾, denn

mær, hon hâr fol-lad²³⁾, denn kon - na²⁴⁾ lijggjer i

bar-sæjn²⁵⁾ å får tre sne - vi - da hor-ra²⁶⁾.

[Efter *Martha Kirstine Hansen*, død i Østermarie 15. 2. 1907.]

1) at fri. 2) Hunde. 3) ad Vægge. 4) deres Lægge. 5) Børnene.
 6) Skade. 7) Lade. 8) at skule, at lude med Hovedet. 9) at rende, løbe.
 10) Busk. 11) slukke. 12) Tørst. 13) Udtryk om en Bonde. 14) mindre,
 utilhuggede Sten. 15) Pandeben. 16) Hesteben. 17) Skinneben. 18) kælv-
 vet. 19) Din Gylte har faaet Grise. 20) Hunkat. 21) har faaet Killinger.
 22) har faaet Hvalpe. 23) Din Hoppe har faaet Føl. 24) Kone. 25) Bar-
 selseng. 26) Dreng.

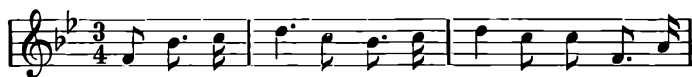
Nr. 47. Skossters galt.

[Efter A. Lind, Bæla, Rulsker.]

1) solgte. 2) tabte ham. 3) standse, fange ham. 4) faa ham ind.

Nr. 48. Et Spørsmål.*)

Dær lå ejn majn i Du-zen - då-la¹⁾, hajn hø-re

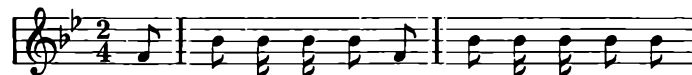
træ - pik - kar-na²⁾ å gå - la, hajn hø - re

halmhe-sta-na³⁾ å trø, hajn hø-re træhujn-ja - na å

gjø, så røj hajn op å kjø-re får i fæ.

Halm - he - sta-na trø, træ - hujn-ja - na gjø, så

røj hajn op å kjø - re får i fæ, halm-

he - sta - nå trø, træ - hujn - ja - na gjø, så

røj hajn op å kjø - re får i fæ.

[Efter A. Lind, Bæla, Rulsker.]

*) En Gaade: En Mand, der ligger i Sengen, vækkes af Plejlslagene (»træhujnjana gjø«) fra Loen. Han springer op og »kjør får (Uldstrømperne) i fæ« (Lædertøflerne). 1) Sengen; dyza: sove. 2) Hønsene. 3) Heste, der træder Halmen sammen.

Nr. 49. Bællaviza. *)

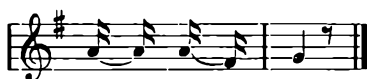
Klap-pe-klap, klap, klap, klappe - tral - la - la — »Vår

mon-na¹⁾ vov - va²⁾ hâr du i - dâ?³⁾ — »Tre

grajn-ja vov - va mon' jâ hâ, tre grajn-ja vov - va

å ejn li - dijn vyst³⁾.«

Klappeklap, klap, klap,
klappetrallala —

»Va heder dina vovva idâ?«
»Mina grajnja vovva, jâ mon' hâ
heder Karropolla, Kvikkemolla, Mops.«

Klappeklap, klap, klap,
klappetrallala —

»Veddan hâr så Karropolla'd idâ?«
»Menn Karropolla, jâ mon hâ,
hon hâr'ed sjit idâ.«

Klappeklap, klap, klap,
klappetrallala —

»Veddan hâr så Kvikkemolla'd idâ?«
»Menn Kvikkemolla, jâ mon hâ,
hon hâr'ed sjit å lort⁴⁾ idâ.«

Klappeklap, klap, klap,
klappetrallala —

»Veddan hâr så dijn lijlla Mopsijn'ed idâ?«
»Mijn lijlla Mops, som jâ mon' hâ,
hajn hâr'ed sjit å lort å møj idâ.«

Klappeklap, klap, klap,
klappetrallala —

»Veddan hâr så dijn lijlla vystijn'ed idâ?«
»Dejn lijlla vystijn⁵⁾ hâr'ed godt,
for hajn sidder på sijn bæsstefârse knæ.«

[Efter *Peder Jensen*, kaldet »Pær Ost«;
død i Østerlars 14. 6. 1906.]

*) Børnevise. 1) mange. 2) Hunde. 3) en lille Hund. 4) daarligt.
5) »Vyst« bruges her som Kælenavn til Barnet.

Nr. 50. Vizzeliroa, mett lijlla barn.

Vizze-li-ro-a, mett lijlla barn, moer sidder å vijnjergarn,

får, hajn går på longebro, kjevver bar-ned hozzer å sko,

så ska bar-ned jemm ro me to fe-da gal-ta:

sæt-ta domm på sy-la, gjemma domm te jy-la,

sæt-ta domm i å-ska å gjem-ma domm te

på-ska, sæt-ta domm på knivs-blå å

gjem-ma domm te pijn-jes-då.

[Efter Johanne Kjøller, Ibsker.]

Bemærkninger om Bornholms Bøndergaarde.

Af Sagfører J. BULMER.

Blandt de forskellige bornholmske Forhold, som frembyder Ejendommeligheder i Sammenligning med Forholdene i det øvrige Danmark, er navnlig ogsaa Øens Landboforhold.

Bornholm hverken har, eller kan antages at have haft, egentlige Landsbyer (Landbobyer)¹⁾. Et Jordfællesskab lig det, der tidligere fandtes i det øvrige Danmark, har ikke været tilstede paa Bornholm²⁾, og

¹⁾ Det kan imidlertid bemærkes, at Aakirkeby (ved Aakirke), skønt den fra gammel Tid har haft Købstadsret (Købstadsstyrelse), dog op til den nyere Tid har fremtraadt hovedsagelig som Avlsbrugerby og ikke væsentlig som Landkøbstad. — Iøvrigt kan bemærkes, at Bornholm ved Søkannten har forskellige Fiskerbyer (hvoraf den fornemste er Gudhjem, som ligner en egentlig Købstad). Nogle af disse Byer driver ogsaa noget Landbrug.

²⁾ Det var imidlertid tidligere ret almindeligt, at en bornholmsk Gaard havde flere Udlodder liggende paa forskellige Steder fjernt fra Hovedloden. Ved Udskiftninger (Magelæg) foretagne væsentlig i 1830'erne blev de enkelte Gaardes Jorder mere samlede; jfr. Thaarups Beskrivelse over Bornholms Amt og Christiansø, 1839, Side 110 flg. — Naar Thaarup nævnes i det følgende, sigtes der til hernævnte Beskrivelse.

de bornholmske Landgaarde maa antages stadig — efter Oldtiden, fra hvilken her bortses — at have ligget spredte omtrent som nu. Der er imidlertid ikke faa Steder paa Bornholm, hvor to, tre eller flere forholdsvis nær sammenliggende Gaarde er indbefattede under et Bynavn. Som Eksempler paa saadanne Steder kan nævnes: Ringeby mellem Rønne og Almindingen; Kaasby mellem Hasle og Hammershus; Stenby Vest for Rø Kirke; Langedeby Sydvest for Neksø. Bornholmske Byer som disse har ingen Lighed med almindelige danske Landsbyer.

Af Landejendomme, som efter almindelig Opfattelse kan anses for Gaarde, har Bornholm nu — efter at, som nedenfor omtalt, en Del Gaarde er sammenlagte og enkelte udstykkede — nær omkring 900³⁾. Der findes hverken Grevskaber, Baronier, Stamhuse eller deslige store Ejendomme paa Bornholm. Begrebet Godsejer er ukendt indenfor den bornholmske Landbo-stand. Bornholms Landgaarde — med Undtagelse af Statens Præstegaarde og den Staten tilhørende Skovridergaard Rømersdal ved Almindingen — kan naturlig henhøres saavel under det fælles Navn Bøndergaarde som under det fælles Navn Selvejergaarde. De største bornholmske Bøndergaarde (og virkelige Selvejergaarde) kan imidlertid tillige kaldes Proprietærgaarde, jfr. nærmere det følgende. Ejerne af Bornholms største Gaarde kaldes sædvanlig Proprietærer.

³⁾ Naar imidlertid — som det undertiden sker i Statistiken og Lovgivningen — alle bornholmske Landejendomme paa 1 Td. bornholmsk Hartkorn eller derover regnes for Gaarde, kan Bornholm siges at have godt 1400 Landgaarde. Jfr. om det bornholmske Hartkorn i det følgende ved Note 27.

Om de bornholmske Gaardes Størrelse opad findes en Angivelse i efterstaaende Note 10.

Den i Allinge-Sandvig Landdistrikt beliggende Gaard Hammersholm (Slotsvangegaard), som oprindeligt var en Avlsgaard (Ladegaard) til Hammershus Slot, blev i 1744 — efter i nogen Tid af Staten at have været bortfæstet — solgt (ved den i det følgende nærmere omtalte Auktion) til Privatejendom. Iøvrigt er nogle bornholmske Præstegaarde og Degnegaarde efterhaanden blevet afhændede til Privateje. Og efter at Højlyngen og andre bornholmske Udmarksjorder⁴⁾ hen mod Midten af forrige Aarhundrede var blevet bestemt til at kultiveres, er der af Private anlagt enkelte nye Bøndergaarde paa tidligere Udmarksarealer. I det følgende skal imidlertid nærmest kun handles om de bornholmske Bøndergaarde, der har eksisteret som saadanne fra gammel Tid.

For de fleste af sidstnævnte Gaarde gælder fra ældre Tid en ejendommelig Nummerbetegnelse. I hvert af Bornholms 15 egentlige Landsogne er der saaledes dels et Antal Gaarde, der er nummererede som 1., 2., 3. (1: 1ste, 2den, 3die) osv. Selvejergaard, og dels et mindre Antal Gaarde, der er nummererede som 1., 2., 3. osv. Vorned(e)gaard. Ordene Selvejergaard og Vornedgaard forkortes ofte f. Eks. til Sg. og Vg. eller endog til S. og V., hvilken sidste Forkortelse ses anvendt bl. a. paa Generalstabens Bornholms-Kort.

Foruden at Gaarden Hammersholm og de tidligere Præste- og Degnegaarde samt de paa tidligere Udmarksarealer opstaaede nyere Gaarde ikke er indgaaede i nogen af nysomtalte to Nummerrækker, er der for

⁴⁾ Om de bornholmske Udmarksjorder findes Bemærkninger i „Bornholmske Samlinger“ 2. Bind Side 104 og 3. Bind Side 55.

hele Bornholm et Antal af 17 af de fra gammel Tid bestaaende Bøndergaarde, som er udenfor bemeldte Nummerrækker, saaledes at de kan siges at være unummererede Selvejergaarde, hvorved dog er at bemærke, at der med nogle af disse 17 Gaarde nu er forenet nummererede Gaarde som nedenfor i Noter anført.

Omtalte 17 Gaarde anføres her, idet der efter hver Gaard anføres det Sogn og Herred, hvori Gaarden er beliggende.

Gaarde.	Sogne.	Herreder.
Simblegaard ⁵⁾	Klemensker	Nordre.
Baggaard ⁶⁾	"	"
Store Halleggaard ⁷⁾ . . .	Olsker	"
Lensgaard	Østerlarsker	Øster.
Gadebygaard	Østermarie	"
Halsegaard	"	"
Skovsholm	Ibsker	"
Kaasegaard	"	"
Tygegaard ⁸⁾	"	"
Eskildsgaard ⁹⁾	Pedersker	Sønder.
Vallensgaard ¹⁰⁾	Aaker	"
Store Myreggaard	"	"
Kannikegaard	"	"
Store Almegaard ¹¹⁾ . . .	Knudsker	Vester.
Blykobbegaard	Nyker	"
Vældensgaard ¹²⁾	"	"
Kyndegaard	"	"

⁵⁾ Med Simblegaard er forenet 53. Selvejergaard.

⁶⁾ Egentlig Baggegaard efter en Slægt Bagge, som har ejet Gaarden.

Fra ældre Tid har man betegnet 12 af foranstaaende 17 Gaarde samt 3 af de nummererede Gaarde, nemlig

Kofoedgaard (23. Selvejergaard) i Østermarie,
Nørregaard (1. Vornedgaard) i Ibsker og
Kannikegaard (15. Vornedgaard) i Bodilsker
som Proprietærgaarde¹³⁾.

Nævnte 15 gamle Proprietærgaarde — hvoraf flere er mindre end adskillige nummererede Gaarde — har

7) Med Store Hallegaard er forenet 2. Vornedgaard (Hæsle-
gaard), af hvis Bygninger endnu staar Rester.

8) Tygegaard — som for længere Tid tilbage har været ejet sammen med Skovsholm, Øst for hvilken den er beliggende — er kun lille (kun paa godt 20 Tdr. Land). Den er ikke regnet blandt Gaardene hos Thaarup. I ældre Optegnelser angives den at have lignende Frihed som Proprietærgaardene, jfr. om disse straks i det følgende.

9) Med Eskildsgaard — undertiden kaldet Eskesgaard — er forenet 9. Vornedgaard.

10) Vallensgaard, beliggende et mindre Stykke Vej Syd for Almindingen, stod tidligere for godt 35 Tdr. (nyt) bornholmsk (= godt 24 Tdr. almindeligt dansk) Hartkorn (jfr. om Hartkornet i det følgende ved Note 27), og Gaarden var da baade af Hartkorn og Areal Bornholms største Gaard. Ved Salg af Parceller er omtrent $\frac{1}{3}$ af nævnte Hartkorn fragaaet Gaarden, saaledes at denne i Henseende til Hartkorn nu er mindre end enkelte andre bornholmske Gaarde. Af Areal er Vallensgaard imidlertid endnu Bornholms største Gaard; dens nuværende Areal er ca. 370 Tdr. Land, hvoraf en Del er Skov og Mose.

11) Med Store Almegaard er forenet 26. Selvejergaard.

12) Vældensgaard, beliggende tæt Nordøst for Nykirke, har man ogsaa (skriftlig) benævnt Vellings-, Vellinds-, Vellengs-, Vellens-, Vællensgaard.

13) Jfr. f. Eks. Thaarup Side 27, 33 og 349. De blandt foranstaaende 17 unummererede Gaarde værende 4 Gaarde — foruden Tygegaard — som ikke fra ældre Tid er betegnede som Proprietærgaarde, er Simblegaard i Klemensker, Lensgaard i

tidligere, navnlig i Henseende til skattemæssige Afgifter og andre deslige Byrder, haft forskellige Forrettigheder fremfor de øvrige bornholmske Gaarde, hvilke Forrettigheder i tidligere Tid har været Anledning til, at man har kaldt Gaardenes Ejere Proprietærer og derefter Gaardene Proprietærgaarde. I de senere Tider har Forskellen mellem de gamle Proprietærgaarde og de andre Bøndergaarde væsentlig kun vist sig deri, at førstnævnte Gaarde har været (og fremdeles er) helt fritagne for at svare aarlig Jordebogsafgift (Landgilde, Landgæld), medens saadan Afgift¹⁴⁾ ellers har været almindelig for de gamle bornholmske Bøndergaarde. Ejerne af over 80 Ikke-Proprietærgaarde har imidlertid for kortere eller længere Tid tilbage, ved Betaling af en Kapital een Gang for alle, frigjort deres Gaarde for Pligten til at ud-

Østerlarsker samt Store Myregaard og Kannikegaard i Aaker, hvilke 4 Gaarde i 1744 tilhørte Staten og da af denne blev solgte ved den i det følgende nærmere omtalte Auktion. I nyere Tid bliver imidlertid alle omtalte 17 unummerede Gaarde betegnede som Proprietærgaarde, jfr.: Fortegnelsen over bornholmske Gaarde bag i Traps Bornholmsbeskrivelse af 1857 (Særligt af 1. Udgave af Traps Danmarksbeskrivelse); Den paa Colbergs Forlag i Rønne foreliggende Fortegnelse af 1899 over Landejendommene paa Bornholm; Mansas Kort over Bornholm. — Nogle af de omtalte Proprietærgaarde har været ejede af saakaldte Frimænd (en gammel, forlængst forsvunden, bornholmsk Halvadel).

¹⁴⁾ Jordebogsafgiften er som Regel svaret til Staten (Statskassen). Nogle Bøndergaarde har imidlertid svaret Jordebogsafgiften til Private, idet Jordebogsafgiften af disse Gaarde enten oprindelig er stiftet som tilkommende Private eller er overdraget til saadanne fra Statens Side; jfr. iøvrigt Note 15. Under tiden er Jordebogsafgiften — især den, der er svaret til Private — blevet benævnt „Proprietærskyld“.

rede Jordebogsafgift eller, som det ogsaa hedder „indkøbt“ den deres Gaarde paahvilende Jordebogsafgift eller Proprietærskyld¹⁵⁾. Og som i det følgende nærmere omtalt er Jordebogsafgiften af de fleste andre Bøndergaarde nu omsat til en Kapital (Afløsningssum), som er under Afbetaling. Der er da ikke nu Anled-

¹⁵⁾ Ifølge den nu ophævede Forordning af 14. Oktober 1773 om Arv af bornholmske Selvejergaarde skulde en indløst Landgilde paany vaagne op, naar Gaarden overensstemmende med Forordningen faldt i Arv. Forordningens § 9 udtaler nemlig: „Naar Landgilden eller Proprietærskylden er købt til Gaardene, bør samme saavel som andet Boets Løsøre deles mellem samtlige Arvinger efter Loven, dog at Gaardejeren fremfor andre berettiges til at indløse Proprietærskylden samt andet Løsøre, der kunde behøves til Gaardens Brug og Besætning, efter billig Vurdering, fra sine Medarvinger“. Det, som her bestemmes, er, at naar Gaardejeren har frigjort Gaarden for Landgildebyrden, og Gaarden derefter ved Gaardejerens Død falder i Arv overensstemmende med Forordningen, saa skal Landgilden paany vaagne op og svares af Gaardarvingen til den afdøde Gaardejers Bo, idet Gaardarvingen dog har Ret til for en moderat Sum at indløse Landgilden og altsaa paany frigøre Gaarden for denne. Den omtalte Regel har selvfølgelig til Forudsætning, at der ved den i Anledning af Arvfaldet stedfindende Vurdering af Gaarden — til Bestemmelse af, hvormeget Gaardarvingen vedrørende Gaarden skal erlægge til Medarvingerne — skal gaas ud fra, at Landgilden stadig hæfter som en værdiforringende Byrde paa Gaarden. — Naar Gaarden var frigjort for Landgildebyrden og senere skulde gaa i Arv, maatte det imidlertid afgjort være den naturligste Fremgangsmåde, at Gaarden vurderedes, som den faktisk var — altsaa som landgildedefri — og at denne Vurdering blev bestemmende for Vederlaget til Medarvingerne, medens en Genopvaagnen af Landgilden udelukkedes. Formentlig er det heller ikke sket i Praksis, at en een Gang indløst Landgilde er kommet til paany at paahvile Gaarden ved dennes Gaaen i Arv. Men der kendes Eksempel paa, at en indløst Landgilde er ved Kontrakt udenfor Dødstilfælde paany blevet paalagt Gaarden til Indtægt for en Privatmand.

ning til at behandle netop de omtalte Proprietærgaarde som en særlig Klasse Gaarde.

Det kan imidlertid være naturligt at kalde Bornholms største Gaarde Proprietærgaarde, hvad enten de er nummererede eller ikke. Under et naturligt bornholmsk Proprietærgaards-Begreb maa henføres adskillige Gaarde, som ikke hører til ovenomtalte skattehistoriske Proprietærgaarde. Paa den anden Side kan ikke alle sidstnævnte Gaarde komme ind under Begrebet. — I nyere Tid benævnes Bornholms største Gaarde undertiden Hovedgaarde. Herved menes da blot større Gaarde. Hovedgaarde i Nutidens landboretlige Betydning findes ikke paa Bornholm.

De foran omtalte gamle Proprietærgaarde benævnes ogsaa undertiden Frigaarde. Denne Benævnelse er imidlertid tillige blevet anvendt om de andre bornholmske Bøndergaarde, som har „indkøbt“ deres Jordebogsafgift eller svaret denne til Private, (jfr. Note 14). Benævnelsen Frigaard i videre Forstand udtrykker altsaa, at Gaarden er fri for at yde Landgilde til Staten. Jfr. herved Thaarup Side 30—31 samt den i Note 15 nævnte Arveforordning, § 10. Det kan iøvrigt her bemærkes, at fordi nysnævnte Paragraf udtaler: „Med Frigaarde og de der paa Landet saakaldte Proprietærgaarde forholdes i Henseende til Gaardkøb saavelsom Arvefald ligesom med Selvejergaarde“, — kan Paragrafen ikke anses egentlig at gaa ud fra, at Fri- og Proprietærgaarde ikke kan henregnes under Begrebet Selvejergaarde. Den citerede Udtalelse er sikkert indsat nærmest for — for Sikkerheds Skyld — at fremhæve, at de saakaldte Fri- og Proprietærgaarde ikke falder udenfor Forordningens Regler.

Som i det foregaaende nævnt er de fleste bornholmske Bøndergaarde nummererede under Benævnelsen Selvejergaarde og Vornedgaarde. Af de nummererede Bøndergaarde følger herefter en Opstilling.

Sogne.	Selvejergaarde.	Vornedgaarde.	Samlet Antal.	Herreder.
Klemensker	69	15	84	Nordre.
Rutsker	48	8	56	"
Olsker	35	6	41	"
Rø	27	9	36	"
Østerlarsker	49	22	71	Øster.
Østermarie	80	23	103	"
Ibsker	36	21 ¹⁶⁾	57	"
Bodilsker	39	15	54	Sønder.
Povlsker	39	14	53	"
Pedersker	30	12	42	"
Aaker	67	25	92	"
Vestermarie	68	18	86	Vester.
Nylarsker	35	8	43	"
Knudsker	30	8	38	"
Nyker	28	15	43	"
	680	219	899	

Foranstaaende Opstilling betyder, at Klemensker Sogn har fra 1. til 69. Selvejergaard og fra 1. til 15. Vornedgaard, og saaledes fremdeles paa tilsvarende Maade for hvert Sogn. I Opstillingen er altsaa indbefattet de 3 nummererede Gaarde, som efter det

¹⁶⁾ Ifølge Thaarup har Ibsker ogsaa en 22. Vornedgaard; denne er nu en Del af Fiskerlejet Aarsdale.

foran bemærkede henhører til de skattehistoriske Proprietærgaarde.

Imidlertid er ved omtalte Opstilling særlig at bemærke, at flere af de 899 Gaarde, som Opstillingen omfatter, ikke nu bestaar som selvstændige Gaarde. Der haves navnlig en Del Eksempler paa, at to Nabogaarde i samme Sogn er blevet forenede — ogsaa i Henseende til Bygningerne -- til een Gaard, jfr. ogsaa Noterne 5, 7, 9 og 11 foran¹⁷⁾. Enkelte Gaarde er ved Udstykning helt forsvundne som Gaarde (hvorved paagældende Nummerrækker er blevet hullede). Iøvrigt kan nævnes, at nogle faa af de for Østermarie Sogn anførte Vornedgaarde egentlig, fra ældre Tid, nærmest er Husejendomme.

Den foran omtalte Nummerbetegnelse af Gaardene er en i Statens ældre bornholmske Jordebøger (Skatteregistre) grundlagt Betegnelse. For Selvejergaardene er Nummereringen indført i 1616. Vornedgaardene er derimod først senere blevet nummererede. I Hübertz's Aktstykker til Bornholms Historie refereres Side 595 et Dokument af 1618, hvori omtales, at den 23., 24., 25. og 26. Gaard i Povlsker Sogn er blevet ilde forðærvede af Sandflugt. Her er utvivlsomt sigtet til de samme Gaarde, som den Dag i Dag staar under Betegnelsen 23., 24., 25. og 26. Selvejergaard i Povlsker.

Efterat Selvejergaardene havde faaet omtalte Nummerbetegnelse, har de beholdt denne, ogsaa naar de

¹⁷⁾ Naar en bornholmsk Gaards Bygninger var forsvundne, og dens Jorder var forenede med en anden Landgaard eller drevs sammen med en Købstadsejendom, blev en saadan nedlagt Gaard tidligere ofte kaldt en Stæl, hvilket Navn menes at komme af det tyske Ord Stelle (paa Dansk Sted). — I Nutiden bruges paa Bornholm jævnlig Betegnelsen Sted om større og mindre (bebyggede) Husejendomme i Byen og paa Landet.

var blevet Fæstegaarde. I 1744 bortsolgte Kongen (Staten) ved offentlig Auktion over 200 bornholmske Gaarde, som Staten ejede¹⁸⁾ og havde benyttet til Bortfæstning. Blandt disse Gaarde var 65 nummere-rede Selvejergaarde, som var blevet Statens navnlig ved at overtages for resterende Skatter. Nævnte 65 Gaarde havde altsaa bevaret deres oprindelige Numre og deres dertil hørende Navn Selvejergaarde ogsaa i den Tid, de var kgl. Fæstegaarde. — Selvejergaarde blev længere tilbage i Tiden kaldte Jordegne Gaarde.

Med Hensyn til Vornedgaardene bemærkes: Det i Danmarkshistorien omtalte Vornedskab (et Ufrihedsforhold) forefandtes nærmest kun paa Sjælland og Lolland-Falster og eksisterede i hvert Fald ikke paa Bornholm. Imidlertid var Ordet Vornede dog i Brug paa Bornholm; men her betød dette Ord simpelthen Fæstere og nærmest blot Gaardfæstere, idet Husfæstere, efterat deres Tal ikke længer var ubetydeligt, sædvanlig kaldtes Udbyggere¹⁹⁾. Af Navnet Vorned (Fæster) er kommet Navnet Vornedgaard, der altsaa betyder Fæstegaard. Det er saaledes mindre nøjagtigt, naar det i Traps Danmarksbeskrivelse ved Omtalen af de bornholmske Gaarde hedder, at Vornedgaard er „et Navn, der har sin Oprindelse fra den Tid, da Ejeren af Gaarden var „Vorned“ uden forøvrigt at være indskrænket i sin personlige Frihed“. Bemærk-

¹⁸⁾ I ældre Tider var det sædvanligt, at Staten ejede et betydeligt Antal Landejendomme rundt om i Kongeriget. Omkring Aaret 1700 skal Staten have ejet henved en Fjerdedel af alt Kongerigets matrikulerede Jordegods.

¹⁹⁾ 8 Huse i Aaker Sogn, som har været nummererede uafhængigt af Vornedgaardene, er dog undertiden blevet kaldte Vornedhuse.

ningerne hos Thaarup Side 26 om Vornedgaarde er ogsaa uklare.

De bornholmske Vornedgaarde findes nummererede i en i 1671 af Jens Borman paa Statens Vegne indrettet bornholmsk Hartkornsbog²⁰⁾ og i senere bornholmske Jordebøger. Det synes usikkert, om Vornedgaardene har været nummererede før i nævnte Hartkornsbog. Paa den Tid, da Selvejergaardene som fornævnt blev nummererede, var alle de i bemeldte Hartkornsbog anførte Vornedgaarde sikkert Fæstegaarde. Men da Hartkornsbogen blev indrettet, var nogle af dem vistnok virkelige Selvejergaarde og altsaa kun forhenværende Vornedgaarde.

Man har tidligere gaaet ud fra, at alle bornholmske Vornedgaarde har været Kongen (Staten) tilhørende Fæstegaarde. Det hedder saaledes i en Skrivelse af 5. November 1864 fra Finans- til Indenrigsministeriet angaaende et bornholmsk Stempelafgiftsspørgsmaal, at de saakaldte Vornedgaarde er ældre kongelige Fæstegaarde, hvoraf en stor Del blev solgte ved offentlig Auktion i 1744. I nyere Tid er imidlertid fra offentlig Side blevet anført, at nogle Vornedgaarde ikke kan antages — eller i hvert Fald ikke kan oplyses — at have tilhørt Staten, men maa antages at have været private Fæstegaarde.

Af de over 200 bornholmske Kongsgaarde, som Staten efter det foran bemærkede stillede til Auktion i 1744, var de 151 nummererede Vornedgaarde (foran er anført, at der blandt de solgte Gaarde var 65 nummererede Selvejergaarde). Staten kan imidlertid før 1744 underhaanden have bortsolgt adskillige Vornedgaarde.

²⁰⁾ Bogen omtales hos Thaarup Side 314.

En Forordning for Bornholm af 28. Juli 1739 — som bl. a. udtaler, at naar en Vorned uberettiget indtager noget af Udmarksjorderne, skal han til Straf miste sit Fæste — tyder paa, at der i 1739 ikke var andre Fæstegaarde paa Bornhom end de Staten tilhørende.

Siden omtalte Auktionssalg i 1744²¹⁾ har Vornedgaardene været virkelige Selvejrgaarde ligesom de Gaarde, der er nummererede under Benævnelsen Selvejrgaarde. Naar en bornholmsk Gaard nu betegnes f. Eks. som 5. Vornedgaard i dette eller hint Sogn, saa er denne Betegnelse altsaa at betragte som en fra ældre Tid bevaret Skatteregister-Betegnelse, der ikke angiver noget som helst om, at Gaarden nu er andet end en virkelig Selvejrgaard. Det er forstaaeligt, at naar Gaardene i Skatteregistrene har faaet den omtalte Nummerbetegnelse, og denne senere tilige er kommet i Brug i Tinglæsningsprotokoller, Ejendomsdokumenter m. v., saa har Betegnelsen ikke let kunnet afskaffes igen. Naar f. Eks. den i Note 15 nævnte Arveforordning af 1773 omtaler bornholmske Selvejrgaarde, er det givet, at hermed menes virkelige (naturlige) Selvejrgaarde, saaledes at ogsaa Vornedgaardene omfattes af Forordningens Selvejrgaards-Begreb.

Benævnelsen Frivornedgaard, som undertiden er anvendt, er til forskellige Tider taget i forskellig Betydning. I nyere Tid synes den anførte Benævnelse i Reglen at være taget i samme Betydning som Frigaard i foromtalte videre Forstand.

²¹⁾ Paagældende Auktion findes nærmere omtalt hos Thaarup Side 29 og i Bornholms Historie af J. A. Jørgensen (Sørensens Forlag, Rønne) 2. Bind Side 134.

Det maa særlig fremhæves, at som Hovedregel gælder (fra lang Tid tilbage), at hver nummereret (Selvejer- og Vorned-) Gaard foruden Nummerbetegnelsen har et særskilt Navn, hvorunder den er almindeligst bekendt, og hvormed den oftest benævnes i daglig Tale. Det er altsaa ikke rigtigt, naar det hos Thaarup Side 26 hedder om de bornholmske Gaarde: „Af Bøndergaardene har de færreste et eget Navn, men benævnes og kendes oftest ved Tal, hvilket endog er mest brugeligt i Henseende til dem, der har et eget Navn, der som ubrugt i almindelig Tale er lidet kendt“.

Nummerbetegnelsen af Gaardene anvendes fortrinsvis i offentlige Forhold. Den er ogsaa undertiden blevet anvendt paa Kirkegaardenes Gravmonumenter.

Ifølge Bornholms nye Matrikel, som omtales nærmere i det følgende, har de bornholmske Gaardes Jorder nu ogsaa almindelige Matrikelnumre.

Mange bornholmske Bøndergaardes Jordtilliggende er i Tidernes Løb blevet formindsket ved, at der fra Gaardene er solgt Parceller, som er blevet til Husejendomme (Selvejersteder). De ikke faa Fæstehuse (Fæstehuslodder), som tidligere hørte under Gaardene, er senere næsten alle ophørte med at eksistere som saadanne. For længere Tid tilbage var Selvejerhuslodder en Sjældenhed i de bornholmske Landsogne. — Den Bemærkning kan her tilføjes, at naar en bornholmsk Husejendom siges at ligge paa en Gaards Fortov, betyder dette i Almindelighed, at paagældende Husejendom ligger op ad vedkommende Gaards Jorder uden at være Parcel af disse. Fortovs-Husejendomme som de her berørte er i Reglen fremstaaede af tidligere Udmarksjorder (jfr. Note 4).

Som i det foregaaende angivet har der fra gammel Tid paahvilet de fleste bornholmske Bøndergaarde saakaldte Landgilde- eller Jordebogsafgifter til Staten, hvilke Afgifter har bestaaet i Smør, Korn, Husdyr m. m.²²⁾ Efterhaanden blev Smørafgiften langt den vigtigste i Værdi, hvorfor man ogsaa har fremhævet denne Afgift under Benævnelsen „den bornholmske Smørskat“. Alle Afgifterne er i nyere Tid blevet ydede i Penge: Smør og Korn efter Kapitelstakst og de andre Naturalafgifter efter en i ældre Tid fastsat uforanderlig Takst. Paa Grund af Afgifternes Ælde og den Omstændighed, at Bornholm i gamle Tider — da Skaane var dansk — blev regeret af Ærkebisperne i Skaane, har det i senere Tider vist sig vanskeligt bestemt at afgøre, om Jordebogsafgifterne for Størstedelen havde Karakter af egentlige Skatter, eller de var af en noget lignende Karakter som de Afgifter, der i nyere Tider under Navn af Arvefæsteafgifter er kommet til at paahvile visse Selvejersteder²³⁾. For væsentlige Dele af Jordebogsafgifterne har det overhovedet ikke kunnet oplyses, hvorledes de oprindelig er kommet til at paahvile Gaardene. De gamle bornholmske Jordebogsafgifter

²²⁾ Jfr. f. Eks. Opregningen af Afgifter Side 46 i 3. Bind af „Bornholmske Samlinger“.

²³⁾ Jfr. om Arvefæsteforholdet „Bornholmske Samlinger“ 2. Bind Side 108 Note 10. — Siden Fremkomsten af Landboforordningen af 13. Maj 1769 har man ofte om de i Henhold til Forordningen stedsfundne og andre Ejendomsoverdragelser, hvor Vederlaget (Købesummen) for en Del har skullet bestaa i en aarlig — eller tillige i en ved hvert Ejerskifte — af Ejendommen gaaende Afgift, anvendt den unaturlige Benævnelse „Arvefæste med Ret til at sælge og pantsætte“, hvorhos man har betegnet den paagældende Afgift som „Arvefæsteafgift“ (Afgiften kunde ogsaa kaldes Grundafgift, Jordskyld eller deslige) og vedkommende Køber som „Arvefæster“.

til Staten er imidlertid nu under Afbetaling overensstemmende med det her nedenfor anførte.

Paragraf 1 i Ejendomsskyldloven af 15. Maj 1903, som bl. a. afskaffer tidligere Hartkornsskatter til Staten, bestemmer tillige, at for saa vidt der i enkelte Egne af Landet, saasom paa Bornholm, maatte være særlige faste Afgifter, der har Karakter af Statsskatter, skal disse ogsaa afskaffes ved særlig Lov. I Henhold til denne Bestemmelse udkom under 29. Marts 1904 en „Lov angaaende Jordebogsafgifterne af Bornholm m. m.“ I nogle Bemærkninger, som er vedføjede det af Regeringen i Rigsdagen forelagte Udkast til Loven, udtales bl. a., at det af anstillede Undersøgelser fremgaar, at bornholmske Jordebogsafgifter af yngre Dato i alt væsentligt maa betragtes som privatretlige (som Vederlagsydelse, Købesum), medens de i Jordebogen af 16. Juli 1696 og dens Forgængere opførte Afgifter i større eller mindre Omfang maa sammenstilles med Skatter. I Overensstemmelse med disse Udtalelser angaar den udkomne Lov Afløsning af de Afgifter til Staten, som i Henhold til nævnte i 1696 nyindrettede bornholmske Jordebog paahviler bornholmske Ejendomme, hvilket vil sige Afløsning af de allerfleste af de gamle bornholmske Bøndergaardes aarlige²⁴⁾ Jordebogsafgifter. En Hovedbestemmelse i Loven er imidlertid, at der ved Afløsningsforanstaltningen først skal slaas en Trediedel af i det Beløb, som Jordebogsafgiften for vedkommende Aar udgør

²⁴⁾ Den fra ældre Tid gældende Forpligtelse for mange af Gaardene til straks efter hvert Ejerskifte at erlægge til Staten en Afgift (Kendelse, Rekognition) paa 5 Rigsdaler staar uberørt af ovenomhandlede Afløsning.

for hver af de paagældende Ejendomme²⁵). De øvrige to Trediedele af Aarsbeløbet skal derpaa multipliceres med 25. Af den herved fremkomne Kapital (Afsløsnings-sum) skal der saa — i Stedet for den tidligere Jordebogsafgift — for hvert Halvaar betales et Beløb svarende til $2\frac{1}{4}$ % af nævnte Kapitals (Afsløsningssums) oprindelige Størrelse, af hvilket Halvaarsbeløb først dækkes 2 % halvaarlig Rente af den til enhver Tid resterende Kapital, medens den øvrige Del af Halvaarsbeløbet afskrives som Afdrag paa Kapitalen, der saaledes om en Tid bliver helt afbetalt.

Man har undertiden forment — jfr. f. Eks. Thaarup Side 30 — at som Følge af de Gaardene paa hvilende Jordebogsafgifter maatte Ejerne af de fleste bornholmske Bøndergaarde rettelig kaldes Arvefæstere. Til at bruge denne Benævnelse om nævnte Gaardejere har der dog ikke været Anledning, jfr. Note 23. — Krigsskattelov af 5. Juni 1848 § 6 indrømmer, i Anledning af den paalagte Krigsskat, en vis Begunstigelse for Arvefæstere (Selvejere). Det blev i sin Tid af Regeringen afgjort, at Ejerne af Bornholms gamle Bøndergaarde ikke var at anse for Arvefæstere og derfor ikke kunde nyde hernævnte Begunstigelse.

De bornholmske Gaarde blev første Gang satte i Hartkorn i 1664. Det var da som Regel Jordebogsafgiften, som dannede Grundlaget for Hartkornsansættelsen; og derfor blev Forholdet f. Eks. det, at to

²⁵) Ovenomtalte Afslag (Eftergivelse) af en Trediedel af Jordebogsafgiften er en Godtgørelse til de paagældende bornholmske Ejendomme for, at de nu skal svare Ejendomsskyld til Staten lige med Ejendomme i det øvrige Danmark, medens de tidligere nød den Begunstigelse at svare mindre Hartkornsskatter til Staten end nævnte Ejendomme udenfor Bornholm.

Gaarde, der svarede lige stor Jordebogsafgift, blev ansatte til lige stort Hartkorn, uagtet de kunde være forskellige i Størrelse og Godhed. Skønt den saaledes skete bornholmske Hartkornsansættelse frembød iøjnefaldende Uretfærdigheder, vedblev den dog at være gældende helt til 1. Januar 1850, da en ny Hartkornsansættelse (Skyldsætning, Matrikel²⁶) traadte i Kraft for Bornholm. Den nævnte nye bornholmske Hartkornsansættelse af 1. Januar 1850 blev baseret paa en nogen Tid i Forvejen foretagen Opmaaling og Takstansættelse af Ejendomsjorderne, ligesom Tilfældet var med de Hartkornsansættelser, der siden 1664 foretoges i det øvrige Danmark. Der er imidlertid dog blevet en Forskel mellem bornholmsk og almindeligt dansk Hartkorn. Medens nemlig ifølge den den 1. Januar 1844 i Kraft traadte nye almindelige danske Matrikel saa megen Jord, som efter visse nærmere Takstregler skal anses at svare til $5\frac{1}{7}$ Td. Land til Takst 24 (Jord af højeste Godhed, saakaldet „boniteret Jord“ eller „Normaljord“), er ansat til 1 Td. Hartkorn, er derimod ved Bornholms fornævnte nye Matrikel allerede saa megen Jord, som skal anses at svare til godt $3\frac{1}{2}$ Td. Land til nævnte Takst, ansat til 1 Td. Hartkorn. Det anførte kan ogsaa udtrykkes saaledes at 1 Td. almindeligt dansk Hartkorn svarer til 72,000 □ Alen „boniteret Jord“, medens 1 Td. bornholmsk Hartkorn svarer til 49,600 □ Alen „boniteret Jord“; (1 Td. Land er 14,000 □ Alen). Forholdet er altsaa det, at 1 Td. bornholmsk Hartkorn svarer til omtrent $\frac{2}{3}$ (nøjagtig $\frac{31}{45}$) Td. almindeligt dansk Hartkorn, eller med andre Ord, at en bornholmsk Ejendom maa

²⁶) Matrikel (Matrikul) betyder egentlig Liste, Fortegnelse-Register.

være paa nærved $1\frac{1}{2}$ Td. Hartkorn for at svare til en Ejendom paa 1 Td. Hartkorn i det øvrige Danmark²⁷⁾. Naar Love giver visse Regler for Landejendomme med et vist Maal Hartkorn, plejer dog disse Regler oftest at skulle anvendes for bornholmske Landejendomme saaledes, at 1 Td. bornholmsk Hartkorn regnes lige med 1 Td. almindeligt dansk Hartkorn, jfr. f. Eks. efternævnte Lov af 8. Januar 1887 § 3, der udtrykkelig bestemmer, at den særlige Ret, som ifølge forskellige Love haves til at gøre Testamente om almindelige Landejendomme paa 1 Td. Hartkorn eller derover, ogsaa skal være gældende for bornholmske Landejendomme paa 1 Td. bornholmsk Hartkorn eller derover. Naar Love siden Ikrafttrædelsen af Bornholms omtalte nye Matrikel har paalagt Ejendomsskatter, som skulde svares til Statskassen med saa og saa meget pr. Td. Hartkorn, og derved har givet en særlig Regel for Bornholm om, at Skatten her skulde svares med et meget mindre Beløb pr. Td. Hartkorn end i det øvrige Land, saa har denne Regel væsentlig været begrundet dels i omtalte For-

²⁷⁾ Den omtalte bestaaende Forskel mellem bornholmsk og almindeligt dansk Hartkorn er fremkommet som en Følge af, at de omhandlede, i første Halvdel af forrige Aarhundrede foretagne Matrikuleringer ikke gik ud paa at forandre det samlede Antal Tdr. Hartkorn, som hidtil havde været gældende for henholdsvis Bornholm og det øvrige Land, men nærmest kun havde til Øjemed at fordele Hartkornet mere passende paa de enkelte Ejendomme. Ved altsaa, som her berørt, væsentlig at bevare det hidtidige samlede Antal Tdr. Hartkorn, blev Resultatet som ovenangivet, at der for Bornholms Vedkommende faldt godt $3\frac{1}{2}$ Td. Land „boniteret Jord“ paa hver Td. Hartkorn, medens der for det øvrige Lands Vedkommende faldt $5\frac{1}{7}$ Td. Land „boniteret Jord“ paa hver Td. Hartkorn.

skel mellem bornholmsk og almindeligt dansk Hartkorn og dels i Bornholms gamle Skatteprivilegier. — Som antydet er Hartkornet ikke selv Skat, men en Slags Ejendomsværdi, som skal danne Grundlag for Skatters Paaligning. De saakaldte Hartkornsskatter har bestaaet Side om Side med de foran omtalte Jordebogsafgifter. Efter at de ny Skattelove af 1903 har afskaffet bl. a. Statens Hartkornsskatter og sat andre Skatter i Stedet, spiller Ejendommens Hartkorn langt fra den Rolle som forhen, men har dog endnu Betydning i forskellige Henseender. — Man har ikke paa Bornholm skelnet mellem privilegeret og uprilegeret Hartkorn som andet Steds i Danmark. De foran omtalte gamle Proprietærgaarde — der ogsaa i 1664 efter en vis Beregning blev satte i Hartkorn — har sikkert ingensinde i Henseende til at svare Statsskatter af Hartkornet nydt noget Fortrin fremfor de øvrige bornholmske Gaarde. Det fremgaar f. Eks. af ældre Optegnelser, at Proprietærgaardene har svaret gammel Matrikelsskat (Kontribution, Kvartalsskat) med 2 Mark af hver Td. Hartkorn ligesom andre bornholmske Gaarde, jfr. Punkt 1 i den under 21. September 1770 udstedte Forklaring paa de Bornholms Indbyggere givne Privilegier, hvilket Aktstykke er aftrykt hos Thaarup Side 334—36 og i 2. Bind Side 156—58 af den i Note 21 nævnte Bornholms Historie.

For de bornholmske Bøndergaarde har tidligere bestaaet særlige Arveregler, som oprindelig hvilede paa uskreven Vedtægt (Sædvane; Skik; „Maade og Praksis“) men siden blev nærmere bestemte ved den i Note 15 nævnte Forordning af 14. Oktober 1773 med senere Tillægsbestemmelser. Hovedreglen var, at Gaarden skulde tilfalde en enkelt Arving, mod at

denne udredede et Vederlag til Medarvingerne. Løvrigt var Arvereglerne ret ejendommelige. Nærmest berettiget til at arve Gaarden var yngste Søn, men naar der kun fandtes Døtre, var den ældste af disse nærmest berettiget. De her omtalte særlige bornholmske Arveregler blev ophævede ved den i det foregaaende nævnte Lov af 8. Januar 1887.

De bornholmske Gaardes Bygninger frembyder i det store og hele ikke noget særegent bornholmsk.

En Retssag, behandlet paa Hammershus i 1570.

Ved Sagfører J. BULMER.

Den navnkundige retslærde Kofod-Ancher (Bornholmer af Fødsel, død 1788) bemærker i sine retshistoriske Skrifter (jfr. hans samlede juridiske Skrifter 1. Bind Side 128 og 2. Bind Side 778), at han fra en Ven i Lybæk har faaet en Afskrift af en paa Hammershus (Bornholm) den 4. December 1570 afsagt Slotsretsdom.

Da det paagældende Dokument maatte formodes at have forskellig historisk Betydning, skrev jeg for en Tid siden til Statsarkivet i Lybæk — hvor det danske Originaldokument kunde tænkes at befinde og virkelig ogsaa befandt sig — om at faa en Afskrift af Dokumentet. Nævnte Arkiv sendte derefter bemeldte Originaldokument til Laans til Rigsarkivet i København, hvor jeg fik Lejlighed til at se Dokumentet og erholde en -- af sidstnævnte Arkiv udfærdiget — Afskrift af det.

Dokumentet er ikke egentlig en Dom, men en Beretning om en Retssag, der endte med Dødsdom og Henrettelse. Dokumentet, som nu gengives neden-

for, kan kaldes en Retsakt og vil i det følgende for Kortheds Skyld oftest blive benævnt Akten.

Paa den Tid, omtalte Sag blev behandlet, havde Lybækkerne Bornholm til en Slags Brugspant og besad da ogsaa Hammershus, hvor de havde en Foged (Høvedsmand) boende. Som det fremgaar af Akten var Schweder Ketting paa vedkommende Tid lybsk Høvedsmand paa Hammershus. Da Lybækkerne som nævnt besad Bornholm, var dog — som Akten ogsaa viser — den danske Lovgivning gældende paa Øen, idet Lybækkernes Ret over denne nærmest kun var en Skattenydelsesret.

Kofod-Anchers ovenberørte Bemærkninger viser, at den paagældende, til ham komne Afskrift har været paa Tysk. Det skyldes maaske Utydeligheder i Afskriften, naar nævnte Forfatter benytter Efternavnet Teiche om den dømte, medens denne i den danske Originalakt benævnes med Efternavnet Dyke og deslige, jfr. Note 5 i det følgende.

Ved efterstaaende -- med nogle forklarende Noter forsynede — Gengivelse af Retsakten er Nutidens Stavemaade anvendt, ligesom der iøvrigt gennemgaaende Sætning for Sætning er foretaget nogen Omskrivning af Originalens Form især for at lette Forstaaelsen af Indholdet.

Herefter følger altsaa Akten:

Vi efterskrevne Peder Kofoed til Kyndegaard, i Landsdommers Sted ¹⁾, Oluf Bagge til Baggegaard,

¹⁾ Bornholm havde i tidligere Tid sit eget Landsting (Overret) med Landsdommer. Ovennævnte Peder Kofoed synes ikke at have været fast ansat bornholmsk Landsdommer; men ved ovenomhandlede Sag er han altsaa optraadt i den rette Lands-

Tinghører i Nordre Herred, af Vaaben²⁾, Hans Persen, Tinghører i Vester Herred, Rasmus Thorsen og Oluf Jensen, bosiddende Mænd i Olsker Sogn paa Bornholm, bekender for alle og gør vitterligt med dette vort aabne Brev,

at Aar efter Kristi Fødsel 1570 den 4. December, som er første Mandag i Advent, var vi af ærlig og velbyrdig Mand Schweder Ketting, Hovedsmand paa Hammershus og Bornholm, tilkaldte til at overvære og nøje agte paa, hvad der samme Dag paa et almindeligt Broting³⁾ for forskrevne Hammershus blev

dommers Sted. Som det vil bemærkes ovenfor, var han imidlertid ikke til Stede ved Sagen for at dømme, men for sammen med 4 andre at udstede Vidnesbyrd om det foregaaede. Det er dog muligt, at han har ydet Dommerne i Sagen juridisk Støtte.

2) Ordet Tinghører, der senere i Tiden har betydt Meddomsmand, maa ovenfor være brugt enstydigt med Herredsfoged, idet Oluf Bagge var Herredsfoged i Bornholms Nordre Herred. Naar han ovenfor betegnes som værende af Vaaben, vil det sige, at han til en vis Grad var adelig; var Væbner, Frimand. Jfr. herved Skriftet „Væbnere, Adel og Frimænd paa Bornholm“ af J. A. Jørgensen (Frits Sørensens Forlag, Rønne, 1905).

3) Hammershus Broting vilde egentlig sige Hammershus Birketing (Birkeret, Birkedomstol). Dette Ting kaldtes Broting, fordi Retten holdtes i en til Hammershus hørende Bygning, som laa inde paa Slotsbanken lidt nedenfor selve Slottet i ringe Afstand fra Slotsbroen. Af bemeldte Tinghus (Retshus, Domhus) ses endnu lave Murrester til venstre for Vejen, som i en Bue til højre fører op til Slotsporten. Under Hammershus Broting (Birketing) hørte ikke blot Hammershus, men ogsaa Allinge og Sandvig. Tinget (Tingstedet) blev ved Hammershus's Nedlæggelse flyttet til Sandvig og senere til Allinge, hvilke Byer tilligemed Hammeren og Egnen omkring Hammershus vedblivende er en Retskreds under Navnet Hammershus Birk, for hvilken Retskreds Byfogden i Hasle er Birkedommer. Naar i ældre Tid en mindre Del af et Herred blev gjort til en særskilt Retskreds,

handlet og afsagt, og siden give ham det beskrevet under vore Segl, hvilket vi ikke kunde nægte ham.

Saa har paa bemeldte offentlige Broting i vor, menige Tingmænds og mange flere andres Nærværelse ærlig og forstandig Karl Hans Køller, Husfoged paa fornævnte Hammershus, paa sin Hovedsmands, forbemeldte Schweder Kettings Vegne lydelig tiltalt⁴⁾ en Karl ved Navn Jacob v. Dyke⁵⁾, født i Ditmarsken, allerførst eftertrykkelig tilkendegivende, at naar han paa nærværende Ting vilde tiltale samme Jacob v. Dyke, saa skete det ikke paa nogen andens Vegne end alene paa Kongelige Majestæts⁶⁾ eller for nogen anden Aarsags Skyld end alene af Hensyn til dette Slots Rettighed, som er den Gaardsret⁷⁾, der af højbemeldte

blev denne nye Retskreds jævnlig kaldt et Birk (et Navn, der ogsaa er blevet anvendt om Købstæder og Købstadslove). Distriktet Hammershus Birk var i gammel Tid en Bestanddel af Bornholms Nordre Herred.

⁴⁾ Husfoged (Fuldmægtig, Skriver) Hans Køller optraadte altsaa ved ovenomhandlede Sag som Sagsøger, Klager, Anklager Aktor.

⁵⁾ Det er uvist, hvorledes hans Navn rettelig skulde skrives. I Begyndelsen af Originalakten og et Par Steder senere skrives han Jacob van Dyke; de øvrige Steder i Akten er Efternavnet derimod skrevet henholdsvis Dike, Dicke, Dik; enkelte Steder staar vom i Navnet, men ellers van; der skulde maaske overalt rettelig have staaet van. I ovenstaaende Gengivelse af Akten er det valgt at benævne den paagældende Jacob v. Dyke.

⁶⁾ af Danmark

⁷⁾ I ældre Tid gjaldt navnlig for Besætningerne paa Statens Slotte (Borge, Fæstninger) en saakaldet Gaardsret (Lov, Disciplinærløv). Frederik d. II. udstedte under 9. Maj 1562 en ny Gaardsret (senere trykt i Kolderup-Rosenvinges Samling af gamle danske Love 5. Bind Side 37 og i V. A. Sechers Samling af Forordninger m. m. 1. Bind Side 184).

Kongelige Majestæt er givet for alle Slotte og Adelsmænds Gaarde i Danmark, og at det ærbare Raad⁸⁾ til Lybæk aldeles intet havde at skaffe med denne Klage, men alene vilde oppebie og vogte paa Rettens Udgang i en Sag, som ved den Kejserslige Kammerret var Raadet og Jacob v. Dyke imellem.

Samtidig begærede fornævnte Hans Køller af ærlig og højlærd Mand Mester Herman Boitin⁹⁾, som ogsaa paa samme Tid inden Tinge var, at han som en Kejserslig autoriseret Notarius vilde gøre og meddele hans Hovedsmand, forbemeldte Schweder Ketting, et eller flere Bevisdokumenter, saa mange han havde Behov, om, hvad der skete inden samme Broting. Thi Hovedsmanden vilde i denne Sag ikke gøre andet end at forsvare Danmarks Krones Rettighed paa dette Slot.

Derpaa berettede forbemeldte Hans Køller, hvorledes samme Jacob v. Dyke i sidstafvigte August eller Høst var kommet uforventet til Hammershus og havde begært at tale med Hovedsmanden, hvilket han straks uhindret fik Adgang til. Han blev straks gæstbuden af Hovedsmanden og ved dennes eget Bord

⁸⁾ Regeringen i Lybæk (Fristad under det tyske Kejsersdømme).

⁹⁾ Herman Boitin var en Lybækker. Han ses at være optraadt paa Bornholm i Tiden 1545—1573, (Lybækkerne besad Bornholm i ca. 50 Aar, 1525—1576). I Aarene 1547—1556 var han lybsk Hovedsmand paa Øen. Det synes, at han, navnlig medens han var Hovedsmand, har grebet virksomt ind i den bornholmske Retspleje bl. a. ved selv at sidde som Retsformand paa Herredstingene og som Meddommer paa Landstinget, (de faste bornholmske Herredsfogder var paa vedkommende Tid indtil videre afskaffede). Jfr. Hübertz's Aktstykker til Bornholms Historie Side 193, 197; 148, 198.

redelig trakteret, fordi han som Dreng havde tjent Høvedsmanden for henved 20 Aar siden. Saaledes siddende ved Høvedsmandens Bord gav han tilkende, at han med det ærbare Raad til Lybæk havde en Sag udestaaende, som ikke endnu var afhandlet, og samtidig fremsatte han nogle farlige Trusler. Da paa-mindede Høvedsmanden ham og bad ham bruge en sømmelig Mund om Herrerne. Siden rejste forbemeldte Høvedsmand til Rønne. Her kom ogsaa forskrevne Jacob v. Dyke til Stede for at forhandle med Storfyrsten af Moskov's Kaptajn Karsten Rode¹⁰⁾ om nogen Gæld, som Jacob sagde, han var ham skyldig, men som Karsten ikke vilde vedkende sig. Derefter kom Høvedsmanden til Kundskab om, at samme Jacob v. Dyke skulde have udtalt overfor fornævnte Karsten Rode nogle Trusels- og foragtelige Ord mod det ærbare Raad til Lybæk. Derfor lod Høvedsmanden straks Karsten Rode blive stævnet for ærlige Mænd Henrik Svart, Byfoged, Fallentin Steffensen, Borger i fornævnte Rønne, og Peter Schults, født i Custrin, og efterat Karsten Rode hos dem var formanet til for Guds og Sandheds Skyld at sige og vidne, hvad han havde hørt Jacob v. Dyke sige om det ærbare Raad til Lybæk, saa vidnede han paa sin Sjæls Salighed med oprakte Fingre formedelst sin Ed, at han tit og ofte havde hørt Jacob v. Dyke sige, at han havde noget udestaaende med Herrerne af Lybæk og vilde tvinge dem saaledes, at ikke en Borger skulde vove uden Fare at stikke sit Hoved ud af Porten. Om dette Vidnesbyrd blev der offentlig inden forskrevne

¹⁰⁾ Karsten Rode var en Person, som under den nordiske Syvaarskrig (endt i December 1570) drev Sørøveri i Østersøen. Jfr. Hübertz's bornholmske Aktstykker Side 365 og 367.

Broting oplæst et omhyggelig bevaret Papirsbrev, som er udgivet og beseglet¹¹⁾ af fornævnte Henrik Svart og Fallentin Steffensen. Endvidere blev der samtidig lydelig oplæst et andet beseglet Papirsbrev, som Michel Augustin og Ditlef Reinholt, Borgmestre i Rønne, havde udgivet, indeholdende, at Adam Leestman, Borger i København og paa den Tid Kongelige Majestæts beskikkede Skibskaptajn, havde overfor dem efter tilbørlig Formaning ligeledes paa sin Ed svaret og bekendt, at han ogsaa tit og ofte af fornævnte Jacob v. Dyke havde hørt saadanne Trusels- og foragtelige Ord mod det ærbare Raad til Lybæk.

Tillige berettede fornævnte Hans Køller, at Hovedsmanden efter saadant Vidnesbyrd ikke havde kunnet andet end give sine Herrer det forefaldne tilkende. Han havde derfor ladet forskrevne Jacob v. Dyke ophente til Slottet, og — ved at indsætte ham løs og ledig i et tilbørligt Sengekammer med gode rene Lagener, Seng og Redelighed og lade ham spise af Hovedsmandens egen Gryde — havde han foreløbig taget ham i Forvaring, indtil han kunde faa tilkendegivet sine Herrer det og erholde deres Mening derom.

Og derfor satte nu forbemeldte Hans Køller først det Spørgsmaal frem i Rette, om han efter foromtalte Lejlighed havde haft en ret Aarsag til at tage Jacob v. Dyke i Forvaring, og om han heri havde gjort Ret eller ikke, og begærede han herom en Dom af Tingmænd.

Til saadan Klage, Begæring, Spørgsmaal, Brev og

¹¹⁾ forsynet med Segl under. I ældre Tid var det mindre almindeligt, at et vigtigt Dokument underskrevs af Udstederen. Det forsynedes derimod i Reglen blot med hans Segl, hvilken Besegling ansaas for bedre end en Underskrivning. Jfr. Note 19.

Vidnesbyrd svarede Jacob v. Dyke, at han haabede ikke, at Karsten Rode skulde med saadant sit Vidnesbyrd vidne ham Livet af; thi det var Løgn, naar Karsten Rode sagde sig at være en svoren Borger af Lybæk; for det andet saa var han ogsaa en aabenbar Sørøver, hvad de af Danzig og flere andre agter og holder ham for at være; for det tredie saa var han tilbagekommen, da han sin Gæld her og der ikke kunde betale, og dertil var han hans Uven; han havde villet tvinge v. Dyke til at tjene ham, hvad v. Dyke ikke vilde gøre, og derfor havde han jammerlig slaæet denne med sit Spyd og trykket sit Rør løs paa ham¹²⁾ to Gange, saa at v. Dyke maatte løbe for ham fra sin Kjortel. Deslige anførte bemeldte Jacob v. Dyke, at Vidnet Adam Leestman var blot een Mand, og eet Vidne alene mod en var intet Vidne.

Dertil blev svaret paa Hovedsmandens Vegne, at hvad det sidste Punkt med Karsten Rode angik, da var det bevisligt, at saadan Trætte og Slag imellem dem var foregaaet længe efter, at forskrevne Vidnesbyrd var aflagt; men i de tre andre forommeldte Punkter tilkom det ikke Klageren at dømme, thi han var ikke klar paa disse Punkter, nemlig om Karsten Rode ikke skulde være Borger til Lybæk, om han skulde være en Sørøver, og om han ikke skulde kunne betale sin Gæld. Herom var der Parterne flere Ord imellem.

Saa er disse 6 Mænd, som er Per Jørgensen, Mons Jensen, Hans Skomager af Sandvig, Hans Jensen, Hans Nielsen og Willom van Monster af Allinge, ble-

¹²⁾ skudt efter ham.

vet udvalgte af begge Byfogderne¹³⁾ og er udgaaede¹⁴⁾, har raadslaaet og er derpaa atter i Tinget indkomne, hvorefter de angaaende det af Hans Køller rejste Spørgsmaal om Jacob v. Dykes Hensættelse i Forvaring har afsagt den Dom, at eftersom forbemeldte læste Breve indeholder, at Jacob v. Dyke saaledes har truet den Kejserlige Stad, og efterdi der staar i den Skaanske Lov, at den, som truer og fører Føjde paa et Land eller Stad, maa ingen Borgen nyde¹⁵⁾, saa har fornævnte Schweder Ketting gjort Ret dermed, at han lod Jacob v. Dyke indlægge og forvare indtil videre.

Samtidig har fornævnte Hans Køller ydermere til-

¹³⁾ Det er sikkert Byfogderne for Allinge og Sandvig, der ovenfor er Tale om. Af flere Aktstykker fremgaar, at Allinge og Sandvig i ældre Tid har haft Byfogder. Jfr. saaledes Hübertz's bornholmske Aktstykker Side 129, 131 og 156, hvor en Henning Clausen, Byfoged i Sandvig, omtales. Jfr. endvidere Bornholms Historie af J. A. Jørgensen 2. Bind Side 4, hvoraf fremgaar, at der i 1661 var 2 Byfogder for Allinge og Sandvig. Det maa imidlertid her erindres, at i ældre Tid var de danske Byfogder almindeligvis ikke som nu Dommere. — Der har mulig ikke været ansat nogen særlig Birkefoged (Birkedommer) for Hammershus Birk, da ovenomhandlede Sag blev behandlet, idet Akten ikke omtaler nogen saadan Birkefoged.

¹⁴⁾ gaaede ud af Retslokalet.

¹⁵⁾ har ikke Adgang til at være paa fri Fod mod at stille Borgen (Forløfte, Kaution) for sig; jfr. Hübertz's bornholmske Aktstykker Side 497 og 161. — Kofod-Ancher bemærker, at Dommen ved at henvise til den Skaanske Lov beviser, at skaansk Ret var gældende paa Bornholm, da Skaane var dansk, (i ældre Tid havde Danmark en Jydske Lov, en Sjællandske Lov og en Skaanske Lov, hvilke Retssamlinger var indbyrdes noget forskellige). Men nævnte lovkyndige tilføjer, at den i Dommen ommeldte Regel om Borgen imidlertid ikke synes at fremtræde i den skaanske Ret.

talt Jacob v. Dyke paa Kongelige Majestæts Vegne, idet han klagende har tilkendegivet, at samme Jacob v. Dyke er brudt ud af fornævnte Kammer og har oversteget og oversprunget Kongelige Majestæts sin naadigste Herres tvende Mure, hvad der er bevisligt, og hvad han selv har tilstaaet. Og bemeldte Hans Køller har derpaa sat i Rette, om ikke fornævnte Jacob v. Dyke derved havde forbrudt sit Liv efter den ottende Artikel i den af højbemeldte Kongelige Majestæt for hele Danmark udgivne Gaardsret, hvilken Artikel lyder:

Hvo, som stiger Kongens Hus eller nogen Adelsmands Gaard, inden eller uden, som er befæstet med Mur, Grav eller Planke, eller som Port er for, miste Livet¹⁶⁾,

og hvilken Artikel blev lydelig og aabenbarlig oplæst inden fornævnte Broting.

Dertil svarede Jacob v. Dyke, at han kun udbrød og steg over Murene paa Grund af det haarde Fængsel og Savnet af aandelig og menneskelig Trøst, og for at han kunde komme til at tale med Hovedsmanden.

Herimod svarede Hans Køller, at naar Jacob v. Dyke paastod at have haft saa haardt Fængsel og ingen hverken menneskelig eller aandelig Trøst at have nydt, saa var dette ikke Sandhed; det kunde bevises at have været anderledes; for Trøsts Skyld havde man ogsaa ladet en Prædikant komme til ham, naar han havde begært det. Med mange flere Ord begærede Hans Køller en endelig Dom om, hvad Ret var.

¹⁶⁾ Det er § 8 i Frederik d. II.'s Gaardsret, som ovenfor refereres, jfr. Note 7.

Derfor er forskrevne tvende Byfogder Henrik Laur-
sen og Jorgen Hartvig med fornævnte 6 Tingmænd
af Sandvig og Allinge tilligemed 2 til Hjælp tagne
ærlige Mænd af Landet, som er Mads Lassen, Sande-
mand i Rutsker, og Jorgen Persen i Olsker Sogn,
alle tilsammen¹⁷⁾ udgaaede og efterat have raadslaet
komne ind igen, hvorpaa de i Retten har afsagt føl-
gende Dom: Efterdi Jacob v. Dyke, som han selv
tilstod, er brudt ud og er sprunget over Slots-
murene, saa kunde de ikke frikende ham, men maatte
efter højbemeldte Kongelige Majestæts udgivne Gaards-
ret kende ham skyldig til at miste sit Liv. Dog bad
de derhos, om muligt var, at han maatte blive benaadet.

Som han nu intet særligt derimod sagde eller
svarede, men, alene forventende den salige Stund,
hengav sig med god kristelig Bekendelse i Guds Vilje,
saa blev han henført, afhugget¹⁸⁾, straks lagt i en
Kiste og derefter med god kristelig Forsamling paa
Allinge Kirkegaard begravet.

At vi forskrevne, efter saadan Tilkaldelse, paa
forbemeldte Broting har overværet og paahørt alt

¹⁷⁾ De 6 Mænd af Allinge og Sandvig, som først afsagde
Dom (Kendelse) angaaende Jacob v. Dykes Arrestering, samt de
2 Byfogder for nævnte Byer (jfr. Note 13) og yderligere 2 Mænd
fra Nabosognene, ialt 10, traadte altsaa sammen for at afsige
en Brotingsdom om, hvorvidt omtalte v. Dyke havde overtraadt
Gaardsrettens § 8. Det var ellers bestemt i Gaardsretten, at Over-
trædelser af denne ikke skulde behandles ved de almindelige Dom-
stole, men skulde foretages ved en for hver enkelt Sag særlig sam-
mensat, nærmest af Slottets egne Folk bestaaende Domstol
(„Borgestueretten“). Som Akten viser, har man imidlertid ved
den deri omhandlede Sag ikke taget saa nøje Hensyn til nævnte
Regel.

¹⁸⁾ halshugget.

dette saaledes i Sandhed at være sket og foregaaet med Ord, Tiltale og Gensvar, Protestering og Dom, som forskrevet staar, og ydermere vil bekræfte det, naar og hvor Behov gøres, det vidner vi med vore Segl, trykkende dem her nedenunder¹⁹⁾ dette vort aabne Brev, som er givet og skrevet Aar og Dag som foran nævnt.

¹⁹⁾ Under Beskrivelsen er paalagt i Række tværs over Bladsiden 5 klæbende Seglklatter (Voks); hen over disse er lagt en bred Papirsstrimmel, og ovenpaa denne har de 5 (i Begyndelsen af Akten nævnte) Udstedere nedtrykket deres Signeter.

Om Ibsker Højlyng.

Af K. A. PETERSEN.

„Vil man give sig Tid, og har man Mod til at ase om i det besværlige og noget vildsomme Terræn mellem *Gamlehørg* og *Rokkestenen*, vil man finde mangt et pragtfuldt, uforglemmeligt Sted i de alvorsfulde Klipper.“

(Thorvald Smit: „Bornholm“).

Højlyngen er noget af et Æventyrets Land. Over dens vejløse Vidder er der en Duft af Tidernes Morgen. Her er ikke Spor af Menneskeboliger; her har Plov og Harve aldrig rodet i de magre Jordpletter; her er Naturen uberørt og jomfruelig, majestætisk og hemmelighedsfuld.

Saa ubefolket, som Højlyngen er nu, har den dog ikke altid været. Endnu for 60—70 Aar siden drev Bønderne om Sommeren deres viintersultede Ungkvæg og deres Udgangsøg ud i disse Ødemarker. Og Bøndernes Daglejere laa herude ved Sommertid for at rive Lyng til Brændsel. Af Lyng og Græstørv (bornh. *Bretorru*) byggede de sig Hytter og boede her i hele Uger baade Nat og Dag.

De Tider er nu forbi. Bøndernes Ungkvæg behøver ikke mere at strejfe omkring i Højlyngen for at finde

Sommerføden, og Lyngens Betydning som Brændsel begriber vore Husmødre ikke mere.

I Højlyngens Udkanter har Menneskene i det sidste Hundrede Aar fravristet Lyngen mangen en Plet dyrkelig Jord, og længere inde er store Arealer tilplantede med Naaletræer. Men endnu henligger der vidtstrakte Felter, uberørte, overladte til sig selv og de Ensomhedens Naturvæsener, som opmærksomme lagttagere mener at have set Glimt af i de dunkle Kløfter og Dale.

At færdes i disse uberørte Partier af Højlyngen, hvor de ældgamle, besynderligt krogede og af Lyngen halvt skjulte Hulveje ideligt leder Vandreren vild, er som at gøre en Opdagelsesrejse. Klipper og Lyng med enkelte fritstaaende Birke og Naaletræer, saa langt Øjet naar; og dog bestandig nye Overraskelser, bestandig nye Former og Linier i Bakker og Dale, bestandig ny Skønhed.

I Sydøst skyder Højlyngen sig frem mod Nexø til en Afstand af godt en Fjerdingvej. Denne sydøstlige Udløber danner ligesom et Afsnit for sig selv. Fra Højlyngens bredere Bælte i Vest er det afgrænset ved den prægtige *Døvedals* nordlige Fortsættelse, som ender i Paradisbakkernes *Dynddal*.

Dette Parti, „Ibsker Højlyng“, har sin særegne Karakter. Det er et Stykke udpræget Højland. Brat og stejlt hæver det sig op over det omliggende Land, haarde og skarpe er Landskabets Linier og Træk, overalt faar man Indtryk af, at voldsomme Naturkræfter har formet dette Granitens Land — skruet dets Kupler og Rygge op af Jordens Grund, udfænget dets

mange Dale og Kløfter. Det er sagt, at dette er Højlyngens skønneste Parti, og vist er det, at søger man den „vilde“ Skønhed i Landskabet, vil man finde den her.

Paradisbakkerne kaldes Ibsker Højlyngs nordre Del. De gennemskæres fra Nord til Syd af *Dybedal*, *Tamperdal*, *Majdal* og flere mindre Dale. Længere mod Øst skiller den skønne *Kodal* *Paradisbakkerne* fra *Helvedesbakkerne* — Højlyngens vældige Grænsevold mod Øst*). Omtrent midt i Terrænet gaar de to kortere Tværdale, *Grydedal* og *Skottedal*, næsten vinkelret paa de andre Dale. Syd for *Skottedal* har vi *Klintebybakkerne* med *Skotteklint* og *Klint*. I Terrænets sydvestlige Hjørne ligger Voldstedet *Gamleborg* paa en Klippeknude med temmelig bratte Sider. Denne sydlige Del af Ibsker Højlyng er ikke saa tæt gennemskaaret af Dale og Kløfter, som den nordlige. Dog finder vi øst for *Gamleborg* *Stendalen* og *Dybedals* sydlige Del, som nok er værd at se.

Det er interessant at lægge Mærke til, at Ibsker Højlyngs Dale og Grænseomrids gaar nogenlunde parallelt med Bornholms Kyster. Dette leder Tanken hen paa, at de samme i Jordskorpen virkende Kræfter, som for Millioner af Aar siden pressede Bornholm op af Østersøens Dyb og gav den Form, ogsaa har været

*) Navnet „*Helvedesbakkerne*“ formodes at skyldes en Lydforskydning fra „*Helluesbakkerne*“. Jævnfør de gamle amerikafarende Nordboeres Navn paa Labrador: „*Helluland*“ = Klippe-land. „*Helle*“ er det gamle nordiske Ord for Klippe. I Nutidens Sprog skulde *Helvedesbakkerne* altsaa have heddet *Klippebakkerne*, hvilket unægtelig vilde have svaret bedre til deres Natur. Navnet „*Paradisbakkerne*“ maa være af nyere Dato. Det er ikke usandsynligt, at hele Ibsker Højlyng i gammel Tid har baaret Navnet „*Helluesbakkerne*“.

virksomme og sat deres Spor i Øens mindre Dele. Den naturlige Forklaring paa disse Forhold giver Geologien os, og skulde nogen af mine Læsere ønske at trænge dybere ind i disse Naturens Hemmeligheder, kan jeg henvise til et Par mindre Afhandlinger, nemlig „Bidrag til Bornholms Geotektonik“ af M. Jespersen og „Bemærkninger om de sedimentære Dannelser paa Bornholm og deres tektoniske Forhold“ af K. A. Grönwall (Danmarks geologiske Undersøgelse, II. Række, Nr. 10).

For den geologisk interesserede vil Ibsker Højlyng ellers ikke frembyde den Afveksling, som de sedimentære Dannelser paa det lavere liggende Sydbornholm. Her i Højlyngen er Graniten Enehersker, den danner overalt den solide Undergrund. I Tamperdal er den dog gennembrudt af en Grønstensgang som i Følge M. Jespersen („Liden geognostisk Vejviser paa Bornholm“) er omtr. 60 Fod bred. Gangen er imidlertid dækket med Jord og kun i den dybe Grøft, som danner Afløb fra Mosen syd i Dalen, finder man den næsten sorte og meget haarde Stenart. Syd for Tamperdalsmosen findes en lille Forekomst af Hornblendeskifer. Mange Steder rundt om i Terrænet vil man desuden finde Kvarts- og Pegmatitgange, de sidste ofte med store og smukke Feldspatkrystaller.

Næsten overalt, hvor de nøgne Klipper stikker frem gennem Lyngen, har man Lejlighed til at se, at de er stærkt afrundede og glatskurede. Flere Steder, saaledes i *Dybedal* og *Kodal*, finder man ogsaa Furer, saakaldte „Skurestriber“, paa Klippesiderne. Det er altsammen Mærker fra Istiden. De mægtige Bræer, som en Gang dækkede hele Skandinavien og fyldte Østersøens Bækken, har skuret og furet Klip-

perne, mens de i Aartusindernes Løb skød deres tunge Ismasser frem fra Nord til Syd. Disse Bræer er det ogsaa, som fra Grundfjældet har løsrevet og bortført og siden tabt de store Stenblokke, *Rokkestenen* ved Grydedal og *Slingestenen* øst for Gamleborg, foruden mange andre mindre „Flytblokke“, som findes strøet omkring i Lyngen.

Rokkestenen har sit Navn af, at den kan rokke trods dens Vægt af omtr. 50,000 Pund. Naar man sætter Skuldren mod dens sydvestre Hjørne, eller endnu bedre, hvis man staar paa Stenen, kan man uden Vanskelighed rokke den.

Slingestenen skylder sit Navn til et Sagn. Det fortælles, at da Bodils Kirke blev bygget, boede der paa Kristiansø en Troldkælling, som slet ikke kunde lide det Kirkebyggeri. Hun tog da den store Sten og slyngede (slynge = bornh. slijna) den mod Kirken. Men Troldekræfterne var alligevel for smaa, for Stenen naaede ikke Kirken, men faldt ned der, hvor den nu ligger.

Om Graniten i Ibsker Højlyng bør jeg tilføje et Par Ord. Den saakaldte „Paradisgranit“, som i sin mest udprægede Skikkelse findes i selve Paradisbakkerne, men som forøvrigt danner Undergrunden i det meste af dette Terræn, skal være en meget sjælden Granit. Kyndige Folk mener, at den ikke findes noget andet Sted i Skandinavien. Den er finkornet og meget haard, mørk blaaliggraa i Bundfarven, men gennemsat af hvidlige Striber og „Flammer“, som giver den et ejendommeligt, marmoragtigt Udseende. Denne Sten hører til de ældre Granitarter, saakaldt „stribet Granit“. Den brydes ved „Præsteboet“ og er i be-

tydelig Udstrækning anvendt som Byggemateriale i Københavns nye Raadhus.

Grænsen mellem denne Granit og den yngre, storkornede „Svanikegranit“ gaar omtrent midt ad Helvedesbakkernes Ryg.

For Botanikeren er der næppe mange sjældne Fund at gøre i denne Del af Højlyngen. Vegetationen er ensformig. Lyng og atter Lyng; Bregner, Græs og Mos i Dalene; og paa enkelte Bakker en Rigdom af Ulvefod (bornh. *Rævaromper*), hvoraf Bergstedt („Bornholms Flora“) angiver et Par sjældne Arter i Paradisbakkerne.

Gamleborg

er Ibsker Højlyngs *historiske* — eller rettere forhistoriske — Mindesmærke. Som allerede bemærket, er dette Voldsted beliggende paa en Klippeknude i Terrænets sydvestre Hjørne. „Borgen“ bestaar af en lav Ringvold, opført af Jord og Sten. Spor af Bygninger indenfor Volden er ikke fundet. Rimeligvis har de Mennesker, som i Oldtiden enten boede her for længere Tid eller søgte Tilflugt her i Ufredstider, boet i Træhuse, af hvilke de sidste Spor forlængst er forsvundne.

Historiske Efterretninger om Gamleborg har man ikke. Men de oldkyndige siger, at disse Voldsteder eller Bondeborge er opførte i den yngre Jernalder, altsaa hen imod den historiske Tids Begyndelse her i Norden. Disse Voldsteder, hvoraf her jo findes flere paa Bornholm, er naturligvis ikke netop lige gamle. Sammenligner man Gamleborg i Ibsker med Gamleborg i Almindingen, tyder adskilligt paa, at Borgen i Ibsker er den ældste. Medens saaledes Borgportenes

Mure endnu staar ret vel bevarede paa Borgen i Almindingen, er Ibskerborgens Portmure helt sunkne i Grus. Mod Nord, ud mod den nu udtørrede „Borgsø“, findes i Volden et stenfyldt Gab, som synes at være Ruinerne af en Borgport.

Bornholm modtog allerede i den ældre Jernalder (3—400 Aar før Kristus) Kulturpaavirkninger fra den tyske Østersøkyst. Afstanden mellem Bornholm og denne Kyst, f. Eks. Rügen, er jo heller ikke større, end at man, naar man i klart Vejr befinder sig midtvejs mellem dem, kan se Land til begge Sider. Bornholmerne og deres Naboer mod Syd har derfor ikke haft vanskeligt for at finde over til hverandre, og søvante var de; de dyrkede paa begge Sider Sørøver eller Vikingehaandværket.

Sætter man sig nu paa en af de høje, stærkt isskurede Granitkuller inde paa Borgpladsen, har man en vid Udsigt til alle Sider. Her kan man slippe Fantasien løs og drømme sig tilbage til de Tider, da de vendiske Vikinger gik i Land paa Bornholms Sydøstkyst for at røve Bornholmernes Ejendom og voldtage eller bortføre deres Kvinder — vel ogsaa for at slaa sig ned her og tage Landet i Besiddelse. Der findes endnu paa Sydbornholm ret udpræget vendiske Ansigter.

I saadanne Ufredstider har Bornholmerne med deres Kvinder og Børn søgt Tilflugt indenfor Gamleborgs Volde. Hvilke Kampe har der staaet paa disse Volde? Hvor mange Sejre har vore Forfædre vundet her; hvor mange Nederlag har de lidt? Hvilke Rædselsgerninger er her øvet, naar de sejrende Vender trængte ind i Borgen? — Om alt dette tier Historien. Og Borgen selv ligger tavs og ruger over de henfarne Tiders Hemmeligheder.

HELLEJS OG PARADISBAKKER

MED OMEGN

St. Haldsgaard
Dalslunde
Fjederlund
368'
Rindby
287'
Jonsdal
275'
Stavlebakker
Ole Aa
Paradisbakke
344'
Fr. St.
36
336
325
219
36
Skolevej
Bodilskirke
Præstegaard
Elsesgaard
Stenrud
Slemrebjerg
N. Borgegaard
Højsgaards
L. Højsgaard
Køngsgaard
Puggaard
Vandtapperg.
Dovregårde
L. Højsgaard
Fuglesøenge
Slagtermark
Lillegræs
Skolevej
Ole Aa

Montuogard

Residence of

☐ *Hinsege*

Regnæbro

~~Stipendium~~

Zen

R Petrologica

- *Agropyron*

Trebezzgaard

■ *Handel*

習 題 九

874

சென்னை

275'
Stavlebakker

34.
Fr. St

Paradise

Byrd
Boggs

10

Garth

Landscapers

A

Lt. Baker

10

L^{re} Maldonado

Ellegards

Dovregårde

FOLGENDER EN C

SLAMREBJERG

செய்து

1

□ *Elysium*—

Protegaro

□ 5

ole

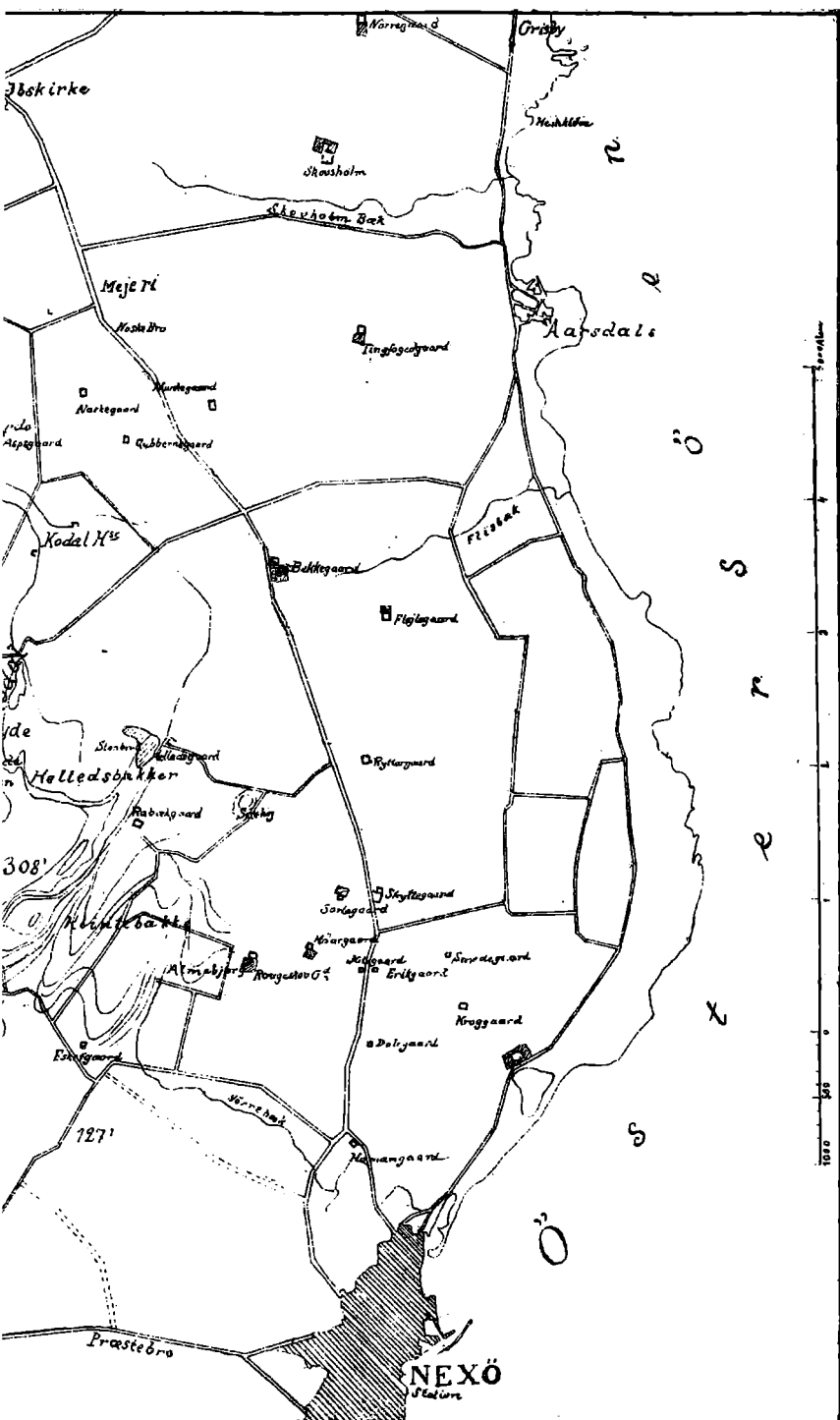
Bodilski

Tofriga

11

பெரிய

Entry—

At gøre en Fodtur i Ibsker Højlyng var indtil for et Par Aar siden en besværlig Historie. Man travede omkring i den høje Lyng, vidste ikke rigtig, hvor man var, kom tværs paa dybe Kløfter, som man ikke kunde komme over, og maatte gøre lange Omveje. Mange henrivende Steder fandt man paa en saadan Tur, men var man ikke ung og kraftig og vant til at kravle op og ned ad stejle Bakker, følte man sig snart saa foraset, at det gjorde et temmelig stort Skaar i Fornøjelsen.

Nu er dette Terræn lettere tilgængeligt. Med Støtte fra Foreningen „Bornholm“ og velvillig Imødekommethed fra de paagældende Lodsejeres Side er der anlagt Fødstier, saa man uden alt for stort Besvær kan komme omkring til de mest populære Sevärdigheder, saasom *Grydedalen* med den lille Bjergsø *Store Gryde* og *Rokkestenen*, *Skottedam*, *Skotteklint*, *Slingestenen*, *Gamleborg*, *Tumperdal* — med det interessante Klippeparti *Troldstuerne* — *Dybedal* og *Kodal*. Ved Hjælp af vedheftede Kort, hvorpaa Stierne er afsatte, og de i Terrænet opsatte Vejvisertavler vil man uden Vanskelighed nu kunne finde de Steder, man ønsker at se.

Af farbare Køreveje findes derimod ikke andre end den saakaldte Rokkestensvej, som afdøde Borgmester *Thorvald Smit* i sin Tid fik anlagt. Denne Vej, som fører fra de østre Klintebygaarde, forbi Rokkestenen, over Kodal og videre til Ibsker Landevej, har i de senere Aar været i en noget forfalden Tilstand, men vil forhaabentlig i Fremtiden blive bedre vedligeholdet. En Køretur ad denne Vej vil de fleste finde smuk og interessant.

Til Gamleborg fører flere taalelig gode Køreveje:

en gennem Klinteby, en over Slamrebjærg, hvorfra der haves en vid Udsigt over Sydøstbornholm, og en fra Bodilsker Kirkeskole forbi „Gryet“ med de mange Bautastene. Fra Gamleborg kan man saa tage en af Fodstierne enten til Paradisdalene eller ad Rokkestenen til, og imens kan man lade Vognen køre omkring til et aftalt Sted, enten ved Rokkestenen, Kodal eller Paradisgaardene.*)

Disse praktiske Anvisninger vil være overflødige for mange af Egnens Folk, men kan maaske være fremmede til nogen Nytte.

Nu skulde de anlagte Fodstier, som gør Turen i Lyngen mere bekvem, dog ikke føre til, at de besøgende udelukkende holder sig til Stierne og aldrig vover sig ud paa en lille Afstikker, hvor der ingen Stier findes. For vel er Stierne lagte med megen Skønsomhed, saaledes at de slynger sig omkring til mange seværdige Steder, men der er endda mange

*) *Afstande:*

Fra Nexø gennem Klinteby til Gamleborg	c. $\frac{2}{3}$ Mil
— — over Slamrebjærg — —	c. $\frac{5}{6}$ —
— — om Bodilsker Kirkeskole —	c. 1 —
— — gennem Klinteby til Rokkestenen	c. $\frac{7}{12}$ —
— — om Bækkegaard i Ibsker til —	c. $\frac{5}{6}$ —
— — til Paradisgaarde	c. $\frac{11}{12}$ —
— Svanke til —	c. $\frac{3}{4}$ —
— — — Rokkesten	c. 1 —
— Gamleborg over Lyngen til Rokkesten	c. 2500 Al.
— — — — — Tamperdal	c. 2500 —
— Rokkesten langs Dybedal til Paradisgaard	c. 3500 —
— — til Tamperdal	c. 4000 —
— — til Kodals nordre Del	
	(ad Kørevejen) c. 1600 —
— Kodal til Dybedal	c. 1000 —

Udsigtspunkter og mange vidunderlige Dalpartier, som man selv maa opsøge.

Ja, Dalene skal man opsøge; Dalene med den lysegrønne Bund, hvor Vandet pibler mellem Græsset og de tykke Mospuder — Dalene med de tætte Bregneskove under de graa Granitklipper, som langs Dalsiderne skyder sig op fra Jordens Afgrunde. Jeg har allerede nævnt *Kodal*, som set nordfra ved Rokkestensvejen er betagende skøn. Mon det ikke var her, at *Ingemann* lod *Liden Elna* møde sin *Rudolf*, da Pesten havde dræbt alle andre Bornholmere! Eller var det i den ikke mindre skønne *Tamperdal*, som nu desværre er saa tæt tilvokset med Skov, at man ikke faar den at se i hele dens Skønhed? —

„Hurtig steg hun ned af Taarnet“, skriver den berømte Digter, „og gik tværs over Marken ad en Gangsti mod den saakaldte Paradisbakke. Da hun kom midtvejs (mellem Ibs og Bodils Kirker?) modtog hende en dejlig Dal, hvor Foraaret syntes at have hentryllet alle sine Yndigheder paa eet Sted, og nu kom en ung Mand hende imøde med flyvende Lokker og udbredte Arme. Med et højt Glædesskrig styrtede hun i hans Favn —“.

Ingemanns Stedangivelser er ganske vist ikke meget paalidelige; men det maa indrømmes, at Paradisdalene er et romantisk Mødested for et Par Kæreste-folk. —

Dybedals nordre Del, som skyder sig helt hen mod Paradisgaardene, skal man heller ikke forsømme at besøge. Paa et langt Stykke snævrer Dalen sig sammen til en kun 5—6 Alen bred Kløft med lodrette Granitsider. I dens vaade Bund groer et helt Vildnis af Bregner og andre Vækster. Barsk og skummel ser

Kløften ud — des stærkere virker det, naar om For-aaret et Par Kirsebærtræer, som har fæstet Rod nær dens Bund, rækker deres blomsterfyldte Kviste op over Klipperanden. —

De mange *Udsigtspunkter* finder man let efter Kortet, hvor Højdetallene er afsatte. Terrænets højeste Punkt, 361 Fod, findes lige vest for Dybedal. Fra Bakkerne vest for Tamperdal og fra et Punkt mellem Grydedal og Skottedal har man en henrivende Udsigt mod Vest over Bodilsker og Povlsker Sogneplantager til Almindingens blaanende Masser yderst mod Horisonten. Fra *Klinten* — Helvedesbakkernes sydøstre Hjørne — har man den bekendte Udsigt over Sydøst-bornholm og Østersøen, det uendelige Hav.

Naar er der skønnest i Højlyngen? Naar taler denne Natur stærkest til vore Sanser, naar vækker den lettest vore Stemninger?

Ja hvad er skönt? En holder mest af de gjaldende Lurtoner, en anden foretrækker en Fløjtes smæltende Triller; en „elsker Havet, naar det stormer vildt“, en anden betages stærkest, „naar Fladen ligger mildt“. Skönt er det alt.

Jeg har set Højlyngen en Vinterdag i Rimtaage, naar hver en Lyngtop, hver en Kvist paa de svajende Birke, hver en Naal paa de evigt susende Fyrretræer var overtrukket af IskrySTALLERNES kridhvide, glinsende Myriader. Det var vidunderligt!

Jeg har vandret i dette Landskab en mørk og regnfuld Efteraarsdag, naar Lyngen stod saa ynkelig forpjusket; naar Væden dryppede fra hver en Gren; naar de mossede graa Klipper stod ludende over Da-

lene og græd — en stille, Tavshedens ustandselige Graad, som syntes at rumme al Verdens forborgne Tyngsel og Smærte.

Var dette skönt? Ja, for den der følte sig i Slægt med denne Natur, var det skönt. For den, der selv havde følt den uforklarlige Graad i sit Hjærte, var det skönt. Thi Naturens Samstemning er altid skøn.

Men de fleste vil nok sige, at Højlyngen er skønnest en stille Sensommerdag, naar Solen skinner og Lyngen blomstrer og breder sit lilla-røde Tæppe op over alle Bakker og ned ad alle Dalsider, saa langt Øjet naar. Da er der Fest i Højlyngen — Lyngens Fest, Ensomhedens stille Fest. For Lyngen og Ensomheden og Tavsheden hører sammen. Intet Suk er saa langeligt blødt og stille, som Vindens sagte Sus i Lyngen.

Den forunderlige Lyng, den omskiftelige Lyng! Som hver Sommer blomstrer saa ufortrøden og fornøjet, som vilde den blomstre til Verdens Ende — og som hver Vinter er en eneste uendelig og trøstesløs Sørgmodighed. —

Smaatræk af Bornholms Flora.

II. Arnagebakken.

En bekendt Botaniker skal have udtalt de bevingede Ord, at „Agerdyrkning og Kvægavl burde forbydes“. Selv om man nu ikke skal tage en saadan Udtalelse altfor bogstavelig, saa kan det dog ikke nægtes, at Jordens fremskridende Kultivering i den Grad forandrer og set fra Botanikerens Synspunkt „forvansker“ den oprindelige Natur, at den bliver næsten ganske ukendelig. Medens Floraens retmæssige Indvaanere henvises til at friste en kummerlig Tilværelse paa Grøftekanter og Vejskæl, ofte oven i Købet afbidte af Kreaturerne og kvæstede af Leen, maa de iøvrigt lade sig fortrænge af de dyrkede Planters regelmæssige Firkanter, idet disse selvfølgelig tillige er ledsagede hver af sit „Ukrudt“, som den fremskredne Kultur endnu ikke har faaet Bugt med og vel aldrig vil naa helt at udrydde hverken ved Lugning, Brakbehandling eller Vitriolsprøjtning, selv om det er saa ussel som Klinten (*Agrostemma Githago*, *Klitta*), at det maa udsaas af Menneskehaand Aar for Aar for ikke at dø. Sejglivede er de oprindelige Beboere imidlertid, saa det næsten kan være en Ynk at se

hvid Anemone (*Anemone nemorosa*) eller almindelig Guldstjerne (*Gagea lutea*) for ikke at tale om Vildtulipanen (*Tulipa silvestris*) Aar for Aar skyde deres Blomster op paa en Grøftekant — den sidste f. Ex. paa Bondebroen ved Rønne — og fortælle: Her har vi engang været Herrer. Man maa i hvert Fald gribe sig selv i Ønsket om, at ligesom Amerikanerne har været saa humane at unde Landets oprindelige Indbyggere, Rødhuderne, visse Territorier — Reservationer —, hvor de maa faa Lov at være i Fred, at der kunde overlades den oprindelige Flora Pletter, hvor den kunde udvikle sig i Fred og bevare sit Præg. Der er efter mit Skøn i Grunden ligesaa stor Anledning hertil som til at frede om vore Fortidsminder. Heldigvis er der her paa Bornholm mange Pletter, ja mere end det, hele Strækninger, hvor „Agerdyrking og Kvægavl“ forbyder sig selv, og vi er forsaavidt meget heldigere stillede end f. Ex. Fyen, hvor man klager over, at der snart ikke undes den oprindelige, vildtvoxende Flora anden Tilflugt end Pilehegnene.

Maa jeg saa, min Læser, i Aar bede Dem følge mig til en saadan Plet, Arnagebakken, Strandskrænten paa begge Sider af „Byen“ Arnager. Ganske uberørt er den dog ikke; thi de Arnager Mænd har Vest for Byen pløjet lige ud til Skrænten og, som jeg senere skal fortælle, derved voldt, at Ukrudtsfrø fra den ovenfor liggende dyrkede Sandmark er skyllet ned, og noget skæmmet af Kvægavl er den ogsaa, da man prøver, hvor det er muligt, at tøjre Faar paa Skrænten, som i deres Dumhed ingen Forskel gør paa almindeligt Græs og de sjældneste Urter. Der kunde maaske findes de Skabninger, som regner sig selv for betydelig større, som heri ligner Faarene. Men omtrent oprindelig

er dog den omtalte Strækning og tillige en Plet, hvor man „hvor som helst kan finde hvad som helst“.

Skrænten er meget stejl, paa sine Steder efter Øjemaal indtil 60°, og jeg maa derfor ligesom sidst bede min Ledsager tage godt Fodtøj paa; for vi skal vandre midt paa Skrænten hele Tiden, og det er en trælsom Gang. Botanikeren gaar nu for Resten aldrig ad de banede Veje eller paa de magelige Steder. Men for ikke at skræmme, vil jeg til Gengæld ikke anmode om Følgeskab for længere Strækning end en god halv Mil, en god Fjerdingvej Øst og ligesaa langt Vest fra „Byen“, fra en Dal med en lille Bæk ud for Strandbygaard i Nylars „Mølle dalen“ til Grønsandsformationen, hvor Sandstenen falder brat af mod Havet. De vil paa denne Vej ogsaa møde højst interessante geologiske Fremtoninger, men disse skal jeg lade uomtalte — af alt for gode Grunde. Som jeg i Fjor bemærkede bliver en Botaniker aldrig træt, men skulde De alligevel finde Vandringeren besværlig, saa vil jeg sige til Dem: „Nej, min Fa'er, følg saa f. Ex. med mig for at gennemvade Bastamosen, saa skal De faa noget andet at vide end at gaa paa den tørre Arnagebakke“.

Jordbunden bestaar altsaa omtrent af det bare Sand, som kun paa ganske enkelte Pletter er fugtigt paa Grund af Væld i Skrænten, og naar den derfor kan frembringe floristiske Mærkeligheder, saa beroer det formentlig væsentlig paa, at den tillige er meget kalkholdig, om Foraaret maaske i Forbindelse med den bratte Hældning, som vender lige mod Syd, hvorved Solstraalerne kommer til at falde lodret ligesom paa en Mistbænk. Noget lignende ses paa andre Sydskrænter. Jeg opdagede f. Ex. for nogle Aar siden

med Forundring, at Blykobbeaens Nordskrænt, som altsaa ogsaa skraaner brat lige mod Syd, i Eggen ved Risenholm har omtrent de samme Sjældenheder som Arnagebakken.

De vil af det allerede fortalte forstaa, at vi maa ud allerede meget tidlig om Foraaret — et Par af de mærkeligste Planter har jeg saaledes flere Aar i Træk fundet afblomstrede med store Frøkapsler Långfredag, naar Paasken kom sent.

Vi begynder altsaa vor Vandring i Mølledal en tidlig Foraarsdag og møder strax nede i Dalen en af Danmarks mærkeligste Planter, Gul Hestehov (*Petasites spurius*). Den almindelige røde Hestehov (*P. officinalis*) findes ikke paa Bornholm som i det øvrige Danmark. Planten har sit Navn af Bladformen, og denne svarer ogsaa nøje dertil; men i April ser De intet Blad. Disse udvikles nemlig først senere hen paa Sommeren, og hele Dalen er da fyldt af disse vældige paa Undersiden hvidlodne „Skræppeblade“, som imidlertid ikke har det allermindste med Skræppe (*Rumex*) at gøre. Gul Hestehov ligner sin mindre Slægtning Følfod (*Tussilago Farfara*), hvis gule Blomster De iøvrigt ogsaa i April vil møde længere henne paa Skrænten, hvor der er Væld, uden at det undrer Dem, deri, at den skyder sit Blomsterskift op af Jorden, førend Bladene udvikles. Men Hestehov har ikke som Følfod en enkelt Blomst, men en hel Klase eller rettere Klump af saadanne paa sin skællede, bladløse, hule Stængel. Deres Farve ligner ganske det visne Græs, mellem hvilket den voxer, men Klasen er saa stor, at den er tydeligt kendelig. Dens Blade træffes om Sommeren ved Sandstranden Bornholm rundt; men kun i Mølledal en hver Aar at

sætte Blomst, vistnok af den før fremhævede Grund, den særlige Foraarsvarme. Efter at have betragtet denne ogsaa i den ukyndiges Øje meget mærkelige, om end egentlig ikke smukke Blomst, som er en stor Sjældenhed, gaar vi samme tidlige Foraarsdag videre paa Skrænten — De husker: midt paa denne. Vi træffer der først alle Vegne en meget, meget lille, men nydelig mørkeblaa Forglemmigej (*Myosotis collina*), som er hyppig overalt paa Bakker. Man tænke blot ikke, at det er en Dværgform eller „en Unge“ af den almindelige Markforglemmigej (*M. arvensis*), som den ukyndige fristes til. Det er selvfølgelig en egen Art. Ved Siden af denne møder vi ikke mindre end fem Arter smaa hvide Blomster, som man helst skal lægge sig ned for at se. De tre af disse er korsblomstrede (med fire Kronblade lige overfor hverandre), nemlig: Gaasemad (*Arabis Thaliana*), Gæslingeblomst (*Draba verna*) og Flipkrave (*Teesdalia nudicaulis*), de to andre nellikeblomstrede (med fem Kronblade), nemlig: Honsetarm (*Cerastium vulgatum*) og Skærmarve (*Holosternum umbellatum*). Af disse er de fire første hyppige overalt, medens den sidste kun træffes faa Steder i Danmark. De tre først nævnte har alle rodstillede Blade med nogle Blomsterskafter i Midten, men Gaasemad har desuden nogle ganske smaa Blade paa Stængelen, hvorpaa den let kendes. Rodbladene hos Flipkrave er bugtede, og den blomstrer lidt senere end de andre to, hvis Rodblade er hele. Ja, nu ved jeg ikke, min Ledsager, om De vil give Dem Tid til at se paa de smaa bitte Blomster; det lønner iøvrigt Umagen, og de er lette at skelne. Men De vil maaske lige betragte den sidst nævnte af de fem, den sjældne Skærmarve, som er let at kende paa sin ganske glatte

Stængel med modsatte, blaagrønne, noget tykke Blade og en lille Skærm med henved fem forholdsvis langstilkede Blomster. Vi lægger fremdeles Mærke til den meget spæde lillarøde Vaar-Vikke (*Vicia lathyroides*), om hvilken man ligesaa lidt som om den lille Forglemmigej maa mene, at den er en „Unge“ af den noget senere blomstrende og større Smuk Vikke (*V. angustifolia*), den dyrkede Vikkes (*V. sativa*) nærmeste Slægtning, som ogsaa voxer paa Bakken, men dog hellere foretrækker Vejkanterne ovenfor, og som udmærker sig ved sin meget smukke, mørkt purpurrøde Blomst. Naar vi saa endnu har bemærket paa de fugtige Pletter den iøvrigt meget almindelige Agerpadderokke (*Equisetum arvense*), hvis Ax paa denne Tid af Aaret „ryger“, naar det berøres, saa har jeg dermed nævnt de tidligste Foraarsplanter, som falder i Øjnene. Agerpadderokken er en blomsterløs Plante, som i Voxemaade har ikke ringe Lighed med Følfoden, idet den tidlig om Foraaret opskyder brune, ugrenede Stængler, som bærer „Ax“ og senere paa Sommeren golde, grønne Stængler med kransstillede, leddede Grene (Leddagræs).

Gentager vi vort Besøg i Slutningen af April eller Begyndelsen af Maj, vil vi finde flere andre Planter udviklede, samtidig med at de før nævnte mer eller mindre staar i Frø. Vi lægger først Mærke til, at Skrænternes Slaaentorne (*Prunus spinosa*) allerede er i Blomst. Blomsterne udfoldes nede ved den af Solen opvarmede Jord tidligere end højere oppe paa Buskene og altid før Bladene. Derimod vil De se de iblandede Stikkelsbærtorne (*Ribes Grossularia*) helt grønne og samtidig blomstrende, hvilket ser meget ejendommeligt ud. Det kan være, De under disse Tornebuske, hvoraf

der paa Skrænten findes temmelig betydelige Strækninger, som De ikke maa være bange for at begive Dem ind i, selv om De skulde stikke Deres Fødder, vil finde den før nævnte Almindelig Guldstjerne (*Gagea lutea*), den overalt i Skovkanter og ved Gærder hyppige, gule, i Solskin stjerneformig udbredte Foraarsblomst og muligvis ogsaa den for Bornholm og Nordsjælland ejendommelige Fingerbladet Lærkespore (*Corydalis pumila*), som jeg ganske vist ikke har bemærket her, men paa Skrænterne Øst for Mølle dalen under Tornebuske. Disse to vil dog paa denne Tid være omtrent afblomstrede. Imidlertid vil den Guldstjerne, De plukker, snarere være en anden nærstaaende, men meget mærkelig, væsentlig for Bornholms Sydland ejendommelig Art, Mark-Guldstjærne (*G. stenopetala*), næsten den eneste Løgplante, som kan klare sig paa dyrket Jord, hvad *G. lutea* forgæves forsøger. Den findes ogsaa ovenfor Skrænten paa den dyrkede Mark, ligesom paa hele Vest- og Sydlandets Sandmarker. Den blomstrer ud omtrent naar *G. lutea* visner; hele Planten er mørkere farvet, Blomsterne er færre, men større end hos denne og den har ikke et, men tre Løg samtidig. Den er saa hyppig, at De nok maa grave et Exemplar op for at se Løget, som altsaa er meget ejendommeligt og gør den skikket til at taale at forstyrres af Ploven, selv om den foretrækker de flaarige Græsmarker. Men De faar det næppe op med Fingrene alene. Har De ikke Botaniserspade med, saa maa De risikere at knække Deres gode Lommekniv for at faa det op.

Fremdeles er nedvandret fra den dyrkede Mark flere Arter af Ærenpris (*Veronica*), navnlig Vest for „Byen“. Jeg skal ikke trætte Dem med at beskrive

hver enkelt Art af disse bitte smaa, lyse- eller mørkeblaa Blomster, Miniaturudgaver af den lidt senere udfoldede storblomstrede og smukke Tveskægget Ærenpris (*V. Chamaedrys*), som findes paa enhver udyrket Grøftkant og for Resten ogsaa her paa Skrænten, og som paa Grund af sin let affaldende Blomst paa ironisk Vis plejer at nævnes som et Symbol paa „Mandens Troskab“. Af de smaa Ærenpris-Arter vil jeg derfor kun lige nævne en enkelt, nemlig Vedbendebladet Ærenpris (*V. hederifolia*), som ellers voxer meget ofte som eneste Blomst i Rugagreene i April. Den har en lille, violetlilla Blomst og Blade, som ganske svarer til Navnet. Men jeg ved, De vil bebrejde mig noget, hvis jeg ikke viser Dem Sort Ærenpris (*V. triphylla*), den sjældneste og ejendommeligste Art; Kronen er temmelig stor, mørkeblaa, næsten sorteblaa, og hele Planten, iberegnet de treffigede Blade ja endog Kapselen, er mørk, næsten sort, temmelig klæbrig. Der skulde forøvrigt findes endnu en sjælden Ærenpris-Art Vaar-Ærenpris (*V. verna*), men jeg har søgt efter den grundigt og dog forgæves, saa jeg betvivler, at den findes her. Af nedvandrede Planter lægger vi endnu Mærke til Vaarsalat (*Valerianella olitoria*), en skør, gaffelgrenet Plante med en stor Top af overordentlig smaa graafolette Blomster.

Iøvrigt vil vi paa denne Tid eller ganske lidt senere træffe Bakken pletvis farvet henholdsvis gul, hvid eller rød af tre forskellige ganske almindelige, men hver for sig meget smukke og karakteristiske Planter, som man har Lyst til at samle i Buketter, hvad de før nævnte ganske vist kun lidet fristede til, nemlig: 1. Den dejlige, vel kendte Almindelig Kodriver (*Primula officinalis*) med sit høje Skaff med honning-

duftende, lysegule, indvendig mørkegult plettede Blomster. Bornholmerne plejer at kalde denne Plante „Kjælinjatænner“; men iøvrigt betegner det danske Navn Kællingtand en ganske anden Plante af Ærteblomsternes Familie (*Lotus corniculatus*). 2. Den overalt paa tørre Marker hyppige Kornet Stenbræk (*Saxifraga granulata*), som ligeledes har et fodhøjt Blomsterskaft med store, hvide, ulugtende Blomster i Spidsen. Den har iøvrigt sit Fornavn af de mange smaa, runde Rodknolde, som De ikke behøver at grave op, da de følger med, naar Planten rykkes op. 3. Den ligesaa vel kendte Almindelig Gøgeurt (*Orchis mascula*) med sin store Klase af violetrøde Blomster, som ikke er særlig vellugtende. Paa Grund af Kalkunderlaget kan den ogsaa enkeltvis findes hvidblomstret. Det er denne, som Bornholmeren fortrinsvis kalder „Herrens Hænner“, uagtet det ikke er denne Art, som har den haandformige Rod; den har tværtimod en hel, aflang Knold; derimod svarer den noget senere blomstrende Kødfarvet Gøgeurt (*Orchis incarnatus*) bedre til Navnet. De vil have bemærket, at jeg ligesom i Fjor ikke har til Hensigt at beskrive en vis Lokalitets hele Flora, men kun de mærkeligste, for alle formentlig interessante Planter, og til disse maa jeg endnu regne Vaar-Potentil (*Potentilla verna*), en ganske vist kun lille, men smuk Plante, som er særlig for Bornholms Bakker, men næsten ikke findes andre Steder i Danmark. Den er lav, til Dels nedliggende, mangegrenet med syv-fingrede Blade og smukke, gule Blomster, som ligner „Smørblomster“ (Ranunkler) noget, men kendes blandt andet fra disse ved at have et dobbelt Bæger. Smuk Vikke (*Vicia angustifolia*) har jeg allerede omtalt.

Jeg mener hermed i Overensstemmelse med min

Plan at have forevist de efter mit Skøn dels sjældne, dels mærkelige Planter for min interesserede Læser, saa mange som kan henregnes til de egentlige Vaarplanter. Men vi maa besøge Arnagebakken én eller helst to Gange endnu i Højsommeren; thi jeg har endnu ikke omtalt adskillige Mærkeligheder, som absolut bør nævnes. I Juni Maaned vil vi da lige Vest for Møldalsskrænten lægge Mærke til en spæd, gulblomstret Kløverart, som er en af Bornholms og Danmarks sjældneste Planter, Liden Sneglebælg (*Medicago minima*). Dens Blade er ikke meget forskellige fra den dyrkede Sneglebælgs (*M. lupulina*), som jeg vel tør forudsætte bekendt for alle mine Læsere, saavel som de øvrige dyrkede, gulblomstrede Kløverarter: Humlekløver (*Trifolium agrarium*), Gulklover (*T. procumbens*) og Traadkløver (*T. filiforme*). Jeg har her nævnt dem efter Størrelsen. Dyrket Sneglebælg kendes fra de egentlige Kløverarter paa sit skæve Blomsterhoved foruden paa Bælgen, hvorefter den har Navn. I Forbigaaende bemærket: Det var dog for galt, om den med Rette selvbevidste bornholmske Bonde ikke skulde kende de Planter, han selv saar i sin egen Mark. Den her nævnte sjældne Sneglebælg udmærker sig ved kun at have 4—5 Blomster i Hovedet, medens alle de før nævnte er mangeblomstrede. De enkelte Blomster er til Gengæld større og mørkere gule end hos den almindelige Sneglebælg, som forøvrigt tillige med Gulklover voxer imellem den ude paa Bakken, men det mærkeligste ved den er dens krogtornede Bælg, hvorved den hager sig fast til Dyr og Mennesker og derved bidrager til Frøets Spredning. Alm. Sneglebælg har glatte Bælge. Disse sammensnøede og derfor kuglerunde, tornede Frugter kan man iøvrigt tidlig

om Foraaret finde paa Bakken indesluttende modent Frø af Form og Størrelse som almindeligt, smaat Kløverfrø. Sammen med Liden Sneglebælg og videre paa hele Bakken baade Øst og Vest for Byen voxer en lille, spæd Nellikeblomst, Knopnellike (*Kohlrauschia prolifera*), som ikke er saa smuk eller fremtrædende som den almindelige Bakkenellike (*Dianthus deltoides*), ja i saa Henseende ikke engang kan maale sig med den lille saakaldte „Potnellike“ (*Dianthus Armeria*), men er meget sjælden. Ud af et stort brunt Hylster („Knoppen“) udskyder den lille blegrøde Blomst, altid kun en ad Gangen, som i og for sig tydeligt nok røber sig som en Nellike. Fremdeles vil vi paa hele Skrænten møde i hvert Fald endnu to Sjældenheder, hver af sin Familie: Voldtimian (*Acinos thymoides*) og Bibernelle (*Poterium dictyocarpum*). Den første er ligesom sin Slægtning den almindelige Vildtimian (*Thymus Serpyllum*), som selvfølgelig ogsaa findes her, en lav, vellugtende Halvbusk; men de to har hver sin ejendommelige, krydrede Duft. Voldtimian har ikke som den almindelige Timian røde, men violetblaa Blomster med en hvid Halvcirkel indeni og er iøvrigt mere opret med takkede Blade. Bibernelle er en Plante af en helt anden Slags, temmelig høj og grenet med et mørkt, grønrodt Blomsterhoved omtrent halv saa stort som Rødkløverens. Bladene ligner i Form nærmest smaa Rosenblade, og den hører iøvrigt ogsaa til Rosenfamilien. Den er ligesom alle de andre før nævnte en udpræget Kalkplante, som ogsaa træffes længere mod Syd ved Limensgade og paa Rispebjærg, men iøvrigt kun faa Steder i Danmark.

Desværre maa jeg meddele, at ingen af de her anførte er hverken særlig pragtfuld eller særlig frem-

trædende, det skulde da i nogen Maade være den sidste. Dette er i noget højere Grad Tilfældet med Hvidblomstret Tjæreurt (*Silene nutans*), som ganske vist ikke i Pragt kan maale sig med Rød Tjærenellike (*Viscaria purpurea*), men dog er en ret fin, om Natten vellugtende Blomst, som ved sin Klæbrighed svarer til sit Navn. Den er paa Bornholm temmelig hyppig, men regnes iøvrigt for en Sjældenhed. Som noget højst ejendommeligt, men egentlig langt fra kønt maa jeg vise Dem nedenfor Byen, som De ikke bør begive Dem op i ved Sommertid, hvis De ikke er nødt dertil, eftersom den mangler Sundhedskommission, den vældige Æselstidsel (*Onopordon Acanthium*), en over mandshøj, hvidloddet, tornet Tidselblomst.

Paa Møldalsskrænten som i det hele taget paa græsklædte, sandige Skrænter paa Bornholm kan vi lejlighedsvis træffe enkelte Exemplarer af den lille Bregne Almindelig Maanerude (*Botrychium Lunaria*), som skyder en enkelt Stilk op af Jorden bærende et grønt Blad og et brunt Ax lige overfor hinanden. Bladet er delt i halvmaaneformige Flige, hvoraf Navnet. En større Form voxer enkelte Steder i Bornholms Løvskov, men findes iøvrigt næppe i Danmark; jeg har i hvert Fald intet Sted set den beskrevet. Men desuden skulde der findes ved Arnager en endnu sjældnere Art Kamillebladet Maanerude (*B. matricariæ-folium*), som udmærker sig ved, at Bladet er finfliget, hvoraf Navnet, idet det har Lighed med Kamilleblomstens (*Matricaria inodora*, Kommianslogg) fine Blade, og muligvis ogsaa en tredje Art Trekantet Maanerude (*B. ternatum*) med to langstilkede, trekantede, findelte Blade foruden Axet, hvilken sidste overalt er en stor Sjældenhed. Men det har ikke lykkedes mig trods gentagen Eftersøgning at finde nogen af de to sidste. Skulde

De, min Læser, være heldigere, saa bekræfter De derved, at vi befinder os paa en Plet, hvor man hvor som helst kan finde hvad som helst. Jeg har nu i hvert Fald den sidste mistænkt for ligesom adskillige af de sjældneste Planter at være „lunefuld“, saa den kun skyder sit Skaft op med flere Aars Mellemrum. Det kan være, at det atter er gaaet ligesom i Fjor, at De nu er træt af at bukke Dem efter „Sjældenhederne“, og vi vil derfor, inden vi forlader Bakken, bemærke nogle af dens ikke sjældne, men konneste og mest karakteristiske Planter foruden de enkelte allerede nævnte. Vi husker altsaa, at vi staar i Højsommeren. I Juni Maaned vil vi rimeligvis først lægge Mærke til Knoldet Mjødurt (*Spiraea jilipendula*, Galtaspragla, Midurt), som forøvrigt heller ikke udenfor Bornholm er helt almindelig. Vi glæder os ved at se den statelige Plante med sin store, hvidblomstrede Top af honningduftende Blomster, hvorefter den har sit Navn. I Juli Maaned vil Karakterplanten efter mit Skøn være Pimpinelle (*Pimpinella Saxifraga*), en langt fra saa smuk og heller ikke videre vellugtende, hvidblomstret Skærmplante, hvis Blade er mellembrodte og har nogen Lighed med Mjødurtens. Vest for Mølle-dalen voxer — mærkeligt nok — Skov-Fladbælg (*Lathyrus silvester*), i betydelig Mængde. Den har ellers slet ikke hjemme her, idet den er skabt til at slynge sig op ad Buske flere Alen højt og derfor ellers voxer i Sydkanten af Skove; her maa den nøjes med at ligge henad Jorden. Hvorledes den er kommet her, ved jeg ikke, men den klarer sig godt i de ugunstige Omgivelser og udfolder i rigelig Mængde sine store, smukke, rosenrøde Ærteblomster. Tæt ved voxer i hvert Fald i Aar (1908) en Mængde Gul Gaaseurt (*Anthemis tinctoria*), som heller ikke hører hjemme

her, men paa Kløveragre; men jeg kan i Modsætning til den forrige forklare mig dens Fremkomst; den er nemlig temmelig sikkert hidkommet med Vognene, som henter „Ædja“ (Tang) paa Strandkanten. Den regnedes for 50 Aar siden for sjælden, men er nu hyppig mange Steder. Blomsten ligner „Lausurtens“ (*Chrysanthemum segetum*), men Bladene Gaaseurtens (*Anthemis arvensis*). Naturligvis møder vi ogsaa allevegne den store røde Knopurt (*Centaurea Jacea*, Graabone), den gule smalbladede Høgeurt (*Hieracium umbellatum*) og Mark-Malurten (*Artemisia campestris*, ikke Alm. Malurt (*A. Absinthium*) eller Bynke (*A. vulgaris*)), som jeg tør gaa ud fra hver for sig karakteriseres ved Navnet alene.

Bakkens karakteristiske Græs er Dunet Havre (*Avena pubescens*), en meget smuk, høj Græsart med søvglinsende Top og temmelig lang Stak; den staar nærmere Draphavre (*A. elatior*) end Dyrket Havre (*A. sativa*).

De forstaar maaske ikke, at det kribler i en Botanikers Fingre efter at blive ved, indtil han har gennemgaaet hver eneste Plante paa den bestemte Plet; thi de forekommer ham en for en interessante; men jeg prøver paa at modstaa Fristelsen og maa derfor ikke holde op, men bryde af.

Imidlertid kan jeg ikke faa mig til at gøre dette uden først at bede Dem følge med et Øjeblik ned til Strandkanten nedenfor Skrænten, der hvor vi ellers ikke for Mageligheds Skyld maatte gaa, for at se paa et Strandgræs. Nu tør vi saa ikke, saaledes som sidst, kalde alle disse Græsser under ét for „Marhalm“, men vi maa skælnes mellem Marehalm (*Elymus arenarius*) med brede Blade og toradet Ax og Hjælme (*Psamma arenaria*, Klittag) med runde eller rettere sammenrullede Blade og Top; men vi træffer saa her som iøvrigt hyppigt ved Bornholms Sydkyst en af de mærkeligste

og udenfor Bornholm sjældneste Planter Østersøisk Hjælme (*Psamma baltica*); den kendes paa sin store, fioletbrunlige Top, mens den almindelige Hjælmes Top er straafarvet. De lærde fortæller os, at dens Herkomst er højst mærkværdig, idet den fremkommer ved Krydsning mellem den almindelige Hjælme og Bjærg-røret (*Calamagrostis Epigejos*), et højt, groft Græs, som voxer meget hyppigt mellem Buske, i „Tornreer“ og paa deslige Steder, og som sent i August udfolder sin store, mørkfiolette Top, som ikke saa lidt ligner Tag-rørets (*Phragmites communis*).

De vil nu sikkert af denne lille Afhandling have faaet et tydeligt Indtryk af, at ogsaa Arnagebakken er en Plet, hvor man „hvor som helst kan finde hvadsomhelst“, hvilket De muligvis i Forvejen næppe havde tænkt Dem, men som en Botaniker ser, saa snart han sætter sin Fod der.

Men for at De ikke skal tro, at det kun er paa disse „udvalgte“ Pletter, at man finder det mærkelige, beder jeg Dem, idet De gaar — eller maaske hellere cykler — hjem, lige følge med mig et lille Stykke op ad Vejen, som fører gennem Vællensby, og De vil da Syd for Gaardene paa Vejkanten paa et Sted, hvor man ellers ikke kunde vente at møde noget særligt, træffe en højst ejendommelig og sjælden Plante, Seglblad (*Falcaria Rivini*), en Skærmp plante, som ikke blomstrer ud før 20. August, og hvis Blomst ligner Pimpinellens, men som har højst ejendommelige, lange, seglkrummede Blade, som er skarpt takkede som en skærpet Savklinge.

Nu holder vi op, mens Legen er god; Tak for godt Følgeskab!

(Af Pastor Hans Møller).

Bornholms Tilskikkelser i Christian 4.^s sidste Svenskekrig (1643—45).

Af M. K. ZAHRTMANN.

OND Tidende bar Julen 1643 over de danske Lande. Midt i December — d. 12te — havde den svenske Feltherre Lennart Torstensson kastet sine Tropper fra Tysklands bloddrukne Slagmark ind over det danske Riges Sydgrænse; hærjende drog han op gjennem Jylland, hvor først Limfjorden standsede hans sejrriege Fremtrængen. Krigen kom uden Varsel og traf Danmark slet forberedt. Rigets stærkest udsatte Landsdele maatte først og fremmest værges. Den fjærne Ø Bornholm var ikke strax truet og overlodes til sin egen Styrke. Kong Christian 4. stoledes paa Forsvarsevnen hos Øens af ham selv oprettede Militz. Desuden havde han som Lensmand paa Hammershus en gammel Krigsmand, Holger Rosenkrantz.

I de Tilskikkelser, Krigsaarene bragte Bornholm, bliver *Øens Militz*, Landskabet, Landfolket eller Almuen, som den nævntes, Midtpunktet; og her er da Stedet for en nøjere Skildring af denne. Igjennem Middelalderen havde Øen indrettet sig paa en Slags Sogneforsvar. Naar Ufred var inde, samledes Sognebo

om deres Kirke, hvis stærke Taarnbygning var deres faste Forsvarsværn og husede deres større Forsvarsskyts: Blider, Hagebøsser og Malmkanoner (Kobberstykker). Men efter Fejden 1535, da Bønderne havde samlet sig til væbnet Modstand mod Øens lybske Høvedsmand Berendt Knopp og var blevet slagne i Ule (Æila) Enge Syd for Aakirkeby, havde denne bortført Sogneskytset fra alle Øens Kirker og underkuet Sogdenes ældgamle Forsvar. Imidlertid ændredes Tiderne hurtigt. Knappt tredive Aar senere, under den nordiske Syvaarskrig (1563—70), uddannede den lybske Høvedsmand Schweder Kettingk, som da styrede Bornholm, en Militz til Øens Forsvar. Ved Siden af sine 400 tyske Landsknægte holdt han nemlig alle Øens Bønder i Rustning og afværgede med dem Svenskernes Landgangsforsøg i September 1565. Han vandt herunder saa stor Tiltro til sit bornholmske Landeværn, at han det følgende Aar hjemsendte Halvdelen af Landsknægtene og holdt Mynstring over Landfolket, som han udrustede med gode Bøsser og andet Værge. Ved dets Hjælp afslog han paa ny, i Juni 1566 og i Juli 1570, den svenske Flaades hidsige Anfald paa Øen. Herom tilskrev han 1570 Kong Frederik 2.: „Og er det visseligt sandt, at dette Eders Kongelige Majestæts underdanige Landfolk har holdt sig saa bravt og standhaftigt mod Fjenden, at det i Sandhed maa berømmes: deres Korn have de ladet staa i Marken og forsvaret Kysterne“. Øens fulde Landeværnsstyrke udgjorde 1800 Mand; en Sjettedel af den blev 1564, maaske allerede 1563, udskrevet til den danske Flaade. Kettingk havde bygget en fast Feltlejr, rimeligvis til Dækning af Bornholms Sydkyst; dens Sted synes nærmest at maatte søges paa

det fra Oldtiden befæstede Rispebjerg i Povlsker. Ogsaa en stor Del af Strandbatterierne rundt om paa Øens Kyster staa endnu som Vidner om hans dygtige Forsvar af Bornholm.

Efter at Lybekkerne 1576 havde maattet forlade Styrelsen af Bornholm, søgte Kong Frederik 2. at holde Landeværnet i Live ved d. 26. Oktober 1580 at byde, at Bønderne og Borgerne skulde holde sig udrustede, hver med et godt, færdigt langt Rør (Bøsse), et Pund Krudt, Kugler og Tilbehør. Dette Paabud blev kun efterkommet af ganske faa, og Kongen maatte gjentage det to Aar senere, idet han truede de overhorige med Bøde af en god Oxe. Først Kong Christian 4. bragte Militsen igjen paa Fode.

D. 3. Marts 1611 udgik Kongens Bud til Almuen, at den skulde færdiggjøre Varderne (Bavnerne), som af gammel Tid have været holdte, og stille Vagt, naar det gjordes fornødent. Samme Aar indberettede Lensmanden Hans Lindenov, at der ude paa Øen kun fandtes fem eller sex smaa Kanoner, hvoraf endda nogle ikke var synderlig brugbare, og at Almuen ikke forstod at omgaas dem retteligt; at Bønderne havde købt 200 Bøsser for tre Rigsdaler Stykket, og at han onskede endnu 300 Bøsser oversendt for at uddele dem blandt Landfolket til samme Pris. Samme Aar — vi er jo i Kalkmarkrigens Dage (1611—13) — udsendte Christian 4. et nyt Brev om, at han har hørt, at Almuen sidder og fortrykker sig til Landets Forsvar, hvorfor han nu befaler den at lade sig finde villig efter Lensmandens Paabud; samtidigt bemyndigede han Lensmanden til at hverve en Rode Landsknægte til at indøve Almuen, saaledes at Borgerne og Bønderne skulde udrede disse Knægtes Sold uden Udgift for

Kongen. Her finde vi saaledes en Militz givet i dens Grundtræk, med Vagttjeneste, Bavner, militære Øvelser og Udrustning. [I. R. Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie. Kbh. 1851—52. S. 198. 299. 303. 305. 311. 316. 362—65. 487. 577. 578. 579].

Christian 4. var paa sine Østersøtogter vist nok gjentagne Gange i Land paa Bornholm. Baade 1608 og 1624 nævnes som Aar, i hvilke han var til Stede paa Hammershus og mynstrede Bornholms Militz. Bornholmerne selv henlagde imidlertid dennes Oprettelse til Tiden strax efter Kalmarkrigen og satte dens Fødselsaar nøjere bestemt til 1613, som Rasmus Pedersen Raufn fortæller i sin Bornholms Krønike: „Siden udj Kong Christian 4.s lycksalige Regimente hafuer hans Naade med en merchelig Comitatz [Følge] været sielf Personlig her paa landet og hafft sin Natteleyer paa Slottet hammers huus og da Jndbyggerne schønne privilegia tillsagt, A^o 1613. Eftter som hans kongl. naade all Landshabet paa Slottet at Munstres og igien-nem Sees hafde oppkreffuet og hafuer da alting der været hannem velbehageligt, effter den 2 Aars varende krig mellem Dannemark og Sverrige war forligt“. [Chronica Borringiaca. Haandskrift i St. Kgl. Bibliothek, Ny kgl. Saml. Folio Nr. 398]. Atter 1624 mynstrede Kongen selv paa Hammershus Landfolket efter den Indretning, som han efter den Kalmar'ske Fred — altsaa 1613 — havde forordnet. Siden hen høre vi intet om Bornholms Militz før nu i Krigsaarene 1644 og 45, da den des værre ganske forskærser sin gamle Konges Velbehag.

Som Lensmand sad paa Hammershus *Holger Rosenkrantz* (Axelson), gammel i Gaarde. Allerede 1625, d. 4. Maj, var skrevet ham Brev paa, at han var for-

lenet Kronens Slot og Len Hammershus paa Bornholm at holde i en fast og tryg Slotslov og Kongelig Majestæt og Danmarks Riges Raad til tro Haand, som en ærlig Riddersmands Mand egner og bør. Han var efter Tidens Art en from Krigsmand. Han havde deltaget i Kalmarkrigens raa Tummel og grumme Nedslagtninger som Kapitajn i Christian 4s Livregiment og der altid forholdt sig som en ærlig Soldat. Hans krigerske Sind havde senere, i Fredstid, lagt sig for Dagen, da han 1629 i en Strid med Biskop Mads Jensen Medelfar i Lund i selve Bispeboligen havde vundslaaet denne i Ansigtet. Bispen rejste strax til København og foredrog der sin Klage og sit blodige Ansigt. Sagen blev, maaske ved Rigsraadets Mellemkomst, bilagt i Mindelighed ved, at Holger Rosenkrantz indbetalte 1000 Rigsdaler til Hillerød Skole. Det blev ham saaledes et dyrt Dask; men havde Kongelig Majestæt haft saa mange Svogre i Rigsraadet, som Holger, havde Sagen vel taget en anden Gænge, var Christian 4.s Mening. Holger Rosenkrantz's Fromhed viste sig i, at han skænkede rige Gaver til Fattighospitaler. Ogsaa Rønne Hospital, i hvilket fra gammel Tid ti Fattige fandt Tilhold, nød godt af hans Fromhed; dets Indtægter var ringe og aldeles utilstrækkelige, da han 1639 rejste det paa Fode igjen med en Gave af 400 Rigsdaler, hvilket dog ikke hindrede, at det 1729 maatte gjenopbygges og grundes paa ny med langt større Offer af Købmand Herman Mortensen Bohn og hans Hustru Karen Lavridsdatter, hvis Navne det derefter bar lige til sin Nedlæggelse 1880. Holger Rosenkrantz turde tillade sig denne Goddædighed; thi han ejede Glimminge i Skaane, tre Godser i Halland, to paa Sjælland, tre paa Fyn og

et i Jylland, i alt 4000 Tonder Hartkorn. Samtiden kaldte ham gjerne Rige Holger for at skælné ham fra hans berømmelige Navne Holger Rosenkrantz den lærde. Christian 4. havde sit eget Kælenavn til ham: Munsior Skramhans; og dette Navn synes at passe ganske godt ogsaa paa hans Forhold til Bornholmerne. [C. F. Bricka i Dansk biografisk Lexikon, 14. B., Kbh. 1900, S. 231—33].

Trods de mange Aar, han havde tilbragt paa Bornholm, snart paa Hammershus, snart i det Lyststed, Rosengaarden, som han havde bygget sig i Rønne paa den nuværende Amtsforvaltergaards Plads, og som nedbrændte d. 28. Februar 1708, synes Holger Rosenkrantz aldrig at være traadt i noget trygt Tillidsforhold til Øens Indbyggere. Forholdet blev endda stærkt spændt, da han forlangte, at Bønderne ud over deres vante Smørydelse til Hammershus skulde udlægge Smørtæspenge til Smørrets fornødne Henpakning. Hans egen Slotsskriver Jon Kristensen stillede sig paa Bøndernes Side, opmuntrede dem til Ulydighed mod Slotsherren og skaffede dem maaske ogsaa mod Gaver under usande Foregivender Lempelser i deres Skatteafgifter; sligt var vel altid, som Holberg senere skildrer det, hævdvunden Ridefogedskik. Rosenkrantz forte Klage over Slotsskriveren for Hammershus Broting og fik ham dømt til at afgive skriftlig Forsikring om, at han ikke tiere vilde gjøre sig skyldig i sligt; men da Jon Kristensen trods denne fremturede i at slutte Forbund med Bønderne, blev han paa ny stillet for Brotinget og denne Gang dømt fra Livet som den, der forledede Almuen til Ulydighed mod dens Øvrighed. Nu traadte Bøndernes fjendlige Stilling mod Slotsherren særdeles skarpt frem. Retter-

stedet, Galgebakkerne, laa 800 Meter (1250 Alen) uden for Slotsporten, paa det Sted, hvor nu Blanchs Hotel har sin Vandbeholder. Den Morgen Slotsskriveren skulde fores did, stimlede Almuen væbnet sammen uden for Slotsporten for at fri ham med Magt. Ved Synet af denne væbnede Skare nødtes Holger Rosenkrantz til at holde Slotsporten stænget og i en Hast lade Slotsskriveren halshugge paa en flad Klippe i selve Slotsgaarden inden for lukkede Porte. Dette skete 1640 [I. C. Urne i Universitetsbibliothekets Haandskriftsamling, Additamenta, Kvart Nr. 342, S. 244]. Munsior Skramhans holdt, som det synes, stedse en lukket Port mellem sig og Bornholmerne.

Ved Svenskekrigens Udbrud 1643 havde maaske allerede Alderens Skrøbeligheder meldt sig hos Holger Rosenkrantz. Vel var han endnu ikke 60 Aar, — han var født d. 9. Maj 1586, — men Datidens Liv satte tidlige Skrammer, og for ham var Livsaftenen inde; han døde d. 31. Juli 1647. Inden Døden naaede ham, skulde ogsaa han ganske og aldeles forskærse sin gamle Konges Tillid.

Budskabet om Lennart Torstenssons Indfald i Jylland naaede Bornholm efter tre Ugers Forløb, d. 2. Januar 1644. Snart fik Bornholmerne at mærke Følger af Krigens Rasen i Øens Nærhed. Fastelavns Søndag blev Ystad røvet og ganske udplyndret af Svenskerne. Talrige Flygtninge fra de skaanske Landsdele, som altid hjemsoegtes grummost i dette Aarhundredes dansk-svenske Krige, søgte rædselsslagne Fristed paa Bornholm, blandt dem fem hæderlige, fordrevne Præstemænd. I en saadan Hast skete Flugten, at en Kone i aaben Baad fødte et Barn, som senere kristnedes i Rønne Kirke. Bornholmske Fiskere led

ude paa Søen stor Overlast af Fjendens Skibe. [Raufn: *Chronica Borringiaca*].

Det gjaldt da at stille *Bornholms Milits paa Krigsfod*, for første Gang i dens Tilværelse. Først indskærpedes Kongelig Majestæts Brev af 1. Februar 1644 om at overholde talrige Bøn- og Bededage i den nærværende onde Tid. Dernæst lod Holger Rosenkrantz d. 2. April 1644 udgaa sine 42 Krigsartikler til Militsen, og de efterfulgtes af en lang Række særskilte Bud om Drukkenskabs Afskaffelse, rettet til de syndefulde Haslebo, om Gravning af Brystværn og Skyttevolde langs Kysterne, om Bavnernes Vedligeholdelse, om Troppesamlinger rundt om paa Øens truede Steder, om en Vagtmesters og flere Rytteres Tilstedeværelse ved alle Sognevagterne. Hver formuende Bonde skulde udstyre sig med en god Bøsse, 80 Kugler, 3 Pund Krudt og en Patrontaske, de fattige med en Morgenstjerne og en langskaftet Øxe; de gamle Mænd skulde tjene som Pionerer (Skansearbejdere) med hver en Øxe og en Spade; dem, der ikke selv forsynede sig med fornøden Udrustning, skulde vedkommende Herredskapitajn udpante til Indkøb heraf. Bønderne skulde holde deres Udrustning samlet ved Sognets Kirke. Hele Militsstyrken skulde møde hver Aften i fuld Udrustning, hvert Sogn, hver By, hvert Fiskerleje paa sin Strand og holde Vagt der Natten over, saaledes at der vaagedes Dag og Nat for hele Øens fjorten Mil lange Kyster. Strandvagterne sattes med hele og halve Herreder og Sogne, hvert for sin Sognestrand at vaage; ved Fjendens Nærmelse skulde Halvdelen af Sognestyrken søge til det truede Sted, Halvdelen blive i Sognet at vare paa Kysten; saas Skibe i Søen, skulde Strandvagten

strax give sin Kapitajn og sin næste Nabo det til Kende, ringe med Klokkerne og tænde Bævnerne, for at Fændriken kunde øjeblikkelig møde paa Alarmpladsen og Almuen i fuld Udrustning strax søge Fanen og følge Flaadens Sejlads for at være til Stede, hvor den truede med Landgang. Endvidere lod Rosenkrantz d. 24. April 1644 udgaa Bud til Militsens Officerer, at de, om Fjenden skulde blive Landet nægtig, skulde trække sig med deres Mandskab ind i Fæstningen Hammershus for at forsvare denne.

Da Krigsfaren det følgende Aar rykkede Bornholm endnu nærmere, skærpede Rosenkrantz sine Paabud. D. 18. April 1645 udstedte han paa ny Bud om Vagthold Dag og Nat; de menige, som ikke imodgik Fjenden, naar deres Officerer befalede dem dertil, skulde straffes paa Livet efter Krigsartiklerne; hvo der ikke holdt sig med den paabudte Udrustning, skulde paantes til dens Tilvejebringelse; og naar Fjenden lod sig se under Landet, skulde Herredernes og Byernes Officerer under højeste Straf møde med deres Mandskab for at afværge hans Landgang. Dels ved fem Ryttere, dels ved sin Vagtmester Morten Lavridsen, dels ogsaa ved selv af og til at møde frem førte Rosenkrantz Tilsyn med Øens Kystforsvar og Strandvagterne. [Nye Danske Magazin. 2. B., Kbh. 1806, S. 290. 292. 293. 303. 304. 307. 314].

Holger Rosenkrantz's Straffetrusler vidnede om hans dybe Mistillid til Militsen og dens Officerer. Disse sidste manglede igjen al Tiltro til deres undergivne, og Almuen svarede, som der blev raabt, med Mistro til sine Førere. Militsen savnede enhver Krigsøvelse; dens Underofficerer havde aldrig staaet deres Prøve i nogen Træfning, og dens Officerer var noget skrøbe-

lige Karle. Borgerkompagnierne, hvis samlede Styrke næppe udgjorde Halvdelen af Herredskompagniernes, gjorde forholdsvis god Fyldest; flere af deres Stadskapitajner lagde Pligttroskab og Mod for Dagen, enkelte dog ganske modsatte Egenskaber, som vi senere skulle faa at se. Foreløbigt skal her kun nævnes, at en Mand som Hasle Bykapitajn, Tingskriver Peder Olsen, i Nødens Stund skød sig ind under sin Frygt, Simpelhed og Enfoldighed, der bragte ham til at følge de andre Officerer, som havde bedre Forstand; dette var dog sikkert Udtryk for en overdreven Beskedenhed hos den brave Stadskapitajn. I Kraft af den større, dem underlagte Mandsstyrke kom Herredskapitajnerne frem i første Række; deres Frygt og Enfoldighed stod visseligt Maal med Peder Olsens.

Kapitajnen for Østre Herreds Kompagni *Jost Nicolai* var en Tysker, som ikke tav stille om sine Bedrifter i Trediveaarskrigen. 1628 var han som Kapitajn traadt ind i Christian 4.s Tjeneste, men havde haft det Uheld to Gange at blive slaaet og udplyndret, inden Kejserkrigen (1625—29) gik til Ende. Han blev da med sine undergivne Officerer aftakket af Holger Rosenkrantz d. 31. December 1629; og rimeligvis som Følge af sit Kendskab til Rosenkrantz gav han sig til Rolighed paa Bornholm paa en Gaard i Ibsker, „ungefehr paa en tre Aars Tid“. Derefter, altsaa sagtens 1633, nødte og overtalte Holger Rosenkrantz ham til at overtage den ulønnede Stilling som Herredskapitajn. Som saadan mynstrede og underviste han aarligt sit Herredskompagni; men hvad skulde vel en Krigsmand som han stille op med disse taabelige Bønder og Almue, — „lige som mand haffir Redshab thill, saa gjør Mand Arbeyde thill.“ Nej! vilde man skaffe ham saadanne

Karle som de 35 Mand, den Sergeant og den Kornet, med hvilke han 1627 havde ligget i en Skanse ved Elben og ladet sig bombardere og storme af 1500 Mand kejserlige Tropper og dog til sidst drevet disse tilbage og jaget dem ud i Floden, — saa skulde han forsvare Landet mod hver og en, som vilde formaste sig imod det.

Søndre Herreds Kapitajn *Sivert Gagge* havde ligeledes været i Krig, sagtens i Kejserkrigen, men havde maattet opgive Krigsværket som „en lam Karl udi sin Arm, som han blev skudt udi af sine Fjender“. Han var da søgt hjem til Bornholm, hvor han mente at ville sidde i Rolighed paa Myregaard i Aaker. Denne havde han arvet efter sin Fader Skibshøvedsmand Jørgen Gagge; hans Moder var Margrete Pedersdatter af Sømlegaard i Klemedsker, og selv var han gift med Kirstine Clavsdatter Køller fra Skovsholm. [A. Thiset: Danmarks Adels Aarbog, 10. B., Kbh. 1893, S. 148]. Hans danske Adelskab var godt; lige saa uomtvistelige var hans „idel Frygt, Simpelhed og Taabelighed“, hvilke han selv tillagde sig i sit Forsvarsskrift 1645. Imidlertid fik Holger Rosenkrantz ham 1631 eller tidligere overtalt og halvvejs nødt til at paatage sig Stillingen som Herredskapitajn, „det taabelig Folk at exercere, uden al Løn og Deputat“. Det førte til, at Roligheden paa Bornholm tog en brat Ende for ham.

I Spidsen for Vestre og Norre Herreders Kompagnier og for Rønnes Borgerskab rykkede dernæst tre Brødre Kofoed i Marken. Herredskapitajn *Mads Kofoed*, for Vestre Herred, var bosat paa Vellensgaard i Nyker og ejede desuden Eskesgaard i Persker; han var Friemand, Brodersøn af den tidligere Landsdommer Jens Kofoed (død d. 9. Februar 1625) og selv siden d. 5.

Februar 1629 Landsdommer paa Bornholm. Han var sikkert i sin Tid Øens stovteste Mand; men nu da Krigen brød ind over ham, maatte han erkende, at han var en meget gammel, bedaget Mand, som formedelst sin Alderdoms Skrøbeligheds Skyld ikke kunde være Militærtjenesten mægtig og udi sin Simpelhed ikke havde Forstand paa Tingene. Tidt og ofte havde han ombedet Slotsherren at forlove ham fra Kapitajns-posten. Broderen *Jakob Kofoed* til Kyndegaard i Nyker, — hvilken hans Farbroder, Landsdommer Jens Kofoed, 1590 havde ladet opbygge, mure og med Tegltag omhænge —, fandt en lignende Undskyldning i, at hans Skrøbelighed og Udygtighed saa stor befandtes, at han intet at gjøre formaatte eller forstod. At her taltes sandt, fik sin Bekræftelse i, at begge disse alderdomssvage Brødre døde 1646. Jacob Kofoed havde da ogsaa som Kapitajn kun to af Nørre Herreds Sogne, Rø og Klemesker, betroet under sig. Herredets nordlige Sogne, Rutsker og Olsker, havde til Kapitajn *Anders Hansen* til Sømlegaard i Klemesker, en yngre og under ikke helt fortvivlede Forhold paalidelig og tjenstdygtig Mand, som tillige havde Indøvelsen af Militsens yngste, ugifte Mandskab fra Land og By under sig; i den Krigstummel, som i 1645 spillede Bold med Bornholm, kom imidlertid ogsaa han til kort. Den tredje og yngste af Brødrene Kofoed var Bykapitajn *Peder Hansen Kofoed* i Rønne, tillige denne Bys Borgmester, Ejer af syv Bøndergaarde ude paa Øen, en Mand endnu i sin bedste Alder, — han var født d. 15. Juni 1598. I sin Ledelse af Bornholms Milits skilte han sig imidlertid ikke ud fra sine Brødre, undtagen til det værre. Dog har han indlagt sig én

stor Fortjeneste hos Bornholmerne ved d. 3. November 1628 at blive Fader til Jens Pedersen Kofoed.

De her givne smaa Portrætbilleder ere væsenligst tegnede efter de Forsvarsindlæg, som Officererne selv have skrevet til den kongelige Undersøgelseskommision i November 1645. [Rigsarkivet, Kongens Rettertings Dokumenter 1631--60]. Fuldt alvorligt tor deres Selvbekendelser ikke tages, som afgivne paa en Tid, da det var dem Livet om at gjøre at vække Medynk hos deres Dommere. At Officererne ikke var deres Stilling voxne, viste de imidlertid til fulde. Tilmed sporedes der Skinsyge imellem dem, idet to af Kapitajnerne udi langsommelig Tid havde oppebaaret Kongelig Majestæts Penge og boet paa de „næste bedste“ Gaarde og derfor efter de andres Mening særligt burde have baaret Krigens Møje, have indøvet deres Soldater og ligget i Lejr med dem, den ene Øster og den anden Vester paa Landet. Den ene af disse maa være Anders Hansen paa Sømlegaard, den anden Christian Mackabeus. Deres udskrevne Soldater, som de nævnes, var bedre indøvede end Resten af Landfolket, som nævnes Almuen. En egenlig Dragonstyrke havde Militsen ikke, selv om en Del af Bønderne mødte frem til Hest.

Holger Rosenkrantz holdt nogle faa Samraad med Militsens Officerer, det vigtigste først i Krigens andet Aar, da Officererne havde holdt et Møde ved Klemeds Kirke og plejet Raad om at bede Slotsherren skaffe til Veje et Kompagni paa 300 krigsprøvede Mand med tilhørende Officerer, for at det ved at fordeles blandt den enfoldige Almue kunde lære denne Krigskunsten, „effter som wj waar meget faa och Ringe, Ja de fleste aff oss om Krigs Vesen och brug wforsøgte och der-

paa oss Lidet forstod“. Jost Nicolai var blevet valgt til Overbringer af dette Budskab, og efter at have modtaget det, sammen med et Tilbud om, at Øens Indbyggere skulde underholde disse hvervede Tropper, mødtes Rosenkrantz i April 1645 med Officererne i Hasle.

Paa *Mødet i Hasle* (Hasløff) godtgjorde Rosenkrantz, at han tidt og ofte havde tilskrevet saa vel Rigens Marsk Anders Bille som Rigens Hofmester Corfitz Ulfeld og Krigskommissaren Christofer Ulfeld om at oversende hvervede Tropper til Øen. Han kunde bl. a. fremlægge en Skrivelse, som han under 24. November 1644 havde tilstillet Rigens Marsk, og hvis Indhold var dette: „Efftersom woress itzige [nærværende] Tilstand seer gandsche besnerlig vd, och dersom Gud Allermegtigste iche will forlehne osz Fred till Sommer, och Fienderne kommer i Siøen med hans Skibbe, schall hand well vden Thuiffil vilde anfichte dette Land“, saa gives til Kende, at ingen Soldater var forordnet der paa Landet, som paa hans Majestæts andre Øer, og Rigens Marsk vidste, hvad Bondernes Fægteri var værd, naar det skulde gælde, tilmed var paa Hammershus kun forordnet 60 Mand, skønt Fæstningen ikke ringere kunde forsvares end med 200 Mand, thi den var vid i Omkreds, og et Land og en Fæstning foruden Folk duede intet; thi maatte derfor oversendes et Kompagni Fodfolk, medførende Krudt og Kugler. Men hidtil havde Rosenkrantz kun opnaaet, at Rigens Hofmester havde oversendt ham en smuk Karl ved Navn Morten Lavridsen, til at tjene som Vagtmester med Lieutenants Titel, samt to Kanoner med Krudt og Udstyr; Hofmesteren havde tillige bemyndiget ham til at hverve 60 Knægte paa Øen paa Indbyggernes

Bekostning samt trøstet ham med d. 18. Marts 1644 at skrive: nu haves Hververe ude, og blive de snart færdige, saa ville vi gjerne herfra undsætte alle de Pladser, som have det fornødent, men „Fienden schal vel med Guds Hielp bliffue holden saa warm, att hand schall faa andet at thage ware, end at spasere meget till Øerne“. Men endnu i April 1645, da alt saa truende ud, var Bornholm ikke undsat, — og snart kom Fjenden spaserende til Øen.

Officererne bad da indtrængende Rosenkrantz om, at han selv vilde møde frem ude paa Øen, naar Faren truede, saaledes som fremledne Slotsherrer havde gjort: i Fejdetid havde Schweder Kettingk ladet sig finde ude hos Indbyggerne Dag og Nat baade med Folk, Kanoner og Heste, og i Kalmarkrigen, da Fjendens Flaade saas under Landet, var Hans Lindenov kommet dem til Hjælp ved Kysten med sine Folk og Heste. Rosenkrantz's Svar hertil var næppe saa sikkert, som Sivert Gagge forstod det: „hand loffuede att Huor och Naar som helst att Suenschens floede kom wnder landet, daa wille han Comparere [møde] met oss och komme oss till hielp baade met Raad och Daad“; thi, som Gagge selv senere tilføjede, „mens nu der nøden vdkreffuede, fornum wj Jntted thill hanem, iche heller i fiord [1644] floden waar først vnder Landet“. Rosenkrantz følte sig som Slotsherre og Lensmand bunden til Hammershus, hvilken Fæstning han havde at holde Kongelig Majestæt og Danmarks Riges Raad til tro Haand; og paa Mødet i Hasle forestillede han for Militzens Officerer ærlig og velbyrdig Mand Christian Mackabeus som Major over den samlede Milits med det Paalæg til Herreds- og Bykapitajnerne, at hver skulde være denne hørig og

lydig i hans Kommando. Uden Tvivl mente Rosenkrantz hermed, at Majoren skulde være Slotsherrens Stedfortræder over alt ude paa Øen, mens han selv burde holde sig inden for Fæstningen Hammershus's Mure. [Gagges og Nicolais Forsvarsindlæg i Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60. — Nye Danske Magazin, 2. B., Kbh. 1806, S. 290—92. 293. 304—6.].

Christian Mackabeus, Militzens nye øverste Fører, var dansk Adelsmand. Han nedstammede fra en adelig Skotte John Mac Alpin (Johan Maccabæus), der som theologisk Doctor i Wittenberg var blevet kaldet ind i Danmark og 1542 indsat som Professor i Theologien ved Københavns Universitet. Denne sin grundlærde Oldefader slægtede Christian Mackabeus ikke paa; han var efter eget Sigende en ukyndig Mand, der ikke kunde læse eller skrive videre end af Sædvane sit Navn tegne. Lige saa uduelig som til at føre Pennen skulde han vise sig i at føre Sværdet. Søn af Landsdommer Claus Maccabæus i Halland havde han 1631 staaet som Kapitajn i Skaane; kun kort Tid derefter havde han bosat sig paa Bornholm, hvor han senest 1633 havde tilgiftet sig den smukke Ejendom Skovsholm i Ibsker ved sit Ægteskab med Major Jacob Clausen Køllers Enke Margrete von Raade. [A. Thiset: Danmarks Adels Aarbog, 20. B. Kbh. 1903, S. 308]. Han var bleven sat til Kapitajn over Militzens udskrevne Soldater, dens yngste og bedst indøvede Mandskab fra By og Land, og han tiltraadte nu sin nye Stilling som øverstbefalende Major over Militzen i April 1645; inden Aarets Udgang havde den sat ham i Blaataarn som anklaget for Landsforræderi.

Holger Rosenkrantz tog altsaa ikkun Forsvaret af *Fæstningen Hammershus* paa sig. Dels tidligere, dels

og vel mest nu i Krigsaarene havde han ladet udføre nogle Arbejder til at forøge Slottets Modstandsevne. Foran Slotsporten var bygget et Brystværn til at afværge Stormløb og Sprængningsforsøg. Stormbjælker var udlagte overalt. Vestmuren fra Hundetaarnet (ovenover Løvehovedsbugten) til Rævetaarnet (ud imod Slotslyngssiden) var forhøjet med midlertidigt Belejringsværn. Ligesaa var Sydmuren fra Rævetaarnet til Blommetaarnet (det saa kaldte Ulfeldstaarn) forhøjet med Tørv paa de laveste Steder og forsynet med Stormbjælker og friske Ryttere; uden for var lagt to nye Kanonvolde og Runddelen (det runde Taarn ved Blommetaarnet) forhøjet og forbedret med Palissadeværk; end videre var her lagt et Udenværk med Palissader og Forsvar mod Stormløb, og den indre Runddel mod denne Side var nyt istandbygget. Paa egen Bekostning havde Rosenkrantz forsynet Slottet med Kanoner, Bøsser, Krudt og Kugler, med Mel, Rug, Malt og Humle, Kød, Flæsk, Smør og Salt, tre skønne Haandkværne, overflodig Jern og Stenkul, Brændevad og Masser af store Egeknubbe, som otte til tolv Mand havde nok i at løfte, til at forbygge nedskudte Huller i Muren med. Hestemødningen fra de sidste to Aar havde han ladet gemme, efterdi der var ikke Jord i Slottet til at forskanse sig med. [Nye Danske Magazin, 2. B., Kbh. 1806, S. 304]. Saaledes mente Rosenkrantz at have ydet mere paa at styrke Hammershus end alle sine Formænd i 50 Aar.

Dette var, hvad man i en ond Tid og efter fattig Evne foretog sig for at sætte Bornholm i Forsvarsstand. Imidlertid var Krigens Djævel miskundelig nok til foreløbig ikke at slaa sine Kløer i Øen. Men ude i Østersøen regerede han grummeligen, og truende

nok saa det ofte ud for Bornholm. Trods den gamle Konge Christian 4.s Heltedyst paa Colberger Heide d. 1. Juli 1644 kunde han ikke hævde den danske Flaade Herredømmet i Østersøen. Hvert Øjeblik var Bornholm udsat for fjendligt Angreb fra Søen.

Som allerede nævnt led de bornholmske Fiskere stor Overlast af Fjendens Skibe, saaledes særligt d. 4. Juni 1644, da svenske Skibe enkeltvis overfaldt dem rundt omkring under Øen ved Nattetide. Da Morgenen brød frem, samlede Svenskerne sig, 46 Skibe stærke, under Nexø i en vidt udstrakt Linje og hængte deres Skanseklæder ud med alt andet Udstyr, som vilde de samme Nat gæste Landet; de blev liggende der to Dage og en Nat over. Bornholms Milits blev gjort kampberedt; først holdt Kompagnierne deres Bededag med Andagt og søgte saa Stranden for at tage imod Fjenden, og med fuld Rustning, Faner og Trommer lod de se deres Konhed for Nexø Strand, indtil Gud samme Aften sendte en stærk Nordost, som tvang Svenskerne bort fra Øens farlige Kyster. [Rauhn: Chronica Borringiaca]. — Fjenden tilførte Landfolket en bedrovelig Pinseaften; thi i Regn og Taage kastede tre svenske Skibe Anker Nord for Rønne, saa at Landfolket maatte møde paa Alarmpladsen; men Pinsemorgen sejlede Skibene bort, og „af den Glæde tilbevægede sjungede vi den samme Dag Te Deum laudamus“.

Her er ikke at fortælle den Møjsomhed, Landfolket udstod Dag og Nat aarle med Strippen og Rippen fra den ene Landsside til den anden, naar der hørtes, der var set Skibe i Søen. Søndag d. 11. August 1644 saas her over 100 Skibe med udhængende Flag; da mentes det, at det endelig skulde gaa an paa Bornholm,

hvorfor der samme Søndag holdtes Prædiken paa Strandbakkerne langs hen med Landet for den væbnede Mand, som ikke turde søge Kirkerne. Saa tog Fjenden Prins Christians Galej paa Svanike Red. Siden hen omsejlede en stor svensk Flaade Øen, tæt som en Skov at se til; da vaagede hver Mand den ganske Nat bevæbnet. — Det er Rasmus Raufn, som i sin Bornholms Krønike fortæller os dette, og den Angst, som fyldte Bornholmernes Sind i denne onde Tid, kan tydeligt læses ud af hans Ord; han havde selv været med til som Skolemester og Degn at holde Prædiken hen langs Stranden hin Søndagsdag.

„For Nexøe tilldrog sig et Effuentyrligt Pudtz d. 12. September 1644. Der hafde lagt sig paa Reden en svensk Bojert; Skipperen bedrog nogle af Fiskerne der deres Vare fra, synderlig lurede han en Mand en fierding Smør fra, lovede Betalning, men skeede ikke. Thi beraadede denne Mand sig med nogle andre at ville søge sin betaling, tog saa til sig en Snees Mand, bordede i Morke Bojerten uden nogen bulder, antastede 1, som holdt Vagt, og lagde Cabiusers Laage over de 7 Skibsfolk, som sade der nedre og drucke Toback. Bojerten med 8 Støkker [Kanoner] paa udj havnen med stor Glæde indført. Men det tog en Tragoediske Ende paa det sidste“. Den rigt ladede Skude tilhørte den svenske Feltherre Admiral Carl Gustav Wrangell; han svor de formastelige Nexøbo en grum Hævn og var Mand for at tage den. For øvrigt ses det af Raufns Fortælling, at var end Svenskerne deres Fjender, var de bornholmske Fiskere dog ikke bange for at drive Strømhandel med disse og søge deres Fortjeneste heri.

Lignende Skærmysler til Søs holdt Bornholmerne

i Aande ind i det følgende Aar. D. 11. Marts 1645 søgte to svenske Skibe og en Skude om Natten at snige sig ind ved Sandvig, men Strandvagten beskød dem og jog dem bort. D. 29. April kom det danske Krigsskib „Den hvide Love“ paa Rønne Red for at hente Fødevarer fra Øen over til Fredsunderhandlerne i Christianopel; den næste Morgen blev det overrumplet af det svenske Krigsskib „Katten“, hvis Folk i en Skotte [Baad] kappede Løvens Ankertov, entrede Skibet, satte Sejlene i Top og styrede det ud fra Land. „Dog wore Folk paa Landet gave lystig Fyr af grove Stykker, over 15 Skud, foruden hvis skeed af Musqueter og Bøsser; Katten pustede og fra sig alene 5 Kugler og miste 9 af sit Folk, som han strax under Landet kaste over bord. Paa vor Side blev en Mand med en forgiftig Musket Kugle skudt, som en rum Tid derefter døde“. D. 23. Maj saa man elleve Skibe for Nexø, hvorfor der skete Alarm over hele Landet; ligesaa viste d. 1. Juni en Flaade sig under Sydlandet. Og dernæst fortsætter Rasmus Raufn (Ravn):

Men nu kommer ieg till den Sörgelliig Acht
 huor lediss Landet er vnder Svensken bragt,
 der Fortuna war oss saa vblid,
 at wij eig bestod Sueco udj Striid.

Mandag Morgen *d. 9. Juni 1645*, i det tidligste Daggrø, blev den søndre Natvagt for Rønne Strand en svensk Flaade var, 29 Skibe stærk; den kom Syd fra i Søen og strøg med Fuldfart for en drivende Sydvest, som hurtigt blæste op til en stiv Storm, under Øens Sydkyst østover. Det viste sig at være Admiral Carl Gustav Wrangells Flaade; fra Wismar lagde han Farten om ad Bornholm til, hans Maal var Nexø, som skulde haardelig undgælde for hans røvede Bojert.

Rønne Borgerskab og dets Officerer blev varskoede og samlede sig, til Hest og til Fods, for at følge Flaadens Bevægelser. Denne var dem imidlertid for hastig, saa meget mere, som de paa den fire Miles Marchetur til Nexø under deres Bykapitajn Peder Kofoeds Ledelse mødte mange unødige Ophold. Anderledes hurtigt paa Færde viste sig Aakirkebys Borgerskab, som omtrent samtidigt var blevet purret af sine udsatte Natvagter, og hvis halve Styrke til Hest under sin Bykapitajn, Borgmester Christen Gregerssen naaede de to Mil frem tids nok til at deltage i Forsvaret af Nexø. Ogsaa nogle af Vestermarker Sognestyrke var rykkede Nexø nær, da Fjendens Anfald skete, men fik da Bud om at drage tilbage til Aakirkeby for at samles med den øvrige Milits og fandt sig forpligtede til at lystre dette Bud. Povlsker Sognefolk, en Del af Svanike Borgerskab, Bolsker og nogle af Ibsker Bønder gav Møde i Tide paa Nexø Strand og deltog bravt i Forsøget paa at afværge Fjendens Landgang [Byernes og Sognenes Beretninger i Kongens Rettefortings Dokumenter 1631—60].

Nexøbo selv fik intet Varsel om den overhængende Fare, før end de om Morgenens Klokken mellem syv og otte saa Wrangells Flaade stryge frem omkring Odden Broders Rev en Fjerdingsvej Syd for Byen. Trommerne røstes, og Borgerne samt Bønderne fra Nabosognet Bolsker, 300 Mand i alt, samlede sig væbnede i Kystskanserne, mens Flaaden søgte tæt ind imod Byen paa fire eller fem Favne dybt Vand. Wrangell lod strax sit Skyts spille imod den lille aabne Bys lave og spredte Huse, omtrent 100 i Tallet; og allerede ved Ottetiden havde han løsnet nogle hundrede Skud uden Ophor, „shreckeligen thill byen och folckett

gennem skanzer, husse och sten gierde“. Samtidig lod han sine store Skibe stryge Sejl og kaste Anker samt Skibsbaadene sætte ud og bemande til Landgang, dækkede bag de fladbundede Bojerter; og ved at lade disse nærme sig Kysten paa tre forskellige Steder forstod han at holde Borgerne i Uvished om, hvor han vilde landsætte sine Folk, enten Syd for Byen, lige ud for denne eller Nord for den. Nexøbo maatte følgelig dele deres Forsvar, med nogle af deres Kanoner til Søndre Skanse, med andre til Havneskansen. [Nexe sandferdich berettning horlediss Nexø by bleff indthagen och ynckeligen vdplyndrett aff de suenske, af 5. November 1645, Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60, Rigsarkivet].

Først syntes Wrangell at ville lande Syd for Byen. I Søndre Byskanse samledes da til Modværge Borgernes Hovedstyrke under Bykapitajn og Borgmester Christoffer Rømmer sammen med Aakirkebys beredne Borgerskab under Christen Gregerssen og med en halv Snes Mand fra Povlsker under Sivert Gagge. Der udvexledes Skud med Svensken af Skansens Kanoner; men snart viste det sig, at denne første Dyst kun var et Skinangreb fra Wrangells Side. For frisk sydlig Storm stod pludseligt alle Flaadens Landgangsskibe, Bojerter og Espinger, tæt under Byen Nord paa mod Madvigen i Nærheden af Malkværnsklipperne; her skulde Landgangen ske og Slaget staa. Gud sendte denne Dag ingen Nordost til at jage Fjenden ud fra Land.

Bornholmerne rykkede da ud af Søndre Byskanse for at følge Fjendens Bevægelser. Gagge og Gregerssen sprængte til Hest ud til Skanserue Nord for Byen og fandt dem kun svagt besatte. Herredskapitajn Jost

Nicolais Kompagni fra Ibsker og Svanike begyndte først nu at komme frem over Ibsker Bjerg. Ogsaa Rømmer red, med sit blotte Degen (dragen Kaarde) i sin Haand i Spidsen for Nexøborgerne samt deres Kanoner frem gennem Byen Nord paa og mødte da Nicolai, som gav ham sit Ord for, at han holdt sine Folk kamp-rustede Nord for Byen; dette viste sig desværre usandt. Nexø Borgerskab, som altid havde været berømmeligst ndi Mynstringen, førte deres Feltstykker ind i Ler-strædes (Lerskreds) Skanse Nord for Byen og aabnede herfra Ild imod Flaaden, og da blev under Fjendens Landgang en svensk Major og nogle Soldater skudte.

Imidlertid var Budet om Fjendens Komme ilet op langs Østkysten. I Svanike, en Mils Vej Nord for Nexø, havde Menigheden samlet sig i Kirken til Morgenbøn; thi det var just en af det onde Aars mange Bededage. Da var en af Byens Borgere, Lyloff Bachhus, traadt ind i Kirken og havde givet højlydt til Kende, at den svenske Flaade laa for Nexø, og strax efter hørtes Fjendens grove Skud. Øjeblikkeligt klemtedes med Kirkeklokkerne, Alarmtrommen gik, og det i Hast samlede Borgerskab, 79 Mand stærkt, drog til Hest og til Fods imod Nexø. Dets Førere var Bykapitajnen, Borgmester Knud Christensen, som tillige var Slotsherrens Ridefoged, Bylieutenanten, Byfoged Eske Dich, Fændriken Thommis Blev og Feltføreren (senere Raadmand) David Wolfsen. Den beredne Styrke naaede frem tidlig nok til at tage Stilling i Kystskanserne Nord for Nexø inden Fjendens Landgang, og blandt andet tog Feltføreren Søn, den unge *Albret Wolfsen*, og hans Fæller deres Post i det stærkest truede Brystværn, i selve Malkværnsskansen. „Och der stode vj och oss vergede, Saa Lenge oss

Mest Mueligt var, och ingen Hielp och Vndsetning finge Huercken aff Bønder eller Borgere vden vngefer 9 eller 10 Mand, som komme thilhielp, Som Var aff Ibschersogn och Nexø. Mens der de Suenshe Bleffue oss for mechtige, och ingen ville os Vndsette, Nødis vj daa endeligen thill att Vndfly schandtzen, huort vj daa Miste aff voris folch, och bleff samme tid en gandsche dell aff de Suenshe shott, och syntiis engang, att de ville vigt thilbage igien, hvilchet och haffde shedt, dersom vj haffde bekommed hielp aff de andre landsens folch, huilchet icke shiede“. [Suanicke Bye folchis bekiendelse, 5. November 1645, i Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60, Rigsarkivet]. En ringe Bistand fik de tapre Svanikebo af Ibsker Sognefolk; trods Ibs Kirkes Klokker klemtede og Bavnerne lyste, naaede kun højst 20 Mand frem til Stranden. Herredskapitajnen Jost Nicolai var selv en Tid, inden Fjenden landede, til Stede i Skanserne og indstillede Kanonerne; saa red han ind i Nexø, og „daa bleff hand borte fraa oss, oc vj faar voris Svagheds skyld motte affvige for Svendskens Fyrighed“. [Ibsker Sogns Erklæring, samme Steds]. De faatallige Bornholmere, som var mødte frem paa den truede Kyst, formaaede ikke at afværge Fjendens Landgang.

Det Mandtab, Svanikebo led i Malkværnsskansen, var vel kun ringe i Tal, der omtales kun tre faldne. Dog vejede det tungt til, thi kækkere og heltemodigere Mænd end disse tre unge Borgersønner fra Svanike ejede Bornholm ikke. Deres stolte Eftermæle taler herom: „Imod Fienden distingverede sig denne Dag ved særdeles Tapperhed en fornemme Borger-Søn fra Svanike, navnlig Albret Wolfsen, tillige med to andre friske Karle, som han havde hos sig, hvilke

vare lige som Formænd for de andre, og opmuntrede dem til at staae som en Mand, gjorde og selv deres yderste Flid med at dræbe; Men som de vare de sidste paa Pladsen, og intet vilde vige, bleve de og af de Svenske ihjelslagne“. [L. de Thurah i Beskrivelse over Bornholm, Kbh. 1756, S. 230]. „Ingen af vores til Modstand fandtes uden en brav Soldat Albret Wolsen af Svanike, gjorde etlige [nogle] Skud udi en Il mod Slufferne [Baadene] og ihjelskød nogle Svenske, maatte dog og paa det sidste der paa Stedet ærligen dø“. [Rauhn i Chronica Borringiaca, 1671]. Albret Wolsens Forældre førte Sønnens Lig hjem til Svanike og lod det stede til Hvile midt i Kirkens søndre Vaabenhus; paa hans Ligsten, som endnu findes, skrev de: „Denne Sten hør mig David Wolsen oc min k[ære] Hustu Karin Diricksdatter oc beigis woris Arfvinger til oc ligger hervnder begraffuen hvoris Søn Albret Wolsen, som blef formedelst sin Troschab Schyld til sin Herre Konge oc Federnelandid af de Svenske i hiel slagen for Nexø den Tid, Landet blef dennem opgiffuet, som skede den 9. Junii 1645. Hvis Siel Gvd hafver. — Nøgen vdkom ieg af min Moders Lif, nøgen skal ieg fare bort igen. Herren gaf dette tit“.

Var nu Albret Wolsens Heltedød unyttig? Det kunde synes saa i Øjeblikket, da Bornholm uden videre Modstand overgav sig til de Svenske. Dog bliver en saadan Daad aldrig uden Følger. Det var hans Jævnaldrende, der tretten Aar senere som Mænd, under Præsten Poul Anckers Ledelse, kastede Svenskens ny paalagte Aag af deres Nakke, og vi tør vel tro, at Mindet om Albret Wolsens Død har været med til at ildne deres Hu til denne Stordaad. Selv nu,

efter at et Fjerdedels Aartusind er udløbet, læser man næppe de gamle Vidnesbyrd om hans kække Kamp i Malkværnsskansen uden at føle Kærligheden til hin danske Ø, som han gav sit unge Liv, voxen og fæstne sig. I denne Følelse rejste Bornholmerne d. 9. Juni 1901 Albret Wolfesen og hans to Fæller trende Bøtastene i den gamle Malkværnsskanse, som hin Junidag 1645 drak deres hede Blod:

De stred for Konge og Fædreland
og maatte ærligen dø.
End stiger for Nexø Strand
Danmarks Sol over Sø.

(Albret Wolfesen var udgaaet fra en Slægt, hvis Sønner oftere have udmærket sig i Bornholms Historie. Udvandret fra Skotland under Religionskrigene havde den omkring 1600 fæstet Bo i Svanike, hvor Albrets Fader David Wolfesen nævnes som Raadmand 1648, hans Broder Didrik Wolfesen som Raadmand 1655 og dennes Søn David Wolfesen døde 1686 som Raadmand og Borgerkapitajn. Den sidste Søn Didrik Wolfesen (1669—1740) var Købmand og Borgerlieutenant i Svanike og Fader til Herman Bohn Wolfesen (1708—91), der søgte Uddannelse i russisk Krigstjeneste og blev Kommandorkapitajn og Kommandant paa Christiansø. Dennes Søn Borgerfændrik og Købmand Christian Lee-gaard Wolfesen (1746—1809) i Rønne blev Fader til Caspar Henrik Wolfesen (1781—1836), der ved sine dristige Kapertogter og talrige Søkampe mod Engländerne i de danske Farvande 1807—11 vandt sig Navn af Bornholms Tordenskjold og Ridderkorset i en Alder af 27 Aar. Ridder Wolfesens Brodersøn Herman Sonne Wolfesen (1811—87) grundlagde 1835 Fabrice- og Majolikafabriken Søholm i Rønne, hvilken

endnu føres frem af Slægten. [Personalhistorisk Tidsskrift, 3 R. 6. B., Kbh. 1897, S. 282].

Havde Bornholm haft mange Sønner som Albret Wolsen, da havde hin 9. Juni 1645 faaet en lysere Aften. Nu straalere hans kække Daad frem som et hastigt Lynglimt paa Forræderiets og Forsagthedens graa Himmel.

Klokken ti om Formiddagen stod en landsat svensk Styrke paa knapt 500 Mand Nord for Nexø. De faatallige Bornholmere trak sig tilbage for denne Overmagt og afventede uden for Byen Militzens Hovedstyrkes Komme. Nexø Borgere spredtes hver til sit Hjem for i en Hast at redde, hvad reddes kunde fra det truende Overfald. Herredskapitajnerne Sivert Gagge og Jost Nicolai red Fjenden i Møde og søgte at tinge med ham; da holdtes Gagge tilbage hos ham som Fange. Enc Nicolai vendte tilbage, og fra dette Øjeblik vandrede denne Usling aabenlyst Landsforræderiets Bane. „Kaster Eders Gevær, eller I skulle fare ilde!“, var hans truende Ord til de Borgere, som endnu vilde værges deres By, og ved ganske overdrevne Udsagn om Fjendens Styrke indjog han Frygt i hver Mands Hjærte. Uden Modstand indtog Svenskerne Nexø og afvæbnede dens Borgere samt Bolskerbo, som var ilede dem til Hjælp i Byskanserne.

„Strax ilede efter dem Wrangell til Landet, vilde og være Gæst der, siger sit Folk saa til: „Jeg finder her min rovede Bojert for mig. Hjælper at hævnsligt Hovmod!“ Saa tog de først Byens otte Kanoner, som om Stranden her og der var plantede, lod dem føre om Bord, og Byfolket maatte strax lægge deres Gevær udi fra sig. Og gav han sine Krigs- og Baadsfolk Forlov at udplyndre Nexø, hvilken Udplyndring

alene stod paa i fire Timer; og derefter skulde man ikke finde udi nogen Mands Bo, der skulde været en Dans Skilling værdt, uden hos trende Mænd, som var givet Kvarter, dog de maatte og sætte til“. Andet Steds siges, at de ved selv at hugge Vinduerne ind og sprede deres Sengefjer udfør Dørene gav deres Huse Udseende af allerede at være udplyndrede, hvorefter Svenskerne gik dem forbi; dette Krigspuds er dog ikke Nexøbos Opfindelse, det fortælles fra alle lignende Plyndringer. „I det Opløb mistede tre Borgere der og en Bonde Livet og en Borger sin Haand, som og siden deraf døde. Her var ikke Kirken forskaanet, udi hvilken de indbrød, tog deraf Kirkens Ornamente, Bøger, Messeklæder, det ringeste med det meste, uhorligt. Der de nu saa havde Nexø udplyndret og Godset til Skibene ladet udføre, af Guld, Sølv, Kobber, Tin, Klæder og alle Husgeraad, saa intet mere var til overs, men havde gjort dem nu saa meget fattige, der tilforn havde haft megen Formue, begav de Svenske sig udi Drukkenskab; efter som de tilforn udi Plyndringen havde ført Øl og Vin tilsammen paa en Sted, drukke sig saa fulde som Svin — Klokken tre —, laa alle Vegne omstrødde paa Gaderne, udi Stræderne, udi Husene og udi Løkkerne, drukne og afmægtige“. I Nexø bryggedes det sundeste og lækreste Øl, ikke uligt Rostokkerøl; det vandt nu en Sejr over Svenskerne, hvilken Bornholmerne desværre lod unyttet. Ogsaa Kroggaarden og et Par andre nærliggende Bøndergaarde blev plyndrede.

„Der General Wrangell saa slig sit Folks Ubesked, blev han meget fortørnet og vidste sig ingen Raad, men befrygtede sig for Landfolkets Komme. Her hjalp ikke hans Formaning hos disse fulde Svin; jo mere

han skyndede dem om Bord, jo mere de sov og snørkede, og at han med højeste Nød finge de fleste opvakte, dog nogle blev forsømmelige og glemte baade Flaaden og Vandet. Han gik af en Plads paa den anden, raabende: „Op, op, op! her er Juten. Juten gæster os nu, om Bord, om Bord! Juten er over os, og her maa vi lade vores Liv!“ [Juten var Svenskernes Navn paa Dansken]. Det havde været højligent at ønske, at Landskabet havde vidst, hvorledes det stod til med disse fulde Gæster, at de kunde lært dem til at betale Øl og Vin, førend de havde sluppet saa toldfri bort; men man mente, de Svenske havde været saa stærke udi Land, at man dem ej kunde bestaa. Saa undkom da Wrangell med sin Bojert og sine fulde Soldater, hvilke han arteligen paaklappede, før end de kom om Bord; han havde og Kapitajnerne Uglebye og Biørn med sig, de slog nogle Rør og Kæppe i Stykker paa disse drukne Folk“. Først henad Klokken elleve om Natten havde Wrangell alle sine Folk atter udskibede paa Flaaden; samtidigt havde han ført Kapitajnerne Sivert Gagge og Christoffer Rømmer som Fanger ud med sig. [Raufn, Chronica Borringiacæ]. Der skulde gaa over 25 Aar, inden den stræbsomme Nexø By forvandt denne Dag.

Bornholms Milits viste sig yderst sendrægtig i at rykke i Marken mod denne Dags voldsomme Krigstilskikkelser. Aarstidens Dont skulde gøres; mange Sognebo laa just ude i Tørvemarken og i Højlyngen for flere Døgn for at indsamle Vinterbrændsel efter gammel Sædvane. Halvdelen af Aakirkeby Borgerskab laa ved Stranden for at „fare“ og udbedre Kystskanserne. Rundt om fra Sognene havde Skovrideren tilsagt Bønderne til Ægtekørsel med Hjælpeved til Slottet.

Fra de forskellige Herreder havde Major Mackabeus stævnet det unge Folk op til Slottet med sig for der „att skulle annammes och suerge och antage Hans Majestetz geuer“ [indtræde i Militzen]. Derfor tog det Militzen god Tid at give Møde. Hovedstyrken samledes i Løbet af Formiddagen ved Aakirkeby Mølle. Her togede først op Mads Kofoed i Spidsen for 70 Mand af Vestre Herred, dernæst Rønne Borgerskab under Peder Kofoed, Jacob Kofoed med sine to Sogne, Peder Olsen med Hasle Borgerskab, til hvem det tidligste Bud først var naaet Kl. 10, og yderligere nogle af Vestre Herred samt nogle af Anders Hansens Folk fra Rutsker. Den samlede Styrke taltes op til 400 Mand, og dette var rimeligvis lavt talt; andre nævne 600 Mand.

Ved selve Nexø var Major Mackabens, som var blevet standset under Vejs til Slottet af Efterretningen om Overfaldet, indtruffet under Byens Plyndring omtrent samtidigt med Kapitajn Anders Hansen og havde samlet om sig ved Morten Hansens Vejrmølle Nord for Byen Styrken fra Ibsker, Svanike, Østermarker, Rø, Povlsker og Aaker, vist i det hele fra Øens østlige og sydlige Sogne. Derimod var Christen Gregerssen med sine beredne Aakirkeby Borgere ikke længere her. Efter den første Dyst i Søndre Byskanse havde de trukket det svære Skyts ind gennem Nexø Gade for paa ny at bringe det i Stilling i de truede nordre Skanser, men før de var komne midt Vejs i Byen, havde Fjenden tiltvunget sig Landgang. Da nu Gregerssen saa, at Svenskerne vilde omringe Byen, og at Bornholmernes ringe Modstand var brudt, ilede han og hans faa Folk, alt hvad Tømmer og Tøj kunde holde, tilbage til Aakirkeby for at hente Hovedstyrken

til Hjælp. Da han her traf Landsdommer Mads Kofoed, lod denne sig forlyde med, at en ny Flaade, som kunde være de svenskes anden Flaadeafdeling eller deres Kampfæller Hollændernes Krigsskibe (men som i Virkeligheden var en fredelig Købmandsflaade), var set i Søen, og at han havde plejet Raad med de andre Officerer om at drage sig tilbage ned til Klint i Vestermarker og tage Natteleje der for at afvente, hvad denne Flaade bar i sit Skjold. Paa Spørgsmaalet, om Gregerssen vilde følge dem tilbage didhen, svarede den brave Bykapitajn: „Da gjorde ieg som en skalm Mod mig selff saa wel som imod mine Bymend, Om ieg droge fraa fienderne og lodt dennom komme och Vdplyndre bode mig och meenige Bymend. Wille i lyde mit Raad, da wille Wi drage Vd imod woris fiender och begiffne os thill woris Major Christian Mackabeus och hans Folck, och naar wi saa bliffue forsamlet, da ere wi well saa stercke, att wi nest Gudtz hielp well wille slaa dennom Ud igien“.

Ved sin djærve Paatale lykkedes det Bykapitajn Christen Gregerssen at faa de andre Kapitajners sølle Tilbagetogsplan slaaet til Jorden; men Landsdommer Mads Kofoed og hans Brødre samt Peder Olsen tøvede ved Aakirkeby Mølle lige til Middafts Tid, skønt der kom Bud efter Bud fra deres øverst befalende Major Mackabeus, at de skulde iligen komme ham til Bistand i Nexø, saa vilde han angribe Fjenderne, som laa drukne og fulde. Ja, da Nørre Herreds Landfolk begærede at maatte drage ned til deres Kapitajn Anders Hansen i Nexø, truede Mads Kofoed dem med, at hvo som vilde drage fra ham, dem vilde han lade stille Stykkerne [Feltkanonerne] paa og give dem deres Rest [De 4 Herreders sandferdig Beretning, Alle

Helgens Dag 1645, i Danske Magazin, 5. B., Kbh. 1751, S. 47]. Heller ikke en Skrivelse fra Slotsherren paa Hammershus kunde bringe Kapitajnerne af Stedet. Et Fejdebreve, som Wrangell skikkede dem, nedslog deres Mod ganske; det var skrevet paa Tysk og gik ud paa, at Krigsfelttøjmaster, General Carl Gustav Wrangell, Herre til Skoekloster, opfordrede alle Bornholms Indbyggere, fra hver By og hvert Kirkesogn at sende sikre Forhandlere til Nexø for at underhandle om Brandskat, men de, som ikke vilde indgaa herpaa, strax og uden mindste Opsættelse, eller som endnu maatte findes under Vaaben, skulde intet andet have at vente, end hvad Krigsbrug krævede, nemlig at forfølges med Ild og Sværd og endelig at ruineres.

Først da Almuen stærkere og stærkere krævede at føres mod Nexø, satte Landsdommeren sig i Bevægelse med hele Styrken. I Engene Øst for Aakirkeby gjorde Kapitajnerne paa ny Holdt og raadslog om at vende tilbage. Atter maatte Christen Gregerssen skynde paa dem; selv drog han med sine Aakirkeby Borgere fremad og fik de andre Kapitajner til at følge efter. Men ved Solnedgang omtrent halv Vejs fremme mod Nexø, ved Egeby Skove, tre Fjerdingsvej Øst for Aakirkeby, fik de Øje paa den tidligere nævnte Flaade under Bornholms Sydkyst, „saa mangfoldig, att Mand icke kunde thelle dennom“. Tvivlraadige standsede de paa ny; „og vilde atter Almuen med Soldaterne endelig været fort og nederlegge Fienderne, da raabte atter Landsdommer og sagde, at hvem der drog ud, dem vilde han lade stille Stykkerne paa, saa de skulde faa det, de ledte efter, item han og hans Broder Peder Kofoed, Kapitajn i Rønne, og Christian Lauritzen, Tolder i Rønne, forbød dem under Livsstraf at

drage til Nexø at stride imod Fienderne og strengeligen befalede Almuen at følge dem. Saa droge de tvert af fra den rette Vej, langt over [tre Fjerdingvej mod Syd] til Rispebjerg i Povlsker, hvor de laa den Nat over at ansee Lejligheden til om Morgenens. [De 4 Herreders Beretning, Danske Magazin, 5. B., Kbh. 1751, S. 48]. Denne Gang maatte den djærve Christen Gregerssen meget mod sin Vilje slaa Følge med de andre Kapitajner.

I Nexø havde imidlertid Jost Nicolai fortsat sin fordærvelige landsforræderiske Gjerning. Hele Dagen igjennem færdedes han sammen med de Svenske og skaffede sig af dem et Beskærmelsesbrev for sin Gaard samt et lignende for Mackabeus's Gaard. Saa villig gik han Fjenderne til Haande og bad dem være sig velkomne, som Østermarker Sognefolk udsagde, at de imod Aften lod ham løs fra sig paa hans Æresord. Han dukkede da paa ny frem hos den bornholmske Styrke, som Mackabeus havde samlet Nord for Nexø; og talte Mackabeus ham til, hvi han saa pludselig og haanlig havde forladt sine Folk og saa letfærdig gaaet Svensken til Haande. Da svarede Jost Nicolai: „Hvad ville I gjøre? De Svenske ere i Landet 3000 Mand stærke!“ Derimod svarede Mackabeus og Almuen, at de jo saa, at Fjenden var kun en ringe Trop. Men Jost svor en stor Ed om Kristi Død og Under og sagde: „Alt ere de 2000 mand i landet, braff exerceret folck, oc Een af dem er saa gode som 10 aff voris folck!“; og han tilføjede, at han strax maatte vende tilbage til de Svenske, thi han var deres Fange. End yderligere sagde han, „att hand ville tage 50 Eller 100 mand aff de Suenshe oc der mett drage det ganshe land Bornholm i gienem oc icke skade mig

[miste] der aft en mand, om ieg ville“. Da Folkene bad ham staa dem bi mod Fjenden, svarede han spotskelig og spurgte: „Hvad ville I give mig for saadan min Umage, at jeg endnu tør blive hos Eder?“ Han gjorde ved sin Optræden de modstandslystne mistrøstige; „sadan trøst oc bistand fick vi aft hannem“.

Mackabeus agtede endnu samme Aften 'at angribe Svenskerne. Derfor sendte han sine Ilbud et over andet til Hovedstyrken ved Aakirkeby om at rykke frem til hans Bistand; men dennes Kapitajner indlod sig ikke herpaa. Til sine Folk sagde Mackabeus: „Huad siunis oc tækker Eder gott oc Radsomt [tilraadeligt] at vere, huad ville i gøre vdj denne Sag? Enten ville i ned legge eders geuehr oc gaa fienden til hende, Eller i ville fickte?“ De gav ham samtlig til Svar: „Vi ville fecte mod de Suenshe, saa lenge wi kunne staa oc gaa!“ Dertil svarede Mackabeus: „Da vil ieg oc nu staa Eder bij, saa lenge mitt blod er varmt vdj mit liff“. [Østermarker Sognefolks Erklæring, Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60, Rigsarkivet].

Morgendagen, *d. 10. Juni*, var den utrættelige Aakirkeby Borgerkapitajn Christen Gregerssen tidligt paa Færde paa Rispebjerg. Han fik en Underofficer Mons Esbernsen bevæget til at forspænde Militzens Feltstykker for at drage med ham til Nexø; men paa Mads og Peder Kofoeds Bud maatte denne spænde Hestene fra igjen. Saa red Christen Gregerssen, Peder Olsen fra Hasle og Jakob Kofoeds unge Søn Peder i Spidsen for deres Folk ind til Nexø, i den Tro at skulle møde Fjenden der. Men de tre Brødre Kofoed lod sig ikke rokke fra Rispebjerg, for end de havde faaet Vished for, at den frygtede Flaade Syd for Øen

var en fredelig Koffardiflaade, og at alle Fjenderne var dragne fra Nexø ud paa Flaaden; og endda maatte Kapitajn Anders Hansen selv drage op til Rispebjerg for at hente dem til Nexø, hvor de endeligt indtraf ved Middagstid og lod deres fuldt rustede Mandskab med samt deres Feltskyts indtage de tomme Kystskanser. Stillingen var altsaa nu den, at Wrangells Flaade laa opankret under Nexø, ingen Fjende var paa Landet, og Øens Milits stod samlet i Kystskanserne, rustet til at afværge nye Landgangsforsøg.

Christen Gregerssen holdt med sine Folk Havnebryggen forsvaret, da Wrangells Sekretær Baltzar von Schwanenthal, „en snedig Ræv og listig forslagen Mand“, kom roende ind fra Flaaden. Gregerssen vilde formene ham at komme i Land; da han meldte at have Budskab til Major Mackabeus, blev denne tilkaldt og fulgte Svenskeren op paa Raadhuset, der laa paa selve Havnepladsen. Her mødte ogsaa Mads og Peder Kofoed og førte lange Underhandlinger med Wrangells Udsending. Hvad her forhandlede, omgærdedes med stor Hemmelighed; Peder Olsen holdt Vagt uden for Raadhuset, og om nogen af Almuen vilde holde sig saa nær til, at han kunde høre, hvorledes dermed kunde være beskaffet, blev han med Puk og Trusel, ja end og vel med Slag af Degen og Knipler bortdreven. Jost Nicolais Forræderi bredte sig som Pest blandt Officererne; hvor fejge og uduelige disse end hidtil havde vist sig, saa var det dog først efter disse Underhandlinger paa Nexø Raadhus, at Mackabeus og Brødrene Kofoed traadte frem som aabenbare Landsforrædere. Sivert Gagge sluttede samme Dag Trop med dem.

Foruden Wrangells skriftlige og mundtlige Trusels-

ord bar den svenske Underhandler med sig i Land et Brev fra Sivert Gagge, der holdtes fangen paa Wrangels Admiralskib „De tre Løver“. Det var rettet til Officererne og Menigmand paa Bornholm og gik ud paa at afholde dem fra at gjenoptage deres Modstand mod Fjenden; „thi det maae I endeligen forsikre Eder til, at eders Magt er intet bevendt imod denne mægtige Flode og deres Krigsmagt, . . . og raader jeg, at I afstaar saadan eders Intende [Forsæt], maaske som I haver i Verk, thi her er Naade forhaanden, dersom I selv vilde Det siger jeg Eder, Nødes og foraarsager I den gode Hr. General Admiral at bruge sin Magt, da vil det visseligen gaae over Eders Liv og Gods, Og maaskee hvis Hus og Hiem her findes paa Boringholm, bliver med Ild anstukket. Dette lader ieg Eder saa venligen vide, efter den gode Herres Villie, som ieg og haver bedet hannem om, mig maatte bevilges at skrive Eder til, thi den gode Herre vil være undskyldt, at han jo Eder i gaar alle samtligen noksom herom tilskrevet haver, at I nu straxen erklærer Eder paa det, han i gaar lod Eder venligen vide, og sender nogen godt Folk herud, som med hans Exellentz kunde accordere. Udi ligemaade vil ieg lade dig vide Jost Nicolai, at du nu strax ufortøvet stiller dig ind igien [paa Admiralskibet] efter den løfte og tilsagn, du gjorde igaar; Saa fremt det ikke af dig efterkommes, da bliver du visseligen straffet derfor, derpaa maat du lide. Hermed Eder Gud befalet“. [Danske Magazin, 5. B., Kbh. 1751, S. 59].

Den første Følge af, at Underhandlingerne var aabnede, viste sig i, at Officererne forbød deres Mandskab, som stod rustet i Kystskanserne mod Fjenden, at løsne Skud af deres Bøsser og Kanoner, at røre

deres Trommer og at lade deres Faner vaje. Imidlertid gik der Sendebud mellem dem og Holger Rosenkrantz paa Hammershus. Slotsherren paabød dem i Kongens Navn at gjøre Modstand med Krudt og Lod og ikke indlade sig paa at yde Wrangell Brandskat; Fjenden skulde inden stakket Tid faa andet at vide end at befatte sig med Bornholm. Imod Aftens Tid sendte Slotsherren sin Vagtmester til dem med en Skrivelse om, at han havde sikker Tidende om, at danske Krigsskibe strax var at vente under Landet med Erik Quitzovs Kompagni, 600 Soldater med Proviant og Munition, til dets Forsvar. Dette Brev nægtede Major Mackabeus at lade læse for Almuen. Vagtmesteren, Morten Lavridsen, foreholdt da det samlede Mandskab, at al Akkords Indgaaelse var imod kongelig Majestæt, deres Fædreland og Pligt, saa og imod Slotsherrens Vilje, og at de skulde holde sig mandelig til Landets Forsvar, saa som de havde endnu Kanoner og Folk nok; og raabte han overlydt: „Staaer bj, staaer bj! oc lader nu fienden icke komme i Land igien, efterdj hand er udrømt!“ [Aaker Sogns Erklæring i Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60].

Saaledes bombarderedes de bornholmske Officerer med Skrivelser og Formaninger fra to Hold. Men den danske Slotsherre Rosenkrantz sad saa langt borte, han holdt sig muret inde paa det fem Mil fjærne Hammershus, og hvad hans Løfter duede, havde de hidtil kun højest tarvelig Erfaring om. Den svenske Admiral Wrangells Krigsflaade havde de lige for Øjnene, og den sønderskudte og udplyndrede Nexø By var dem et haandgribeligt Vidnesbyrd om, hvad han formaaede. Saa sendte Rønne Bykapitajn Peder Kofoed og de andre Officerer i Tusmørket Herman Claussen

Bohn med Rønne Trommeslager ud til Flaaden som Overbringer af deres Brev til Wrangell, hvori de udtalte, „at ui iche wille eller schulle finde Eders Excelentz saaledis opsedtzige, och wi gunsteligen maatte fange billigen Naade och Thingenning, med huis wi och Landfolchet kunde afsted komme, schulle wi med største Windschibelighed tilholde Almuen at bringe til Weie efter yderste Maade; . . . formoder och beder Eders Excelentz Faueur och Gunst fremdelis, och dette worez ringe Schriffuelse iche til nogen Vgunst maatte worde optaget, med Guds naadigste Beschemelses Befalling“. Herman Bohn bragte Wrangells Svar tilbage, „att hand wille ingen Opholning have, mens I morgen arle wille hand s[ch]liche sin sich[r]e thienir I land, dend kunde dij giffue Suar enten thill eller fraa“. [Nye Danske Magazin, 2. Bind, Kbh. 1806, S. 308. — Harmen Boen Claussens Erklæring, 6. Nov. 1645, i Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60, i Rigsarkivet]. Samme Aften blev Nexø Bykapitajn Christoffer Rømmer løsgiven af Wrangell og sat i Land; hans Borgerkompagni var jo vaabenløst og tænkte næppe paa at gjøre Fjenden Modstand.

Endnu *d. 11. Juni* om Morgenens stod den bornholmske Milits kamphæder i alle Kystskanserne, og Wrangell var ikke lysten paa en aaben Kamp med den, selv om han nu havde de fleste af dens Officerer spundet ind i Underhandlingernes Garn. Til Gjengæld drev han stærkt paa disse. Klokken to slet efter Middag sendte Major Mackabeus, Landsdommer Mads Kofoed og Rønne Bykapitajn Peder Kofoed to betroede Mænd, Haslekapitajnen Peder Olsen og Tolder Christian Lauritzen af Rønne, ud til Flaaden for at tilbyde Wrangel en Brandskat paa 10000 Rigsdaler mod For-

sikring om, at ingen Landgang skulde ske. Wrangel opsatte da en skriftlig Overenskomst om en saadan „pløndring shat“, og ved Solnedgang mødtes han paa Nexø Raadhus med de bornholmske Officerer og underskrev den sammen med disse. Denne Overenskomst, *Akkorden*, var affattet paa Tysk og underskrevs af Wrangell, Mackabeus, Gagge og Mads og Jacob Kofoed. Dens Indhold gik ud paa, at før der er skredet til andre Yderligheder ud over Nexø Bys Plyndring, er det kommet til den Akkord, at Bornholmerne for at undgaa Landets Plyndring ville udlægge 10000 Rigsdaler i to Betalinger, de første 4000 Rdr. i Penge eller i Sølv inden tolv Dage, Resten at betale inden to Maaneder i rede Penge eller i Smør, Kød, Fisk og lignende Varer til Købmændene Peter og Claus Droszen i Lybek; dernæst skulle Bornholmerne strax begive sig med deres Vaaben hver til sit Hus og intet foretage sig imod Svenskerne, hvorimod Wrangell tilsikrer dem, at al deres Gods og Ejendom skal forblive uantastet saa vel af hans Flaade som af andre svenske Skibe i Søen, og at ingen af dem skal blive ført bort fra Øen; indtil den første Del af Brandskatten er betalt, skal Sivert Gagge holdes tilbage paa Flaaden som Gidsel, og selv om der i Mellemtiden sluttet Fred mellem Danmark og Sverig, skal Brandskattens anden Del uvægerligt erlægges som omtalt.

Samme Dag udstedte en Række Bornholmere, Christian Mackabeus, Brødrene Mads, Jacob og Peder Kofoed, Anders Hansen, Claus Gagge (den fangne Siverts Broder), Peder Olsen, Peder Larsen, Jørgen Kofoed, Hendrik Mortensen, Jost Nicolai, Mads Kofoed, Christian Lauritzen, Christen Gregerssen og paa Præsternes Vegne Landprovsten Jens Pedersen deres Samtykke

i denne Akkord som sket for at undgaa et nyt Overfald paa Landet, hvormed Wrangell truede, og som de ikke var mægtige at afværge; enige og samdrægtige lovede de med hinanden at udstaa Last og Brast i Udredelsen af Brandskatten. Ronne Bykapitajn Peder Kofoed lovede endda mere, idet han tilsagde de andre, at Ronne Borgere for sig alene vilde udrede Halvdelen af hele Brandskatten. [Danske Magazin, 5. Bind, Kbh. 1751, S. 49. 50. 60. — Peder Olsens og Chr. Lauritzens Erklæring, 5. Nov. 1645, i Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60, i Rigsarkivet].

Officererne havde bøjet sig for Wrangells Trusler. „Kunde jeg da tage det paa min Samvittighed, och ware det for Gud och Mennischen forsuarligt, at saadan Mord och Brand schulde Landit offuergaa, huorfore det Thræ siintes mig bedre at uere, der bøyer, end slet brøster ithu“, var Major Mackabeus's Tanke. Men Akkorden var sluttet, Almuen uadspurgt; og den var ikke til Sinds at boje sig. Østre Herreds Lieutenant Hendrik Mortensen tilspurgte sine Folk, om de vilde indgaa paa at give Svensken Brandskat, og hertil svarede de: „Vi ville give dem Krudt og Lod, det have vi bedst Raad til paa denne Tid! Ingen anden Forligelse ville vi indgaa“. Vestre Herreds Mandskab svarede, at de vilde fægte, saa længe de kunde staa; og deres Lieutenant, hvis Navn nu ikke kendes, lovede dem, „att hand wille gaa och staa medt dem, saa lenge att Liffuet kunde tilrecke“. [Mackabeus's Brev af 15. Juni 1645 i Nye Danske Magazin, 2. B., Kbh. 1806, S. 311. — Østermarker Sogns Erklæring og Mads Kofoeds Forsvarsindlæg af 5. Nov. 1645 i Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60 i Rigsarkivet].

Samme Aften sad den gamle Krigsmand Holger

Rosenkrantz urokket bag Hammershus's Mure og ud-kastede — paa det taalmodige Brevpapir — følgende drabelige Angrebsplan: „Kiere Christian Mackabeus Gud giffue eder en goed Dag, siunis mig raadeligt at uere, at edersz saauelsom Anders Hansens Soldatter suerger at leffue og døe hosz dieresz Fahne, och huor I och Fahnen bliffuer, schall di følge med, huor det schall wehre, som billigt I dennem commanderer at følge, och holde dennem och for, om di siden derimod gior, straffes effter Krigs-Artichlerne paa dierisz Halsz, der vil holdisz offuer slig Knegte sterch Justitia och Execution; will mand nu ichun mandelig fichte, er det en stor Fordeel at stande paa Landet og en anden [Fjenden] paa Wandet; mig tyckes at schulle nu paa en Gang lade Eders Stöcker affgange til [afskyde mod] Skibene, och saa alle Musqvetter och Bønderne giffue Fyr; dog imidlertid I schiuder med Stöckerne, kunde mand lade ligesom vi haffde mehre Stöcker, saa Suen-schen iche schall vide, huad det betyder. De sender strax vden Thuilff en til eder igien om Schat och dend paa Kundschaß [Udspejden], dend samme schall I strax affuise och iche lade hannem komme i Land och giffue ichon onde Ord, de ere nu det beste. Eder Gud befallet. Datum Hammerszhus dend 11. Junj 1645“. [Nye Danske Magazin, 2. B., Kbh. 1806, S. 310]. Rosenkrantz sendte sit Brev frem med Sandemand i Kle-medsker Peder Christensen; men da havde de born-holmske Officerer valgt mellem Wrangell og ham.

Den følgende Dag, *d. 12. Juni* lod Officererne Militzen trække ud af de Skanser, hvor den nu havde vaaget i to Dage og to Nætter, og opstillede den uden for Nexø, hvert Herreds Styrke for sig. Da red Militzens øverstbefalende Major Christian Mackabeus

rundt fra Hob til Hob og talte dem til om Forligelsen og Brandskattens Ydelse. Dertil svarede de fornemste Mænd af Østermarker og vel ogsaa af de andre Sogne, at de ingen Forligelse vilde indgaa, men give Svensken Kruddt og Lod, helst fordi han ikke var at lide paa, enten hans Ord eller hans Breve. Mackabeus gav til Svar, at der var sluttet en saadan Overenskomst, som Wrangell ikke skulde ville bryde for hele Sveriges Rige; og han formanede Almuen til at være villig, hver efter sin Formue at udgive Brandskat, som ikke kunde beløbe sig paa den bedste Bonde ud over 1 Rdlr. 3 eller 2 Mark, saa havde Svensken lovet, at de derimod skulde nyde Fred, og at der ikke skulde komme én vred Mand paa Landet, og skulde Almuen beholde deres Gevær, dog ikke at bruge dem mod Svensken i ringeste Maade, om nogen Svensk kom i Land for at købslaa paa venlig Vis. „Dem blef strax befaleet, huer at drage hjem til sit og lægge deres gever neder og ikkun berre kieppe i deris hender“. „Menns dersom nogen brugte sin gevæhr mod dennom [Svenskerne], da Vaar denne Accordt forbrutt“. Og om der var nogle rebelliske Hoveder i Almuen, saa mange som ikke vilde indgaa den sluttede Kontrakt, dem bød Majoren at vige ud fra Hoben og gaa paa en Plads for dem selv, saa vilde han optegne deres Navn og give Wrangell dem til Kende, og siden maatte Generalen selv gæste dem og rette over dem paa deres Gods og Liv. For sig selv og sine vilde Mackabeus tinge Fred, saa kunde de andre sørge for sig. [De 4 Herreders Beretning, Danske Magazin, 5. B., Kbh. 1751, S. 48. — Rønne Bys, Aakirkebys, Vestermarker, Østermarker og Rø Sognes Erklæringer i Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60, Rigsark.].

Mackabeus's Trusler vidne om, hvor haardt det stod Menigmand imod at falde Officererne til Føje; og disse — Christian Mackabeus, Anders Hansen og Jost Nicolai — maatte senere vedgaa, at Folket var villigt nok til at fægte mod Svensken. Men forraadt af sine egne Officerer og uden nogen Mand i sin Midte, som paa Trods af disse kunde tage Styret i sin Haand, maatte Almuen drage hjem. Bornholm var dog reddet for Danmark mod en trykkende, men dog lidelig Udbetaling af Penge, og fra dette Øjeblik var Menigmand kun ængstelig for at bryde Akkorden, at ikke derved ondt gjordes værre. I Akkorden „bleff der meget got loffvet, medens hvorledis det er holdet, haffue vi fundet; vi haffde langt heller villet fechtet, end saaledis verret under Svendskens aag“.

At hvad Mackabeus, som jo des værre ikke kunde læse eller skrive, tænkte sig i Akkorden, stod ikke at læse i den; navnlig indeholdt den intet Tilsagn om, at ingen „vred“ Svensker skulde sætte Fjendefod paa Bornholm. Wrangell havde opnaaet sin oprindelige Hensigt at hævn sig paa de formastelige Nexøbo; men mere vil have mere. Et Skridt videre havde tilsikret ham en svær Brandskat af hele Øen. Saa let det var gaaet at jage Officererne og Militsen ind i Akkordens Musehul, hvor han havde dem vel forvarede, fik han i Sinde at gæste Holger Rosenkrantz paa Hammershus. D. 12. Juni laa han med sin Flaade for Svanike, hvor han tilkøbte sig Mundforraad. D. 13. Juni kaprede han et dansk Skib i Farvandet Nordost for Bornholm. D. 14. Juni steg han i vred Hu paa ny i Land paa Bornholm, i Sandvig en god Fjerdingvej fra Hammershus.

Hadde det gaaet broget nok til i Nexø, saa det

om muligt endnu mere broget ud paa *Hammershus*. Her havde Rosenkrantz, bogstaveligt talt, muret sig inde for at holde Slottet Kongen og Rigsraadet til tro Haand. Han havde ikke evnet at fatte den simple lille Sandhed, at Landet kunde forsvares, Fæstningen kunde det ikke, naar først Landet var opgivet Fjenden. Han havde ladet Slotsporten fylde, saa al Forbindelse med Omverdenen maatte ske ned over Murene. Til Slottets Forsvar havde han tre Ottepundigere og nogle faa mindre Kanoner paa sex, fire, tre og to Pund. Han havde knapt 60 Soldater hos sig, uerfarne i Krig og hvervede i en Hast blandt Øens Haandværkssvende og Bønderdreng. Til at betjene det grove Skyts havde han en gammel Arkelimester Povl og to Bøsseskytter; hans eneste Officer var Vagtmesteren Morten Lavridsen. Fæstningen var forfalden, dens Mure vide i Omkreds, dens Besætning meget svag. Hertil kom, at alle Soldaterne undtagen Skildvagterne om Morgen d. 10. Juni gjorde Mytteri, hængte deres Geværer fra sig, drog til Sandvig og lod Slotsherren vide, at de vendte ikke tilbage, før end de fik deres tilgodehavende Sold for det sidste halve Aar udbetalt i rede Penge. Da to svenske Skibe lagde sig for Sandvig, hvis Mandskab var draget til Nexø, og her satte deres Espinger ud som for at lande, forlangte Sandvigbo Hjælp fra Slottet. Rosenkrantz lod da sin Vagtmester køre Geværerne ned til de oprørske Soldater, da disse ikke selv vilde hente dem; og efter at Skibene havde fjærnet sig fra Landet, lykkedes det Vagtmesteren at faa Soldaterne med sig tilbage til Slotskroen (i vor Tid „Møllers Pensionat“), nær uden for Slotsbroen. Endnu her viste de sig gjenstridige, raabte, at de, dersom Landeværnet blev svensk,

ogsaa vilde blive svenske, og vandrede bort under Skyden med deres Bøsser. Da de endelig alle var samlede paa ny i Kroen og havde faaet deres Sold udbetalt, var kun sex, syv Mand villige til at lade sig føre ind paa Slottet, Resten drog bort og blev først en Mils Vej fra Slottet indhentet af en udsendt Rytter, som endelig fik dem overtalte til at drage tilbage til Hammershus.

Med et sligt Mandskab var Fæstningens Skæbne givet. Forstærkning var nødvendig, og d. 12. Juni skrev Rosenkrantz til begge Kapitajnerne over Militens udskrevne Soldater, de ugifte Bonderknøse og Haandværkssvende, som var holdte til særlige Øvelser, nemlig Kapitajn Anders Hansen og Major Christian Mackabeus, at de under Livs og Æres Fortabelse ufortøvet skulde indstille sig med deres Kompagnier med deres fulde Gevær, Krudt og Lod til Slottets Forsvar efter tidligere Ordre. Anders Hansen kom ogsaa ind paa Hammershus og gjorde, efter Rosenkrantz's Udsagn, der alt det, en god Kapitajn burde og kunde, paa den ham betroede Post; men han kom alene. Omtrent tredive af hans Soldater havde fulgt ham til uden for Slottet, hvor de blev staaende; og Rosenkrantz turde ikke sende sine oprørske Soldater ud for at hente dem ind, at ikke ogsaa de skulde løbe bort. Mackabeus kom slet ikke; han nøjedes med d. 15. Juni fra Skovsholm at sende Slotsherren et Brev om, at hans Soldater ikke vilde lade sig tvinge ind paa Slottet, men vilde fægte paa Landet, og at han selv ikke turde bryde Akkorden og føre Vaaben mod Svenskerne; han bad om at faa sit rørlige Gods, som han havde bragt i Forvaring paa Slottet, udladt over Murene, at han dermed kunde løse

sig, Hustru og Børn, Hus og Gaard for Mord og Brand, da han ellers ikke havde en Daler at bistaa sin fattige Hustru og Børn med; og vilde han selv siden staa sin Perikel (løbe sin egen Fare).

Da her kun var ringe Bistand at hente, vendte Rosenkrantz sig til Militzens Herredskapitajner, og ved sin Ridefoged, Svaneke Borgmester Knud Christensen, fik han d. 14. Juni Landsdommer Mads Kofoed bevæget til at møde til en Santale paa Hammershus. Rosenkrantz formanede denne til endnu som en myndig Mand og Herredskapitajn at ville stande bi, samle Folket og afværge Landgang; og med vaade Øjne angrede Landsdommeren sin Forseelse. Men det blev ved de vaade Øjne. Samme Dag mødtes Officererne og Almuen rimeligvis ved Klemeds Kirke for at paaligne Brandskatten, og Rosenkrantz sendte da Ridefogden didhen for at formane dem til at møde til Fæstningens Forsvar og til Modstand ved Stranden. Alt forgæves. [Rosenkrantz's Indlæg, Sex Mænds Vidnesbyrd, Mackabeus's Brev, Knud Christensens Erklæring i Nye Danske Magazin, 2. B., Kbh. 1806, S. 293 ff., 301, 311 ff., 313].

To hele Dage tog Wrangell sig til at forberede Belejringen af Fæstningen Hammershus. Omtrent 800 Meter (1250 Alen) Nordost for denne lod han opkaste en mægtig Skanse med tilhørende Løbegrav; den strakte sig fra Sandvigvejen ind imod Slotsvangegaardens vestre Længe. Her forte han sit svære Belejringsskyts, to halve Kartover, i Stilling. Det hed sig senere paa Bornholm, at en forræderisk Sandvigbonde Arrist Hansen udpegede for ham Fæstningens svage Punkter; dette Rygte var dog kun uvederhæftig Kærlingsnak, som Mette Jakob Skomagers i Sandvig vilde paaføre

ham. Efter at have lagt sine Krigsskibe for Anker ud for Hammershus i Sænebugten aabnede Wrangell Beskydningen d. 16. Juni om Eftermiddagen, rettet mod „den gamle Mur“. Et af hans første Skud ramte Povl Arkelimester gennem Laaret, og Rosenkrantz mistede herved den eneste Mand, som var kyndig i at betjene Slottets Skyts.

Imidlertid holdt Fæstningens faa Soldater sig vel og fægtede bravt baade denne Aften og den næste Formiddag, skønt de havde vaaget paa Murene otte Døgn i Træk. Wrangell bombarderede Hammershus hæftigt, saa vel fra Landsiden som fra sine Skibe, hvis Kugler bestrøg Slotsmuren fra Siden af. Ved Middags Tid sendte han sin Trommeslager frem for Slottet, og der holdtes fra begge Sider Stilstand i Skydningen, for at Rosenkrantz kunde fornemme den svenske Udsendings Hverv. Da Fæstningens Mandskab herunder fik at vide, at Svensken skulde have fire Stykker opstillede mod Slottet og gjorde sig rede til at storme dette, nægtede det at yde videre Modstand under de haabløse Forhold. De fleste kastede deres Vaaben; nogle rykkede endog et Skraastykke (Kanon) ud af Runddelen ved Oxenladen (ud for Blommetaarnet) og forlod Slottet igjennem Skydehullet. Den svenske Trommeslager opeskede tre Gange paa Wrangells Vegne Fæstningen, og d. 17. Juni ved Middags Tid maatte Rosenkrantz oplade dens Porte for Fjenden. Wrangells lille Hæventogt mod Nexø havde ført til, at hele Bornholm inden ni Dage var blevet erobret til Sverigs Krone. [Danske Magazin, 5. B., Kbh. 1751, S. 57 sætter Slottets Overgivelse til d. 15. Juni; men saa vel Anders Hansens, Morten Lavridsens og fleres Vidnesbyrd i Nye Danske Magazin, 2. B., Kbh. 1806,

S. 302, — se end videre de foregaaende to Sider —, som Raufn i Chronica Borringiaca sætte Dagen til d. 17. Juni] Rosenkrantz drog til sit Lyststed Rosengaarden i Rønne og udskibede sig derfra med sit Gods d. 9. Juli for ikke oftere at betræde sit Len Bornholm og Fæstningen Hammershus.

Allerede d. 18. Juni udstedte Wrangell fra Hammershus skriftligt Bud til Landsprovsten Jens Pedersen, at enhver af menige Landsens Præster uden længere Ophold og straxen skulde udlægge sin Del af denne pløndring shattes første Part, „Med mindre det hoes Eder och dj andre forsommelige weed soldater iche sögis och affodris shall, Derefter i och dj sig Retter“. Wrangells første Omsorg galdt saaledes Brandskattens Inddrivelse; han satte sit allerstørste Vaabensignet under dette Brev. To Dage senere kom Stormen, men nu for sent til at frelse Bornholm af Fjendevold; for en voldsom Nordvest drev af den svenske Flaade under Hammershus en stor Bojert og en Galiot, den næste Dag tillige et Brandskib og en Galej ind imod Klipperne og knustes.

Den 22. Juni indkaldte Wrangell Landskabet (Almuen) fra hele Øen til at møde den følgende Dag paa Hammershus, og her samledes da Bornholmerne d. 23. Juni i den inderste Slotsgaard, Mantelgaarden. Staaende paa Manteltaarnets store Fritrappe, som endnu ses udenfor dets Vestmur, højt over Folkemængden, som fyldte den lille Slotsgaard, eskede og modtog Wrangell Eden til Sverigs Krone af dem. Han indsatte en ellers ukendt Mand af sine underordnede, en Skotte ved Navn John Burdon, til Kommandant paa Bornholm og Hammershus, stillede en stærk Mandsstyrke under ham og drog selv med Flaaden til Rønne, hvis Borgere

med Skadefryd saa den kaste Anker Syd for Byen „paa een fahrlig ond Oort wed Skiels-Øer jnde paa Refuet“. De fik da ogsaa den Glæde d. 29. Juni at se to af Flaadens bedste Skibe Westre Vijg og Gamble Fortuna, saa og en meget stor Bojert Hoffart i en hastig Vestenstorm gaa til Grunde her paa Søndre Rev. Staaende i Rønne maatte Wrangell d. 1. Juli være Vidne til et nyt stort Forlis af sin Flaade; han græd, vred sine Hænder, ønskede sig aldrig at maatte have tenteret (fristet sin Skæbne mod) Bornholm, thi her var alt mere forløret end Brandskats og Afgifts Værdi: to af hans bedste Skibe, Katten og Ørnen, drev paa Land og ødelagdes, hans Underadmiral paa Flaaden Blum havde sat Nødtegn og ladet alt Mod falde.

Var saaledes Vind og Vejr til Tider Bornholmerne naadige —, ogsaa d. 7. September inddrev i en Storm et svensk Skib for Nexø med tretten Mands Forlis, — saa kunde de til andre Tider være dem skadelige nok, som d. 10. August, da en Nordveststorm piskede Kornet af Axene paa Marken og ødelagde 2000 Tønder Byg af Aarets Høst.

Wrangell opholdt sig i Rønne til d. 5. Juli, da han fik Bud om, at den anden svenske Flaade, hvis frygtede Komme allerede d. 9. Juni havde indvirket saa for-dærveligt paa de bornholmske Officerers Fremrykning til Nexø, var ankret op ud for denne By; og i Fællesskab fulgtes de to Flaader med Wrangell om Bord ad Øresund til. Bornholm var givet *John Burdon* i Hænde, og i de følgende Maaneder skaltede og val-tede han paa Øen som den Røverkapitajn han var. Selv de Officerer, som mere end nogen anden havde bragt Bornholm under hans Aag, fik nu Kærligheden

at føle. [Raufn: Chronica Borringiaca. — Wrangells Originalbrev til Provsten i Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60 i Rigsarkivet].

Burdon drog Omsorg for at sikre sig og Hammershus mod Overrumpling, og Svenskernes betydelige Fæstningsanlæg ses endnu den Dag i Dag. To Triangler (trekantede Skansværker) blev lagt udenfor Slottets nordre Mur, den ene foran Slotsporten, den anden uden for det nordvestre Hjørnetaarn, Hundetaarnet. Et helt Batteri med Kanonskyts blev bygget oven paa Smørkælderens imod Nordost ved Siden af den høje Magasinbygning. Endnu havde han paatænkt flere Forsvarsværker, inden han forlod Fæstningen. [Nye Danske Magazin, 2. B., Kbh. 1806, S. 290].

Akkorden af 11. Juni, hvilken bar Carl Gustav Wrangells Underskrift og Segl — ganske vist kun hans mindste Ringsignet —, blev brudt strax. Vel nærede Burdon ikke Spor af Tvivl om, at Bornholmerne skulde udrede den deri bestemte Plyndringsskat; derimod var han ikke til Sinds at lade deres Gods og Vaaben urørte, saaledes som Wrangell havde tilsikret dem. Han maatte vare sig for Overraskelser fra Befolkningens Side, og allerede d. 9. Juli samlede han Øens Militi i en Løkke under Slottet, hvis ladte Kanoner tre i Tallet var rettede mod Stedet; alt holdtes rede til at affyre dem, og saaledes overrumplede og truede med alles Undergang maatte Bornholmerne nedlægge deres Vaaben. Deres Officerer spillede denne Dag deres nu tilvante ynkelige Rolle; da nogle af Almuen nægtede at skille sig ved deres Vaaben, var især Peder Kofoed og Mackabeus rede til at true dem til at falde til Føje, og om Jost Nicolai erklærede Østermarker Sognefolk senere, at han „haft os vor

geuær fraa ved vnderfondig Anslag belocket“. Man kan dog ogsaa gjøre Skælm Uret. Jost selv blev overrumplet af den svenske Kommandants Underfundighed; thi Svanikebo fremstillede Sagen saaledes: „Her foruden haffuer Kommandanten efter hans Smigrende Seddell oc Paabud stevnt voris Byes Folk Saa- uelsom de andre Landsens Folk op til Slotted och berette der at ville oss exercere och offuersee, och da wj op kom, Som wj endelig motte Eftter hans strenge Skriffuelse, thoges alt wort gevehr fra oss, thrommer och fane och siden dereftter Krud och lod, Vanseet hand om Natten tilforn shreef Seddell Vd, wj skulle munstre oss selff, lige som tilforen war sheet“. „Der miste Indbyggerne deres meste och bedste Gewehr, der siden til Swerrig bleffue bortforte, huilche hoyere wahre schattede end Brandschattens Summa“, skrev Rasmus Raufn. [Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60, i Rigsarkivet. — Raufn: *Chronica Borringiaca*]

Da han saaledes mente Øens Beboere uskadeliggjorte, skred Burdon til at inddrive en Række Skatter og Paalæg ud over Brandskatten. Han fandt hertil en villig Hjælper i Landsdommer Mads Kofoed, som næsten egenmægtigt paalignede Skatterne paa de forskellige Sogne, Byer og Stænder, idet han foregav at handle efter Generalens (Wrangells) Vilje. Hver Maaned, i alt fem Maaneder i Træk, udlagdes Maanedsskat til Underhold af den svenske Mandsstyrke paa Hammershus; og allerede d. 13. Juli lod Burdon tredive svenske Musketerer hente de to Borgmestre i Rønne, Peder Kofoed og Hans Sørensen, med Magt op til Fæstningen, fordi Maanedsskatten endnu ikke var indkommen fra denne By, — man

erindre at dens Borgere nylig havde udredet 2000 Rigsdaler i den første Udbetaling af Brandskatten, hvis ene Halvdel deres Borgmester Peder Kofoed havde faaet paalagt dem. Samtidigt blev der lagt svenske Soldater under Kapitajn Vilhelm Uglebye i Kvarter i Rønne, som før deres Underhold indtil d. 16. Avgust fik til Gode 252 Rigsdaler, hvilke Burdon lod henstaa ubetalte. D. 14. Juli udskrev og fik Burdon som Laan, der aldrig gik hjem, fra hele Øen Senge med Sengklæder til Soldaterne paa Hammershus, Jernskovler og Hjulbaarer til Skansarbejderne her. Sognene nærmest Slottet maatte yde Dagværk med Heste og Vogne, saa tidt det forlangtes. Burdons Landsskriver Karl Mathison (Matzøn) indkrævede Aarets Landgilde. Rønne By maatte give Kalk, Tømmer, Proviant mod lovet Betaling, som udeblev.

Særligt efter at Fredsslutningen i Brømsebro d. 13. Avgust 1645 paa ny havde knyttet Bornholm til Danmark, tog Burdons Roverier Fart; nu galdt det for ham at nytte den yderste Tid vel. En Maaned før Mikkelsdag lod han Bønderne tilsige til at møde frem med deres Øxne og aflænde dem for Spotpris til den svenske Landsskriver; det vides ikke, om Burdon ogsaa glemte at betale for dette Køb, men nogle Skuder fulde med Øxen, Fæ, Korn, Smør og Fetalie gik til Sverig. Harmfyldte maatte Bornholmerne se Sogne- og Bykompagniernes gamle Feltskyts med tilhørende Ammunition, hvilket „havde efter vores fattige Formue kostet os møget“, vandre til Hammershus, hvorfra Burdon senere lod det føre til Rønne for at udskibe det til Vismar. D. 22. Avgust lod han Kapitajn Uglebye stikke Westre Vijgs Vrag paa Rønne Strand i Brand for at hindre Bornholmerne i at tilegne sig

det; dog lykkedes det ikke bedre, end at de senere hen kunde opfiske Vragets Kanoner og Jerndeale. Endeligt udskrev Burdon d. 11. September fra Byerne og Sognene i Fællig 50 fuldt rustede Heste, hver regnet til 30 Rigsdalers Værdi, til Brug for de svenske Dragoner, som hidtil havde maattet nøjes med midlertidigt laantagne Heste.

For nogle Sogne, et Fiskerleje og en By kan her gives en Oversigt over disse Skatter „hvilke Landsdommer Mads Kofoed med sine Medfølgere have oppebaaret“. I sin Ufuldstændighed viser den dog nogenlunde de for den Tid svære Summer, som udpressedes af Bornholmerne:

	Brandsk. Maanedask. Hestesk. Fodersk. Senge m.m. I alt.				
Aaker.	5—9 Daler af hver Bonde.				1643 Daler.
Povlsker.	312 Rdl.	104 Rdl.	41 Rdl.	10 Rdl.	468 Rdl.
Snogebælk.					79 Rdl.
Ibaker.	342 Rdl.	339 Rdl.	50 Rdl.	6 Rdl.	12 Rdl.
Østermarker.	933 Daler	442 Daler.	137 Daler.		1512 Daler
Svanike.	{ 191 Rdl. og 218 L. Sølv.	66 Rdl.	20 Rdl.		40 Daler.
Rø.	206 Rdl.	{ 51 Rdl. og 61 Daler.	30 Rdl.		
Rutsker.	336 Rdl.	115 Rdl.	30 Rdl.	4 Daler.	14 Daler.
12 Præster og 3 Præstenker.	1288 Daler.	120 Rdl.	40 Rdl.	5 Daler.	1543 Daler.
enker.					

Mads Kofoed undsaa sig ikke for at lade de tolv Præster og tre Præstenker bøde haardest. Alene Brandskattens anden Del kostede hver af dem 10 til 40 Rigsdaler, og tilsammen naaede deres Udgifter nær op ved Siden af hele det store Aaker Sogns, Bornholms rigeste. Allerede d. 17. Juni havde Præsterne samlet og udbetalt i Rønne i første Brandskat 300 Rigsdaler, men som vi have set sendte Wrangell dem den følgende Dag sit Truselsbrev, saa de yderligere maatte sanke gjort Sølv og rede Penge sammen; den

hele Sum blev herved 413 Rigsdaler, som Raadmand Peder Lavridsen i Rønne paa deres Vegne betalte paa Hammershus. Paa et Møde i Aakirkeby d. 4. August skulde den anden Brandskat paalignes; og Præsternes Tilbud om at bære deres rundelige Del af denne „maatte intet accepteris, hvor imod oss imperiosi [med haarde Bud] er paalagt af en Del landsens Officerer“ et stort yderligere Tilskud. Med en Formue, som ikke naaede en Femtendedel af Landets samlede Ejendom, maatte de for sig yde langt over en Femtendedel af Brandskatten. D. 30. September betalte de Brandskattens anden Del til Ridefoged Lars Jakobsen [Raufn, *Chronica Borringiaca*. 1671. — Burdons Attest, 6. Okt. 1645; Klemesker Sognemænds Skatteliste og Klagemaal 5. Nov. 1645; Svanikebos Liste over udgivne Skatter m. m., 5. Nov. 1645; Geistlighedens Resolution; Mads Kofoeds Brev til Provsten, 16. Juli 1645; og flere Aktstykker — alle i Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60 i Rigsarkivet].

Burdon mente at have uskadeliggjort Bornholmerne. Nogle viste dog nu, at de ikke var til Sinds godviligt at taale hans Røverier. Det var her, som senere i 1658, Vestlandets Beboere, som dristigst rejste Modstand mod Svenskevældet. Klemesker Bønder udeblev med deres Øxen fra det tvungne Salg sidst i August; i dets Sted drev de deres Ungkvæg og Stude ud i Højlyngens bakkede Ødemarker. Den følgende Nat udsendte Burdon sine fuldt væbnede Dragoner, som drog rundt i Sognet med Hug og Slag, „tribulerede Folk, og en Part bagbunde de ja elendeligen og ynckeligen“. Senere samledes Vestre og Nørre Herreders Bønder efter den svenske Ridefogeds Paa-

bud for at paaligne Hesteskatten. „Hvor til Almuen svarede, at efterdi de havde spurtt (Gud være loffuit), att der var fred sluttit Jmellem Rigerne, tuorde de ikke understaa dem at giffue fornævnte Hesteskat, om hvilken Forligningen mellem Kronerne ikke mælte“. Landfolkene vilde ikke indgaa denne Skat og lod det komme til Langdrægtighed. Paa samme Tid samledes Bønderne i de to Sogne Klemesker og Nylarsker, hvis kære Sognestykker laa paa Rønne Havneplads for at udskibes til Vismar, i et stort Oprør for at føre disse tilbage til Sognene. Burdon maatte paa ny udsende sine 60 Dragoner med en Kapitajn og en Vagtmester i Spidsen d. 23. September; Bønderne i Slottets Nabosogn Olsker maatte hver laane dem to Heste.

Dragonerne red som sædvanligt ud ved Nattetid; de drog først til Hasle, lod sig med Brændevin og Øl til Drukkenskab traktere. Saa red de til Landsdommer Mads Kofoed paa Vellensgaard i Nyker, som dog blev sine farlige Gæster kvit mod at bespise dem med Øl og andet. Klokken ti om Aftenen kom de i Mulm og Mørke til Herredskapitajn Jakob Kofoeds Gaard Kyndegaard i Nyker og omringede den med Skrig og Raab paa, at de vilde partere Ejeren Led for Led, „han shulde shæres herud“; de slog Vinduerne ind og trængte ad Bagdøren ind i Stuen, hvor de med deres blotte Kaarder hug og stak efter Kofoeds Hustru og Datter. Den gamle Jakob Kofoed selv maatte springe ud ad et Loftkammervindue og løbe fra Hus og Hjem. Svenskerne stormede derfra over i Ladelængen og skød og huggede løs paa Gaardens Folk og udplyndrede hele Gaardens Boskab. Under alt dette blev en svensk Soldat stukket til Døde og to

andre saarede. Den følgende Nat vendte Dragonerne tilbage, fordrev alle Mennesker fra Gaarden og ødelagde dens Bohave i Bund og Grund, — „huorfore Gud dem betalle“, skrev Jakob Kofoed i sit Klageskrift d. 3. November. Selv maatte han indstille sig som Fange paa Hammershus, anklaget for at have huset en oprørsk Bondesamling paa sin Gaard.

Dragonerne strakte deres Røvertog ind i Nabo-sognet Klemesker, hvor de gæstede Hans Nielsen paa Risby efter Midnatstide. „De berende og opløbe alle Døre, hug sønder Kister og Skrin, pløndret og hentaget ald Boskab og Løsøre, ja ikke end skaanet min fattige Hustru eller Børn, Mens hende sine Klæder, som hun tog paa sig, der hun maatte rejse sig af Sengen, eftersom hun laa en hedenske Quinde og uden Kircke [i Barselseng], ganske aftrekte, støtte og slog, udjog Børnene, blot og nøgen som de var født, af Gaarden. Jeg selv [Hans Nielsen] maatte forstikke mig i noget Hø. Siden tiltvang den svenske Kapitajn min Hustru, at hun maatte skaffe ham en Haandfuld med Lys, hvormed han lod sætte Ild i alle fire Længer, mest ny opbøgte og med Sæden indhøstet af samme Gaard og af en anden Ødeggaard, som jeg strax derhos havde, nemlig 5 Stolperum Rug, 6 Stolperum Byg, 4 Stolperum Havre og 7 Stolperum Hø.... Ganske afbrændt; min Skade henved 800 Daler.... Soldaterne tog en af mine smaa Sønner udj sin baare Skiorte med som Vejviser“. For denne Ødelæggelse bevilgede Kong Christian 4. d. 22. November 1645 Hans Nielsen frit Bygningstømmer af Kongens Skove og et Aars Frihed for Skat og Landgilde, hvilken sidste Frihed atter tilsikredes ham d. 8. Juli 1650 for to Aar.

Da Klemesker Bønder saa Svenskernes onde Fremfærd, hvorledes „de brende en aff de bedste gaarde i Sognit reentt i bond med Korn och Kierne och allt huis den fattig mand haffde, haffuer quinde och børn søcht skou marck och Kier for saadan stuor perichel och fare, och mandfolkene søgte mesteparten til Kirkegaarden for den Frygt og Fare, at de der dis bedre kunde se, om Suenskingen vilde ansticke hele Sognen, som han truede os med. Medens ulj de Gaarde, som de plyndrede, gav de fore, at der som Husbonden i Huset ikke komme op til Slottet i Morgen, haffde de fuldmacht ad brende Hus och gaard af for ham i denne tilkommendis Nat, hvor efter hand kan rette sig“. Saaledes blev Hans Nielsen paa Risby, Sandemændene for Klemesker og Nylarsker Sogne og flere Bønder tvungne til at give sig ind i Hammershus's Fangekældre fra Mikkelsdag af. Da de danske Kommissarier d. 29. Oktober var komne til Bornholm, havde Bnrtons Stedfortræder Petter Schute den Frækhed at henstille til dem at give disse Førere for de oprørske Bønder deres welfortiente Straff. Kommissarierne gav dem kun mod Borgensbreve løs d. 1. November og indhentede Kongelig Majestæts Brev, af Haderslev d. 22. November 1645, at de maatte være paa deres fri Fod uden Tiltale og uden Borgen. [St Klemens Sogns Klagemaal 5. Nov. 1645; Hans Nielsens Bønskrift 1. Nov. 1645; Jakob Kofoeds Klage 3. Nov. 1645; Petter Schutes Skrivelse 31. Okt 1645 — alle i Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60 i Rigsarkivet].

Først gjennem lange Forhandlinger var man naaet frem til Fredsslutning. Allerede d. 11. April 1645, to Maaneder inden Bornholms Overrumpling, havde

de danske Udsendinge til Fredsmødet tilraadede Kong Christian 4. at tilbyde Sverig Bornholm. Rigsraaderne i København havde tiltraadt dette Forslag; kun Christian 4. vilde ikke skilles ved Bornholm, og at denne Ø ved Wrangells vellykkede Overfald bragtes ind under svensk Herredømme, gjorde ham kun mindre føjelig. Ved *Freden i Brømsebro* d. 13. Avgust 1645 afstodes Herjedal, Jemteland, Øsel og Gulland til Sverig; men Bornholm vendte atter hjem til Danmark som Rigets yderste Forpost i Østersøen. Det skyldes mest af alt Christian 4.s sejge Stædighed, at Bornholm endnu den Dag i Dag er dansk. Bornholmerne kunde atter aande op i Haabet om fredelig og rolig Tilstand. Kun de landsforræderiske bornholmske Officerer bragte Brømsebrofreden Ufred og ny Uro.

Da Fredsslutningen stundede til, samledes Christian Mackabeus, Mads, Jakob og Peder Kofoed, Sivert Gagge, Anders Hansen og Peder Olsen d. 7. Avgust i Rønne og tilskrev Wrangell et ydmygt Bonskrift om, at denne vilde udvirke, at de blev indsluttede i Fredsforbundet og forskaanede for uherlig Trusel og Undergang fra den danske Regerings Side; „v formoder underdanigst, at Hans Excellentz Hr. Generalen slige vores høie aarsagende Klage og tilkom-mende Nød vilde (om mueligt var) forekomme. Den alsommægtigste gode Gud vil saadant rigeligen belønne, og befaler Hans Excellentz Hr. Generalen under den Allerhøyestes Beskiermelse baade til Liv og Siel. Er og vor ydmyge Begiering, at Hans Excellentz ikke vilde lade denne vor ringe Supplication komme for Hans Kgl. Majst. eller Danmarks Riges Raad, paa det vi udi Fremtiden ikke skulde nyde det ont ad“. Og d. 16. Avgust tilskrev Borgmester Peder Kofoed

i Rønne sin højgunstige, højtelskede Herre og Ven Hr. Baltzar von Schwanenthal, Wrangells Sekretær, et tysk Brev om at skaffe Officerernes Bønskrift god Fremme hos Hr. Generalen: „Jeg sender min Herre to smaa Hovedpuder, I ville modtage dem i en god Mening“. Enhver Sætning i disse Skrivelser raabte højt om Underskrivernes kranke Samvittighed, og hvorledes det nu gik eller ikke, havnede de begge for Danmarks Riges Raad. [Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve, udg. ved Bricka og Fridericia, 6. B., Kbh. 1885—86, S. 34. — I. A. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 1629—60, 2. B., Kbh. 1881, S. 475. — Danske Magazin, 5. B., Kbh. 1751, S. 51. — Peder Kofoeds Brev i Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60 i Rigsarkivet].

Med harmfuldt Sind hørte Danmarks gamle Konge Fortællingen om Bornholms Overgivelse til de Svenske og navnlig den underlige Tale om Hammershus's Op-ladelse. I en Række af Breve drev han paa at drage de skyldige til Regnskab for Rigsraadet. Særligt vendte hans billige Harne sig imod „Munsior Skramhans, som Slaap Borringholm“. D. 13. Oktober 1645 skrev han saaledes til Rigens Kansler Christen Thomsen Schested: „Holger Rossenkrandt skal her y Riigens Radtz pahør adspørris, Huorfor hand indted haffuer besat hussit [Hammershus] saa Sterck med folck, som behoff giordis, Tii om hand Skøndt indted Epther hans begering indted fyck folck herfra, Daa Er folckit der pa landit y alle made sa gaadt, som dii war, som Iagede hannem deraff, Och om folcken der paa landit Indted haffuer kund Omgais med gewehrid, som dy burde, da haffuer derudi ingen skiild uden hand, Som saa lenge haffuer haft landit y for-

lehnung Och wiiste, huad Macht der la danmarck pa samme Pladtz“. Som Kommissarier oversendtes til Bornholm Sivert Urne, Flemming Ulfeld og som Sekretær Kjeld Krag for at modtage Øen af Svenskens Haand og for at undersøge, „huorledis aldtning Er tiilgangen der pa landiit“; Kongen haabede paa, at deres Forretning vilde „saa bylfue fuldendt, att ded kan uerre for gud y himmelen och Oss forsuarligdt“. [Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve, udg. ved Bricka og Fridericia, 6. B., Kbh. 1885—86, S. 120. 88. 74].

D. 29. Oktober kom *de danske Kommissarier* til Bornholm. John Burdon fandt det strax raadeligt at forsvinde fra Hammershus til Nexø, hvorfra han indskibede sig med sit Rov til Sverig efter skriftligt d. 1. November at have bedet Kommissarierne om at betale og erstatte hans mange uberigtigede Regninger og Laan som en ringe Ting og i saa Maade hørende ind under Fredstraktatens 28de Artikel. Petter Schute, „i Commandantens Stelle“, overgav samme Dag Slotet til Kommissarierne og rømmede Øen med sit svenske Mandskab. Kommissarierne affordrede Herrederne, Sognene, Byerne, Præsteskabet og de enkelte Officerer og særligt skadelidte Bønder hele den lange Række Forklaringer, som stillede Bornholms Tilskikkelser under Svenskekrigen klart frem i alle deres Enkeltheder. Fredeligt løb dette ikke altid af, som da Mackabeus, Gägge, Nicolai og Landsdommer Mads Kofoed, i Følge deres Klage af 7. November, „maatte i fri feltt och under aaben himmel staae met de 4 Heridtz Bønder for i goede Herrer i Rette, huor de nochsom oss beshregt och wdraabtte, fast ey anderledes endsom Jøderne gjorde imod Christus, och oss

umueligt wahr, deres Munde och w-bluelig offuerraaben att kunde stoppe, maatte saa der forr lade oss nøye och befalle Gud i Himmelen och i goede Herrer sagen;“ Bøndernes Skriver, som har affattet deres Relation, var „en forsuffen Compan, som dennem meere till Vnde end til dett goede formedelst en Ringe Slich kunde Instigiere [forlede], deres wilge fort bringe;“ slig Relation burde være stedfæstet „loulig for Thingh och Thingsdom och icke paa en Ølbranche“, og Vederparterne derimod lovlig stævnet og kaldet være. [Raufn: Chronica Borringiaca. — Burdon, Schute, Mackabeus m. fl. i Kongens Rettertings Dokumenter 1631—60, i Rigsarkivet].

De danske Kommissarier forlod atter Bornholm d. 8. November efter saaledes at have „inkvireret og erfaret alt, hvorledes med Landets og Husets Erobring der samme Steds tilganget var, anseende de mange ulige Diskurser, som derom førtes og fornummes“. Før deres Afrejse indsatte de Renteriskriveren Hans Thomesen til midlertidigt at styre Lenet, indtil en ny Lensmand, Ebbe Ulfeld, St. Valborgs Dag 1646 kunde overtage det. Thomesens første Forretning blev allerede den næste Dag, d. 9. November, at indsætte i Fængslerne paa Hammershus Major Christian Mackabeus, Herredskapitajnerne Sivert Gagge, Jost Nicolai, Anders Hansen, Mads og Jacob Kofoed, hvilken sidste først lige havde sluppet sit svenske Fængsel samme Steds samt Bykapitajnerne Peder Kofoed og Peder Olsen; og d. 5. December maatte Skipper Herman Clausen Bohn gjøre disse Følgeskab. D. 12. December afhentedes Fangerne af Kapitajn Evert Kastensen med en kongelig Galej til København og d. 14. December vandrede de ind i Blaataarus „Mørke Kirke“

paa Københavns Slot i Slotsfogden Joachim Waldburgers Forvaring. Paa Grund af den bitterlige Vinterkulde blev fire af Fangerne, Mackabeus, Gagge, Nicolai og Peder Kofoed, Nytaarsdag overflyttede til Slotsfogdens eget Kammer, de andre fem fulgte dem efter d. 19. Januar, og her hensad de saa i lange atten Uger. Kun en ringe Tidsfordriv var det dem, at Slotsfogden, efter Kongens egenhændige Ordre, holdt Forhør over dem angaaende Rosenkrantz's Forhold; de havde egenligt kun det at bebrejde denne, at han ikke selv var kommet Militsen til Hjælp ude paa Øen. I Slotsfogdens Kammer forkyndtes dem ogsaa d. 28. April 1646 Stævning til at møde for Herredagens Retterting.

Ogsaa paa Bornholm optoges yderligere Afløringer, særligt om Lensmandens Pligt. Som Landsdommer var Mads Kofoed bleven afløst af Hans Pedersen, forrige Borgmester i Laholm, om hvem Kongen skrev d. 16. December: „Den mand, Jeg skreff siist om, som skulle brugis paa Borringholm tiil landtzdommer, den haffuer wor herre fordt hiid [til Flensborg Slot], saat Jeg haffuer hafft hannem huoss mig Och befun-den, sa uyt man kan vduordtis see paa En kaall, at hand pa ded sted nocksom kan staa ded offitium for“. Han fik sin Landsdommerbestalling udfærdiget d. 18. December, og inden Landsting i Aakirkeby d. 4. Februar 1646 optog han Vidnesbyrd af Oldingene paa Bornholm, Dirik Langhoffd med 34 andre, at i Kalmar-krigen havde den daværende Lensmand Hans Lindenov lovet at komme ud til Almuen til Bistand ved fjendtlige Angreb, men herfor var der ikke blevet Brug. [Raufn: *Chronica Borringiaca*. — Urne i Bornholmske Samlinger, 3. B., Rønne 1908, S. 135. —

Sonneslægtens haandskrevne Optegnelser, i Nexø. — Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve, ved Bricka og Fridericia, 6. B., Kbh. 1885—86, S. 129. 121. — Nye Danske Magazin, 2. B., Kbh. 1806, S. 290. 289.]

D. 4. Maj 1646 mødtes *Herredagen til Retterting* paa Københavns Slot. Det var øjensynligt, at højvigtige Sager skulde paadømmes; thi selve Hans Fyrstelige Naade Printsen, Kongens ældste Søn Christian, førte Forsædet i den statelige Forsamling, som foruden tolv Riddersmænd talte alle Rigets højeste Dignitarier i sin Midte: Rigens Hofmester Corfitz Ulfeld, Rigens Kansler Christen Thomesen Sehested, Rigens Marsk Anders Bille og Rigens Admiral Ove Giedde. Paa Kongens Vegne førte Oluf Brockenhuus til Hjulebjerg de tvende Sager mod Holger Rosenkrantz og mod de bornholmske Officerer frem for Retten. Kongen kunde ikke bruge sin sædvanlige Sekretær Otte Krag, som d. 19. Oktober 1645 havde holdt Bryllup med Rosenkrantz's Datter Anne og derved var traadt ind i Kredsen af Rosenkrantz's mange Svogre, Slægt og Venner.

Kongens Anklage mod Rosenkrantz lagde ham særligt til Last, at han burde have været personlig til Stede paa Voldstederne hos Folkene ved Strandsiden og ikke alene draget Omsorg for Fæstningen Hammershus og dernæst ikke have opladt denne uden kraftigere Forsvar; Kongen, thi Anklagen var affattet af Christian 4. selv, indstillede til Herredagens „gode Betenchede, om bemeldte Holger Rosenkrantz for same sin comportement bør at straffes eller och her fore meriteret at slaaes til Ridder, . . . Anseendes, Hans Kongl. Maytt. aff Høybemeldte Hans Kongl.

Maytts. Eftterkommere i sin Tid i sin Graff intet skal eller bør efter at siges, sligt Holger Rosenkrantz at vere gangen til gode aff Nachlesighed eller Mangel aff courasse“.

Rosenkrantz forsvarede sig med, at Hammershus var givet ham at holde i en fast og tryg Slotslov, og han havde ingen Officerer ved sin Side at betro det til i sit Sted, og at Soldaternes Oprør og Fæstningens Svaghed havde tvunget ham til at overgive denne; „och for det sidste, da effteratt Hans Kongl. Maytts. Fuldmægtige udi sit Forsett foregiffuer om Ridder-skab, troer ieg iche aff hannem sielff [*Brockenhuus*] at were tillsatt, faaer derforre att were dermed tilfredz, tacker dog Hans Kongl Maytt. for ald anden Kongelig mig beuist Naade“. Herredagen godkendte hans Forsvar: „Er derpaa for Retten afsagt, at *Holger Rosenkrantz* ey befindis skyldig at haffue werit, att enten *Borringholmbs* Land eller *Hamershuus* er bleffuen erobret, medens for denne Tiltale fri at were“.

Samme Dag, d. 5. Maj 1646, fældede Herredagen sin Dom over de bornholmske Officerer: „Da efter Tiltale, Giensvar og denne Sags Leylighed, Og efterdi *Christian Markabeus*, *Mads Kofoed*, *Sivert Gagge* og *Jost Nicolai* befindes ikke aleneste ingen Modstand at have giort, der Landgang af Svenske skede, medens og Almuen giort mistrøstig med Tractaten og hindret dennem nogen Samling at gjøre til at afverge Landgang paa ny igien, der de Suenske sig eengang havde af Landet retireret, Og ingen sig efter den Ordre, de af deres Lensmand havde, som det sig burde, forholdet, mens Landet til de Svenske at contribuere tilholdet og forpligtet, utilbørlig Supplication til den Svenske General ladet frembære og i alle Maader sig ikke

som tro Undersaatter forholdet: Er derpaa for Rette afsagt, at de bør at være i Kongl. Maists. Naade og Unaade. Belangende *Jakob Kofoed*, da efterdi hans Skrobelighed og Udygtighed saa stor befindes, at han intet at giøre formaatte eller forstoed, bør han Landet at undvige. *Anders Hansen*, efterdi han efter Ordre sig paa Slottet retirerede, og hans Forseelse ikke saa stor som de andres befindes, bør han efter hans Formue at straffes og for videre Tiltale fri at være. Medens *Peder Olsen* og *Herman Clausen Bohn*, som efter Befaling haver været nødt til, hvis de giort haver, vides ey derfor efter slig Tilstand, som da paa Landet var, noget tilfindes at lide“. [Danske Magazin, 5. B., Kbh. 1751, S. 22—31, 44—64. — Nye Danske Magazin, 2. B., Kbh. 1806, S. 289—314.].

Herefter kunde Holger Rosenkrantz vente at se holdt „offuer slig Knegte sterch Justitia och Execution“, mens han selv gik fri. Eftertiden — C. F. Bricka i Dansk biografisk Lexikon, 14. B., Kbh 1900, S. 232 — har udtalt stærk Tvivl om, hvor vidt Rosenkrantz's mange Svogre, Slægt og Venner i Rigsraadet her skiftede Sol og Vind lige mellem ham og de bornholmske Officerer. Kong Christian 4. nærede ingen Tvivl. Da han havde lært at kende Herredagens Dom, skrev han d. 11. Maj: „Da lader ieg mig med dy gode herris Votis contentere, Dog mig myn mening forbeholden, Att Rossenkrandtz byllig burde at haffue giioardt dedsamme, som hans formend giioardt haffuer, Som hussit [Hammershus] Sa uel som hand haffuer hafft y Slodtzlou“. Et Udtryk herfor, og næppe som paastaaet for den svenske Regerings Forbøn, var det sikkert ogsaa, at han i Brev af 19. Maj forskaanede Mackabeus, Gagge, Nicolai og Mads Kofoed for den

dem ikendte Livsstraf mod at landsforvise dem fra Danmark og inddrage deres Gods under Kronen. [Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve, udg. ved Bricka og Fridericia, 6. B., Kbh. 1885—86, S. 162. — J. A. Jørgensen: Bornholms Historie, 1. B., Rønne 1900, S. 168.].

I sit Anklageskrift for Herredagen havde Kougen udtalt, at Bornholms Milits var 4000 Mand stærk. Var dette Tal at lide paa? Det meget runde Tal peger sikkert hen paa, at en Mynsterrulle var ikke ført. Rosenkrantz's eneste Indvending imod det gik ogsaa ud paa, at „om Landsens Mangfoldighed aff Folch wides endnu ingen visse Tal“. Den ældste kendte Mynsterrulle over Landsogdenes Milits optoges d. 21. og 22. Juni 1658 af Johan Printzensköld og gav følgende Tal: 865 vaabenføre, 261 gamle Mænd med Spader med 19 Officerer og 45 Ryttere, i alt 1190 Mand, hvortil kom 120 Drengene fra femten Aars Alderen. Byernes Mandsstyrke naaede efter Printzenskölds Opgivelser og senere Tællinger altid knapt Halvdelen af Landsogdenes, altsaa i 1658 tilnærmelsesvis 595 Mænd og 60 Drengene. Efter de samme Tællinger 1753—1836 stod meget nær hver fjerde Bornholmer i Militsen (Halvdelen var Kvinder, den sidste Fjerdedel Børn). Saaledes udregnet vilde Sogdenes og Byernes Milits Aar 1658 tælle 1785 Mænd og 180 Drengene og svare til en samlet Folkemængde af 7860 Bornholmere. Vil man nu sammenligningsvis føre Tallene tilbage til Aaret 1645, maa man tage Hensyn til, at før 1658 taltes de femten til atten Aars Drengene ikke med i Militsen, og til den mellem-liggende „Store Død“ 1653—55, i hvilken Pesten bortrev 4900 Ofre, mest Kvinder og gamle Mænd.

Mindst paavirkedes af denne den vaabenføre Aldersklasse; men selv ved, uden at regne hermed, simpelt hen at forøge Folketallet med de 4900 Pest-ofre og at fradrage Drengene i Militsens Mandstal naar man for Aaret 1645 kun til en omtrentlig Folke-mængde paa højst 12800 Mennesker og en Militærstyrke paa højt regnet 2900 Mand, som fordele sig i 2150 vaabenføre, 675 gamle Mænd, en fast Udskrivning af 45 Sogneryttere og 30 Officerer. Altsaa var Kongens Opgivelse af 4000 Mand kampdygtig Milits stærkt overdreven; selv udregnet med høje Tal talte Bornholms Milits kun lidt over 2000 vaabenføre Mand i Aaret 1645. [Danske Magazin, 5. B., Kbh. 1751, S. 25, 27, 31. — Saml. till Skånes historia, Lund 1870, S. 10, 13. — Fr. Thaarup: Bornholms Amt og Christiansø, Kbh. 1839, S. 14, 16, 75.]

Paa en mærkelig Maade gjorde Rønne Bykapitajn og Borgmester Peder Hansen Kofoed ikke sine Fæller Følgeskab i Herredagsdommen. Han nævntes ikke i Kongens Stævning af d. 26. April 1646, og skønt det fremlyste af de Herredagen forelagte Bevisligheder, at han ikke blot var Lodtager i, men tillige en af de mest fremskudte Ophavsmænd til alle de Forræderier, som kaldte Straffedommen ned over hans Fællers Hoveder, kunde derfor Herredagen ikke dømme ham. Grunden til, at han undgik Kongens Stævning laa i, at han ikke havde sat Navn under Akkorden af d. 11. Juni. Hans Skyld var gjort saa klar, at Kongen, som det synes, nu lod sig nøje med for Bornholms Landsting at faa ham dømt til Landsforvisning, i hvilken han døde d. 24. December 1648. Hans Enke Elisabeth, Borgmester Mads Ravns Datter, (død 1685 i Rønne), fik d. 6. Juni 1649 Kong Frederik 3.s Brev

paa, at hans Forseelse var heude og hendes Børn tilgivet og efterladt, da han for nogle Aar siden var dømt til at undvige Riget, „formedelst hand tillige med de andre vort Land Borringholmb udi forleden Krigs Tid till de Svenske da Rigens fiender haffuer opgiffuet“. Et lignende Tilgivelsesbrev fik d. 15. Juni 1649 hendes Svigerske, Landsdommer Mads Kofoeds Enke Karen Jørgensdatter (død 1650). Ved disse Breve fik Enkerne og Børnene det under Kronen indtagne Gods atter opladt. Den simpelthen landsforviste Jakob Kofoeds Efterladte tiltrængte ikke et saadant Kongebrev; hans Søn Peder Kofoed, som hin sørgelige 9. Juni havde vist sig besjælet af den rette Iver til at møde Fjenden, stod siden i lange Tider efter 1664 ved sin Fætter, den bekendte Jens Pedersen Kofoeds Side som Herredskapitajn for Bornholms Militi med Frennegaard i Ibsker som Officersgaard. Af de underordnede lod Kongen ved Brev af d. 18. Maj 1646 Peder Lavridsen (Larsen) forfølge for de bornholmske Domstole; og en Peder Hansen, som var flygtet til Udlandet, fik d. 20. Juni 1649 Tilladelse af Frederik 3. til at vende hjem.

Efter sin Tronbestigning skænkede Kong Frederik 3. ogsaa d. 2. Avgust 1650 Christian Mackabeus og d. 31. Oktober 1650 Sivert Gagge tilsvarende Fredebrev, som kaldte dem hjem fra Landflygtigheden og gjengav dem deres Godser paa Bornholm. Mackabeus døde paa Skovsholm i Ibsker d. 29. Maj 1664; Gagge døde paa Myregaard i Aaker d. 30. Juli 1661, hvorefter Gaarden faldt tilbage til Kongen. [Kongebrevene i Skaanske Registre, 6. B., i Rigsarkivet]. Selvfølgelig vandt de dog ikke deres Officersstillinger tilbage. Jost Nicolais Skæbne er ukendt. *Bornholms Militi*

gjennemgik efter Tilskikkelserne i 1645 en grundig Ændring. I 1658 fandtes alle Officersposterne, undtagen den overstkommanderendes, beklædte med indkaldte Tyskere, hvis Hjenløshed paa Øen for øvrigt tillod dem uden Fædrelandsskrupler at tilbyde det daværende Svenske Styre deres Tjeneste; Militsen som saadan, berøvet sine Officerers Medvirken, kom derfor ikke til at lodtage i Bornholms Befrielse fra Svenskevældet 1658, selv om Mandskabet beredvilligt stillede sig under Præsten Povl Ankers Ledelse under og efter Opstanden og førte denne igennem til et lykkeligt Udfald. Kun Militsens øverstbefalende Oberstlieutenant Mikael Eckstein var den Gang dansk, om end af tysk Afstamning; han var 1647 traadt ind i dansk Krigstjeneste, blev 1651 knyttet til Bornholm og dens Milits og havde faaet Sømlegaard i Klemmedsker overdraget i Forpagtning af Kongen (20. Oktober 1651), efter at den i Mellemtiden havde huset selve Lensmanden over Bornholm, Kong Christian 4.s høj-mægtige Svigersøn Ebbe Ulfeld; d. 20. Juli 1655 til-lagdes der ham en aarlig Løn af 300 Rigsdaler at hæve af Bornholms Skatter. 1658 nægtede Eckstein at tage svensk Tjeneste og maatte se sin Gaard og Gods inddragne under den svenske Krone; han forlod da Bornholm, men vendte atter tilbage til Øen d. 7. Januar 1659 med Bestalling af 24. December 1658 til at være Bornholms første danske Kommandant efter Printzenskölds kortvarige svenske Styre. Foruden Sømlegaard som Officersgaard ejede han Rosengaarden i Rønne, og her døde han d. 10. Marts 1673; hans Lig nedsattes i Gravkælderens under Klemeds Kirke d. 26. Marts samme Aar. Først efter den for Bornholmerne ærefulde Opstand 1658 lagdes atter Milit-

sens Officersposter i indfødte Bornholmeres Hænder, i det Jens Pedersen Kofoed og Niels Nielsen Gommeløs d. 15. December 1660 udnævntes til Herredskapitajner, hver for to Herreder, og den sidste ved sin Død d. 31. Oktober 1664 afløstes af den foran nævnte Peder Jacobsen Kofoed [Handlingar rörande Skandiaviens historia, 39. B., Stockh. 1858, S. 394—95. — Historisk Tidsskr., 8. R. 1. B., Kbh. 1908, S. 422. — Bornh. Samlinger, 3. B., Rønne 1908, S. 147. — Raufn: Chronica Borringiaca.].

Efter at hermed Sørgepillets Hovedperson, Bornholms Milits, er ført frem fra sin Fornedrelse i 1645 til sin følgende Gjenoprejsning, staar endnu tilbage at yde et Par Enkeltpersoner den tilsvarende Retfærdighed. *Peder Olsen*, Tingskriver og Bykapitajn i Hasle, var med til at føre Militsen ind i dens Nedværdigelse, selv om han traadte frikendt ud af Herredagen. Imidlertid blev dog allerede d. 24. Juli 1649 af Kong Frederik 3. overdraget ham at klæde Landsdommersædet i Sager, i hvilke den egenlige Landsdommer maatte vige dette. Hans Medborgere valgte ham til deres Bys Borgmester, og naar „den Ros følger dem, at de 1658 først vilde afkaste Svenskernes haarde og ulidelige Aag“, da bærer Peder Olsen sin store Pris herfor. Næst efter Hasle Præst Poul Anker gik han i Spidsen for Bornholmernes Opstand mod Printzensköld 1658, og de valgte ham til deres Talsmand hos Kong Frederik 3. Paa Bornholmernes Vegne gav Peder Olsen som Formand for de bornholmske Sendemænd Øen tilbage til den danske Konge d. 29. December 1658 paa Københavns Slot. Det var Oprejsningens Dag for Bornholmerne og for ham. Som Øens Landsdommer steg han atter i Land paa Bornholm

d. 7. Januar 1659 med Kongens Privilegiebrev som Gave til sine kække Landsmænd. Kongen skænkede ham Gyllensgaard i Østermarker samt Afgifterne af to andre Gaarde for Livstid (d. 28. December 1658); og ved sin Afgang som Landsdommer omkring Aaret 1670 fik han Bjergegaard i Vestermarker til Eje og Arv. „Det hafde hand well fortient med sin Troschab og flitigheed, mod Kongen og Riget, besynderligen mod dette Land udi mange Maader beteed“, lyder Rasmus Raufns Dom om ham. Siden d. 8. December 1908 bærer Mindestenen paa Hasle Torv hans Navn frem for Eftertiden ved Siden af Navnene paa de andre Hasleborgere, som gjorde sig fortjente i Opstanden 1658. [Raufn: Chronica Borringiaca. — Historisk Tidsskr., 7. R. 1. B., Kbh. 1897, S. 155, 158, 615, 624].

Skipper *Herman Clausen Bohn* af Rønne gik ligeledes og med god Grund frikendt ud af Herredagen 1646. Hans Medborgere havde d. 5. December 1645 udgivet et godt Skudsmaal for ham. Som Kirkeværger bekostede han og Claus Kam 1647 en „Himling“ til Rønne Kirkes Beprydelse. Fra 1648 sad han som en af de fem Raadmænd i Rønne Bys Raad; og som saadan var han med i Toget mod Hammershus d. 9. December 1658 og en af de fire bornholmske Underhandlere, som denne Dag udvirkede Slottets fredelige Overgivelse af den svenske Lieutenant Pehr Lagman. Ved hans Bryllup d. 6. December 1640 med den knapt syttenaarige Kirstine Madsdatter havde vor brave Krønikeskriver Rasmus Raufn, den Tid Skolemester i Rønne, ladet sine Peblinge afsynge en „Christelig Brudsang, befatter nyttige Regle for Ectefolck“, paa hele sytten Vers. Kirstine Madsdatter overlevede sin

Mand og giftede sig 1664 som halvgammel og helt rig Enke med den unge Landsdommer Mathias Rasch i Rønne. Som Kirstine Landsdommers paasagde hun d. 29. Januar 1687 den unge Enke Lisabet salig Claus Bohns et aldeles urimeligt Rygte om et forsøgt Giftmord, hvormed denne skulde have tænkt at blive Lisabet Landsdommers; dette medførte, at Lisabet Bohn rejste sit sejrige Selvforsvar mod Sagføreren, Bornholmernes Plageaand Amtsskriver Augustus Dechner, og for Højesteret d. 11. Marts 1690 fik ham dømt til at arbejde udi Jern paa Bremerholm sin Livstid. Kirstine Landsdommers døde først d. 14. Marts 1715, 91 Aar gammel, hendes anden Mand Mathias Rasch i Januar 1723, 84 Aar gammel. [L. de Thurah: Beskrivelse over Bornholm, Kbh. 1756, S. 243. — Rasmus Raufn: Ecteskabs Bog D. Casp. Melisandri, Kbh. 1647. — Fra Arkiv og Museum, 1. B., Kbh. 1901, S. 365, 369].

Ogsaa fortjener vel den Mand, som først med Troskab og Flittighed har skildret os Bornholms Kvinder i 1645, nogle Ord, inden Krøniken her afsluttes. *Rasmus Pedersen Raufn* (*Ravn*) var født omkring 1602 i København og som 25aarig Studiosus kommen til Bornholm, hvor han blev Skolemester (Rektor) i Nexø og senere i Rønne. Hver af disse Byer ejede nemlig paa den Tid sin lille latinske Skole; den i Rønne husede ligesom nu baade Drengene og Pigeboerne. Han stod i Yndest hos Øens Lensmænd Rosenkrantz og Ulfeld, og havde blandt andet den Ære at prædike for den førstnævnte og hans mange Gæster i Hammershus Slotskirke tredje Paaskedag 1635. Han fik 1647 og 1648 trykt i København et Par omfangsrige Andagtsbøger; men hans berømmelige Hovedværk „*Chronica*

Borringiaca, det er En kort Beskrivelse om den Insuls Borringholms beskaffenhed“ henligger endnu desværre utrykt i det store kongelige Bibliothek i København. Den er skreven 1671 i Aakirkes Degnebolig, ind i hvilken Rasmus Raufn var flyttet som Degn 1654, og hvor han døde i Oktober 1677. Han maa rimeligvis have været svagelig i hele sin Degnetid; thi fra første Færd havde han til Medhjælp sin Søn Peder Raufn, som blev hans Efterfølger og dræbtes d. 23. December 1696 paa Aa Kirkegaard af en svær Gren, som blæste ned paa ham fra et af Kirkegaardens 43, hundredaarige Asketræer.

Bornholmerne bør være glade ved deres gamle Krønikeskriver i Aakirkes Degnebolig; thi løber end Indbildningskraften hist og her af med ham, som naar han tror at kunne begynde Bornholms Historie med det højtidelige Øjeblik, da Noah selv ottende tren ud af Arken, saa er dog Rasmus Raufns bornholmske Krønike uundværlig for hver den, som vil kende Øens Forhold og Historie i det syttende Aarhundrede. Den fylder mange Huller i vor andet Steds hentede Viden, og uden den blev det andet kun Stykværk. [Kirkehistoriske Samlinger, udg. ved H. F. Rørdam, 4. R. 1. B., Kbh. 1890, S. 454, og 4. R. 6. B., Kbh. 1900, S. 604.] Saaledes er den ogsaa brugt som en tro Støtte for den her givne Fremstilling af Bornholms Tilskikkelser under Kong Christian 4.s sidste Svenskekrig. Naar, som vi have set, Raufn har kunnet skildre disse med et kendeligt skælmsk Lune som „et Effuentyrligt Pudtz, der tog en Tragoediske Ende paa det sidste“, da bliver dette ham let, fordi Gjenrejsningens Aar 1658 var fulgt efter. Hvad der end var forbrudt i 1645, det slettedes ud af et nyt Slægtled, Al-

bret Wolfsens Jævninge, i de stolte Decemberdage 1658.

For at vende tilbage til Aaret 1645 ville vi her slutte af med Rasmus Raufns Ord: „Gud den hellige Trefoldighed, som forlenede oss udj Gienfred og Roelighed, til Ære have vi den sidste Dag udi dette Aar holdet højtidelig med Sang, Prædiken og hiertelig Taksigelse. Gud være vor Ven fremdeles. Amen“.

Af Samlermappen.

Ved M. K. ZAHRTMANN.

I. Czar Peter den Store paa Bornholm.

Da Kong Kristian IX og Dronning Louise i August 1876 paa deres Hjemrejse fra Rusland gæstede Bornholm, lod Øens Kommandant, Kammerherre M. E. Fallesen den Vogn, i hvilken han og den russiske Gesandt i København, Grev Mohrenheim kørte op fra Rønne Havn, standse udenfor den lille faldefærdige Hytte, som endnu staar paa Byens Storegade (Matrikelnummer 1027) lige over for Apotheket. Han kendte Fortællingen om, at den en Gang havde huset Czar Peter den Store, og han havde nu sin Fornøjelse af at forevise den ude og inde som den store Czars Bolig for den russiske Gesandt. Om denne troede paa Fortællingen, skal være usagt. Hytten er siden 1866 den sidste Levning af det tidligere nordre Hjørneste mod Snellemark, hvilket havde syv Fag ud mod denne Gade og en Gavl med fem tilbyggede Fag ud mod Storegade. Dette helt igjennem yderst tarvelige, lave og smalle Bindingsværkshus skal efter Folks Sigende have været Skueplads for et Optrin, som Forfatteren, Adjunkt Frederik Sneedorff Birch (1805—69) i Aarhus har skildret i sine „Nordiske Fortællinger“, Aarhus 1833, S. 89—91, og som her skal gjengives ganske kort.

Czar Peter besøgte 1716 Bornholm og gik i Land i Rønne, hvor han blev vist hen til Byskriveren Lars

Andersen Birchs Hus. Her traf han kun Børnene hjemme, og Synet af den fremmede Gæst skræmmede dem ud af Huset; kun den mindste kunde ikke løbe sin Vej, han laa endnu i Vuggen. Ude i Køkkenet fandt Czaren en roget Skinke og et Rugbrød, som han tog med sig ind i Stuen for at stille sin glubende Sult derpaa. Mens han huggede løs paa Sulevarerne med sin Hirschfænger, vaagnede den lille Anders Birch i sin Vugge, som stod i den samme Stue; han begyndte at skraale, og for at faa Ende paa Skraalet kastede Czaren de svære Dynner fra en hosstaaende Seng, en efter en, ned over Barnet, som vilde være forstummet for evigt, om ikke Moderen i det samme var kommet hjem og havde reddet det ud af Stuen. „Endnu den Dag i Dag [1833] forevises i Rønne Bordet, som bærer Mærker af Czar Peters Ivrigheid i at sonderflænge den røgede Skinke med sin Hirschfænger.“

Som saa meget andet, der haves paa Prent, er heller ikke denne Fortælling sand. Czar Peter kom ikke i Land i Rønne. Derimod kan muligvis det skildrede Optrin have fundet Sted i Allinge, hvor Lars Andersen Birch¹⁾ var Byskriver og d. 20. og 21. Avgust 1716 husede Czar Peter den Store. Denne havde i en Maanedes Tid haft en stor Hær samlet uden for København i den Hensigt at gøre Landgang

¹⁾ Hans store, i Nexø Sandsten smukt forarbejdede Ligsten findes paa Allinge Kirkegaard, henstillet op ad den søndre Taarnmur, med følgende Indskrift: Alt Kiød er Høe, etc.: Esaie XL. Cap: 6: vers. †††. Lars Andersen Birch fød 1682. Kongl. Bye Birke og Herrets Skriver død 1754. — Hans Hustrue Maren Gamløs, fød 1688, død 1768. — Deres Børn: Anders Birch, fød 1716, Kongelig Mineral Inspecteur i Danemark og Bye Skriver i Kiøbenhavn død 1763. — Lars Birch fød 1718 Konglig Bye-Birke- og Herreds Skriver død 1772. — Niels Birch fød 1724. Kongelig Oeconomie Inspecteur paa Bornholm. — Anna Elisabeth fød 1714, død 1791. — Annike Margretha fød og død 1722. — Margaretha, fød 1727, død 1767. — Anna Dortha fød 1732. — ††† Baade dersom vi leve, leve etc. Rom: XIV: Cap: 8 vers. ††† til Erindring er denne Steen her lagt 1773 af N. Birch. [Niels Birch, Økonomiinspektør ved det kgl. Frederiks Stenbrud, døde 26. Dec. 1793].

i Skaane sammen med den danske Krigsstyrke; Landgangsplanen blev dog ikke iværksat. Imidlertid gik Czaren om Bord paa Flaaden og foretog med den fra d. 16. August til d. 1. September et Krydstogt i Østersøen, under hvilket han vistnok d. 19. til 20. August besøgte Fæstningen Kristiansø, som salutede for ham med alle sine Kanoner. Den 20. August 1716 ankrede han op paa Allinge Rhed med 18 danske, 15 russiske, 22 engelske og 6 hollandske Krigsskibe samt 600 Koffardifartøjer, — sikkert den mægtigste Flaade, Allingebo nogen Tid saa. Czar Peter tog Natteleje i Land, besaa den følgende Dag Fæstningen Hammershus og lod 3—400 Mand syge føre til en Teltlejr, som rejstes for dem tæt Syd for Allinge paa en Løkke med friskt rindende Vand. Under Kommando af en dansk Kvartermester og en russisk Lieutenant blev de syge liggende her i et Par Uger; 17 af dem døde; Resten indskibedes derefter i Sænebugten paa en russisk Flaade²⁾.

Frederik Thaarup (1766—1845) søgte som Amtmand paa Bornholm 1804—09 ivrigt Oplysninger om Øens Historie. I Aaret 1809 bad han en vel anset, i boglig Syssel indgaaet Sandvigborger, Toldbetjent Niels Grønbech³⁾ (1757—1845) om at indsamle alt, hvad der endnu fortæltes i Mands Munde om Czar Peters Ophold der. Fra Grønbechs Haand er da bevaret nedenstaaende værdifulde Svarskrivelse.

Ifølge Deres Hoyvelbaarenheds S: T: Hr. Amtman Thorups ærede Skrivelse af 5te dennes har jeg givet mig aldt mueligt Umage paa mange forskiellige Stæder at søge al den Efterretning og Oplysning om den forhen værende Rusiske Keiser Peter Chesar Alixiewes

²⁾ Amtmand I. C. Urnes Optegnelser 1756 — i Det store Kgl. Bibl., Ny Kgl. Saml., Kvart, 726b, S. 270, 287.

³⁾ Niels Grønbech døde som Ejer af Raagelundsgaard i Rø, næsten 88 Aar gammel: „Her gaar jeg hvide Raag ene blandt alle de sorte Raage,“ plejede han at sige.

Nærværelse i Allinge og Sandvig paa Bornholm, og er den sandfærdige Efterretning om ham som følger:

I Commendant Waldemar Ridts⁴⁾ Tid 1716 den 20de August kom den Ruiske Keyser Peter Chesar Alixiewes fra St. Petersborg bestemt til Holland og Engeland, men formedelst Contra Vind af Sydwest gik til Anchers paa Reden for Allinge og Sandvig med et Følge af 20 Støkker Ruiske, 24 Støkker Hollandske, 22 Støkker Engelske, 18 Støkker Danske og 15 Støkker Svenske, alle store Krigs-Skibe, tillige med en stor Deel Transport-Skibe⁵⁾. Han kom iland den første Dag med sit Følge til Allinge og tog sit Logi hos der værende Borger Capit: Anders Larsen⁶⁾ paa hans Sahl⁷⁾. Ved Ankomsten blev han meldt for den daværende Commandant paa Slottet Hammershuus⁸⁾, som tillod ham at motte logere iland. Han medbragte en Jernlenke og en Jern Fældtseng, hvorudi han laae om Natten, og han lod trekke anførte Jernlenke rundt omkring dette Huus og over Gaden, hvor han laac, saa at al Kiørsel hvar sperret om Natten igennem den Gade. Han lod holde Skielvagter i Forstuen inden for den trokkene Jernlenke og lige saa udenforre.

Han logerede her fra den 20de August om Eftermiddagen til den 21de dito om Eftermiddagen, da han vandrede til Sandvig med sine smaae Fartyer og tog der Logi hos daværende Achelic Mester Niels Jør-

⁴⁾ Waldemar Reedtz (1659—1724), Kommandant og Amtmand paa Bornholm 1699—1717.

⁵⁾ Urnes tidligere gjengivne Optegnelser om Flaadens Størrelse og Sejlads ere at stolc paa; svenske Skibe deltog ikke i den.

⁶⁾ Skal sikkert være Lars Andersen Birch, Byskriver i Allinge; se foran.

⁷⁾ Sal eller Loft var i bornholmsk Sprogbrug Navnet for en særligt højt bygget Del af Huset med underbygget Kælder og høj Trappeopgang; den rummede i Reglen kun ét stort Værelse og var jævnlgt helt skilt fra Husets øvrige Dele.

⁸⁾ Vicekommandant med Bopæl paa Hammershus var 1711—23 Johann Georg Ambshoff (død i Rønne 1731).

gensen⁹⁾ paa hans Sahl, tilligemed hans Følge, hvor han logerede fra den 21de til den 23de om Eftermiddagen, da han og hans Følge tog ombord og tilseyl. I dette Logi laae han i Værtens Seng; men al Halm blev deraf udtagen og blev lagt Høe istæden at legge paa, da han ikke vilde legge paa det Straae, som Sæden hvar voxet paa, som var imod hans Religion. I de 2de Ætmaael han laae der, havde han ligesom i forrige Logi i Allinge havt trokket en Jernlenke rundt omkring Huuset, hvor han laae, og Skielvagter baade inden og uden for Jernlenken om Nætterne. I disse 2de Dages Tid han var i Sandvig, skal han gaaet omkring med 6 Støkker Guld skrammererede Herrer og beseet den saakaldede Hammerssøe og den Jordstrekning Øster og Wester for samme og sagt, at der hvar et beqvemt Stæd til en Havn til saadan en Flaade, som da laae paa Reden, og han ønskede, at han hvar Ejere af Bornholm; men han vilde see at byte sig same til af den Danske Riegering. Han gik klædt i en staaelgraae Liv-Kiole, trekant Hat med en stor Guld-Knap udi, sorte Silkestrømper og Skoe mod store sorte Staael Spender udi; og i disse 2de Dage han var i dette Logi, havde han sin naturlige medfødte Raptus¹⁰⁾, som han affaldt udi i Værtens Hauge i 2de Liv Tjæneres og 2de Herrers Overværelse, som indtraf bestemt daglig imellem Kl: 10 à 11. Han bragte med sig sin egen Kok; hvad Tafel han motte havt eller brugt iland, ved man ikke af, da han havde ingen hos sig af Landets Øvrighed.

Dette er al den Efterretning, som jeg kan give Dem om den Ruiske Keiser Peter Chesar Alixiewes.

Underdanig

N: Grønbech.

Sandvig den 15de Novemb: 1809.

Til

S: T: Hr. Amtman Thorup.

⁹⁾ Arkelimester (Tøjmaster og Artillerikapitain) Niels Jørgensen i Sandvig var Fader til den bekendte Provst Poul Ankers anden Hustru Lene.

¹⁰⁾ Epileptiske Krampeanfald — Ligfald.

Der skyldes Niels Grønbech Tak for, at disse vist helt igjennem paalidelige Træk af Czar Peters Op-træden paa Bornholm er blevet os bevarede. Om det følgende egenlig hører med hertil, kan være stærkt grundet Tvivl underkastet, — men 1719—25 hensad „i en honnet Arrest“ paa Hammershus den mærkelige Statsfange Johan Conrad Dippel (1673—1734), Læge, Kemiker, Guldmager, Eventyrer, Spiritist. Under Op-syn af Øens Guvernør Niels Madsen West (1666—1752) arbejdede han med at lave Guld til Kong Frederik 4.; han skrev sine Blyantsrecepter for de Bornholmere, der raadspurgte ham som Læge; og to Gange, saa paastod han, havde han Besøg af Czar Peters Aand hos sig i den store Kongesal over Slottets Kirkerum. Hans Aandsfæller om at tro herpaa, -- det, lige som Niels Grønbechs Brev, giver et slaaende Billede af det mægtige Indtryk, som Czar Peter den Store gjorde paa sin Samtid.

II. Et Brev fra Sandflugtskommissær Peder Jespersen.

Rønne 25de Aug: 1823.

Hr. Cancellieraad Grønbech! ¹⁾

Naar Aarene komme, om hvilke vi stundom maae sige de behage os ikke, og Støttestaven da tages fra den halvtrette Vandrer, saa beklage vi ham, og tænke paa os Selv, hvørdant det skal maaske gaae os. — Jeg mødte Dem, skiont fremmed for mig, fandt jeg Dem paa Livets Bane saa meget venlig og godmødig; vort venneholde Forhold til hinanden gjør at ieg deel-tager i Deres Sorg, den Trøstens Gud vil vide bedst at lindre. — Jeg hører at Frue Sonne²⁾ vil reyse til Dem, rimelig hun erstatter Dem noget paa det lidte Tab, hun er vandt ved knebne Kaar, og vil vist for Deres Skyld, for egen og for sine Børns Skyld, søge

at giøre Dem Livet behageligt, — Gud give dette maae lykkes hende! —

Jeg har stundom tænkt mig Rimelighed for at vi engang skulde boe hinanden nær. — Jeg kan ikke nægte at ieg har næret og nærer endnu det Ønske at blive Eyere af, eller i Frue Koføeds³⁾ Levetid blot Forpagter af, en af hendes Godser. — Om Ønsket opfyldes, det veed Gud, og er det gavnligt for mine og mig saa styrer han det didhen. — Jeg kan ikke nægte, at nu Jochum⁴⁾ staaer i Begreb om at kiøbe Bondegaard her; nu at nyelig her solgtes en af de mindre Bøndergaarde Skovgaarden i Clemensker, som har saare lidt Skov, og omtrent 30 Tøndl: Jord op til Gaarden, og med nogle Udlodder, for med Skiøde og alle Omkostninger omtrent 4000 Rbdl., uagtet Gaarden blev behæftet med Undentag, og saaledes solgt ved Auction, saa anseer jeg Gaardenes Priis her, i Forhold til Jordcyendommens Værdie andre Steder for meget høy, især i Betragtning af at det vel nærmer sig til Nødvendighed at lindre Skatterne i andre danske Steder, og at saadan Nødvendighed ikke er saa nær for os Bornholmere, og i Betragtning af at rimelige Omstændigheder, mange slags, kunde forhøye vore Skatter. — Var Jochum boesat her i Landet, havde ieg et Baand mere der hæftede mig til Bornholm, hans Tante³⁾ vil hielp ham med nogle Pænge til Laan, og give ham nogle, som er mig naturligvis meget kiært; men om ieg fik Et af Godserne under Bestyrelse, og derved bestemtes hans Hielp ved nogle sammenlæggende Gaarde, da var muelig han bedre hiulpen, ieg havde ham nær mig i min Alderdom, og vor Tante havde 2de, som ved Hr. Cancellieraadens muelige Død, førend vi døde, een af os dog kunde have noget Tilsyn, og indlod hun sig i at sælge det eene Gods til mig, kunde ieg dog, ved at realisere alt her, ikke allene betale hende hvad ieg er hende skyldig, men og betalé vel nær ved 20,000 Rbdl. paa Godset, da Byegaarde og Jorder i Rønne, hvor i Aar er bygget over 20 nye Huse, staae i høy Værd, som Deres Svigerinde²⁾ bedst vil kunde sige Dem. — Nu ieg

seer de rimelige Indvendinger, ieg har betænkt dem; Vi have latinsk Skoele her i Byen, Jeg kan endnu virke mere Gavn ved mit Exempel i Agerbrug. — Ja rigtig, ieg veed at ieg lever for mine Børn; men her i Landet er Amtmanden⁵⁾ min Broder, Kommandanten⁶⁾ min Svigersøn, ieg maac og skal leve med de Fornæmste; kan give og giver disse at see, at man kan leve godt, og dog meget simplere; men dog fordrer den udvortes Tugt nogle forhoyede Udgifter, og i Følge deraf vel stundom for meget af Ødselheds Exempelet for nogle af mine 13 Børn; de ældre af disse fordre vel imellem mere end hvad Faderen finder rigtigt; Her bygge vi et nyet stort Komediehuus⁷⁾ have mange Baller aarlig, nogle af saa mange vil dog gjerne være med, og min Mæster Lommen er altid fattigere end vor Tante³⁾, og godt er vist dette; thi Fader og Moder Godheden gik vist ellers ofte for vidt til Skade for Børnene, hvis den Regel er rigtig at Nøysomhed og Fliid ere de bedste Rigdoms Kilder; saa lærte os i Ord og Vandel vor døde Ven H: P: Kofoed og hans Hustrue³⁾. — Latinsk Skoele er hverken langt fra Aastrup eller Holbechs Ladegaard, og hvor disse Skoeler ere, er mindre Luxus end i Rønne, hvor vi for Tiden have Præsteskabet⁸⁾ i jammerlig Tilstand, og have sørgelige Udsigter i saa Henseende. —

Brak bragte jeg først ind til Bornholm, den er nu i fuld Gang, en Pastor Sorensen⁹⁾ og en Kammerraad Petersen¹⁰⁾ fortjene vist og Æren for at Bønder og Borgere brakke Jorden. — Vandaflednings Grøfter og Indhægning har jeg viist Nytten af. — Jeg fik i Aar efter 12 Tønders Vintersæd 111 Læs Rug 54 Læs Hvede, venter 250 til 300 Tonder heraf; Jeg har havt forhen, da ieg, ligesom i Aar, saacde næsten 2 Tønder Vintersæd uden Giødning, af min Brakkede Jord, overhoved taget, over 27 Fold Vintersæd. — Jeg vil ikkun sige hermed at hvad jeg i saa Henseende kan giøre er vel ferdigt. — Men jeg har et Embede¹¹⁾ der giver mig 500 rler Solv aarlig Løn, vist nok og ubehageligt nok er Embedet; Politiet Cancellieraad Arboe¹²⁾ er privat Tilgrændsere af Sand-

flugten, han har faaet 2de Resolutioner fra Rente-kammeret, at alle Tilgrændsere skal vedligeholde det Hægn de forhen have vedligeholdt, dette har han bekiendtgjort til Efterlevelse; men ikke selv efterlevet saadan Ordre. -- Dette har gjort at ieg og Klittefogderne i Maaneskin har søgt Creature paa Sandflugtsstrækningen, og fundet halv bevæbnede Bønder med forblommede Trudslers, om at det var bedst at sove om Natten, da man i andet Fald fik se hvordan det vilde gaae. -- Een af Klittefogderne blev og saa jammerlig forslagen af Een, fra hvem han 2de Gange havde optaget Creature, at han saae ud i Ansigtet som en stegt Fleskepandekage. Efter at man, uden mindste Anmodning fra mig, har sat mig til Skatte Commissair, Assessor i Priseretten, Landvæsen og Sandflugts Commissair, saa maa Cancelliet, der skriftlig har lovet mig Anbefalning til Embede, og Rentekammeret der sidste Aar gav mig 100 Rlr. Gratiale, vel undsee sig ved, at nægte mig et andet Embede i Nærheden af hvor ieg boede, om ieg fandt det nyttigt at søge samme; Jeg er kied af at være den store Vogtedræng, hvilket Man her kalder mig, fordi ieg er nødt til selv stedse at være i Sandflugtsstrækningen, for at holde Fred, og stundom at optage Creature, hvorved jeg har tilvejebragt Fred i Sandflugten, og nu mange smaa Skovlunde som voxe der, og mange Steder meget godt.

Saa vitloftig var ieg, lit omstændelig maatte ieg være, for at faae Deres Mening om hvorvit De troer jeg var tiemt med at faae til Brug eller Ejendom et af Frue Kofoeds Godser, og hvorvit De troer at Fruen dermed vilde være tiemt; Mit Ønske om saadant er ikke af den Natur, at ieg bedroves ved Afslag; thi jeg antager at jeg faaer fra Forsynets Haand hvad mig tienligst er. -- Troer De gode Hr. Cancellieraad at mit Ønske ikke stemmer med Frue Kofoeds Vellie og fremtidige Tilfredshed, saa vis mig det Venskab at svare mig, og aldrig at tale herom med Fruen. -- Troer De at min moderlige Tantes og mit Vel kunde befordres, saa gjør hende paa bedste Maade mit Forslag, giv hende de bedste Raaed!

Førend jeg tager nogen Beslutning med at købe Gaard til Jochum ønsker jeg og venligst beder om Deres Svar. — Nogen Tid skulde til at realisere mine Ejendomme her, og skulde jeg bestyre et Gods i Sælland, var det vel bedst imedens jeg havde nogen Legems Kraft og Siæls Styrke. — Min Kone Jochum Grethe ¹³⁾ og jeg vi hilse Dem alle forbindtligst. — Med sandeste Høragtelse

Deres Velbyrdigheds

Lit i en Fart
fordi Skibet vil
afsejle.

ærbødigste

Ped. Jespersen ¹⁴⁾.

¹⁾ *Christian Grønbech* (1766—1826), Søn af Præst H. C. G. til Solledal og Margarethe Kraft, Kancelliraad, Ejer af Grønnebjerggaard og Godsforvalter paa Aastrup. Havde 1823 nyligt mistet sin første Hustru og ægtede 1825 Maren Kirstine Sonne (1801—82), som 1829 blev gift med Konsul Peter Johnson (1786—1850) i Rønne. ²⁾ *Cecilie Funch Prah* (1758—1830), Datter af Sogneleegn Samuel Prah i Bolsker og Anna Clausdatter Funch og Enke efter Kapitajn Herman Olsen Sonne (1751—1813) til Loftsgaard i Aaker samt Søster til Grønbechs 1ste Hustru og Moder til hans 2den Hustru. ³⁾ *Etatsraadinde Marie Kofoed* (1760—1838), Datter af Købmand Morten Bohn i Rønne og Barbara Kirstine Ancher, og som Enke efter Brygger Hans Peter Kofoed (1742—1812) paa Christianshavn Ejerinde af Godserne Aastrup og Holbek Ladegaard. ⁴⁾ *Jochum Bohn Jespersen* (1800—1871), senere Kammerraad og Ejer af Kannikegaard i Bolsker, Søn af Brevskriveren og hans Hustru, Etatsraadinde Kofoeds Broderdatter. ⁵⁾ *Christian Jespersen* (1766—1837), dansk Jurist, konstitueret 1809 og virkelig Amtmand paa Bornholm 1815—37. ⁶⁾ Oberst *Poul Magnus Hoffmann* (1778—1842), Kommandant paa Bornholm 1815—42, gift 1820 med Brevskriverens Datter Ane Cathrine Jespersen (1803—40). ⁷⁾ *Rønne Theater*, bygget paa Aktietegning, aabnedes den 29. Nov. 1823. ⁸⁾ *Johan Jensen* (1756—1824), Provst og Præst i Rønne siden 1808, var rimeligvis noget affældig; han døde det følgende Aar. ⁹⁾ *Søren Sørensen* (1783—1841), Præst i Persker 1816—28. ¹⁰⁾ *Henning Petersen*, Inspektør ved det kgl. Frederiks Stenbrud, Landvæsenskommissær 1820 ved Sogneudskiftningerne og 1832 ved Udmærksudskiftningen. ¹¹⁾ Kgl. *Sandflugtskommissær* for Bornholm siden 1819. ¹²⁾ *Mads Høj Petersen Arhøe* (1752—1827), By- og Herredsfoged i Hasle og Nordre Herred, Birkedommer i Hammershus Birk. ¹³⁾ Brevskriverens Datter *Marine Margrethe Jespersen* (1805—88), gift 1829 med Forstkandidat Andreas Christian Rømer (1799—1831),

Ejer af Kofoedgaard i Klemesker. ¹⁴⁾ *Peder Dam Jespersen* (1772—1835), Byskriver i Nexø 1797, Herredsskriver i Søndre Herred 1798, tog 1816 Afsked fra disse Embeder og var allerede 1809 flyttet til Rønne, hvortil han var blevet knyttet ved sit Giftermaal 1798 med Barbara Kirstine Bohn (1781—1864), Datter af Købmand Jochum Ancher Bohn i Rønne og Broderdatter af Etatsraadinde Marie Kofoed. Han blev 1811 Kancelliraad, 1820 Landvæsenskommissær for Sogneudskiftningerne paa Bornholm og 1835 kort før sin Død valgt til Stænderdeputeret for Bornholms Købstæder. Som kgl. Sandflugtskommissær paabegyndte han 1819 og fuldendte han paa det nærmeste Skovplantningen paa den ødelæggende Sandflugtsstrækning mellem Rønne og Hasle; og i taknemmeligt Minde om dette hans store og velsignede Livsværk fik Husmandskoner i Nyker rejst ham en Støtte 1886 paa Tillehøje i hans Sandflugtsskov. — Ovenstaaende Brev viser, hvor nær den Uforstand, hvormed Omegnens Beboere gik ham, „dåjn stora Vautehorrijn“, paa Livet løs i Sandflugten, var ved at drive ham bort fra Bornholm. Ved Siden af Peder Jespersens eget Billede tegner Brevet os vigtige Træk i Øens Landbrug og i Rønne Borgerliv paa hans Tid. Det er derfor vel værdt at læse nu. — Sandflugtsskoven og dens Grundlægger have fundet udførlig Omtale tidligere i Maanedsskriftet „Naturen og Mennesket“, 9. B., 1893, S. 237—54, i „Forst-Tidende“, 1893, S. 49—59, og i „Bornholmske Samlinger“, 3. B., 1908, S. 87—106.

BORNHOLMSKE SAMLINGER

FEMTE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1910

BORNHOLMSKE SAMLINGER
5 BIND

BORNHOLMSKE SAMLINGER

FEMTE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1910

INDHOLD.

	Side
H. JOHANSEN: Viser i bornholmsk Mundart	1
Nr. 51. Vizza roa, âga.	
52. Mina stræjnja kâsstâ pæjnja.	
53. Âga te bys me brâga. (a)	
54. Âga te bys me brâga. (b)	
55. Âga te bys me brâga. (c)	
56. Tijllesbonijn.	
57. Raddviza.	
58. Fesskarasång.	
59. Kjælafllikkaraturn.	
60. Bordajnsijn.	
61. Stâsturn.	
62. Bromlan.	
63. Pott ijennømm.	
64. Långsomma Gjârted.	
65. Sjiijnmyra-Valsen.	
66. Sorri.	
67. Æjnkjesorri.	
68. Hârajn.	
69. Kjælijnjen â bonijn.	
70. Præstijn â Torrkjels konna.	
71. Kjivaruskijn.	
72. Knollijn â Borra.	
73. Krâgan. (b)	
74. Anra majnja -- mijn majn. (b)	
75. Jâ tæjnte på â gjeltha maj. (b)	
76. Ijnjed te fâr.	
77. Frajjarna.	
78. Pær Mânsen.	
79. Mijnjes du —?	
Kongelig Resolution af 28 Juli 1739	41
C. E. A. SCHØLLER: Fra Rønne Apotheks første Dage . .	70
H. MØLLER: Smaatræk af Bornholms Flora	84
J. BULMER: Hammershus Birk	108
KARL M. KOFOD: Stordal og Klintløkken i Olsker . . .	150

VISER I BORNHOLMSK MUNDART

SAMLEDE OG NEDSKREVNE AF

H. JOHANSEN

UDGIVET AF BORNHOLMSK SAMFUND

3 SAMLING

Nr. 51. Vizza roa, âga.

Viz - za ro - a, â - ga, kat-tijn tâu menn kê-ga;
 had-de já' kje vad kallens venn, had-de já' kje fåd'
 kâ-gan menn. Viz - za ro - a, â - ga.

[Efter E. Andersen, Hasle.]

Nr. 52. Mina stræjnja kâssta pæjnja.

Mi-na stræjnja kâs-sta pæjnja, menn fi - ol¹) gjorr
 li - e - så. Men ska dæt - ta vå - ra læjn - je,
 så vell já snârt toffla â²).

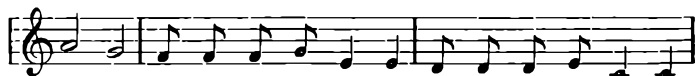
[Efter Andrea Andersen, Rønne.]

1) Violin. 2) toffla â: komme af Sted; (Toffla: Tøffel).

Nr. 53. Âga te bys me bråga.*) (a)

Â - ga te bys me brå-ga, træjkkja lai - sa¹⁾ på

krå - ga. Vaj - ja - na e lân - ga, staj - ja - na²⁾ e trån-ga,

kom - ma ijk - kje jemm, for-ijn³⁾ sol går ner i - bâg

bak-ka - na, i - bâg bak-ka - na.

[Efter Andrea Andersen, Rønne.]

*) Den brogede. ¹⁾ Laks. ²⁾ Stierne. ³⁾ førend.

Nr. 54. Âga te bys me bråga. (b)

Â - ga te bys me brå-ga, træjkkja sto - ra lai - sa på

krå - ga. Vaj-ja-na e lân - ga, staj-ja-na e trån-ga, vi

kom - ma ijk - kje jemm, for-ijn soln går ner âu - er

bak-ka - na. Krå-ger å ka - jer¹⁾ i a - ska - na,

får å lam di bra - ja²⁾ i bås-ska - na³⁾.

[Efter H. M. P. Johansen, Svaneke].

1) Alliker. 2) bræge. 3) Buskene.

Nr. 55. Åga te bys me bråga. (c)

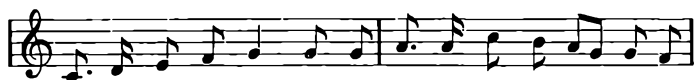
Å - ga te bys me brå - ga, træjkkja sto - ra lai - sa på

krå - ga. Vaj - ja - na e lån - ga, lån - ga, lån - ga,

staj - ja - na e trån - ga, trån - ga, trån - ga. Vi

kom-na ijk-kje jemm, nai, vi komma ijk-kje jemm, forijn

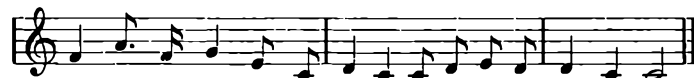
sol går ner, for-ijn sol går ner âu-er bakkana å ner i

dâ - la - na. Krå-ger å rå - ga å ka - jer,

krå-ger, rå - ga å ka - jer, di råva¹⁾ så højt, å di

fløj - ja så højt op i a-ska-na å ner i dû - la - na.

¹⁾ raabe, skrige.

[Efter Martha Kristine Hansen,
død i Østermarie 15. 2. 1907.]

Nr. 56. Tijllesbonijn. *)

1. Jå kjæn-te¹⁾ så læjn-je hos dejn Tijlles-bonemajn. jå

kjæn - te maj ejn går. Nil - la på Knai-la-

bai-la skjulle saj maj, va dejn gå-rijn skjulle he-da.

Gårijn he-der Vænn-dâl, lânt op i Nor-länn.

2. Jâ kjænte så læjnje hos dejn Tijllesbonemajn,
jâ kjænte maj ejn hest.

Nilla på Knailabaila skjulle saj maj,
va dejn hestijn skjulle heda.

Hestijn he-der Kle-ne-ben²⁾, gå-rijn he-der

Vænn-dâl, lânt op i Nor-länn.

3. Jâ kjænte så læjnje hos dejn Tijllesbonemajn,
jâ kjænte maj en ko.

Nilla på Knailabaila skjulle saj maj,
va dejn koen skjulle heda.

Koen heder Klæv-i-horn³⁾, hestijn heder Kleneben,

gå-rijn he-der Vænn-dâl, lânt op i Nor-länn.

4. Jå kjænte så læjnje hos dejn Tijllesbonemajn,
 jå kjænte maj et får.
 Nilla på Knailabaila skjulle saj maj,
 va de fåred skjulle heda.

5. Jå kjænte så læjnje hos dejn Tijllesbonemajn,
 jå kjænte maj en so.
 Nilla på Knailabaila skjulle saj maj,
 va dejn soen skjulle heda.

6. Jâ kjænte så læjnje hos dejn Tijllesbonemajn,
 jâ kjænte maj en gâz.
 Nilla på Knailabaila skujlle saj maj,
 va dejn gåzen skujlle heda.

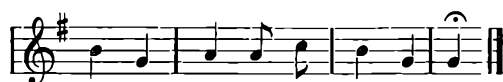
Gâ - zen he - der Tait-Tait⁵), so-en he-der Griz-Gross,

få - red he-der Ræjn-je-klæv, koen heder Klævihorn,

he - stijn he - der Kle - ne - ben, gå-rijn he-der

Værndâl, lânt op i Nor - lann.

7. Jâ kjænte så læjnje hos dejn Tijllesbonemajn,
 jâ kjænte maj en ân.
 Nilla på Knailabaila skujlle saj maj,
 va dejn ân skujlle heda.

Ân he-der Snaddervat, gåzen heder Tait-Tait,

so - en he - der Griz-Gross, fåred heder Ræjn-je-klæv,

ko - en he-der Klæv-i-horn, hestijn heder Kleneben,

gå-rijn he-der Vænnål, lânt op i Nor - lann.

8. Jâ kjænte så læjnje hos dejn Tijllesbonemajn,
jâ kjænte maj ejn hujn.

Nilla på Knailabaila skjulle saj maj,
va dejn hujn skjulle heda.

Hujn he-der Vov-Vov, ân he-der Snadder-vat,

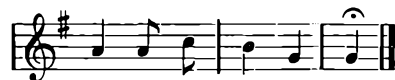
gå - zen he-der Tait-Tait, so - en he-der Griz-Gross,

få-red heder Ræjn-je-klæv, ko-en heder Klæv-i-horn,

he-stijn he-der Kle-ne-ben, gå-rijn he-der Vænnål,

lânt op i Nor - lann.

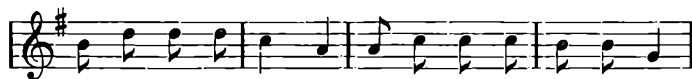
9. Jâ kjænte så læjnje hos dejn Tijllesbonemajn,
 jâ kjænte maj ejn kat.
 Nilla på Knailabaila skujlle saj maj,
 va dejn kattijn skujlle heda.

Kattijn heder Mjav-Mjav, hujn he-der Vov-Vov,

ân he-der Snadder-vat, gå-zen he-der Tait-Tait,

so - en he-der Griz-Gross, få-red he-der Ræjnje Klæv,

ko-en he-der Klæv-i-horn, hestijn he-der Kleneben,

gå-rijn he-der Vænnål, lânt op i Nor - lann.

[Efter O. Nielsen, Klemensker.]

*) Tijlle: Loft; Tijllesbone, en Bonde, der havde Brædeloft (dæltijlle) over sine Stuer (?). ¹⁾ tjente. ²⁾ klen: spinkel. ³⁾ Klæv: Klov. ⁴⁾ ræjnja: rende, løbe. ⁵⁾ taita: kække.

Nr. 57. Raddviza. *)

Ejn stâ¹) ud i sog-gen²), dær lijg - gjer ejn
går me trijl - le - fi - ra³) lyng - øj⁴) å nân-na kjær å
får. — Jol - li - a vi-tom, jol - li - a vi-tom, tral-la-la.

Å bonijn, hajn sjæiller⁵) vår då me sijn dræjn⁶),
å kjælijnjen me pajjan⁷), tess⁸) hon ska i sæjn.
— Jollia vitom, jollia vitom, trallala.

Om mårnijn klokkan fira kommer bonijn i galop,
hajn stæjller saj i darn å råvar: »Nu ska du op!«

Jâ språng idå sæjnjen å traite bårser på
å løvv så ud a kolån⁹), mens bonijn på maj så.

Måggesoen¹⁰) vipada¹¹), å jâ i dyjnjen¹²) fallt,
hon slo maj på mijn ânkel, jâ vrælada gjevvalt.
— Jollia vitom, jollia vitom, trallala.

[Efter H. Kofoed, Østermarie.]

*) Nidvise; (radd: usselt). ¹) Sted. ²) Sognet. ³) tre-fire. ⁴) Øg fra Lyngel (mager, ussel Hest). ⁵) skænder. ⁶) Tjenestekar. ⁷) Tjenestepigen. ⁸) indtil. ⁹) Kostalden. ¹⁰) Hjulbøren. ¹¹) peb, hvinde; kan ogsaa betyde vippede. ¹²) Møddingen.

Nr. 58. Fesskarasång.

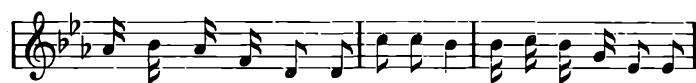
Ejn besker syp¹⁾, ejn besker syp, hajn smågar al-tid

gått, ejn besker syp, ejn besker syp, hajn smågar al-tid

gått. Hær e øl²⁾, hær e øl. — Faldi-ri-di-ral-la tral-la-la,

fal-di - ri - di - ral - la tral-la-la, fal-di-ri-di-ral-la

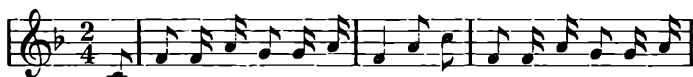

tral - la - la, fal-di - ri - di - ral - la - la.

[Efter Carl Lind, Teglkkaas]

¹⁾ Snaps; »ejn besker Syp«: en Bitter. ²⁾ Synges ogsaa, men vistnok fejlagtigt: Hær e ál.

Nr. 59. Kjælaflிக்கarturn. *)

Gammel Dansemelodi.

Ga-loppan á Pytan á Futan á Bjæran á Râsan á

Ru-san, Hâ-zan á Pâ-zan á Bøg-gan á Kjökkan á

Frösstan á Flæska-pær**). Tral-la - la - la - la - la -

la, tral-la-la-la-la-la-la-la, á Pâ-zan á Bøg-gan á

Kjökkan á Frösstan á Flæska-pær. — Tral-la-la-la, tral-

la - la - la, tral - la - la - la, tral - la - la - la, tral-

la - la - la, tral - la - la - la, tral - la - la - la - la - la.

[Efter E. Hansen, Østermarie.]

*) Kedelflökkerturen; nævnes undertiden »Kjæra-flikka-turn«.

**) Gammel Ramse om brøddapajjarna — Piger, der »brøddada« lin, bragede Hør — og Flæskapærijn, som »bår fored te«, han bår Hør til Bragningen.

Nr. 60. Bordajnsijn. *)

Gammel Dansemelodi.Ezber Svårt¹⁾, ja Es-ber Svårt, hajn sodd te vårt²⁾ å

spil - la - da kært. Ez-ber Svårt, ja Ez - ber Svårt, hajn

sodd te vårt å spil-la-da kært. Hajn sodd ver en si - a å

spil - la - da gni - a²⁾, hajn sodd ver ejn kært, vår hajnal - ri vânt. Hajn åd å dråk, sa³⁾ mavajn språk, åal - ri nân-ti⁴⁾ fijkj hajn nok, hajn åd å dråk, så

ma-vajn språk, å al - ri fijkj hajn nok.

[Efter M. Hansen, Povlsker.]

*) Borddansen. 1) I Stedet for Esber Svårt synges undertiden Mårtijn Knært. 2) han sad hos os. 3) spillede meget forsigtigt. 4) saa at. 5) nogen Tid.

Nr. 61. Ståsturn.*)

Gammel Dansemelodi.

[Efter J. Hansen, Østermarie.]

*) Stadsturen. ¹) Hasle. ²) Gulerødder. ³) I. ⁴) snuse. ⁵) ferme.

Nr. 62. Bromlan.

Gammel Dansemelodi.Kom, mi - na hor - ra¹⁾. lå voss sprijnja,Kom, mi-na pi-bla²⁾, trøn men te³⁾. Kom Ån-ge - ne-ta⁴⁾,kom så Bårbro⁵⁾, kom Å - ne-stin å Bajn-ta me.Hær bler ai-sijn⁶⁾, ja de må ni tro - Kom

haj, så fal-de - ri, så fal-de - ri, så fal-de-ro.

»Mon, vå gjo - re Pær?« »Haj trødde mi-na tær.«

Stakkals lijl - la Pær, ja, hajn e men ejn knævær⁷⁾.

[Efter A. Jensen, Østermarie.]

1) Dreng. 2) Piger. 3) træd kun til. 4) Agnete. 5) Barbara.
6) Kommers. 7) en Mand af meget lille Vækst.

Nr. 63. Pott ijennømm. *)

Gammel Dansemelodi.Lårs, hajn skujl-le a marken¹⁾ å fraj - ja, Jæppa, hajnskujl-le støt-ta te²⁾. Lårs, hajn va hal-ter, sânt åsaj - ja³⁾, men går hajn had-de å pæjn-ja me⁴⁾.»Hør, menn rå - ra paj - ja, vit-tu⁵⁾ ijk-kje hå maj?»— »Jå va ju en to-za⁶⁾, om jå tâu daj.« — »To-za, ded

e du, å to - za, ded blev du, for Lårs e 'kje så

hal-ter, som hajn lin-kar te⁷⁾.

[Meddelt af M. Andersen, Østermarie.]

*) Put igennem. ¹⁾ ud paa Landet. ²⁾ hjælpe ham. ³⁾ sandt at sige. ⁴⁾ med. ⁵⁾ vil du. ⁶⁾ Toza (om Kvinder): Nar, Tosse; Tossa (om Mænd). ⁷⁾ »Hajn e ijkkje så halter, som hajn linkar (hinker) te« er et Ordsprog: Han er ikke saa daarlig (fattig, dum), som han ser ud til.

Nr. 64. Långsomma Gjârted. *)

Gammel Dansemelodi.

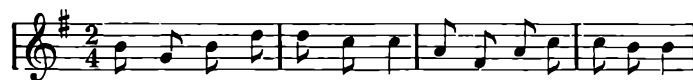
Un-ga kongijn går i æjn - ja, hav-fru spil-lar på

stræjnja, un-ga kongijn går i æjnja, havfru spil-lar på

stræjnja. Hav-fru ræjkkjer fram senn grajnja honn,¹⁾

kongijn drâr hon me te havsens honn, å men dajnsijn

dær så løs-stit går, kon-gijn ræ-jed for-gjædder²⁾.

Fal-di - ral-di - ral - la - la, fal-di-ral-di - ral-la-la,

fal - di - ral-di - ral - la - la: dajn-sijn så løs-stit går.

Fal - di - ral - di - ral - la - la, fal - di - ral - di - ral - la - la,

fal - di - ral - di - ral - la - la. Dajn - sijn så løs - stit går.

[Efter A. Jensen, Østermarie.]

*) Langsomme Gertrud (Dans). ¹⁾ højre Haand; i ældre Tid var det Skik at binde en Perlesnor eller et kulørt Baand om Barnets højre Haand, for at det skulde huske at bruge denne i Stedet for venstre; grajn: smykket, fin. ²⁾ forglemmer.

Nr. 65. Sjiinmyra-Valsen.*)

Dansemelodi.

Herren:

»Kom hær te maj, så før jå daj rundt i dajnsijn me maj.«

Damen:

»Se, hær e jå, du får men¹⁾ tå å val - sa me maj.«

Herren:

Damen:

»Tak, jå hællsar²⁾ daj.« »Tak, jå hællsar daj.«

Begge:

»Tak ska du hâ, jå e så glâ, tak ska du hâ!«

Herren: »Kom hær te maj
å saj så maj,
om jâ må k jyssa daj?« —

Damen: »Vist må du i³),
k jyssa, nai fi
de jâ'kje kajn li.«

Herren: »Å, sjita pyta⁴), væl?«

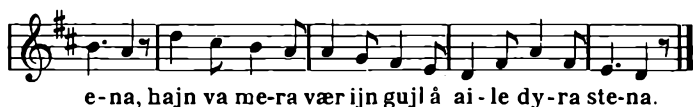
Damen: »Præv så, om du får hæjl.«

Begge: »Tak ska du hâ,
jâ e så glâ,
tak ska du hâ!«

[Efter *H. M. P. Johansen*, Svaneke.]

*) En Dans. 1) kun. 2) hilser. 3) ej, ikke. 4) aah skidt!

Nr. 66. Sorri. *)

Varden kajn'kje²) glæ maj mer, hos God dær hâr jâ
jemma,
ijkkje får jâ fredd å ro, for³) graven må maj gjemma.

[Efter *H. Chr. Mortensen*, død i Svaneke 20. 1. 1904.]

*) Sorg. 1) mistet. 2) kan ikke. 3) før end.

Nr. 67. Æjnkjesorri. *)

1. Mijn majn fallt frå¹⁾, mi-na bæ-l-la²⁾ va små, å

ijn-ijn hadde jå, som græz kujn-je slå om som-ma-rijn.

2. En-sammen³⁾ går jå på å - ger å æjn; jå

ravsar⁴⁾, å jå sjær, å jå læjggjer i stræjn⁵⁾ om sommarijn.

3. Gå-zen gjijk a lyjkkjan⁶⁾, å gjæz-lijn-ja-na dø,

å ijkkje hadde jå te bæ-l-la-na brø om sommarijn.

4. Fårn løvv a lyng-ijn å lammen a sæn⁷⁾, å

vår får jå'd⁸⁾ frå te føn å te klæn⁹⁾ om som-ma-rijn.

5. A had-de jâ maj så go - er ejn venn, som

kujn-je fø maj å bæl-la - na små om somma-rijn.

[Efter *H. Chr. Mortensen*,
død i Svaneke 20. 1. 1904.]

*) Enkesorg. ¹⁾ faldt fra, døde. ²⁾ Børn. ³⁾ ugift, uforsørget. ⁴⁾ river (Græs, Hø, Korn). ⁵⁾ rive Høet sammen i lang Dyng. ⁶⁾ indgærdet Mark. ⁷⁾ i Kornet. ⁸⁾ jeg det. ⁹⁾ til Føde og Klæder.

Nr. 68. Hârajn.*)

— Jâ va maj så li-dijn ejn hâ-ra — va

ont hâr jâ gjort mæjnje-sken! — å jâ må om på

âg-ra-na fâ-ra — så pla-va di maj om vijn-te-rijn.

Di java¹⁾ maj me bøssa å hujnja,
— va ont hâr jâ gjort mæjnjesken! —
di java maj i stobb²⁾ å ver lujnja³⁾
— så plava di maj om vijnterijn.

Så tå di maj å hæjnja maj op,
å trækka pællsijn å mijn krop.

Di spækka maj me fett å me flæsk,
ska ijl å mæjnjesker varra mijn pæst!

Så sætta di maj hen på et tønnâfd⁴⁾,
— va ont hâr jâ gjort mæjnjesken! —
sin⁵⁾ bæra di maj i gjijlleslau⁶⁾.
— så plava di maj om vijnterijn.

[Efter *L. P. Sommer*, død i Østermarie 28. 10. 1902.]

*) Haren. 1) jage. 2) Stubmarken. 3) Lunde. 4) Tinfad. 5) siden.
6) Gildeslag.

Nr. 69. Kjælijnjen og bonijn.

Kjælijnjen skujlle te kjøbbstå fâra,
 — hon glattada saj,
 hon glattada saj, —
 så tafte hon senn goa hâua²⁾;
 — hon strettada, hon stred,
 hon strettada, hon stred.

Kjælijnjen skujlle te kjøbbstå fâra,
 — hon bokkada saj,
 hon bokkada saj, —
 så tafte hon ejn spesi-dâler;
 — hon sævnada³⁾, hon snev⁴⁾,
 hon sævnada, hon snev.

Bonijn skujlle te kjøbbstå fâra,
 — så lâde hajn for⁵⁾,
 sa lâde hajn for;
 då hite hajn en gammel kjælijn,
 — hajn vrekkada, hajn vred,
 hajn vrekkada, hajn vred.

Kjælijnjen vijlle te præstijn fâra,
 — hon nættada saj,
 hajn rættada saj.
 »du hâr ju ejn bæll⁶⁾, som hâr sju fâra!«
 — hon vrekkada, hon vred,
 hajn strettada, hajn stred.

[Efter *Hans Henrik Hansen*, kaldet «Kage-Hans»,
 død 26. 8. 1907.]

1) Tøffel. 2) Hue. 3) faldt i Søvn. 4) sov. 5) spændte sine Heste for Vognen. 6) et Barn.

Nr. 70. Præstijn å Torrkjels konna.

— Torr-kjel va så ræ - jer¹⁾ ejn majn, hajn

vijl - le te Rom-stå ri - a. Ty, hon vijl - le

ijk - kje me, hon vijl - le jem - ma bi - a. Hon

bry - de øl på tre tøjn-jer malt å slaj - ta-da dorra²⁾

fe - de - sta galt — for Torrkjel va-'kje jem-ma.

Ty, hon råfte³⁾ te sijn dræjn⁴⁾,
 dær gjijkj på marken me plâuijn.
 •Du ska stekka vor feda stud,
 som går på græz i skâuijn,
 å du ska slaita ko å kall,
 for vi vil hojla pøllsebal —
 for Torrkjel e'kje jemma.

Ty, hon så te pajjan senn:
 »Du må men spo⁵⁾ daj å sprijnja
 op te vår præst å saj frå maj,
 a jâ e ena jemma;
 for Torrkjel e⁶⁾ te Romstâ rejn⁷⁾,
 å præstijn e ner te maj bejn⁸⁾« —
 for Torrkjel e'kje jemma.

Præstijn sto i fâsstedørn⁹⁾,
 då hajn så pajjan komma.
 »Jo, sandeli e Torrkjel væk,
 jâ târ menn bog i lomma
 å træjkkjer i mijn kjâul¹⁰⁾ så ny,
 jâ vil besøja råra Ty« —
 for Torrkjel e'kje jemma.

Ty, hon så: »Mijn jarta præst,
 jâ e så glâ ver å se daj,
 å Torrkjel e te Romstâ rest
 å ijkkje mera hos maj.
 Å, jarta præst, så varr maj tro,
 i stâjn for¹¹⁾ ejn majn hâr jâ to —
 når Torrkjel, hajn e jemma«.

Torrkjel ijn a gârijn kom
 å så: »Monne¹²⁾ Ty e jemma?«
 Dræjn, hajn svære: »Jo, hon e,
 men præstijn e hos hæjnje.
 Vi slaitada bådde stud å kall,
 for Ty å præst hâ pøllsebal« —
 men nu va Torrkjel jemma.

Præstijn satte saj te bors
 å løssada¹³⁾ senn kappa.
 Ty, hon kom me stora kruz
 å vijlle øled tappa;
 men så sto Torrkjel mett i darn:
 »Nå, e du hær dett præstaskarn!« —
 for nu va Torrkjel jemma.

Torrkjel sto å tæjnte ver saj,
 vår hajn skujlle harmijn yda¹⁴⁾.
 Hænna på ijllarijn¹⁵⁾ sto ejn kjæl¹⁶⁾,
 som farru¹⁷⁾ var ver å syda.
 Å Torrkjel tâu¹⁸⁾ kjælijn i senn honn¹⁹⁾
 å slæjndijn²⁰⁾ âuer præstijn å konn —
 for då va Torrkjel jemma.

»Go(d) nåde maj, mijn arma præst«,
 å kors hajn skrev for bøggijn²¹⁾,
 »mijn bâg, dejn hâr hajn skåjlad op
 å sjijnjed å på ryjggijn²²⁾.
 I går va jâ ejn vælsedder²³⁾ gjæst,
 i då e jâ ejn skåjlader præst —«
 for Torkjel, hajn e jemma.

[Tekst efter A. Jensen, Østermarie.
 Melodien efter Kr. Sørensen, Aarsdale.]

1) rig. 2) deres. 3) raabte. 4) Tjenestekarl. 5) skynde. 6) er. 7) redet.
 8) budt. 9) Forstuedøren. 10) Kjole. 11) i Stedet for. 12) mon? 13) løs-
 nede. 14) hvem han skulde lade sin Harme gaa ud over. 15) Ildstedet.
 16) Kedel. 17) var i Færd med. 18) tog. 19) Haand. 20) kastede den.
 21) Maven. 22) Ryggen. 23) velset.

Nr. 71. Kjivaruskijn.

Dær gjijkj to fe-da studa i må-nasjenn¹⁾ på æjn, di

brøggte²⁾ å gå u-da, når fol-ken va i sæjn. Men

Kji-varusk³⁾ snev⁴⁾ ijk-kje, når an-ra folk, di snev, for

hajn gjijk om å snæjde⁵⁾ å ræ-va-da⁶⁾ å drev. Haj,

kom, fal-de-ri, falde-ral-la-la, å ræ-va-da å drev.

Men de gjijkj Ruskijn galed,
da studijn gjore frønnt⁷⁾.

va⁸⁾ Kjivarusk, hajn tafte,
de va⁹⁾ ijnбилу¹⁰⁾ tønnt.

Hajn slap då livan¹¹⁾ ujnjan¹²⁾.

Hajn går me sjiinpels¹³⁾ på,
å to¹⁴⁾ e udanrujnjan¹⁵⁾,

hans kjivasokka¹⁶⁾ grå.

Haj, kom, falderi, falderallala.

hans kjivasokka grå.

[Tekst efter A. Jensen, Østermarie.
Melodi efter A. Lind, Rutsker.]

1) Maaneskin. 2) plejede. 3) Navn paa en Tyv, der plejede at stjæle Kreaturer. 4) sov. 5) luskede. 6) røvede. 7) vendte sig mod ham. 8) Hvad. 9) var. 10) meget. 11) alligevel. 12) bort. 13) Skindpels. 14) af Uld. 15) Ydersiden (af Pelsen). 16) Tyvesokker.

Nr. 72. Knollijn å Borra.

Knolla Borra¹⁾ skjulle klåra²⁾, hon sat-te mun kij³⁾ i

bar-ka-kå-ra⁴⁾, å hajn va fujl-ler å bræjnje-vin, hon

vijl - le gjemma te Knollijn sijn.

[Efter *Marie Svendsen*, Rønne.]

¹⁾ Knollens Ingeborg (eller Valborg). ²⁾ klare Brændevin. ³⁾ Lerdunken. ⁴⁾ Karret til at barke Huder i. (Hun skjulte Dunken til Knollijn, som var hendes Kæreste).

Nr. 73. Krågan. (b)

— Bo - nijn gjikj ud i bø - je - skåu¹⁾—

Fi - o, fi - o, fal-la-de-ra—å hug-ga en bøj te e

gå - za-tråu²⁾.— Kjærre, værre veppom, fal-la-de-ra.

Så så hajn en kråga i de højesta træ.

— Fio, fio, falladera. —

Å bonijn, hajn spænde senn bøssa ver knæ.

— Kjærre, værre, veppom, falladera.

Å bonijn, hajn spænde senn bøssa så fåst
å skodd dejn krågan, så hon fallt.

Krågan e nøtti³⁾ te många lijn,
å iven⁴⁾ kajn brøgges te forlâuelsesrijn.

Håud di tâu te ejn kjærkjeknap⁵⁾,
å næbbed di brøggte te ejn drekkatap⁶⁾.

Å fjærana stopte di klær te en sæjn,
di kujnje varra goa nok te pajja å dræjn⁷⁾.

Å huen⁸⁾ syde di tål⁹⁾ pâr sko,
di kujnje varra goa nok te å gå me på ejn lo.

Kjødd¹⁰⁾ di saltada i tøjnjer¹¹⁾ å kâr,
så nær som en sjijnka¹²⁾, di gjemde te vår fâr.

Å tarmana di lavada baster å rev¹³⁾,
å fodijn fijkj bonijn saj en møjgre¹⁴⁾.

Ræukan¹⁵⁾ di tâu te et årlossjev¹⁶⁾,
de bæssta, som dær i flåddajn drev.

Gompijn di tâu te et drekkakruz.

— Fio, fio, falladera. —

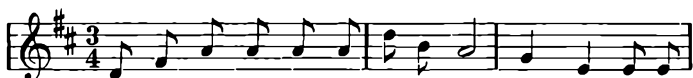
Kom hær, goa venner, å tân jorr en ruz¹⁷⁾.

— Kjærre, værre, veppom, falladera.

[Efter M. Jensen, Rønne.]

- 1) Bøgeskov. 2) Gaasetrug. 3) nyttig. 4) Øjnene. 5) Kirkeknep.
 6) Tap til et Ølanker. 7) Pige og Karl. 8) Huden. 9) tolv. 10) Kødet.
 11) Tønder. 12) Skinke. 13) Bast og Reb. 14) Greb til at muge med.
 15) det afpillede Skrog af Kragen. 16) Orlogsskib. 17) tag jer en Rus.

Nr. 74. Anra majnja — mijn majn.*) (b)

An-ra majn-ja had-de hat-ta på — mijn majn hadde

in-te. An-ra majnja hadde hatta på — mijn majn hadde

in-te. Så tâu jâ maj et pâr gam-la kat-ta å

gjo-re mijn majn ny-a hat-ta, hat, hat hadde mijn majn.

|: Anra majnja hadde krava på —
 mijn majn hadde inte. :|

Så tâu jâ maj et pâr gamla stava
 å gjore mijn majn nya krava,
 krava, krava hadde mijn majn.

|: Anra majnja hadde frakka på —
 mijn majn hadde inte. :|
 Så tâu já maj en gammel hakka
 å gjore mijn majn nya frakka,
 frak, frak, hadde mijn majn.

|: Anra majnja hadde væsster på —
 mijn majn hadde inte. :|
 Så tâu já maj et pār nya læsster
 å gjore mijn majn nya væsster,
 væsst, væsst hadde mijn majn.

|: Anra majnja hadde bojser¹⁾ på —
 mijn majn hadde inte. :|
 Så tâu já maj et pār gamla ojser²⁾
 å gjore mijn majn nya bojser,
 bojser, bojser hadde mijn majn.

|: Anra majnja hadde stævla på —
 mijn majn hadde inte. :|
 så tâu já maj et pār gamla hævla³⁾
 å gjore mijn majn nya stævla,
 stævla, stævla hadde mijn majn.

|: Anra majnja hadde stokk i honn —
 mijn majn hadde inte. :|
 Så tâu já maj et pār gamla blokka
 å gjore mijn majn nya stokka,
 stokk, stokk hadde mijn majn.

[Efter Marie Svendsen, Rønne.]

*) Andre Mænd — min Mand. 1) Bukser. 2) Økser. 3) Høvle.

Nr. 75. Jâ tæjnte på å gjefta maj. (b)

Jâ tæjnte på å gjefta¹⁾ maj, jâ gjijkkje ud å frajja²⁾, så

mø-te maj en kjæ-lijn, jâ mente hon va paj-ja. — For

jâ, for jâ kajn 'kje³⁾ var-ra nâjn stâ⁴⁾ for kjæ-lijn-jen

Dejn fossta dâjn vi sammen va,
vi kjsstes, å vi klaptes;
dejn anra dâjn vi sammen va,
så spæjndes⁵⁾ vi som katta.
— For jâ, for jâ
kajn'kjevarra nâjn stâ
for kjælijnjen. —

Dejn tredde dâjn vi sammen va,
hon bed maj i mett øra,
så gjijkkje jâ i nonna⁶⁾ dâ
å kujnje ijnjed høra.

Dejn fjære dâjn vi sammen va,
hon bed maj i menn hâga,
så gjijkkje jâ i âte dâ⁷⁾
å kujnje ijnjed småga.

Dejn femte dâjn vi sammen va,
 hon bed maj i menn næza,
 så gjikkje jâ i fjâurtan dâ⁸⁾
 å kujnje ijkkje læza.

Den sjætte dâjn vi sammen va,
 hon bed maj i mijn nakka,
 så gjikkje jâ ejn måna(d)s ti
 å kujnje ijkkje snakka.

Men så tau jâ ejn gammajl båd
 å rode ud på haved.
 Kjælijnjen tau sett dræutentrâu⁹⁾
 å rode saj i graven.

Nu lijggjer hon på havsens bonn
 å læjer me stora stene.
 Jâ ble glâr å jartens grujn,
 for nu e jâ bled ena.
 — For jâ, for jâ
 kajn'kje varra nâjn stå
 for kjælijnjen. —

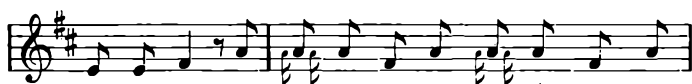
[Tekst efter *K. Nielsen*, Østermarie.
 Melodi efter *Marie Svendsen*, Rønne.]

1) gifte. 2) at fri. 3) kan ikke. 4) være i Fred for hende noget Sted.
 5) kradse hinanden. 6) nogle. 7) i otte Dage. 8) i fjorten Dage. 9) Trug
 til at drifte (Gryn) med.

Nr. 76. Ijnjed te fâr.*)

Fâr, hajn tâu senn kon-na¹⁾ i faun, hajn strøj - te

hæjnjes hâr. »Â, gje maj å denn sø-da milk, som

ud - i boll an står!« - Konn, hon sâ: »Mijn jarta majn, du

al-ri fâr nåjn târ, for dejn ska vå-ra bæll-la²⁾ hâ, som

ijn-ja i stâu-an gå.

Fâr, hajn tâu senn konna i faun,
hajn strøjte hæjnjes hâr.

»Â, gje maj å denn sura milk,
som udi krokkan står!« —

Konn, hon sâ: »Mijn jarta majn,
du alri fâr nåjn târ,
for dejn ska våra pajjer³⁾ hâ,
som udi stersed⁴⁾ gå.

Får, hajn tâu senn konna i faun,
 hajn strøjte hæjnjes hår.
 »Å, gje maj ejn lidiñ drekkatår⁵⁾
 å ded, som i kruzad står!« —
 Konn, hon så: »Mijn jarta majn,
 du alri får nåjn tår,
 for de ska våra dræjnja⁶⁾ hâ,
 som udi loijn gå.

Får, hajn tâu senn konna i faun,
 hajn strøjte hæjnjes hår.
 »Å, gje maj å dett klåra vann,
 som udi kjitan⁷⁾ står!« —
 Konn, hon så: »Mijn jarta majn,
 du alri får nåjn tår,
 for de ska våra hesta hâ,
 som ud på marken gå.

Får, hajn tâu senn konna i faun,
 hajn strøjte hæjnjes hår.
 »Å, gje maj å dett sjidena vann,
 som udi kâred⁸⁾ står!« —
 Konn, hon så: »Mijn jarta majn,
 du alri får nåjn tår,
 for de ska våra griza hà,
 som udi boen⁹⁾ gå.

[Efter *M. Svendsen*, Rønne.]

*) Intet til »Fader« (Husbonden). 1) Kone. 2) Børn. 3) Tjenestepiger. 4) Sters: Stegers, Køkken (Bryggers). 5) en lille Taar Øl. 6) Tjenestekarle. 7) Vandspanden. 8) Ballien. 9) Svinestine.

Nr. 77. Frajjarna. *)

»Dær kom-mer dejn fos-sta fraj-ja-rijn, mo-er

lijl - la, ju - ste nu¹⁾; dær kom-mer dejn fos-sta

fraj-ja-rijn, mo-er lijl-la, ju-ste nu.« — »Vår många

pæjn-ja hâr hajn, du kjæ-ra dâ-ter min²⁾ vår många

pæjn-ja hâr hajn?³⁾

I 7., 8. og 10 Vers udelades de med **) mærkede Noder.

|: »Å dâler på dâler tæller hajn fram,
mo(e)r lijlla, juste nu.« :| —
»Lokk dørn op, lâjn gå²⁾,
du kjæra dâter min,
lokk dørn op å lâjn gå!³⁾»

|: »Dær kommer dejn anra frajjarijn,
moer lijlla, juste nu.« :| —

»Vår många pæjnja hâr hajn,
 du kjæra dâter min?
 vår många pæjnja hâr hajn?«

|: »Å hundred på hundred tæller hajn fram,
 mo(e)r lijlla, juste nu.« :| —
 »Lokk dørn op, låjn gå,
 du kjæra dâter min,
 lokk dørn op å låjn gå!«

|: »Dær kommer dejn tredde frajjarijn,
 moer lijlla, juste nu.« :| —
 »Vår många pæjnja hâr hajn,
 du kjæra dâter min?
 vår många pæjnja hâr hajn?«

|: »Å tuzen på tuzen tæller hajn fram,
 mo(e)r lijlla, juste nu.« :| —
 »Lokk dørn te, låjn ble³),
 du kjæra dâter min,
 lokk dørn te å låjn ble.«

|: »Vår ska dejn frajjarijn sidde,
 moer lijlla, juste nu?« :| —
 »I mijn stol, ver mett bor,
 du kjæra dâter min,
 i mijn stol å ver mett bor.«

|: »Va ska vi så gje⁴) dejn frajjarijn,
 moer lijlla, juste nu?« :| —
 »Goer mād på søllverfåd,
 du kjæra dâter min,
 goer mād på søllverfåd.«

:| »Va mād ska vi gje dejn frajjarijn,
moer lijlla, juste nu?« :| —
»Ejn stæiter annrik⁵⁾ på ejn tallrik⁶⁾,
du kjæra dâter min,
ejn stæiter annrik på ejn tallrik.«

|: »Vår ska dejn frajjarijn lijggja,
moer lijlla, juste nu?« :| —
»På mijn sâl, i menn sæjn,
du kjæra dâter min,
på mijn sâl â i menn sæjn.«

[Efter *M. Svendsen*, Rønne.]

*) Frierne. 1) just nu. 2) lad ham gaa. 3) lad ham blive. 4) give.
5) en stegt Andrik. 6) Tallerken.

Nr. 78. Pær Månsen.

Pær Mån-sen gjik op te Jens Lâr-sen ejngong. — Ho-

râ, ho-râ, ho-râ, faldera! — Hajn spore: ska jâ gje jorr ejn

en - gelsker sâng? — Ho-râ, for Pær e slop-pijn i - då

vai-ten i - dâ!)

Så sång hajn så læjnje, a hajn sypa kujnje få.
 — Horâ, horâ, horâ, faldera! —
 Pær Månsen ble fujller, å hajn kujnje ijkkje gå.
 — Horâ, for Pær e sloppijn idå vaiten idå!

Di sjekte så bodd²⁾ ætte Karna Pær Måns,
 a hon skujlle komina å jælpa sijn Måns.

Å lânt om læjnje så raite hon.dærop.
 Hon bânkada Pær på hans sônndia³⁾ krop.

De ble ijkkje bær, då hon traite mejn⁴⁾ jemm,
 for Karna va me Pær så ukristelia slømm.

Hon traite sijn Pær âuer kløpper å sten.
 — Horâ, horâ, horâ, faldera! —
 Hajn hadde verkan kjødd ejlle sjijn på sina ben.
 — Horâ, for Pær e sloppijn idå vaiten idå!

[Efter P. Larsen, Svaneke.]

¹⁾ Pær er i Dag løsladt af Arresten. ²⁾ sendte Bud. ³⁾ syndige.
⁴⁾ hun trak hjemad med ham.

Nr. 79. Mijnjes du — ?*)

»Mijn - jes du, då vi va bæl - la¹⁾, då vi
 læi - te²⁾, då vi sång?« - »Al - ri kjænntes vi som
 bæl - la, al - ri læi - te vi å sång.«

»Mijnjes du, då jâ va pibel³⁾,
 då vi bâr frå kjilan⁴⁾ vann?[«] —
 »Alri så jâ daj som pibel,
 jâ hâr sajlt på frammad lann.[«]

»Mijnjes du dejn sommarnatten,
 va de va⁵⁾, du lâude⁶⁾ maj?[«] —
 »Alri mijnjes jâ dejn natten,
 ejlle va jâ lâude daj.[«]

»Mijnjes du vår lijlla horra⁷⁾,
 jâ i faunijn bâr te daj?[«] —
 »Alri mijnjes jâ nâjn horra,
 å hajn vergår⁸⁾ alri maj.[«]

»Jâ e nu en fatti pajja,
 for mijn venn har maj forgatt⁹⁾.
 God bevâra dina vajja,
 vår du fârar då å nat![«]

[Efter *P. Larsen, Svaneke.*]

*) Mindes du — ? 1) Børn. 2) legede. 3) Pige (ukonfirmeret). 4) Kilden. 5) hvad det var. 6) lovede. 7) Dreng. 8) vedkommer. 9) forglemte.

Kongelig Resolution

af 28 Juli 1739.

(Efter en af Rigsarkivet bekræftet Udskrift af Rentekammerets Relations- og Resolutionsprotokol for 1739).

Stormægtigste Konge!

Allernaadigste Herre!

Fra General-Lieutenant Lerche, Conference Raad Berregaard og Cancellie Raad Braëm som Commissarier ved den seenist paa Bornholm allernaadigst anbefalede Commission, er Os under Skrivelse af 20de Aprilis tilkiende givet, at det var Eders Mai^{ts} allernaadigste Villie, det De ved Deres Hiemkomst fra Bornholm skulle træde i Conference med vedkommende Kongl. Collegier, for nermere at igiennemgaa og overveje de indretninger og forandringer, som De i Deres allerunderdanigste Relation havde eragtet at kunde være til Eders Mai^{ts} Interesse, Landets, og dets Jndbyggers Beste; J hvilken allerunderdanigste følge vi den 13de Maii med ovenm^{te} Commissarier Specialiter har igiennemgaaet de Poster som vedkommer Rente-Cammeret, og som da herved med sine Omstændigheder allerunderdanigst vorder refereret.

Den 1ste Post angaar Kiendelsepengene hvilke, som et Laudemium, efter allernaadigste Resolution

af 9 oct. 1688 til Eders Kongl. Maits Cassa med 5 Rdlr. bør erlægges af alle Kiøbere, Arvinger og alle andre, som blive Eyere enten af nogen af de saa kaldede Self-Eyer Gaarder, eller af Frie-Vaarnede Gaarder, hvortil Eders Mait haver Herligheden.

Om disse Kiendelse Penge haver stedse iblandt Jndbyggerne, ligesom endnu af Commissionen er befunden, været nogen Jrring, bestaaende eendeel derudi: at Formyndere ey haver villet betale Kiendelse Pengene for Deres Myndlinger, men udsat det, til de bleve myndige, hvorved er foraarsaget, at som de forrige Amts-Betiente haver ladet det saaledes henstaa med Kiendelse Pengene, Eders Mait da, enten haver tabt dem gandske ved Myndlingens Dødsfald, førend Hands myndige Aar, eller og de er blevne til Restance, saa at af een gaard somme tiider er bleven udreed 3de Kiendelser af den 3de Eyere, fordi at de da værende Amts Betiente have forsømt at kræve dem paa de afdødes Skifter, at de kunde have bleven tagne ex massa bonorum, Hvilket haver givet dem Lejlighed til, da Commissionen nu var paa Landet, at klage over at de har maattet betale 2 à 3 Kiendelser, hvilket saavidt vel er Rett, som at Eders Mait icke bør tabe det, som Eders Mait tilkommer, men er dog icke saa aldeles billigt, at een bør aleene svare de Kiendelser, Hvilke de samtlige Med-Arvinger, som dend, der beholder Gaarden, maa udløsse, burde pro quota have betalt. Jndbyggerne have og formeent, at de ey burde svare Kiendelser, førend de kommer virkelig til Beboelse saa at den hvis Fader haver pandtsatt een gaard, ey vil betale Kiendelsen, førend at Pante Aarene ere forbie, som ordinairement er i det høyeste 18ten Aar, udj hvilken

tiid Pandthaverne besidder og bruger Gaarden og nyder dends afgrøde i stæden for Renterne, imod at hand udreeder de Kongl. Skatter og andre onera, som hæfter paa Gaarden, Kiendelse Pengene undtagne, som alleene kommer Eyerne til at svare. Den som køber een Gaard, men strax sælger den uden at træde til Beboelsen, formeener og at være frie for Kiendelse ihvorvel hand dog virkelig er Eyere, thi ellers kunde hand icke alienere dend saa at aarsagen til dend heele Confusion er dend meening de have, at de icke bør betale Kiendelse pengene, med mindre eller i det mindste icke førend de kommer til Beboelsen; Om denne uorden at hemme, haver Cammeret stedse corresponderet med Amtmanden og Amtskriven indtil den 20 Martj 1734, da der blev føyed saadan anstalt, at der er af Restancerne bragt udj Eders Maj^{ts} Casse:

Ao 1735	2110 Rdlr.
1736	170 „
1737	220 „
1738	65 „

Der ere endnu befunden 93 Beboere, som icke har betalt, eller bør betale disse 5rd Kiendelse Penge formedelst De, som melt, enten beboer Gaardene ved Pandt, Børne goods, eller ere Enker med hvilke sidste det haver denne Beskaffenhed, at de efter dend fra Deres første Mand havende Ræt til Gaardens Besiddelse paa Deres Livs Tiid, befrier een anden Mand fra at svare Kiendelse Pengene, hvorimod, naar Hun efter Landets skik og Brug, samt Vedtægt, saalænge Hun lever alleene kand besidde Gaarden, Hand da skal ved Hendes Død være pligtig, for

Hendes med den 1te Mand afilede yngste Søn, og saaleedes successive for de øfrige Børn i Dødsfald, fra yngste Søn til ældre, og om Sønner ere uddøde, fra ældste Daatter til de yngre viige Gaardens Beboelses Rætt; hvorefter ingen Kiendelse Penge er at kræve af den Mand som saaleedes beboer Gaarden med Enken.

For at bringe det med disse Kiendelse Penge i dend fornødne Rigtighed, og tillige at give Betienterne et forskrift, hvorefter De sig fremdeeles bør rette, saa indstilles allerunderdanigst af Commissionen, med hvilken vi gandske ere eenige, til Eders Kongl. Mai^{ts} allernaadigste Resolution:

1. Om Eders Kongl. Mai^{ts} allernaadigst maatte behage, at limittere det derhen at hvis der af disse Kiendelse Penge befindes over 20 Aar gammel, indtil 1738 Aars Udgang, allernaadigst maatte være eftergiven og henfalde.

2. Om icke Kiendelse Pengene af de u-myndiges Gaarde bør at erlægges, saasnart Deres Ræt til saadanne Caarde, enten er u-disputered, eller og at Gaardene Dem paa Skiftet er udlagt, hvilket vedkommende Skifte Betiente til Amtsforvalteren bør indberette, at Kiendelse Pengene strax kand indkræves; og hvis nogen Formyndere fandtes modtvillig, eller forsømmelig i at gjøre saadan Reede for sin Myndling, om Hand icke da burde at erlægge lige saa meget, eller hvormeget Deres Mai^t allernaadigst maatte befale, til Hospitalet i Rønne.

3. Om icke Eieren, skjønt Gaarden er Pandtsatt, skal saasnart Hand bliver

Eyere, strax erlægge Kiendelse Pengene, om endskiønt Hand icke strax træder til Beboelseu.

4. Om icke alle de som kiøber Gaarde, uden at komme til Beboelse, ligeleedes bør betale Kiendelse Pengene.

Disse 5 Puncter aproberis allernaadigst, efter Cammeret, og Commissionens betænkning.

5. Om det icke og allernaadigst maatte behage Eders Kongl. Mai^t at befale, at, som alle Skiøder og Pandte-Breve, efter Loven tilbørligen skal tinglyses, vedkommende Rættens Betiente da bør at indberette, hvad der saaleedes passerede til Amtmanden, som igien kunde communicere Amtsforvalteren det til Eders Mai^{ts} Interesses iagtagelse ved Kiendelse Pengenes indrivelse.

Hvad for 2^{det} angaar Udmarks Jorderne, hvorom i mange Aar forhen haver været behandlet, saavel ved Processer, som ved Demonstrationer her til Cammered.

Saa vilde Eders Kongl. Mai^{ts} allernaadigst tillade, at vi, for at give Eders Kongl. Mai^t een klar idé om disse Udmarker og Deres Beskaffenhed, kortelig recenserer, hvad derom udj een tiid af 20 Aar er passered: Udmarkerne paa Bornholm ere 2 slags. 1) Almindingen eller Lyngen, som Eders Mai^t private er tilhørende, den strecker sig hen ved 2 Miile mit i Landet og 2) den Udmark, som er beliggende imellem Gaardene, hvilken kuns er et Compascuum, fælleds Græsgang eller overdrev, som uden contradiction bør henhøre til de derom grænsende Gaarde. Af denne sidste haver nogle indtaget noget enten til Deres paaboende Gaarder, eller og til at bygge sig et Huus derpaa. Dette er icke bleven

attendered førend 1718, da der des angaaende var een Process for Høyeste Rett imellem nogle Bønder, Hvilket gav Leilighed til, at Eders Mai^{ts} Hr. Fader Sal. og høylovlig Jhukommelse loed Brigadier Bippen befale, som da værende Amtmand tilligemed de 2de Capitainer Herbst og Koefoed, at De skulle undersøge: hvem denne Udmarks Jord var tilhørende, hvad adkomst disse Bønder maatte have dertil, og om Den icke kunde ansettes for nogen slags afgivt? Commissionens eragtende gik derhen, at den var Eders Mai^t tilhørende, og at Jndtagerne deraf burde svare aarligen til Eders Mai^{ts} Cassa af hver tønde Sæds Jord 2 Mk. og af hver td. Kløvgang 1 Mk. 8 Sk. og af Sletter 1 Mk., af 1 Læs Enges 2 Mk. Og blev det for fremtiden ved een Kongl. Forordning af 25de Sept. 1720 forbuden: Noget der af at indtage. Men da Bønderne paa fundamente, at det icke var Kongens, mens Deres, hvor af de forhen svarede Skatt, som nu paa nye blev ansadt, og at den Udmark som Udbyggerne gaves i fæste var Deres, med Klage over Klage indkom, blev til Obriste West af 20de Sept. 1723 rescribered at Hand tilligemed 2 tiltagende Capitainer skulle undersøge Deres Rett, som beraabte sig paa Hævd, fæste eller at det indtagne var forhen sat udj skyld; og dernæst Deres som formeente at de vare sadt for høyt; Da denne Obriste Westes Betenkning var indkommen, blev der 1726 den 8de Iuly, Eders Kongl. Mai^{ts} Høystsalige Hr. Fader Allerunderdanigst Forestillet, som den 20de ejusdem allernaadigst behagede derpaa at resolve: At, som de Bønder ingen anden adkomst havde, end Amtmand Rosenkrantzses Sedler, eller nogle Fæste Breve, hvorudj dend indtagne Jord ey

Specialiter var anført, saa kunde paa Deres Klage ikke reflecteres, saa meget mindre, som efter General Fiscalens tanke res Principis aldrig kand præscriberes: Men hvad afgiften angik, da vilde Hands Mai^t allernaadigst moderere den saaleedis: at af een tønne Kløvgang alleene skal svares 2 skaalpund Smør af 1 td. Sæds Jord 6 skp. Haure in natura, og af 1 td. Land Skov, eller et Læs Enges 4 Pd. Smør, hvorefter blev indrettet een Jordebog, som den 15de Aug. 1726 allernaadigst blev approbered; Det behagede og Høystbem^{te} hands Mai^t allernaadigst at resolve at Forordningen af 25de Nov. 1720 skulle igientages og Skierpes, for fremdeles at afskrecke Jndbyggerne fra at indtage, Hvilken Hands Mai^{ts} allernaadigste villie ved Forordningen af 9 Sept. 1727 er bleven bekiendtgiort. Bønderne som holte for, at Dem var skeed for nær, vare dermed icke fornøiede, men bleve ved Hands Mai^t at incommodere, indtil et par af de u-roeligste, efter allernaadigst Resolution af 17de Nov. 1729 bleve paagreben og satt i Citadellet, og at Hands Mai^t allernaadigst behagede, efter General Major Westes Forslaug, at forunde een Moderation af 116 td. Haure og 26 Lpd. 1 $\frac{1}{4}$ Pd. Smør. Siden den tiid haver De vel været roelige, men icke ophøret at indtage, saa at Commissionen haver fundet, at siden 1729 til 1733, er af 149 Mennesker indtagen 55 td. og 6 Skp. Sæds Jord, og 49 $\frac{1}{2}$ td. Kløv-gang og fra 1733 til 1739, af 226 Mennesker indtaget 66 td. 7 $\frac{1}{2}$ skp. Sæds Jord og 36 td. 5 skp. Kløv-gang, hvilken Jndtagne Jord Jndtagerne haver begiert i Fæste af Commissionen, som ey har understaaet sig derudj, som en Sag dem u-vedkommende, at entre: da andre

derimod haver besværet sig over saadan indtagelse, saavel som og over, at de ere satte i Skat for dend Jord, som De meente laae under Deres Gaarde. Det er vel vist, at dend Jord som saaledes ligger imellem Gaardene ey kand tilhøre Eders Mai^t, men alleene de angrænsende Gaarde tillige, som og der af virkeligen maae svare, lige saa vel, som andre Byer svare af overdrev, og hvorpaa ved matericulens indrettelse, uden dispute er bleven tilligemed seet; thi anden Stæd have De icke til Deres Qvægs Græsnings, men derfor er det icke nogen tilladt at indtage noget af denne Ud-mark in præjudicium tertii saavel Eders Mai^t saa vit, som Eders Mai^{ts} Fæste Gaarde angaar, som og Deres Naboer til Skade, som derved liider meget paa Deres Græsgang og Tørveskiær, hvilke begge deele ere meget maadelig paa Bornholm, saa at dersom der med indtagelse fremdeles skal Continueres er der at befrygte een stor mangel paa heele Landet, saa vel paa fornøden Græsgang som og Jldbrand, Men, som det een gang er tagen paa den Foed, at denne Udmark tilhører Eders Mai^t, saa faaer det at forblive derved, for at forekomme dend desorden, som ved nogen forandring herud inden er at befrygte; Thi der er ingen der stricto jure haver rett til afgiften af denne Udmark uden de Bønder, som ved Jndtagelsen er præjudiceret, naar der alleene undtages den udmark, som kaldes Almindingen, eller Lyngen, som Eders Mai^t privative er tilhørende og fra dend anden er distingveret. Som dog saadan indtagelse ved 2de Forordninger er forbuden, som og desuden er Landet høyst Skadelig, saa meriterede de, der siden A^o 1729 have indtaget, vel dend straf, som Forord-

ningerne dictere og Cammeret ved adskillige Skrivelser til Amtmanden General Major West haver igientaget, men som den store Begierlighed til at indtage Jord, herrører af dend stoere mængde fattige Mennisker, som tiilig gifte sig og icke viide noget andet at ernære sig med, saa at, i fald de opbygte Huuse skulle nedbrydes, vilde det enten bringe dem til Bettelstaven eller maaskee tvinge Dem til at gribe til u-lovlige Midler, for at erhverve sig Brødet, og tallet, i fald de skulde straffes efter Forordningen vilde blive for stoer af u-Lyksalige Mennisker. Saa for at forekomme ald u-orden, forhindre i fremtiden, at ey meere til Bøndernes u-boelige Skade bliver indtaget, og for at foreskrive Betienterne og Undersaatterne een Regel, hvor efter de sig have at forholde, indstilles allerunderdanigst af Commissionen, hvis allerunderdanigste Tanker vi og u-forgribeligen finde at være til Eders Mai^{ts} Tieniste:

1. Om Eders Kongl. Mai^{ts} icke af særdeeles Kongl. Naade ville pardonere disse 375 Mennisker for Deres begangne forgribelse og eftergive den i Forordningen dicterede Straf imod een Mulct af 8 Sk. til een à 2 Mk. i proportion af 2 Mk. à 1ste Jndtagen Jord, saa og, om dend indtagne Jord icke af Amtmanden maae ansættes i Fæste og afgift til Eders Mai^{ts} Cassa, paa samme maade, som de til 1729 indtagne Ud-marks Jorder.

2. Om icke de 2 udgangne Forordninger af 25 Nov. 1720 og 9de Sept. 1727, angaaende forbud paa at indtage Udmark, og den Placat af 25de Nov. 1720, som forbyder Lyngrivningen inden

Steenene, maatte fornyes igientages og saaleedes forbedres, at derudj allernaadigst maatte anbefales Amtskriveren tilligemed Amtmanden nøye at paaagte at over Forordningen i alle sine puncter og Clausuler bliver holdet og at de skyldige efter den bliver tiltalte og afstraffede; at Sandemændene flittig skal have indsigt med Bønderne, hver i sit Sogn, og at De, hvis De finde nogen noget at have indtaget, det da strax for Amtmanden og Amtskriveren at tilkiendegive, saa fremt De icke ville have Deres Sandemænds Embeder forbrudt og desuden vilkaarligen at straffes, om de blive befundne paa een eller anden u-lovlig maade at have seet igiennem fingre med de skyldige. Saa og, at holtz-Førsten, Skov-Riiderne og Skov-Løberne ligeleedes under Embeds fortabelse for Amtmanden og Amtsforvalteren have at anmelde, om de maatte befinde noget af den Kongl. Alminding at blive indtaged, som icke af Eders Kongl. Mai^{tes} enten til Skoves op Elskning, allernaadigst var anbefaled, eller og af Kongl. Naade kunde være tilladt at indhegne; Og endeligen paa det at ingen med u-viidenhed sig kunde undskylde, om det icke allernaadigst maatte befales, at denne Forordning eengang om Aaret bør oplæses til alles efterretning af Sandemændene paa Kirke-Gaardene den første Søndag efter Michels dag, og af Herretsfogderne inden tinge den første tingdag efter Michels dag, hvor over Amtmanden vedbørligen haver at holde.

3. Som det er befunden at mange af Self Eyer, eller Eders Mai^{tes} Gaarde,

ved Jndtagelsen af udmarkerne ere blevne Deres uddrift betagne, eller paa andre maader fornermet, saa indstiller Commissionen allerunderdanigst, om det icke allernaadigst maatte behage Eders Kongl. Mai^t at befale, at, naar nogen af dend indtagne Jord, enten der var bygt Huus paa, eller icke, bliver fæste ledig dend da imod fæste og den fastsatte afgift skall overlades den, som ved indtagelsen kand være meest præjudicerede, og hvis Hand den ey vill have, dend da at maae overlades dend af de Bønder, hvis Eiendom støder nermest der paa, og hvis Hand den ey forlanger, den da at bortfæstes til den Bonde, som der forud byder det høyeste Fæste, og om ingen Bonde skiøtter om den, den da at overlades den Udbyggere, som vilde give det høyeste fæst: og naar saadan Udmarks Jord eengang er Fæst til en gaard, bør den ey, naar den bliver fæste leedig, bortfæstes til nogen anden, med mindre Hand, som faaer Gaarden ey vil have den i fæste til Gaarden, da dermed bør forholdes, som oven er meldet.

4. Som det og efter Commissionens allerunderdanigste Skiønsomhed, siufnes at ville være Jndbyggerne saa vel i Kiøbstæderne, som paa Landet, men i sær de fattige, Høystfornøden at gives Leilighed til at fortjene det daglige Brød, dels for at distrahere de unge Mennsker fra alt for tillige Gifte-tanker, som ved Leedighed befordres, Saa indstilles allerunderdanigst til videre allernaadigste Resolution: Om at af de mange Mennsker, som der paa Landet

findes maae tillades aarlig et vis antall af 50 til 100 af begge Kiøn, at Reise fra Landet efter tiidernes og Omstændighedernes Beskaffenhed, Mandfolckene, fra 10 til 18 Aar, og qvindfolckene naar De have opnaaet Deres 16ten Aar, dog at forblive udj Eders Mai^{ts} Riiger og Lande, baade for at tiene og lære retskafne Handvercker, saa og allernaadigst tillade, at de dertil tienlige uden nogen slags tvang, eller saa lenge De godvilligen ville med nogle Aars Capitulation, under Cavallerie og Infanterie Regimenter eller Søe-Etaten maae antage tieniste, dog saa at enhver faaer Lov at reyse hiem, naar Deres antagne Tienister enten cesserer, eller naar de kand fremviise lovgyldige Beviiser, at Dennem Besiddelse af nogen Gaard, Stell eller Huus, arveligen kunde tilfalde, og de af saadan aarsage haver fornøden at reise tilbage til Deres Fødeland: uden at vedkommende Officeerer maatte understaae sig noget for Deres Afskeed i nogen maade at fordre. Nyttens heraf vilde formodentlig blive, at, som Landet nu bestaar til een stoer Deel af eenfoldige og u-erfahne hiemføddinger, De da, som kom i værden i blandt andre end Bornholmske folck vilde i almindelighed blive meere vandte til goede Sæder end De nu ere og til meere Lydighed end De nu inclinere for, Og vilde det icke lidet tiene til at animere Dennem som begaf sig ud af Landet i Tieniste om Dennem blev gived dend allernaadigste Forsikring, at de, som i Krigs tieniste opførte sig skickelig og lærvillig, kunde vente sig frem for andre paa Bornholm at blive

Den 2^{den} Post
 nder Vi meget
 ot, og imod dens
 nførte Puncter
 let intet at erin-
 re, og aproberis
 aavel Cammerets
 om Commissio-
 ens Betænkning.

avancerede til de første leedige Cor-
 porals, eller under-officeer Pladser, som
 efter Deres hiem komst maatte forefalde,
 med viidere avancement ved Militien
 derpaa Landet. De, som lærde nogen
 Handvercker, og derfor medbragte
 gode attester maatte, naar de vilde
 sette sig i een Kiøbstæd paa Bornholm
 nyde 3 Aars Frihed, for alle Byens
 Bestillinger og Besværinger. De som
 lærde at skrive og Regne og derom
 frembragte attester, kunde vente sig ved
 hiemkomsten befordred, til Sandemænd,
 Skrivere og deslige.

3) Angaaende De udlagde Gaarde, som fra æld-
 gamle tiider har været henlagt til Ober og Under-
 Officeerer, Trompetter og Tambourer til Rættens Be-
 tienter og Sandemænd, derom gjøres Forslaug, paa
 det Bønderne af disse Folck icke skulle dependere,
 om det icke allernaadigst maatte behage Eders Kongl.
 Mai^t at tillade, at De herefter maatte betale Deres
 Afgifter efter Jordebogen udj Amtstuen og at Be-
 tienterne for vis Gage udj Reglementet maatte ind-
 føres. Hvad sig de Militaires angaar, da er samme
 efter Eders Mai^{ts} allernaadigste Os tilkomne Befaling
 af 27de April 1739 allerede afgjort hvormeget een
 hver i sær i Gage maa nyde og derfor herefter udj
 Reglementet indføres. Hvorimod vi og under dato
 12te Martij 1739 haver føyed fornøden anstalt, at
 Afgiften af disse de Militaire tillagde gaarder, her
 efter bliver Eders Kongl. Mai^{ts} Cassa til Jndtægt at
 beregne, Thi staar tilbage herved allerunderdanigst
 at forestille, hvis som Civil Reglementet vedkommer,
 som da bestaar udj

4 ^{re} Herrets Fogder	à 1 gaard	. .	4 gaarde
1 Skriver	" 1	"	1 "
2 Skrivere	" 1/2	" . .	1 "
15 Sandemænd	" 1	" . .	15 "
ialt . . 31 [!] gaarde.			

Een hver gaard i almindelighed kand ansees ungefehr for 18rd, siden de Militaires, som ingen gaarde hafde, saa meged i penge har været tillagt.

Commissionens allerunderdanigste Relation gaar der hen.

1, at Iusticen der paa Landet, formedelst Betienternes vankundighed, bliver ickun maadelig Administrered, Aarsagen dertil er vel besynderligen, at Deres Gage er saa Ringe, at det neppelig er at vente at nogen som har god Kundskab i Lov og Rætt, søger saa Ringe Betieninger, og derfor allerunderdanigst gjør Forslag, at Deres Løn snarere var at forbedre end at forringe, det vil alt saa dependere af Eders Mai^{ts} allernaadigste Resolution, om disse Rettens Betienter ligesom med de Militaires er skeed, maae fratages Deres Gaarde, Afgiften Eders Mai^{ts} Cassa beregnes, og dem derimod alleene de 18rd for de udlagde gaarde, og desuden de 3 Bye- og Herrets-Fogder hver 12rd, thi Bye-Fogden i Rønne, som tillige er Herrets-Foged i Wester Herred, haver foruden gaarden, 30rd aarligen af Eders Mai^{ts} Cassa, at de kunde blive paa lige foed med Herrets Fogderne i Danmarck, og om denne Forandring maatte tage sin Begyndelse fra 1 lanv. 1739.

2. Hvad de 15 Sandemænd angaar, da siden Deres af Amtsbetienterne i alle tilfælde opdragne Forretninger, foruden hvis de efter foregaaende 2^{den} Postes 2 p. kand blive paalagde at forrette, bliver fremdeeles fornøden, og efter Commissionens formeening, kand være Landet i mange tilfelde tienlige, da eragtes allerunderdanigst, at de imod Deres Gaarders fratagelse kunde for hver Gaard, som til dem er udlagt, nyde aarligen 18rd, som iligemaade kunde begynde fra 1 Janv. 1739.

Liigeledis apro-
eris disse 3^{de}
'uncter, efter Cam-
merets og de Com-
mitteredes forre-
tilling.

3. Ved denne Post hvor om Iustitz Betienterne er Handled, har Commissionen Forklared, at der paa Landet, siden A^o 1733 icke har været nogen Skarpretter, da den sidste blef forfløttet til Christiania, omendskiønt derfor i Reglementet er anført aarlig Gage af de saa kaldede Knegte penge 33^{1/3} Rdl., som i samme tiid ey heller er bleven assigneret, foruden 4 Sk., som hver Gaard og boelig til hannem skal have betalt. Og da det kunde være høyst nødig, at een saadan Pesohn der paa Landet blev beskicket til Execution over Delinquenter i fornødene tilfelde, som ellers ved langvarig hensiddende bliver saa meged meere kostbahr ia vel aldeeles undviiger, Saa indstilles allerunderdanigst, om vedkommende icke allernaadigst maatte befales Een Skarp-Retter for det anførte tillæg igien at anskaffe, tillige med en Natmand, eller Skorsteens Feyer, siden ingen der paa Landet findes, hvilken sidste kunde behøve at maatte tillægges et huus med nogen Jord til, frie for ald afgift,

eller lidet udj Løn til afgang i Jordebogen, som og forhen har været brugeligt.

4) Ang. dend saa kaldede Bog klaring, som bestaar derudj, at Bondens Bog først in Januario igiennemgaaes, og at der gøres afregning med Ham hvad Hand af Afgifter har betalt og hvad Hand end nu maatte Restere med, forklarer Commissionen, at dend ligesaa vel og bedre paa Amtstuen i Amtmandens overværelse kunde skee, hvorved den dermed brugte omgang, efter gammel Skick og Sædvane at Amtmanden, Amtsforvalterne med tiennere og Cassen haver maattet om Reyse, og besvære Folck, saavel med bekostning, som befordring, aldeles kunde op-høre, Og da Bogklaringen paa denne foreslagne maade for 1738, ved Commissionens nærværelse paa Landet efter Vores ordre af 5te Ianv. 1739 blef afgjort:

Hvad denne Bogklaring angaar da aproberer Vi i liige maade Cammerets forrestilling.

Saa indstilles allerunderdanigst, om der ikke med Bogklaringen her efter saaleedes maatte forandres, at Bønderne derimod blev paalagt Sogneviis at møde udj Rønne med Deres Bøgger og de penge de skal betale, ligesaa vel som de ellers maae bringe Deres Smør og Korn derhen, som in natura ydes for at levere det i Eders Mai^{tes} Magazin, Pengenes betaling og ald fornøden afregning i Bøndernes Bøger kunde beqvemmere skee paa Amtstuen og i Amtmandens overværelse afgjøres.

5) Angaaende Skoeler, bliver allerunderdanigst demonstreret af Commissionen at Landet dertil skal være trengende, og at det kunde være Høyst fornøden, at een eller anden Kongl. allernaadigst

Anordning blef giort, hvorved Landets Jndbyggere kunde anføres til at lære noget, saa meget meere, som Eders Kongl. Mai^{ts} allerpriseligst af særdeeles Kongl. Naade og Clemence forlængst har sigted til Skolers oprettelse over alt udj sine Riger og Lande. Commissionen beretter aller underdanigst at der paa heele Landet saavit De have erfahred, findes icke uden 2de latinske Skoeler, Nemlig: Een i Rønne og een i Nexøe Kiøbstæder, hvor dog nu forhaanden det latinske Sprog og Studia icke meget tracteres, men fast allene der læres at Læse og Skrive, hvorimod hvercken i de andre Kiøbstæder, eller paa Landet i 15 Sogner findes een eenist vel indrettet Skoele, hvor Ungdommen om dend sande Guds Kundskab og i Deres Christendom kand blive oplærdd, thi der er kons i et eller andet Sogn een Bonde, som lærer Ungdommen at læse og Deres Christendom. J hvilken anledning for at faae Skoeler baade indrettet og nogenleedes underholdet, giøres allerunderdanigst Forslag:

1. Om de paa Landet befindende og saa kaldede Gildes-Huuse, maatte aldeeles vorde afskaffed og derimod Afgifterne at hiemfalde Skoelerne, hvorved Jndbyggerne fremdeeles blev betagen nogen Leylighed til Fylderie og Druckenskab og forekommet, at de icke fremdeeles skulde bruge saadanne samlinger til at overlegge et og andet, som striider imod den skyldige Lydighed og respect de bør have for den Øfrighed Deres Mai^{ts} haver sadt dem, hvor til de saa meget lettere animeres naar en u-roelig Præst tager sig paa at være Skraae-Herre, hvorfore dog alle Retsindige

Præster haver en afskye, og ingen paa heele Landet haver villet paatage sig det uden Præsten Gerlach i Wester marie Sogn, som haver foregaaet samtlige Laugs Brøderne med et ondt exempel i det hand icke haver vildet efterkomme Hands Biskops ordre, der befaler ham fremdeeles at entholde sig fra saadanne een Præst saa u-anstændige Samlinger. Og at Deris Mai^t saa meget lettere allernaadigst maatte lade sig bevæge til at afskaffe denne misbrug og legge afgifterne af disse Gildes Boer til dette gudelige Brug, saa nedlegges herved allerunderdanigst til allernaadigst eftersyfn Afskriften af Deres Skraae, Gildesbog, og af Sal. Biskop Worms om den havte meening.

2. Om Eders Mai^t allernaadigst maatte finde for got at pardonere de udbyggere, som siden A^o 1729 har indtaget af Udmarcken at da den paasatte Taxt maatte svares fra 1738 Aars Begyndelse, og hen legges til Skoelerne tillige med dend liden Penge mulct af 8 Sk. til 1 à 2 Mk. i det høyeste efter enhvers tilstand og Leilighed i stæden for dend Straf Eders Mai^{ts} Forordning, om saadan Jords Jndtagelse, allernaadigst dicterer.

3. Om det allernaadigst maatte behage Eders Mai^t at tillegge Skoelerne paa Landet visse Bønder, saa og dend Mulct General Major West og Amtsforvalter Schrøder er dicteret, Jtem om icke Stiftamtmanden og Biskoppen der til maatte Collectere ved Bøger til god villig Gave, og endelig for det:

Hvad Skolerne angaar, sligt remitteris til General Kirke Inspections Collegio, som saadant nøiere kan eftersee, og giøre Os derover nærmere forrestilling, imidlertid føier Cammeret den Anstalt, at alle Strafbøderne, som siiden Commissionens Begyndelse ere indkomne og herefter indkommer, incasserris, og anvendes til Skolernes Indrettelse, hvorom Cammeret ogsaa kan give Efterretning til General Kirke Inspections Collegio.

4de Er ved seeniste Conference med Commissionen vedtaget allerunderdanigst at andrage, hvorleedes Præstegaardenes overlevering efter død Mand, fra Sterfboets Arvinger og til efterkommere i henseende til dends vedligeholdelse og i standsættelse; efter Skik og Sædvane der paa Landet, forarsager adskillige Processer og Vidtløftigheder imellem dend afdødes Arvinger eller den anden steds hen forfløttede og den Succederende i det at dend eene icke kand fornøye den anden for Brøstfældighed paa gaarden, efter paastand; Thi skulle allerunderdanigst eragtes, at det var til nytte for ald Præsteskabet paa Landet, om Præstegaarderne for eftertiiden blef sadt paa samme Foed som i Danmarck, hvor eenhver Præstegaard ved Deres indretning har maattet betale til Børnehuuset i Kiøbenhafn 100 Rdl. som derefter er bleven til Eiendom for Præsterne, hvilket kunde blive paa samme maade, naar dette Lands Præster i stæden for Børnehuuset betale til Skoelerne paa Bornholm 100rd, som formodentlig kunde blive nock til Skoelernes indrettelse og opbyggelse paa heele Landet: J hvorvel denne Sag kand være os uvedkommende i henseende til Indretningen; Saa dog udbede vi os Eders Mai^{tes} allernaadigste Resolution om disse foreslagne Poster icke maatte Communiceres det Danske Cancellie til nærmere allernaadigste Resolution derover, saavelsom for de Afgifter og Mulcter, som Eders Mai^{tes} allernaadigst maatte behage til disse foreslagne Skoeler at henlegge.

6) Hvad Amtsforvalter Schröder angaar, da tilstaar Commissionen at hands Vilkaar ved Embedet ere ickun meget Ringe, imod det Arbeide, som hannem paaligger; thi foruden Hands Embede, som Amtskriver med at oppebærge alle de Kongl. Intra der af heele Landet, i Kornvahre, Smør og Penge og deraf at svare Regnskab, er Hand tillige Foged over Eders Mai^{ts} Gods og skal ved Reiser og for tæring, paa sin egen Bekostning, uden nogen tillæg derfor udføre alle de Sager, som imellem Eders Kongl. Mai^{ts} Bønder kand forefalde, være sig Delin qventer, eller Bøndernes Eiendom angaaende, da hannem icke foruden sin Gage, er saameget, som en udiriider gotgiort, hvilket dog er brugelig ved Amtstuerne udi Danmark, des aarsage Commissionen allerunderdanigst formeener, at Hannem allernaadigst maatte tillægges saavel paa een ud-Riider, som de 100rd Hands Formand i Embedet tilforn har været allernaadigst tillagt, til een liden Soulagement i Hands Arbeide, imod at Hand, som vel eragtes fornøden, skulde have indseende tilligemed Amtmanden |: og Sandemændene under Dem begge :| med Udmarcks Jordene; Og som Foged- og Skriver-Penge gandske er og bør være Amtsforvalteren forbuden af de Fæ stende at tage, eller oppebære;

Saa formeener Commissarierne, at det ville være tienligt, at Eders Kongl. Mai^t allernaadigst tilloed Amtsforvalteren, der tillige ansees som Foged over Eders Mai^{ts} Jordegods der paa Landet, af de ind kommende Fæste penge, som aarlig ved Døds fald, efter Amtmanden og Amts forvalterens accord svares og beregnes Eders Kongl. Mai^t, at maatte nyde dend 10de Penge, ligesom Regimentskrivere og andre, der

i Danmarck forestaae Eders Mai^{ts} Jordegods, disse 10de Penge efter deres Instructioner allernaadigst er tillagt:

Efter hvilke omstændigheder, det indstilles allerunderdanigst:

1. Om Eders Kongl. Mai^{ts} foruden de 225 Rdl., som Amtsforvalter Schrøder nu til Løn og Skriv Materialier nyder, allernaadigst behager at tillegge hannem de 100 Rdl., som Hands Formand haft haver, hvorimod hannem kunde paalegges tilligemed Amtmanden |; og Sandemændene under Dem begge: | at have indseende med udmarks-Jorderne, og at forhindre vedkommende dessen indtagelse at komme viidere, end hidindtil skeed er.

2. Om Hand ligesom Eders Mai^{ts} Regimentskrivere og Forvaltere maa nyde den Tiende Penge af de indkommende Fæster, hvor under Kiendelse-Pengene, som Self-Eyere eller Frie vaarnede betaler, dog ey skulle forestaaes, men alleene de Fæste penge, som af Eders Mai^{ts} eget Gods og udmarks Jorderne maatte indkomme, hvorimod hand ingen slags Foged eller Skriver-Penge af Bønderne, enten for sig eller Folck maatte understaae sig at kræve eller oppebære; men hvad sig for det

Hvad det Tillæg
for Amtsforvalteren
Schrøder angaar,
om og om en Ud-
viidere, saa aprobe-
is alt hvad i denne
Post er anført.

3^{die} Den Foreslagne ud-Riider an-
gaar, da er Commissionen med os af
de allerunderdanigste tanker, at, om
Eders Kongl. Mai^{ts} allernaadigst be-
hager at accordere hannem tillæg af de
anførte 100rd og 10^{le} penge af Fæ-
sterne, kunde han dermed vel lade sig
nøye og komme i stand sit Embede
forsvarligen at bestride.

7. Angaaende Skifterne paa Landet, der, om meldes udj Commissariernes allerunderdanigste Relation, at alle forefaldende Skifter, enten efter Self-Eyere, Frie-Vaarnede, Fæste Gaard-Mænd, eller Udbyggere, forvaltes i Almindelighed af Amtmanden alleene tilligemed den anordnede Skifte-Skriver, hvorfra Amtsforvalteren aldeles er udelucket, da det dog siufnes at Amtsforvalteren med Billighed kunde tilkomme Skifter efter Eders Kongl. Mai^{ts} Fæste Bønder og udbyggere at forrette, som Eders Kongl. Mai^{ts} Foged, og at hannem een liden fordeel var at unde hvor noget var at arve, men hand maatte være forbunden saadanne Skifters udfald strax for Amtmanden at anmelde, paa det de begge kunde Vigilere for de u-myndiges Sickerhed, hvor nogen Arv var falden, som De, der skulle staae de u-myndige til ansvar, hvilket nu ved forandring med Amtmands Chargen allerunderdanigst foreslaaes, ligesom og at Skifteskriver Embedet derpaa Landet ved forefaldende Vacance vel var at Supprimere, om det saa allernaadigst maatte behage Eders Kongl. Mai^{ts}, siden det icke eragtes til nogen nytte, at saadan Charge vedbliver, men derimod kunde være til større nytte om de 4re Herrets-Fogder paa Landet, der ellers ickun ringe, som lustitz Betientere, ere aflagt, hvorom i foregaaende 3 Post 1 punct er handled, at de her efter eenhver i sit District blef adjungeret Skifte Forvalteren ved Skifterne paa Landet. Thi indstilles allerunderdanigst:

1. Om Skifter efter Eders Mai^{ts} Fæste Bønder og Udbyggere herefter maa tillægges Amtsforvalteren paa dend foreslagne maade, ligesom andre Fog-

Hvad Skifte forvalter Embedet angaar, da finder Vi, at den vel kan afgaa, naar den nu levende dør, eller ved anden Lejlighed afgaar, Amtmanden som nu af Os er bestilt, maa beholde de Skifter, som hans Formand haft haver, men naar hand afgaar, da kand det vel tillægges Amtsforvalteren paa den foed, som det her i Landet forholdes. Med Herri's Fogderne forholdes det, naar Skifte forvalteren afgaar, efter Cammerets og Commissionens forrestilling. Hirschholm d. 8de Iuly 1739.

der i Danmarck, der efter Loven deslige Skifter forvalte, i stæden for de hid indtil ved Amtmanden alleene og Skifteskriveren er bleven forrettet. Men hvad Self-Eierne og frie Vaarnederne angaar de da at forvaltes af Amtmanden her efter som tilforn.

2. Om de 4te Herrets-Fogder til en liden forbedring ved Deres Dommer Embeder, ved Skifterne paa Landet een hver i sit District maatte adjungeres Skifteforvalterne, som Skifteskrivere, naar dend nu værende Skifte Skriver Hans Wilhelm Thiesen ved Døden afgaar, eller tienesten i andre maader ledig vorder.

Sluttelig maa vi herved allerunderdanigst anføre, at foruden foregaaende Poster, have vi endog med Commissarierne i anledning af Deres allerunderdanigste Relation, Conferered om Bornholms Lands Skove at spare med dessen viidere Forplandtning, hvorom vi icke kand gjøre nogen allerunderdanigste Forestilling, førend vi først have erholdet Geheime-Raad og Ober-Jægermæster Grams Betenkning om det som Commissionen des angaaende haver proponered. Men hvad viidere, som er falden at erindre, saasom :

1. Om accurate Skatte ligninger saa vel af Hartkorned, som Huusmænds Hielpe-Skatt, og

2. Om adskillige til Commissionen indkomne Klager over een eller anden tvistigheder imellem Indbyggerne at lade samme afhandle ved Amtmanden.

Derom bliver herfra Cammeret føyed fornødene Anstalter. Vi submittere Alt foregaaende til Eders Mai^{ts} egen allernaadigste Villie og gotfindende, og til vor Død forblive

Rente-Cammeret
den 30te Iuny A^o 1739.

Eders Kongl. May^{ts} aller-
underdanigste og troe pligt-
skyldigste tienere

I. Benzon. P. I. Bornemann.

*M. Basballe. P. L. Smit. P. M. Lund. I. H. Bärens.
C. Leth, I. P. Dreyer. O. G. Pauli.*

P. Mule.

Vj approbere Allernaadigst Cammerets og Commissionens allerunderdanigste Betænkning saaledes: 1mo At hvad Kiendelse-pengene angaaer, da ville Vj allernaadigst eftergive dem som endnu ere u-betalte, og findes over 20 Aar gammel ind til 1738 Aars udgang, men for fremtiden ville Vj at de med Fem Rixd^r ved Forandring af Beboere rigtig skal erlægges af alle Self Eyer-Gaarde, hvortil Vj have Herligheden, enten de ere pantsatte, bortsolte uden at Eyerne ere komne til Beboelse, eller U-myndige tilhørende, saa snart deres Rett dertil enten er u-disputeret, eller og at de dem paa Skifte er bleven udlagt, hvilket de som Skiftet forretter, Amtsforvalteren haver at tilkiendegive, og de U-myndiges Formyndere strax der for at gjøre rigtighed, saa fremt de ikke, hvis de herud jnden findes enten forsømmelige eller modtvillige, vil betale saa meget som Kiendelse-pengene

beløber sig udj Mulct. Saa ville Vj og allernaadigst, at Rettens Betientere skal indberette, naar nogle Skiøder eller Pante-Breve efter Loven Tings lyses, til Vores Amtmand som deraf giver Amts forvalteren dend behøvende underretning til Vores interesses iagttagelse;

2de Hvad Udmarks Jorderne angaaer, da ville Vj af særdelis Kongl. Naade eftergive dend Straff, som de, der siden 1729 af Udmarken haver indtaget, efter Forordningen have fortient, imod en Mulct af 8 Sk. til 1 à 2 Mk. i proportion af 2 Mk. af 1 t^{de} indtag lord, saa og at det indtagne skal ansættes i Fæste og afgift paa samme maade som de til 1729 indtagne Jorder. Dend opsatte og forandrede Forordning approbere Vj allernaadigst og følger den herved underskreven tilbage; Med Fæsterne ville Vi saaledis at skal forholdes, at naar noget af dend nu indtagne Jord bliver Fæste leedig, det da imod Fæste og dend Aarlige fastsatte Afgift at maae bortfæstes til dend Gaard som ved indtagelse er meest fornermet, hvis hand dend ej forlanger, da maae dend overlades til dend Bonde hvis Eyendom støder nærmest derpaa, men hvis hand dend ej heller vil have da at maae forundes dend Bonde som derfor udbyder det høieste Fæste; og i fald ingen Bonde dend forlanger, da at overlades dend Udbyggere som vil give det høyeste Fæste; Og naar saadan Udmarks lord en gang er fæstet til een Gaard, ville Vj ikke, at dend naar dend bliver fæste-leedig, maae bortfæstes til nogen anden med mindre hand som faaer Gaarden ej vil have dend, da Vj allernaadigst ville at dermed skal forholdes som oven er meldet. For fremdelis at fore komme at ej meere af Udmarkerne

til Landets store skade skal indtages, hvortil dend store mængde af fattige unge Mennisker til deels, efter Commissionens formeening skal være aarsag, saa ville Vj allernaadigst tillade, at aarlig 50 til 100de Mennisker af begge Kiøn maa efter Tiidernes og og Omstændighedernes Beskaffenhed reyse fra Landet, Mandfolkene fra 10 til 18 Aar og Qvindfolkene, naar de have opnaaet deres 16 Aar, dog at de forblive i Vores Riiger og Lande, baade for at tienne og Lære Retskaffene Hand Verker, saa og at de dertil tienlige, uden nogen slags tvang og saa længe de godvilligen ville, med nogle Aars Capitulation, under Vores Cavallerie og Infanterie-Regimenter eller Søe-Etaten tage tienniste; dog saa at en hver faaer Lov at reyse hiem naar enten deres antagné tienniste ophører eller de kand fremviise Lov gyldige beviiser, at dennem besiddelsen af nogen Gaard, Huus eller Stell Arfveligen kand være tilfalden, og at de des-aarsag have fornøden at reyse hiem, uden at vedkommende Officerer maae understaae sig noget for deres afskeed i nogen maade at fordre; og ville Vj allernaadigst, at de som i Kriigstiennisten have opført sig skikkelig og Lærvillig, ved deres hiemkomst frem for andre skal emploieres til de første leedige Corporals eller underofficer-Platzer; at de som have lærdt noget hand verk og medbringer gode attester om deres duelighed, maae naar de vil sætte sig need i en Kiøbstæd der paa Landet, nyde 3 Aars Frihed for alle Byens Bestillinger og Besværinger; og at de som have lært at regne og skrive, og medbringer gode Beviiser om deres skikkelige forhold, skal befordres til Sandemænd og Skrivere.

3. De til de Civile-Betientere udlagde 31 [!]

Gaarder betreffende, da ville Vj allernaadigst, at dend Afgift som Beboerne til Herritz-Fogeder, Skrivere og Sandemænd hidtil have erlagt, paa Amtstuen heretter skal svares og Os bereignes, men derimod bevilge Vj allernaadigst, at vedkommende Rettens Be-tientere og Sandemænd af Vores Cassa i stæden for hver udlagde Gaards afgift, maae udbetales 18 Rdl., hvilken forandring fra 1ste January indeværende Aar skal tage sin Begyndelse; Og som Herritz-Fogderne i Synder, Øster og Nørre Herreder efter Commis-sionens beretning kuns maadelig ere aflagde saa ville Vj af særdelis Naade tillægge en hver af den-nem 12 Rdl. foruden de 18 Rdl. for Gaardens Af-gift, saa at de Aarligen i Vores Civile-Reglemente for 30 Rdl. maae anføres. Da der og paa Landet ingen Skarp-Retter er saa er Vores allernaadigste Villie, at een strax skal antages, som Aarligen maae nyde de 33 $\frac{1}{3}$ Rdl. som for een Skarp-Retter i Regle-mentet staaer anført, foruden 4 Sk. af hver Gaard og Boelig, ligesom det forhen haver været bruge-ligt; Og skal desuden een Natmand eller Skorsteens-Fæger anskaffes, som Vj allernaadigst bevilge at maae tillægges et huus med nogen Jord frie for Afgift til afgang i Iordebogen;

4. Bogklaringen anlangende da approbere Vj aller naadigst Cammerets for dette Aar føyede an-stalt, og bevilge allernaadigst, at dend herefter Aar-ligen maae skee udj Rønne, hvor Bønderne først in Ianuario Sogneviis kand indkaldes at møde med deres Bøger paa Amtstuen, at de der i Amtmandens overværelse kand eftersees og aldting som sædvan-ligt afgjøres;

5. Hvad Skoelernes Indretning angaaer, da ville

Vj allernaadigst, at hvad derom er proponeret til General-Kirke Inspections Collegium skal remitteres for der nøyere at overveyes og Os derfra til nærmere allernaadigst resolution forestilles. Imidlertid kand Cammeret føye dend anstalt, at alle Straf bøder som siden Commissionens Begyndelse der paa Landet ere indkomne og herefter indkommer, inddrives og anvendes til Skoelernes indrettelse, hvorom Cammeret kand give General Kirke Inspections-Collegio efterretning.

6. Amtsforvalter Schrøder have Vj efter de anførte omstændigheder, foruden de 225 Rdl., hvorefter hand i Reglementet staaer anført, allernaadigst tillagt de 100de Rdl. som hands Formand haft haver, saa at hand aarlig i alt skal nyde 325 Rdl., og have Vj desuden bevilget, at hand maae oppebære dend Tiende-penge af de indkommende Fæster af Vores Eget Gods og Udmarks-Iorderne; hvorimod hand skal entholde sig fra at fordre eller tage imod nogen slags Foged eller Skriver Penge enten for sig eller Folk;

7. Skifte-Skriver Embedet angaaende, da finder Vj, at det vel kand ophøre, naar dend nu værende Skifte skriver ved Døden eller paa anden maade afgaaer. Da Vj allernaadigst vil, at en hver Herretz-Foged i sit Herret skal som Skifte skriver adjungeres Skifte-Forvalteren. Og naar Amtmanden som nu af Os allernaadigst er beskikket, afgaaer, da vil Vj allernaadigst, at Amtsforvalteren skal forrette Skifterne efter Vores Fæste-Bønder og Udbyggerne, dog at hand strax indberetter udfaldet til Amtmanden, at de begge kand have Omsorg for de u-myndiges sikkerhed hvor nogen Arf er falden, som de skal

staa de u-myndige til Ansvar for, paa dend foed
som det her i Landet forholdes; Og skal Amtmanden
da kuns være Skifte-Forvalter efter Proprietairerne
og Self Eyerne; Hirschholms Slott d. 28de Iuly
A^o 1739.

Christian R.

I. Benzon.

P. I. Bornemann.

P. Mule.

At dette er en rigtig Udskrift af Rentekammerets
Relations- og Resolutionsprotokol for 1739, attesteres
herved.

Kringelbach.

Rigsarkivet, 2. Afdeling.

H. C. Roede.

Fra Rønne Apotheks første Dage.

AF
C. F. A. Schøller.

Før 1760 existerede der intet Apothek paa Bornholm. Under almindelige Forhold hjalp man sig i Sygdomstilfælde med de Medicamenter, som Øens Chirurg og Feltskjær havde i sit Haandapothek; under Epidemier og Krigsforhold, hvor Tilførselen kunde være vanskelig, oversendtes fra Kjøbenhavn større Kasser med Medicin beregnet for ekstraordinære Forhold; dette skete vel nærmest til Militairets Brug, men kom dog ogsaa den civile Befolkning tilgode.

1759 udnævntes imidlertid Oberst Bülow¹⁾ til Kommandant paa Bornholm, en Mand, der i flere Henseender synes at have haft et aabent Øje for forskellige Mangler i Administrationen af den saa langt fra det øvrige Land beliggende Ø, hvor Kommunikationen særlig under Krigsforhold og ved Vintertid var vanskelig, deriblandt da ogsaa for Mangelen af et velforsynet Apothek. Under et Cantonnementsophold i Flensborg samme Aar henvendte han sig derfor til Apotheker von Westen sammesteds med Fore-

¹⁾ Carl Ulrik Bülow, f. 16/6 1710, † i Nestved 18/12 1773 som Generalmajor, Kommandant paa Bornholm 1759—72.

spørgsel, om han ikke skulde kjende en Mand, der vilde paatage sig at oprette et Apothek paa Bornholm; v. Westen henlede da Opmærksomheden paa en ung Mand, der før havde været paa hans Apothek og nu opholdt sig i Slesvig hos Apotheker Bilhard, og bragte Bülow i Forbindelse med ham. Hans Navn var Johan Friederich Dircks; han var født i Hamborg 1727¹⁾ og kom 14 Aar gammel i Lære hos Apotheker Klein i Helsingør, hvor han var 8 Aar, det sidste Aar som Svend. 1749 forlod han Helsingør, var $\frac{1}{2}$ Aar paa et Apothek i Oldenburg, 1 Aar i Røbel i Mecklenburg, hvorpaa han kom til v. Westen i Flensborg, hvor han blev 3 Aar, altsaa til c. 1754. Herfra drog han til Rostock, hvor han var 3 Aar hos Hr. Bracht paa Raadhusapotheket, indtil han 1757 kom til Slesvig i Tjeneste hos Doctor og Apotheker Bilhard, hvor han altsaa var 1759.

Dircks besluttede sig til at gjøre Forsøget og begav sig i den Anledning til Kjøbenhavn, hvor han underkastede sig en Examen ved det medicinske Fakultet, der 16. Oct. udstedte Testimonium til ham, der lød paa, at han var dygtig i Pharmacien, og tillige gav ham Ret til at practisere som Læge. Fra Kjøbenhavn tog han nu til Bornholm, hvor han bosatte sig og indrettede et Apothek i Rønne; for at sikre sin Stilling ønskede han imidlertid at opnaa Eneret som Apotheker paa Bornholm og søgte derfor 8. Septbr. 1760 om denne Begunstigelse. Hans Ansøgning var bilagt med Anbefalinger²⁾ fra Amtmanden, Landprovsten og Kommandanten, hvori de varmt og

¹⁾ Efter Testemoniet.

²⁾ Indlæg til sjæll. aabne Breve 1760, Nr. 510.

indtrængende støtte hans Andragende; Bülow skriver saaledes:

„Paa Forlangende af Apotheker Dircks haver jeg herved villet bevidne, At fra den første Tid af, da hans kgl. Mayest. beskikkede mig som Commandant over Bornholm, har det været min Hensigt at see derhen, om muligt var, at persuadere en brav Mand til at overrejse for at indrette et fuldstændigt Apothek i Rønne til Landets almindelige Nytte, allerhelst da jeg vidste, at der hidtil ikke havde været noget Apothek, hvoraaf saa mange tusinde Mennesker af alle Stænder kunde betienes med Medicamenter. Til den Ende bad jeg Hr. Apotheker von Westen i Flensborg :| hvor jeg den Tid laa i Cantonnement |: at han vilde bevise mig det Venskab og give Anledning til saadan habil Mand, der vilde paatage sig at indrette et Apothek paa Bornholm, hvorpaa Hr. v. Westen strax corrisponderede med ovenbevævnte Hr. Dircks, som den Tiid var Provisor i Schlesvig udi Hr. Doctor Bilhards Apothek, der da og resolve uden Forhaling til at forlade sin Station og i sidst afvigte Efterhøst kom herover i det allerunderdanigste Haab at blive forundet kgl. Privilegium, mens han dog hidintid ikke kundet være saa lykkelig samme at obtinere, endskjønt han, som nu for Haanden værende er den eneste paa hele Landet, som har Medicamenter udi et vel indrettet Apothek, hvoraaf og den herværende Regiments Feltskjær tager de behøvende Medicamenter, hvorved Folk næst Guds Hjælp skulde hjælpes til deres Helbred. Det kunde og i paakommende Ufredstider :| dem Gud i Naade afvende |: være hans kgl. Mayes.ts Casse til største Nytte, naar her var et Apothek, efterdj i sidste

Krigstider en stor Medicaments-Kiste, som ventelig har kostet en stor Summa, fra Kjøbenhavn blev oversendt, mens samme er siden den Tiid ikke kommen til synderlig Nytte og siden aldeles forsvunden, derimod naar her forefandtes Apotheker Varer, da kunde samme faaes efterhaanden og det til langt mere menage for den kgl. Cassa.

Eftersom nu Hr. Dircks ved min Anmodning :| som er skeet af et patriotisk Hjertelav |: har resolveret sig til at indrette et Apothek i Rønne og til den Ende ladet sig examinere i Kjøbenhavn og erholdt rosværdige Attester formedelst hans habilité ikke allene som Apotheker mens og som practicus i Medicinen, han og haver havt den Lykke at betiene adskillige farlige Syge, som ved Guds Hjælp og hans Erfarenhed ere blevne restituerede, hvorved han haver sat sig udi megen god reputation, saa ønskede jeg paa hele militair Standens Vegne her paa Landet, at hans kgl. Mayst. vilde benaade bemelte Dircks med Apotheker Privilegium.“

Dircks fik da ogsaa sit Ønske opfyldt, og Privilegiet meddeltes ham 24 Octbr. 1760. Men trods dette og trods sine Indtægter som Læge kneb det for ham at slaa sig igjennem; dels var den jævne Befolkning paa Bornholm ikke tilbøjelig til at søge Lægehjælp og dels voxede hans Familie stærkt. Flere Gange søgte han at opnaa mindre Embeder ved Siden af sin Virksomhed, men det lykkedes ikke; først 1780 aabnede der sig en Udsigt for ham, idet Skarpretteren paa Bornholm Christian Møller døde. Til Skarpretterens Embede var nemlig henlagt en vis aarlig Indtægt. Dircks indgav nu følgende Ansøgning til Amtmand Fieldsted¹⁾:

¹⁾ Indlæg til sjæll. Missiver 1780, Nr. 550.

Velbaarne Hr. Amtmand, høitærede Herre!

Maatte Jeg tage mig den Frihed at gjøre Deres Velb. underdanigst Forestilling, som er til Landets almindelige Beste.

Det er bekiendt, at føren Jeg etablerede mig her paa Landet har aldrig tilforn hverken Doctor Medic. practicus eller Apotheker vilde sette sig ned her; jeg har da brydet Isen og indrettet een officin paa min egen Bekostning og sadt mine Midler og Velfærd paa samme, haver møisommeligen slæbet igjennem nu over 20 Aar og practiseret Medicinam i alt den Tiid. Jeg er bleven brugt paa Øvrighedens Befaling i vigtige Forretninger, saa som epidemiske Sygdomme, ved Obductionsforretninger; jeg har efter min liden Indsigt og Theori maatte gjøre Jordepødsler bequeme, at der ikke skulde skee for mange ulykkelige Tilfælde, som fra min Tiid og især de første Aar jeg kom her paa Landet forefaldt.

Hvorvidt jeg har været lykkelig i min praxis og det før anførte, vil jeg overlade heele Landets Om-dømme, visse Attester jeg om alt dette kunde gierne frembringe, da man ved min etablissement saa forud de Vanskeligheder jeg havde at bestride: at finde mit Levebrød iblandt en Mængde Indvaanere, der aldrig vaar vant til at bruge noget for deres Helbred, og jeg af de faae kongl. Betienter og Præster skulde søge min største Udkommen, saa giorte man mig det Haab, at jeg ved een eller anden Leilighed paa allerunderdanigst Forestilling kunde blive understøttet i at nyde ved Apotheket en liden By Betiening, som i smaa Kiøbstæder overalt i Kongerigerne Apothekerne i samme ofte allernaadigst er bleven forundte for at kunne holde deres Officiner desbedre vedlige, mens efter adskillige allerunderdanigst Andragende har samme ey vildet lade sig gjøre. De Herrer Amtmanner Confer. Raad Urne og Hr. Andressen gave mig selv Anledning til at indkomme med underdanigst Forestilling til dem, da for nogle Aar siden igjennem det kgl. Cancellie skeete Fore-

spørgsel om flere chirurgi her paa Landet behøvedes, og Svaret overalt paa Landet var Nei, at jeg :| eftersom at Landets Indbyggere intet videre ønskede end mit Apotheks Conservation, ia nogle endog skal have givet tilkiende at vilde contribuere aarlig lidet til Understøttelse |: ved deres recommendation og allerunderdanigste Forestilling vilde søge i Stedet for en kgl. beskikket Chirurgus at udvirke den liden Løn, som samme skulde have formodentlig af Landet, maatte blive mig som een Physico Løn allernaadigst tillagt til Understøttelse, at Apotheket kunde vedligeholdes og dens conservation i Fremtiden, at ogsaa efter mig en duelig Mann, der i prax. medic. var øvet, maatte animeres til at etabilere sig efter min Død, og da jeg har Sønner, der studerer, kunde een af samme gjøre sig i denne fag duelig. Saa længe jeg har kundet soutenere mig uden Besvær, har jeg nægtet mig for et Andragende, som enten den kgl. Casse eller mine Medborgere var til Last, mens nu, da min familie saa stærk er tiltaget og til 8 Børn, som tilvoxer, seer jeg forud min Ruin og mit Officins Skiæbne, da vel ingen vover sig i saadan Labyrinth uden at være forvissed om sit Levebrød.

Deres Velb., som fuldkommen indseer Nyttens af et Apothek og een duelig practicus, vilde nu gunstigst til Landets Beste befordre :| ved denne vacance, at Skarpretter er afgaaet og een saadan Mann, der oppebærer aarl. maaskee i alt 100 til 120 Rdl., ikke er nødvendig |: paa det beste recommandere mit forrige Andragende, at denne Afgift, som Landet yder, maatte allernaadigst mig og Efterkommere tillægges mod at jeg saavel som mine Efterkommere i fornøden Fald, naar een Skarpretter behøvedes, vare forpligtede til at forskrive een Skarpretter fra Seeland paa egen Bekostning og frie Reise. Denne liden Løn kunde under Navn af physici Løn gjøre ikke allene dend Nytte, at et Apothek her paa Landet blev conserveret, men endog saa forbinde een Med. pract. til :| som Apothekeren her paa Landet

altiid maatte være : at han i fornøden Fald ved grasserende Sygdomme kunde gaa Almuen efter Øvrighedens Befaling tilhaande med videre, da saadanne casus ofte have givet Fortrædeligheder i Henseende til Ægtens Betaling med videre.

Jeg henstiller denne Sag og denne min høist nødsagende underdanigste Andragende til Deres Velb. skønsomme Omdømme og til beste recommendation, da dend ikke allene er til min og Efterkommeres Beste men endog til Landets almindelige Nytte og Velfærd. Jeg er med alt soumission, Velbaarne Herr Amtmann

Deres underdanige Tiener

Rønne d. 10 Marts 1780.

C. F. Dircks.

Denne Ansøgning lod Amtmanden gaa videre til Sjællands Stiftamt, ledsaget af en Skrivelse af 30 Marts, hvori han varmt anbefaler Andrageren til Bøn-hørelse. Heri anfører han, at Embedet som Skarpretter først er oprettet c. 1741 efter Betænkning af en i 1739 nedsat Kommission, samt at Tilfælde, hvori der er Brug for Skarpretter, ere meget sjældne, særlig da Galgestraffen, hvortil hans Nærværelse er uomgængelig nødvendig, er bleven indskrænket; derimod var Medicinalanstalterne paa Bornholm i meget maadelig Forfatning og vilde blive det endnu mere, saafremt Apotheket ikke kunde vedblive at bestaa. Sidste Efteraar var der en Epidemi af stærk Blodgang paa Øen, ofte grasserede Kopper, ondartet Feber og Frisler, ligesom Søfolk, befængte med smitsom Syge, af og til strandede paa Øen. I alle disse Tilfælde var ei allene tilstrækkeligt Forraad paa Medicamenter, men ogsaa kyndig Behandling nødvendig. Hvad Ansøgerens Person angik, da var han ikke allene en dygtig Apotheker, hvis Apothek

altid var velforsynet med Medicamenter, men tillige en flink Læge, der altid var til Øvrighedens Tjeneste, naar Behov gjordes.

Fra Stiftamtmanden sendtes Sagen til det danske Cancelli; her var der i Begyndelsen ingen Enighed, saaledes afgav en af de Deputerede ikke uvittigt sit Votum saaledes: „Dette falder mig noget besynderligt, med mindre man vilde sige, at Apothekere ved deres *qui pro quo* ofte ere Skarprettere. Imidlertid er det af stor Betydning, at en Skarpretter forretter sine Ting, som han bør, og jeg veed ei, om man kand være vis derpaa, naar man tillader en Apotheker at gjøre det ved en Leiesvend“. En anden erklærer, at han intet har imod selve Sagen men: „Dette allene staar mig for Hovedet, hvor vil Dircks faa Skarpretter fra, naar Execution skal skee“?

Resultatet blev imidlertid, at man, efter at det medicinske Fakultet og Generalitets- og Kommisariats Kollegiets Mening var hørt, der intet fandt at indvende, sendte Sagen til Kongen, der 27 Septbr. bevilligede Ansøgningen.

Dircks har sikkert nok gjort Regning paa, at den af ham paatagne Forpligtelse til at lade Skarprettertjenesten udføre ikke vilde medføre synderlig Udgift, og at større Executioner ikke vilde forefalde, ellers vilde den aarlige Indtægt, han oppebar derfor, let forandres til for ham følelig Udgift; muligvis har han ogsaa tænkt, at han altid havde den Udvei at kunne frasige sig Bestillingen, naar et saadant Tilfælde indtraf.

I 20 Aar nød nu Dircks Skarpretterembedets Indtægter, men 1791 indtraf uheldigvis det uforudsete Tilfælde, idet en Delinkvent fra Aakirkeby, Carl

Frederik Barfod, ved Høiesteret blev dømt fra Livet for at have dræbt sin Hustru. Allerede inden Dommen faldt, havde Amtmanden, Heiberg, paamindet Dircks om at drage Omsorg for i Tide at skaffe en Skarpretter, for at Executionen ei skulde opsættes, men modtog 22 Juni 1791 følgende Skrivelse fra Dircks¹⁾):

„Af indlagte erfarer Deres Velbaarenhed, at jeg er nødsaget for at blive af med videre fortrædelige Besværinger at frasige mig de nu i nogle Aar allernaadigst tillagte Indkomster, som jeg nu fra Dags Dato ganske opgiver og anmoder, at Deres Velb. vilde videre indberette dette og søge at faa dette Embede som før med sin egen Mand besat, og tilige beder, at De til denne nu forestaaende Forretning vilde søge, at Ordre gives til den Mand, som faar Skarpretter Tjenesten, saa hastig som fornødent gjøres, naar Dommen er kommen, at reise herover, at ikke Delinkventens Execution skal blive opholdt.“

De i Skrivelsen omtalte Fortrædeligheder bestod i, at Dircks havde indgaaet en Overenskomst med Skarpretteren i Ystad om at forrette mulige Executioner paa Bornholm mod en aarlig Løn af 30 Rdr. og særlig Betaling for større Forretninger, men denne Overenskomst var paa Grund af Krigsuroligheder i Sverrig bleven opsagt af Skarpretteren. Efter Amtmandens Raad havde Dircks da søgt at faa Skarpretteren i Kjøbenhavn til at paatage sig den forventede Execution paa Barfod, men denne havde forlangt 200 Rdr. foruden fri Reise. Skjøndt Heiberg nu gjorde Dircks opmærksom paa det Uforsvarlige i, at

¹⁾ Indlæg til sjæll. Missiver 1791, Nr. 654.

han netop nu, da Barfods Henrettelse forestod, frasagde sig Embedet, samt paa at han kom til at staa til Ansvar for de dermed forbundne Omkostninger, fastholdt han dog sin Opsigelse.

Amtmanden sendte nu 24 Juni Opsigelsen til Cancelliet, der lod Byen Kjøbenhavns Skarpretter beordre til Bornholm og samtidig meddelte Amtmanden, at det paahvilede Dircks at udrede Omkostningerne, og at disse skulde inddrives ved Retten.

Cancelliet maatte nu, efter hvad der var passeret, gaa ud fra, at den Dircks 1780 tilstaaede Ret til at oppebære Skarpretterembedets Indtægter ved hans egen frivillige Opsigelse var falden bort. Det blev derfor i høi Grad forbauset, da Amtmand Heiberg i Anledning af en Skrivelse til ham, hvori hans Mening ønskedes, da Regimentsfeldskjær Hausmann i Rønne 1793 søgte om at maatte faa Skarpretterens Indtægter paa samme Betingelser som Dircks i sin Tid havde faaet dem, svarede, at vel havde Dircks 1791 frasagt sig Tjenesten af Frygt for, at det skulde paalægges ham at skaffe en Skarpretter til Barfods Henrettelse, men at han strax efter havde gjenkaldt sin Frasigelse og tilbudt at betale den oversendte Skarpretter; Dircks var heller ikke hverken ved kongelig Resolution eller paa anden Maade entlediget fra den ham ved Reskriptet 1780 tillagte Tjeneste. Af den Grund havde Heiberg ikke turdet ansee Tjenesten for vacant, hvorfor Dircks stadigt havde nydt Embedets Indtægter.

Hertil svarede Cancelliet 3 Marts 1793, at det havde været uvidende om denne Dircks' Tilbagekaldelse; men da han engang havde frasagt sig Tjenesten, og Cancelliet for hans Skyld havde havt

megen Uleilighed, saa burde Frasigelsen staa ved Magt og han ikke have nogen Ret til Embedets Indtægter. Tillige ønskedes Amtmandens Mening, om ikke Embedet kunde bortfalde, mod at en Skarpretter andetsteds fra i hvert enkelt Tilfælde betaltes af Øen Bornholm.

24 Mai s. A. indgav imidlertid Dircks følgende Ansøgning til Cancelliet:

„Kan et overilet Skridt forlades en gammel Mand paa 66 Aar, saa haaber jeg de høye Herrer haver Medlidenhed med mig. Jeg var afvigte Aar i en critisk Forfatning, da jeg overiilende frasagte mig den mig allernaadigst tillagte Skarpretter Skat; jeg havde gjort en Accord med Skarpretteren i Ystad at betale ham aarlig 30 Rdl., hvorfor han hersteds skulde forrette efter Begiering de Pligter her kunde forekomme; da jeg nu efter nogle Gange at have skrevet ham til ingen Svar bekom, og Executionen her skulde skee, kunde jeg ingen faa hertil, hvor megen Umag jeg end gjorde mig, Hr. Myhlhausen forlangte 200 Rdr. m. m. Jeg vidste nu altsaa ingen Udvei og gjorde dette uforsigtige Skridt, ligesom jeg og i denne Beængstelse laante 200 Rdl., da jeg ikke var forvisset om den Naade, at samme Penge efter de høye Herrers Ordre skulde udlegges fra den kongelige Amtstue; kort efter at Executionen var forrettet, meldte Skarpretteren sig fra Ystad og forlangte efter Accord sine 30 Rdl., som jeg ogsaa betalte. Jeg havde denne Gang allerede tilbagekaldt mine Frasigelser i det Haab, at mig fremdeles disse Indkomster allernaadigst maatte blive mig forundt, og derfor ei heller opsagt Contracten med Skarpretteren.

Høye og naadigste Herre! Jeg er den første Apotheker her paa Landet og har sat min Velfærd til ved dette Anlæg. Afsatsen er lille, men ved at øve Praxis i Medicinen har jeg opdraget i 23 Aar sorgfuld og kummerlig 10 Børn og ey forlangt

Understøttelse, omendskiønt jeg i de Aar har været Landet til Tieneste efter Øvrighedens Forlangende i mange Epidemier og vigtigste Sygdoms Tilfælde uden Betaling. Ingen liden Bye-Betiening til Apothekets Vedligeholdelse kunde jeg opnaa, som andre Apothekere i smaa Kiøbstæder efter allerunderdanigst Ansøgning bleve forundt; da min talrige Familie for 10 à 11 Aar siden voxte til og Dyrtid indtraf, raadet den daværende Øvrighed mig til at gjøre Ansøgning for at nyde de ved Skarpretterens Død vacant værende Indkomster. Efter Ansøgning bleve de mig allernaadigst forundte imod at skulle lade besørge Skarpretterens Pligter paa min Bekostning; jeg har opfyldt dem, indtil sidste Execution forefaldt.

Høye og naadigste Herre! Jeg tilstaar at have handlet overilende med at frasige mig disse Indkomster; kan Naade gaa for Ret, saa bønfalder jeg allerunderdanigst, at disse Indkomster fremdeles maatte blive mig forundt; ikke allene jeg men en talrig Familie bliver conserveret, men endog Apothekets Vedligeholdelse og bestandig Vedvarenhed til hele Landets Nytte og Velfærd ville beroe derpaa, hvorefter ikke allene jeg med min talrige familie, men endogsaa Landets Indbyggere ville erkiende den særdeles mig beviste kongelige Naade.

Allerunderdanigst

Caspar Fred. Dircks.“

Ansøgningen var ledsaget af Anbefalinger fra Bornholms Kommandant Wichfeld, Landprovst Trane, Landsdommer Rogert, Byfoged Biørn og Rektor Andresen, der alle fremhæve, at ligesaa nødvendigt et velindrettet Apothek er paa Bornholm, der ligger saa afsides, ligesaa ubetydelig er Afsætningen formedelst Almuens Mistillid til Medicinens Virkning, hvorfor det er deres Overbevisning, at Apothekeren ikke kan have sit Udkomme uden anden Hjælp; han roses samtidig som en dygtig Læge. I en af

Anbefalingerne kaldes Bornholmerne: „i Almindelighed Frietänkere — ja endog vantroe — i Medicinen“.

Cancelliet fandt sig imidlertid ikke foranlediget til at fravige sin engang yttrede Mening og indstillede 13 Juli, at Skarpretter-Tjenesten paa Bornholm ophævedes, imod at Øen i paakommende Tilfælde betalte en Skarpretter fra Kjøbenhavn.

Kongen derimod lod Naade gaa for Ret, idet han 26 Juli s. A. rescriberede, at Dircks i sin Levetid maatte beholde den ansøgte Indtægt, imod at han opfyldte de ham ved Resolution af 27 Sept. 1780 paalagte Pligter.

Dircks, der 26 Novbr. 1760 var bleven gift med Barbara Johanne Fuglsang, f. paa Christiansø 23 Septbr. 1744, Datter af Material- og Ammunitionsforvalter Anders F. og Anna Frederikke Hirschnach, døde 19 Novbr. 1802. Boet, hvis Behandling først sluttedes 1804, udviste et Overskud af 2541 Rdr., heri hans Eindomsgaard bestaaende af to Længder med Tegltag, ialt 31 Fag, taxeret til 900 Rdr. Af Skiftet ses, at der hverken var Provisor eller Svend paa Apotheket, samt at en Del af Gaarden var lejet ud til Rønne Klub, hvis Beværtning Apothekeren havde paataget sig. — Under Boets Behandling var Gaarden med Apothek af Skifteretten solgt til Apotheker Mangor.

Dircks havde som af ham i hans Ansøgning 1793 anført 10 Børn, nemlig:

1. Andreas Fuglsang, dbt. 30 April 1762, var 1804 Præst.
2. Caspar, dbt. 22 April 1763, † i Tiden mellem 1777—1802.

3. Hermann Christoffer, dbt. 15 Febr. 1765, † som Student 16 Juli 1815; gift med Emilie Most, † 3 Dcbr. 1815.
4. Anna Frederikke, dbt. 27 Marts 1767, opholdt sig 1804 ugift paa Sjælland.
5. Rasmus Hirschnach, dbt. 1769, † 1784—1802.
6. Anna Marie, dbt. 16 Decbr. 1771, opholdt sig 1804 som ugift i Kbhvn.
7. Barbara Johanne, dbt. 25 Febr. 1774, † 10 Dcbr. 1852, gift med Branddirecteur i Ringkøbing Peter Høeg Rich, † 9 Apr. 1831.
8. Cathrine, dbt. 20 Sønd. eft. Trin. 1776, var 1804 hjemme hos Moderen.
9. Lovise, dbt. 18 Jan. 1779, † 24 Juli 1849, gift c. 1808 med Toldcontrolleur i Nexø Lauritz Gram, † 30 Juli 1831.
10. Caspar Frederik, dbt. 29 Juni 1781, var 1802 fraværende som Styrmand.

Enken døde 18. Juni 1823 i Nexø i Datteren Lovises Hus; hun efterlod sig ikke mere, end hvad der medgik til Begravelsen.

Smaatræk af Bornholms Flora.

III. Lehnsklinten.

I Forfjor var vi i Sandflugtsskoven, og i Fjor besøgte vi Arnagebakken. I Aar har De nok Tid, min velvillige Læser, at følge med mig til den anden Side af „Landet“ — for Bornholmeren er „Landet“ jo Bornholm og „Øen“ er Kristiansø. Vi vil altsaa, med Deres Tilladelse selvfølgelig, cykle tværs over „Landet“ uden at lade os opholde af botaniske eller andre Mærkværdigheder og først standse oven Gudhjem. Der vil vi atter træffe en Plet, hvor Botanikeren øjeblikkelig ser, at her kan man „hvor som helst træffe hvad som helst“. Stedet, som vi sigter til, er, som De alt har set i Overskriften, Lehnsklinten, og hermed mener jeg hele den Skovstrækning, som De har paa venstre Haand, naar De cykler fra Nybro til Gudhjem. Har De Tid, men den faar De vist knap, saa benyt Lejligheden til paa Vejen at bese Østerlars Kirke, Bornholms mærkeligste Rundkirke, som De kommer lige forbi; men her maa jeg ganske renoncere paa at være Fører af samme gode Grund, som jeg i Fjor maatte give Afkald paa at fortælle om Arnagebakkens geologiske Mærkværdigheder. Vi begiver os altsaa ned i Skoven — eller op, om De

hellere vil — det er nu ganske, som man tager det. Vi faar derved Lejlighed til baade at betragte en bornholmsk Løvskov i Almindelighed og tillige til at se de særlige floristiske Ejendommeligheder, som netop denne Skov rummer.

Hvor stort Arealet, vi har at gennemsøge, er, kan jeg ikke saa nøje sige; men jeg vil anslaa det, Klipperne mod Syd medregnet, dels efter Ejernes Angivelse, dels efter eget Skøn, til ialt henved 60 Tdl. Skoven er paa sine Steder ganske smal, vistnok ikke over 100 Alen igennem, andre Steder bredere, formentlig mindst 400 Alen paa tværs. Længden kan jeg ikke angive nøjere end mellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{2}$ Mil fra Syd til Nord. Ja, jeg ved nok, jeg skulde angive alle Maal i Meter; men maaske det gaar Læseren som mig, at De ikke er hjemme i de nye Metoder. Engen nedenfor lader vi ude af Betragtning; thi om vi ogsaa tør haabe, at dens Ejere er forstandige Folk, som ikke „tager os ind“, naar de ser vort Fripas, den grønne, bulede Kasse, selv om de synes, vi træder Græsset en Smule ned, saa ser vi strax, at den er „kultiveret“, og saa er der intet at finde — det skulde da være ved et Ulykkestilfælde. Skoven derimod er en Plet, ligesom Arnagebakken, hvor Agerdyrkning og væsentlig ogsaa Kvægavl forbyder sig selv, og den er heller ikke, skønt den er Fredskov, underkastet rationel, forstmæssig Drift, hvilket floristisk set altid vilde være en Ulykke; men den fornyes ved Selvforyngelse, netop som en Skov skal. Naar den saaledes fremdeles faar Lov til at være i Fred, skyldes det den Omstændighed, at den voxer paa en stejl Klippeskrænt. Mange Steder falder Klippen lodret ned i en Højde af over 10 Alen, —

og selv hvor Affaldet ikke er saa brat, og hvor man derfor for at faa Gavn af Veddet har lavet Veje paa tværs gennem Skoven, f. Ex. ved den nedbrændte Lehnshjerregaard, har man maattet grave disse ud paa skraa for at formindske Stigningen, og dog er de kun lidet fremkommelige. Flere Steder, dels ved Foden af Klippen, dels hvor der dannes „Bækfald“ ned ad Skrænten, er der Væld, og dette er navnlig Tilfældet i en dyb Rende mod Nord i Skoven, „Klinterenden“, over hvis romantiske Skønhed Ejeren af Lehnsgaard har bygget en hængende Bro, som nerve-svage Mennesker vil have ondt ved at passere. Oven for denne finder man selve „Lehnsklint“, en bar Klippeknold midt i Skoven, hvorfra der er en stor-slaaet Udsigt over Gudhjem og Østersøen til Kristiansø.

Indtil Udskiftningen (omtrent 1840) har hele Skoven tilhørt Lehnsgaard, den bekendte, store Proprietærgaard, hvor Danmarks Agrarforenings Præsident, Jægermester M. Kirketerp, indtil sin Død residerede; men nu tilhører forskellige Parceller de tilgrænsende Lodsejere: Slettegaard, den udstykkede Lehnshjerregaard og Gadegaard, medens dog godt Halvdelen endnu hører under Lehnsgaard. Det kunde i denne Sammenhæng muligvis være af Interesse at notere, at det er nævnte M. Kirketerp, der, saavidt vides, har sluppet Egernet løs i Bornholms Skove, enten det nu var med Vilje eller af Vaade, saa det nævnte Dyr nu findes overalt, selv i Haverne. Tidligere fandtes det ikke paa Bornholm lige saa lidt som Muldvarpen endnu findes, eftersom ingen Jægermester har ført den ind; thi De maa ikke bilde Dem den Snak ind, at Muldvarpen ikke kunde trives her

paa Grund af den klippefulde Bund. Jo, vist kunde den saa, var den blot herovre. Men — tilbage til Skoven!

Maa jeg atter i Aar, inden vi begynder Vandringen, minde Dem om Klædedragten og Fodtøjet, navnlig det sidste; her er baade Klipper, De skal klatre paa, Sumpe og Vandhuller, De skal vade over, og Tjørnekrat, De skal bane Dem Vej igennem.

Som bekendt indtræffer Vaaren nogle Uger senere paa Bornholm end i det øvrige Danmark; til Gengæld er Efteraaret længere og skønnere her, end noget andet Sted i vort Fædreland. Man vil derfor herovre finde Skoven ganske bar indtil de sidste Dage i Maj Maaned, og hertil bidrager yderligere, at den bornholmske Løvskov bestaar af lutter sent udfoldede Træarter; og i den Henseende ligner Skoven paa Lehnsklinten de øvrige bornholmske Skove. Bortset fra en ubetydelig Plet af plantede Graner dannes Hovedmassen af Træbestanden af tre eller, om De vil, fire Arter, der alle udmærker sig ved at udfolde Blomsterne før Bladene, og som alle har Flyvefrugter, hvorved de kan formere sig over vide Strækninger: Den bornholmske Bøg, Avnbøg, (Hvidbøg, *Carpinus Betulus* modsat Rødbøg, *Fagus sylvatica*), Ask (*Fraxinus excelsior*) og Ælm (*Ulmus montana*). Det kan næppe undgaas, at De har lagt Mærke til baade Ælmens papirtynde, cirkelrunde Frugt — hjemme kaldte vi den „Penge“ — og Askens lange, smalle Vingefrugt, som hænger i store Klaser — hjemme kaldte vi den „Sild“ eller „Fisk“; paa Bornholm er jo Silden ikke en Fisk, men dette Navn beholdes ene Torsken. Maaske De ogsaa har bemærket Avnbøgens Nød, som sidder i et Hylster,

der er endnu mere fliget end Hasselens, men er ganske lille. Hertil kan endnu føjes som den fjerde Løn (*Acer platanoides*), som er særlig karakteristisk for Bornholms Nordøstlands Skove, medens den er sjælden som vildt voxende i det øvrige Danmark. De kender nok det smukke Træ, som ligner sin Slægtning Ahorntræet (*Acer Pseudoplatanus*), men let skælnes paa sin glatte, lyse Bark, sit fine, papirtynde Løv og sine gule, honningduftende Blomster. Jeg har i hvert Fald kendt det som Barn; thi jeg mindes grangiveligt, at jeg i sin Tid med Undren spekulerede paa, hvorfor den hellige Jomfru skulde krybe op i et Træ for at føde sit Barn, naar jeg sang: „En fattig Jomfru sad i Løn og fødte Himlens Kongesøn. Halleluja“. Ogsaa af den ligeledes sent udspringende Eg (mest *Quercus sessiliflora*) findes der endnu Levninger; men de fleste er fældede, og af unge Ege findes kun faa. Skulde saa tilfældigvis en Rødbøg, altsaa den ægte danske Bøg, have forvildet sig blandt disse sent udfoldede Træer, hvilket let kan ske, siden Bøgen blev indplantet paa Bornholm saavel som Egernet, og hvilket ogsaa er Tilfældet paa Lehnsklinten for et enkelt Exemplars Vedkommende, saa er en saadan „Oljenbøj“ i Maj Maaned et forunderlig skønt Skue med sine fuldt udfoldede, grønne Blade blandt alle de andre nøgne Træer.

Der findes desuden nogen Underskov af Røn (*Sorbus aucuparia*), Hassel (*Corylus Avellana*), Slaaentorn (*Prunus spinosa*), og Hvidtjørn. De to Arter af denne sidste, den tvekærkede og den enkærkede „Hauentorn“ (*Crataegus Oxyacantha* og *Cr. monogyna*), findes i Flæng i Bornholms Skove. Nogle Steder danner Avnbøgen næsten ufremkommelig Underskov.

Enkeltvis træffer vi Benved (*Euonymus europæus*) med de grønne, firkantede Grene ogrøde Frøkapsler og den Lille Gedeblad (*Lonicera Xylosteum*), der ikke som den egentlige Kaprifolium (*L. Periclymenum*), som vi gjorde Bekendtskab med i Sandflugtsskoven, slynger sig op ad Træerne, men voxer som Busk eller lille Træ og i Juni Maaned udfolder sine meget mindre og ikke stærkt lugtende, gulhvide, parvise Blomster, og endelig adskillige Buske af den højst ejendommelige Fjæld-Ribs (*Ribes alpinum*), som har meget mindre og finere takkede Blade end den almindelige Ribs (*Ribes rubrum*) og desuden udmærker sig ved sine oprette, gulgrønne Blomsterklaser. Bærrene ligner i Udseende Ribs baade paa Størrelse og Farve; men der er færre i Klasen, og de har en fad, sødagtig Smag; men De maa godt smage paa dem, om De har Lyst dertil, for de er ikke giftige. Denne sjældne Plante voxer her i Danmark næsten udelukkende paa Møens Klint, hvor den findes i Mængde; men man kan ogsaa træffe den flere Steder i Bornholms Klippeskove f. Ex. i Paradisdalen ved Hammershus og her. Endnu en træagtig Plante maa jeg nævne, inden jeg gaar over til „Blomsterne“ i Almindelighed og Foraarsblomsterne i Særdeleshed, nemlig Vedbenden (*Hedera Helix*), der her som i alle Bornholms Skove findes krybende paa Skovbunden, men kun sjældent naar at sætte Blomst og Frugt. Den kan nemlig kun blomstre, naar den kan naa op over Trætoppene. Den gulgrønne Blomsterskærm udfolder sig da i Oktober, og de sorte Bær, som De ikke maa spise som Ribsens, da de er giftige, modnes Aaret efter i Maj. Bladene paa Blomsterskuddene er ikke som de øvrige Blade

kantede, men smallere og helrandede, og vil man plante Stiklinger af disse, faar hele den nye Plante samme Slags Blade. Her kan De glæde Dem ved flere Steder at se Vedbenden i Blomst og Frugt paa Klippesiderne.

Vi har altsaa nu betragtet de vigtigste af Træerne og nogle under disse voxende Buske baade dem, der er almindelige i den bornholmske saakaldte „blandede“ Skov, og dem, som vi kun træffer i denne Skov i Særdeleshed og derved allerede forstaaet, at Lehnsklinten har sin Interesse. Hvis De nu vil følge med derhen en Foraarsdag, mens „Skovbunden“ staar i Flor, saa skal jeg prøve paa at vise Dem baade Underfloraen i en bornholmsk Løvskov, som er noget forskellig fra vort Fædrelands i det hele, og de enkelte Sjældenheder, hvoraf vi her ikke møder saa helt faa. Vi maa da gennemgaa Skoven to Gange, første Gang forinden og anden Gang samtidig med Løvspringet.

Vi glæder os da første Gang ved at gense den sædvanlige Skovbund, hvorover „Øjet studser og frydes ved hver en fornyet Vaar“, og Botanikeren maa have baade Tid og Øje til at studse og frydes ved atter at møde sine Venner paa ny, samtidig med at han søger efter det særlige, og derfor kan Turen hver Gang ikke beregnes til mindre end en hel Dag, om det kan slaa til. Vi glæder os altsaa ved at gense vore Venner Anemonerne, der som et hvidt Tæppe dækker den visne Skovbund. Vi træffer imidlertid her ikke alene den Hvide Anemone (*Anemone nemorosa*), men ogsaa den paa Bornholm ikke sjældne Blaa Anemone (*A. Hepatica*), som i tidlige Foraar allerede blomstrer ud i Marts og senere fremskyder

sine kløverlignende Blade (Blaakløver, Blaasimmer) og endelig den Gule Anemone (*A. ranunculoides*), som danner de iøjnefaldende, gule Pletter i det grønne; den sidste findes ellers mest paa Vest- og Nordlandet. Fremdeles Vaarblomsternes øvrige Hær: Den blaa og røde Lungeurt (*Pulmonaria officinalis*), den røde og hvide Store Lærkespore (*Corydalis cava*), som De maa grave op for at se den store, indvendig og forneden hule Rodknold, den gulgrønne Desmerurt (*Adoxa moschatellina*) med sit mærkelige, tærningformede Blomsterhoved, altid bestaaende af 5 enkelte Blomster og sine fine Blade, der ligner Anemonens, Bingelurten (*Mercurialis perennis*) med en Dusk af savtakke Blade i Spidsen af den ugrene Stængel, mellem hvilke de tyndtblomstrede Ax af smaa, grønne Blomster staar paa fine Stilke, Surkløver (Skovsyre, Gøgemad, *Oxalis Acetocella*), som fra Rodstokken opskyder sine langstilkede, kløverlignende, syrligt smagende Blade og smaa, violetaarede Blomster, Guldstjærnerne (*Gagea*) med deres gule, stjerneformede Blomst, hvoraf vi finder to Arter, én med et fladt Rodblad (*G. lutea*) og en med flere, traadformede Rodblade (*G. spathacea*); den sidste, som knap er saa hyppig og blomstrer noget senere, voxer paa fugtigere Steder, Smørblomsterne (*Picaria ranunculoides*), Skovfrytlen (*Luzula pilosa*), som flygtigt ligner et Græs med sine smalle, hvidhaarede Blade, men har smaa, brune Blomster paa eenblomstrede Stilke samlede i en Slags Skærm. Hvor der er Væld, f. Ex. ved Klintenderen, voxer den paa Bornholm ikke almindelige Milturt (*Chrysosplenium alternifolium*) med sine kredsrunde, langstilkede Rodblade og sin flade, gulgrønne Blomsterstand (Majguld). Af noget

mærkeligere Ting ses den for de bornholmske Løvskove ejendommelige, i det øvrige Danmark sjældne Skælrod (*Lathraea Squamaria*). Fra Roden, som svarer til Navnet, skyder den en kødrød Blomsterklase uden Blade lige op af Jorden; den ligner „Herrens Hænder“ (Gøgeurt, Orchidé), men har iøvrigt ikke det mindste med disse at gøre. Heller ikke den Fingerbladede Lærkespore (*Corydalis pumila*) er almindelig andre Steder i Danmark end paa Bornholm; den voxer gerne i Skove og Krat mellem Klipper og udmærker sig ved sine blaagrønne Blade og korte, hvid-rødlige Klase med smaa, fingrede Blade mellem de enkelte Blomster; paa Bornholm blomstrer den meget tidlig, først i April. Af Violer (*Viola*) træffer vi ved Udkanterne og paa aabne Pletter den lyseblaa Haarede Viol (*V. hirta*), samt den mere mørkeblaa, glatbladede Hunde-Viol (*V. canina*); men den sidste voxer ogsaa gerne inde i Skoven og er da ikke altid let at kende fra den paa Bornholm ikke slet saa hyppige Skov-Viol (*V. silvatica*). Den sidste blomstrer ud lidt senere, men da den første blomstrer længe og de ofte voxer mellem hinanden, kan man bedst skælne dem ved at sammenholde dem. Skov-Violen har i Almindelighed noget smallere Stængelblade end Hunde-Violen og mere violet Blomst med smallere Kronblade, medens dennes Krone er renere blaa; men det bedste Kendetegn er Sporen, som hos Hunde-Violen er hvidagtig, medens den hos Skov-Violen har Kronens Farve. Men nu kommer jeg til Skovens største Mærkværdighed, den Forunderlige Viol (*V. mirabilis*), som De finder i temmelig betydeligt Antal omtrent lige ud for Østerlars nordre Skole. I Maj udskyder den fra

Rodstokken sine store, brede, men sjældent helt oprullede Blade og temmelig korte Blomsterstilke med blegblaa, vellugtende Blomster — jeg glemte nok før at fortælle, at samtlige tidligere nævnte Violer er lugtløse. Længere hen paa Sommeren skyder den højere, bladbærende Stængler med kronløse, frugtbærende Blomster; men denne sidste Kunst kan nu forresten baade Skov-Violen og Hunde-Violen lejlighedsvis ogsaa finde paa til Forundring og Forvirring for den mindre kyndige Botaniker. Men se „den Forunderlige“ een Gang, og De tager aldrig fejl mere; den er ikke før angivet at være fundet paa Bornholm.

Vi har nu gennemgaaet Skoven sidst i April eller først i Maj Maaned, inden Træerne er udsprungne, og vi maa nu berede os paa at komme igen, naar de lige knap er udfoldede, altsaa de første Dage i Juni Maaned; vi kan ogsaa sige, naar Liljekonvallen lige er udblomstret.

Inden vi gaar ind i Skoven, vil vi lige se os om paa Klippebakkerne Syd derfor, som staar i umiddelbar Forbindelse med den, og som til Dels er bevoxet med Enebærbuske (*Juniperus communis*). Vi træffer her først to af de for Bornholm ejendommelige Potentiller (*Potentilla*), som ellers er store Sjældenheder, nemlig Vaar-Potentil (*P. verna*), som er almindelig paa Bornholms Bakker, og som jeg allerede har omtalt ved Besøget paa Arnagebakken, og Jordbær-Potentil (*P. Fragrariastrum*), som ligeledes paa Bornholm er almindelig paa Græsrabatter og i Skovrande; den sidste ligner ved sin hvide Blomst, sine trekoblede Blade og sine Ranker ganske Jordbærret (*Fragaria vesca*), men Kronbladene er smallere og

oprette og den har intet „Bær“, men en tør Frugt. Har De først een Gang faaet Øje paa den, vil De opdage den rundt omkring. Men det, som jeg egentlig skulde vise Dem, og som jeg ved vil interessere Dem, er den overordentlig mærkelige og sjældne, men paa Bornholm temmelig hyppige Bakke-Gøgeurt (*Orchis sambucina*), som De finder her, dog kun i faa Exemplarer. Paa Bakker, hvor Klippen er saa nær, at Deres Skridt giver Genlyd („bumper“), vil De sjældent søge den forgæves sidst i Maj. Jeg mindes, at jeg allerede som Barn undredes over de flerfarvede „Herrens Hænder“, som jeg fandt i Lyngkanten, naar jeg var i Højlyngen med min Fader for at „sjæra Bretorru“, en Industri, som nu er gaaet helt af Brug sammen med Bilæggerovnene. Bakke-Gøgeurten ligner i Voxemaade de andre „Herrens Hænder“, men dens Rodknolde er ikke helt haandformige, kun tvedelte i Spidsen. Dens Stilk er ganske kort, hvorfor Klasen synes at staa blandt det visne Græs, som den voxer imellem. Det mærkelige, ja jeg kan vist godt sige enestaaende, ved den er, at Blomsten nuancerer fra gult — omtrent som de „gule“ Haarlemer-Hyacinters Farve — til teglstensrødt, højrødt, ja mørkerødt. Gult angives i Floraerne at være Grundfarven og er det altsaa ogsaa andet Steds; men paa Bornholm er de røde Nuancer snarest de hyppigste. Dens latinske Navn stammer fra, at den angives at „have en svag Hyldeduft“ (*Sambucus* — *Hyld*); men her maa Eftertrykket sikkert lægges paa Til lægsordet; thi uagtet jeg, uden at rose mig selv, har en god Næse og ofte har snuset til den, har jeg aldrig kunnet observere Duften. Vi begiver os saa ind i Skoven og glæder os ved at plukke en Buket

af de dejlige Liljekonvaller (*Convallaria majalis*), idet vi passer nøje paa ikke at lade nogen Blomsterstilk blive siddende i de grønne Blade, som følger med; thi saa visner Blomsterne næsten strax, naar de kommer i Vand. Men vi glemmer ikke derover at se os nøje om og bemærke Floraens Forandring. Den dejlige Skovforglemmigej (*Myosotis silvatica*) er lige udsprunget og kappes i Skønhed med Konvallen. Men de bornholmske Løvskoves særlig ejendommelige og mest iøjnefaldende Blomst af anden Omgang er sikkert Skov-Storkenæb (*Geranium silvaticum*), en over fodhøj, meget smuk Plante med en Fylde af langstilkede, fligede Blade og store, violetrøde Blomster, som det ikke kan nytte at plukke, da de strax visner. Ligeledes har Skovmærke (Bukkar, *Asperula odorata*), som ellers ikke er hyppig i Bornholms Skove, men paa Lehnsklinten findes i Mængde, lige udfoldet sin hvide Blomstertop. Fremdeles er lige udsprunget den dejlige, nellikeagtige, laadne Røde Pragststjerne (*Melandrium diurnum*) og den paa sin Vis lige saa smukke, meget fine og ganske glatte, hvide Storblomstrede Fladstjerne (*Stellaria Holostea*). De kender dem begge, saa snart De ser dem. Derimod er dette maaske ikke Tilfældet med den smukke Gule Barsvælg (*Galeobdolon luteum*), som ogsaa er karakteristisk for Bornholms Klippeskove og udmærker sig ved sine hvidplettede Blade og kransstillede, gule Blomster. Af Pragtblomster lægger De fremdeles Mærke til, foruden den Almindelige Gøgeurt (*Orchis mascula*), at her findes ikke blot den Almindelige Kodriver (*Primula officinalis*), fejlagtig paa Bornholm kaldet „Kjælinjatænner“ (se Bind IV Pag. 94 øverst), men ogsaa den Storblomstrede Kodriver (*P. grandis*).

flora), Have-Primula'ens Stammemoder, som kun findes i Øst- og Sydlandets Skove, og hvor disse to voxer sammen, danner de altid Mellemløse, Bastarder (*P. variabilis*) af forskellig Form, men altid vel adskilte fra den paa Sjælland og Fyen voksende Fladkravede Kodriver (*P. elatior*), som ikke findes paa Bornholm; ja, „ikke findes“ skal man nu altid sige sagte og i Særdeleshed, naar Talen er om Bornholm; men den er da endnu ikke funden. Paa de fugtige Pletter, hvor der er Væld, har Ransløgen (*Allium ursinum*) begyndt at udbrede de smukke, hvide Blomsterskærme paa trekantede Stilke mellem de brede, gitterribbede, løglugtende Blade. Ogsaa den højst ejendommelige Druemunke (*Actaea spicata*) med sin store Bladfylde — det er for at fange Lyset, naar Skoven er udsprungen — af tredelte, brede Løv og sin lille, korte Klase af fjerformige, hvide Blomster kan jeg maaske have Lov til at henregne til Pragtblomsterne. Som ejendommelige, men hverken sjældne eller særlig smukke Fremtoninger noterer vi Fireblad (*Paris quadrifolia*) og Ægbladet Fliglæbe (*Listera ovata*) med de to modsatte Blade midt paa Stængelen og den lange, tynde, grønblomstrede Klase. Samtidig med Liljekonvallen udspringer de to nydelige Arter af Flitterax (*Melica nutans* og *M. uniflora*), som altid voxer i Flæng i hinandens Selskab i Bornholms Skove; medens den første (Hængeax) ellers regnes for sjælden i Danmark, skal den være den hyppigste Art i Norge. De maa nu bare ikke være bange for Græsserne, naar De skal bestemme Planter; de er akkurat lige saa nemme at finde Rede i som de øvrige „Blomster“. Flitteraxet og Hængeaxet er begge saa smukke, at de kan pryde i Konval-

buketten. Den sidste har en smal Top med hængende, den første en udbredt Top med oprette, mørke Smaaax. Jeg ved virkelig ikke, hvilken af de to jeg skulde regne for den smukkeste. Men vi er endnu langt fra færdige med „anden Omgangs“ Planter. Vi har endnu de mærkeligste og sjældneste tilbage. Lad mig fortsætte med Græsserne, siden vi er ved dem, og først vise Dem den lille, nydelige Finger-Star (*Carex digitata*), som De finder overalt i Skoven. Læg Mærke til dens trefingrede, brune Ax, og De vil sikkert give Rostrup — vor fælles Ven — Ret, naar han kalder den „en fin, ejendommelig Art“. Sammen med denne finder vi i Almindelighed to andre, ligesaa ejendommelige og sjældne Planter, hvoraf i hvert Fald den sidste er overordentlig smuk. De findes alle tre — baade Finger-Star og de to følgende — pletvis i Almindingen, paa Skrænten ved den nye Spadseresti fra Gudhjem over Salene til Rø, i Dynddaleskoven og her. De to Planter, jeg sigter til, er Tandrod (*Dentaria bulbifera*) og Vaar-Fladbælg (*Ornithoglossum vernum*). De blomstrer i den tidlige Forsommer og voxer een for een, ikke selskabeligt. Den første er en rank Plante med store, sortebrune Løgknopper i Bladhjørnerne og røde Blomster af Form og Farve som smaa, røde Levkøjbloster; den sidste derimod har store, meget smukke, røde eller tilsidst blaallige Ærteblomster. Er der saa endnu flere Mærkeligheder her paa dette Tidspunkt? Vist er der saa, og jeg har langt fra paapeget alle dem, jeg har optegnet. Den Danske Calla (*Calla palustris*) findes næppe — jeg siger aldrig „ikke“ — paa Bornholm, men en Slægtning af den, *Arum maculatum*, som paa Grund af sit grønne og tillukkede Blom-

sterhylster, hvoraf kun Blomsterkolbens violette Spids rager lidt op, ikke vækker den Opmærksomhed som dens Frænde med det hvide og aabne Hylsterblad, er ikke sjælden i Bornholms Skove og træffes ogsaa her. De kan let finde Bladene, naar De tænker Dem almindelige Callablade afrundede foroven i Stedet for spidse. Om Efteraaret, naar baade Blomst og Blade er visnet, vil De i Skovbunden finde paa bare Stilke den iøjnefaldende Klase af røde, giftige Bær. De husker fra Arnagebakken den dejlige Tveskæggede Ærenpris (*Veronica Chamædrys*), hvis store, himmelblaa, let affaldende Blomster nævnedes især af Damer som et Symbol paa „Mandens Troskab“; men foruden denne finder vi her og i enkelte andre Skove paa Bornholm en nær beslægtet, sjælden Art, Bjærg-Ærenpris (*Veronica montana*), med langstilkede og mere langhaarede Blade og mindre, blegblaa Blomster samt en tyndt fladtrykt Kapsel. Naar jeg saa endnu har nævnet den „aparte, men ikke sjældne“ Rederod (*Neottia Nilus aris*), hvis Rod ganske svarer til Navnet, og som derfra opskyder en brun, bladløs Stængel med en Klase af brune Blomster, begge Dele ganske af samme Farve som det visne Bøgeløv, mellem hvilket den voxer, og jeg har advaret Dem imod at regne den for en vissen „Herrens Haand“, eftersom den ganske vist er en Orchidé, men den er slet ikke vissen, saa har jeg efter eget Skøn paa-peget det ejendommeligste og mærkeligste af Lehnsklintens Foraarsflora, idet jeg dog med Vilje har oversprunget flere smukke Arter af Græs og Star (*Poa nemoralis*, *Agrostis canina*, *Carex silvatica*, *Carex remota* m. fl.). Ja, jeg skulde maaske dog endnu have nævnet, at De overalt i Bornholms Skove —

ogsaa her — om Foraaret og Forsommeren vil træffe i Mængde foruden den før nævnte, hvide Ramsløg yderligere to Slags Løg, en mere bredbladet og en smalbladet, næsten traadbladet Art. De kendes begge paa Lugten. Den første er det, som bornholmske Drengene plejer at plukke under Navn af „Gederams“ for at spise til Spegesild, naar de ikke har „Græsløg“ (*Allium Schoenoprasum*) ved Haanden i Haven. Sent paa Sommeren skyder den bredbladede Løg (*Allium Scorodoprasum*) en lang Blomsterstilk med rødt Blomsterhoved og runde, røde Yngleknopper, mens den smalbladede (*Allium oleraceum*) har hvidbrunt Blomsterhoved og spidse, hvidlige Yngleknopper. Men ved den Tid er Bladene forlængst visnede, og Planterne har i det hele taget ondt ved at skyde Blomsterskaft under Træernes Skygge, saa de nøjes ofte med om Foraaret at skyde Blade i store Masser.

Efter Midsommer, naar vi gør vort tredje Besøg, træffer vi jo ikke saa mange smukke Blomster i Løvskoven, og de fleste af disse holder sig til de aabne Pladser. Derimod maa jeg paa denne Aarstid endnu fortælle Dem om et Par meget sjældne Græsser. Af „Blomster“ nævner jeg lige den fra Sandflugtsskoven kendte Liden Vintergrøn (*Pyrola minor*), den store Skov-Burre (*Lappa nemorosa*), den ikke almindelige, meget smukke, henved to Alen høje Bredbladede Klokke (*Campanula latifolia*) med store Klaser af vældige, næsten to Tommer lange, blaa Klokkeblomster, meget større og smukkere end den almindelige Nældebladede Klokke (*C. Trachelium*); det er navnlig denne sidste, man paa Bornholm plejer at kalde „Fingerbor“, uagtet den intet har med den ægte Fingerbøl (*Digitalis purpurea*, Rævejælde) at

gøre. Fremdeles Steffensurten (*Circaea lutetiana*), en smuk Plante med langstilkede, hjerteformige, spidse Blade og hvide Blomsterklaser med kun to Kronblade i hver Blomst, Almindelig Koføde (*Melampyrum pratense*) med parvise, læbeformige, bleggule Blomster, samt en ikke smuk, temmelig stor og busket Art af Fladbælg (*Orubus niger*) med røde Blomster, meget mindre og meget mindre rene i Farven end Vaar-Fladbælgens og heller ikke at forveksle med den lille, Knoldede Fladbælg (*Lathyrus macrorhizus*). Paa Klippekanterne groer hyppigt den fra Sandflugtsskoven bekendte Stinkende Storkenæb (*Geranium Robertianum*); men desforuden finder vi neden for Stenbruddet ved Lehnshjerregaard en anden, noget lignende, særdeles sjælden Art Skin-nende Storkenæb (*G. lucidum*), som i Form, Størrelse og Voxemaade ligner Stinkende S., men har en glat, rødlig, gennemskinnelig Stængel og rundagtige, ikke findelte, ogsaa rødlige Blade. Endelig bemærker vi sent i Avgust den mærkelige Skov-Hullæbe (*Epipactis Helleborine*), som træffes ret hyppigt i Bornholms Skove, men ikke særlig bemærkes, fordi den altid voxer i faa Exemplarer og altid i Skovens dybeste Skygge. Den hører til Orchidéerne, har en rank Stængel med mange, bueribbede Blade og en Klase af slet ikke smukke, grønlig, indvendig skidenrøde Blomster. Blandt Eftersommerens røde Bær maa De ogsaa smage paa det smukke og sjældne Fruebær (*Rubus saxatilis*). Planten er ganske lille og spæd, men ligner ellers meget Hindbærret (*Rubus idaeus*) baade paa Blade og Blomster, og den træffes af og til i Bornholms Skove især paa Nordlandet. Frugten bestaar ligesom Hindbærret af flere Smaabær, men disse er færre og større end Hindbærrets, og de

smager ret godt, syrligt nærmest som Ribs; men Stenen i hvert enkelt Smaabær er saa stor, at de ikke har megen Værdi som Spise. Eftersommerens store Skovgræsser tør jeg ikke indlade mig paa at beskrive, skønt de er lette at kende og slet ikke „alle ens“, som den, der ikke har Øjne til at se med, paastaar. Jeg nævner lige Navnene paa tre, som overalt er hyppige: Skov-Stilkax (*Brachypodium silvaticum*), Skov-Hejresvingel (*Schedonorus Benckeni* og *Sch. scrobinus*, begge Underarter ofte sammen) og Kæmpe-Svingel (*Festuca gigantea*), trods sit Navn langt fra saa stor som den førstnævnte. Men nu kommer jeg til de to før antydede, særlig mærkelige Græsser, og dem skal De nu se, jeg havde nær sagt, enten De vil eller ej. I de øvrige danske Øers Bøgeskove træffer vi hyppigt ved og efter Midsommer (Rostrup siger „i Forsommeren“) et højt, meget fint Græs, Miliegræs (*Milium effusum*). Dets Blade er usædvanlig brede af Græsblade at være, som før bemærket for at fange Lyset under Trærnes Skygge, og det danner, hvor det voxer, iøjnefaldende, grønne Pletter, hvoraf enkelte over alenhøje Straa skyder op med en stor, udbredt Top af meget smaa, lidt hvidgrønne Smaaax paa haarfine Grene. Dette nydelige og let kendelige Græs angives ligesom Bøgen selv ikke at findes paa Bornholm; men læg Mærke til en Plet paa venstre Haand, naar De gaar ned ad Ekkodalsstien og er kommen forbi H. C. Ørsteds Kilde, og saa er det der alligevel. En lignende Plet vil De træffe længere nede, hvor Almindingsbanen skærer Skoven; men helt mærkeligt er det, at en saa anselig Plante har kunnet voxe paa et saa befærdet Sted som førstnævnte uden tidligere at opdages af nogen Botaniker.

Har De saa set den der, vil De bemærke en ganske lignende Plet ved „Klinterenden“, altsaa en af Bornholms største Sjældenheder. En anden, endnu mærkeligere Græsart vil De træffe ikke som den foregaaende paa en enkelt Plet, men i store Mængder i hele Skoven, paa selve Lehnsklinten endog i saadanne Masser, at man kunde høste den, hvis man vilde; men det er formentlig ogsaa den eneste Skov paa Bornholm, hvor den findes, og den er ogsaa i det øvrige Danmark en stor Sjældenhed, nemlig Skov-Byg (*Hordeum silvaticum*). Den ligner sin Slægtning den Dyrkede Byg (*Hordeum distichum*) paa sit smalle, toradede Ax med de lange Stakke (Bornh. Avner), men dette er meget mindre end hos denne. Selve det modne Korn ligner ogsaa ganske smaat Byg. Paa den Tid, den blomstrer, tager den sig smukt ud og er let kendelig.

Ja, De har nok forstaaet hele Tiden, at det berøer paa et Skøn, hvilke Planter jeg nævner eller overspringer. For Videnskabsmanden vilde det selvfølgelig have været ulige mere interessant, om jeg havde opramset Navnene paa samtlige af mig i Skoven fundne Plantearter paa Latin; men jeg frygter for, at min nu forhaabentlig forholdsvis velvillige Læser da aldeles vilde have tabt Taalmodigheden. De mindre fremtrædende Planter, selv om de er ganske hyppige, har jeg altsaa helt oversprunget. Men jeg skal tilsidst endnu fortælle lidt om Skovens Bregner. Det er blevet mig citeret fra Bergstedt, at der skulde være „sytten Slags Bregner“ i Klinterenden. Dette er nu nær ved at være umuligt, al den Stund der ikke findes stort over sytten Bregnearter paa hele Bornholm. Jeg har ikke engang med Sikkerhed

bemærket, at samtlige bornholmske Klippebregner (*Asplenium Adiantum nigrum*, *Asplenium septentrionale* o. s. v.) findes her. Men nede i „Renden“ vil vi finde to nydelige Arter af Egebregnen, som begge voxer Blad for Blad, nemlig den Laadne E. (*Polypodium Phegopteris*) og den glatte Tredelte E. (*P. Dryopteris*) foruden de almindelige store Skovbregner (*Lastræa Filix mas*, *Athyrium Filix foemina* o. s. fr.), og paa Klippesiderne vil vi navnlig overalt bemærke den slørfine Bægerbregne (*Cystopteris fragilis*), som ogsaa er ejendommelig for Bornholm. Den har sit Navn efter Frugthobenes ejendommelige Form, hvorpaa det vil være unyttigt her at komme ind.

Lad mig til Slutning paapege, skønt det vist er overflødigt, da De allerede selv har bemærket det, at det højst ejendommelige og brogede Plantebillede, som jeg har prøvet i Smaatræk at tegne, væsentlig fremkommer ved Sammentræf af tre særlige Omstændigheder, som kun sjældnere findes forenede paa samme Sted. Skoven har nemlig dyb Muldbund samtidig med at den voxer paa et højt liggende og stærkt kuperet Terræn med Kildevæld forneden, og endelig er Grundklippen alle Vegne ganske nær, de fleste Steder kun lige dækket af Skovmulden. Hvis der under saadanne Forhold ikke fremkom noget særligt, vilde det være mere end mærkeligt. De vil i hvert Fald have forstaaet, at Lehnsklinten vel er et Besøg værd, og jeg tør paa Forhaand love Dem, at De ikke vil fortryde et saadant.

Men tillad mig, idet jeg slutter, endnu at indbyde Dem til paa Hjemturen at lægge Vejen gennem Rø Plantage. Bliv ikke bange! Det var kun to Ting, hver for sig højst interessante, jeg havde Lyst til at fortælle Dem om som Exempler paa, hvor let en Botaniker kan komme til at „gjorra i Næljerna“. I Modsætning til Lehnsklinten, Sandflugtsskoven, Arnagebakken og flere andre lignende Lokalteter er nemlig Rø Plantage en i floristisk Henseende ganske fattig Egn, hvilket Botanikeren ved et Besøg øjeblikkelig ser.

Som jeg nu en hed Sommerdag, vistnok i 1898, igen har vandret gennem Rø Plantage uden at finde det mindste, kommer jeg pludselig til en lille Sø, i hvilken der voxer gule Aakander. Nu er det bekendt, at hverken den Hvide Nøkkerose (*Nymphaea alba*) eller den Gule Aakande (*Nuphar luteum*) findes paa Bornholm. Den førstnævnte er, som alle véd, indplantet i Aaremyre i Almindingen. Medens den i min Ungdom, altsaa for 25—30 Aar siden, her kun fandtes i et Hjørne, har den nu snart fyldt hele Søen og er derfra atter udplantet flere Steder. Den sidstnævnte skal i gamle Dage have voxet i Hammersø, men er derfra forlængst forsvundet. Med største Forundring ser jeg derfor den gule Blomst ude i Vandet og tænker: Der har saa atter en Tosse været paa Spil og „forvansket Naturen“. Disse Planter er nemlig meget lette at udplante, idet vedkommende „Tosse“ kun behøver at smide et Stykke Rodstok, hvorpaa der findes et Led, ud i en Sø med Dyndbund, saa skal den nok formere sig. Jeg spørger Skovfogden: „Hvor længe har den gule Aakande voxet der?“ og faar til Svar: „Altid“. Jeg meddeler

Bergstedt, som dengang endnu levede, Fundet; men denne erklærer kategorisk, at den Gule Aakande „kan ikke findes“ paa Bornholm. Alt dette gør jeg; men jeg gør ikke det eneste, som en retskaffen Botaniker i et saadant Tilfælde altid gør. Han trækker ganske simpelthen Sko og Strømper, og hvis det viser sig fornødent og Velanstændigheden paa nogen Maade tillader det, ogsaa Benklæder af og vader ud i Søen for at se paa vedkommende Plante. Men lad Dem advare, min Læser! En saadan Forsømmelse er ganske utilstedelig. Hvad ser jeg nemlig? Nogle Aar derefter læser jeg i et botanisk Tidsskrift, at der „i en Sø paa Bornholm“ er fundet ikke den almindelige Gule Aakande, men den Lille Aakande (*Nuphar pumilum*), som altsaa har voxet her i umindelig Tid. Det var i og for sig slet ikke saa urimeligt, al den Stund den findes baade i Tyskland og i Skaane, selv om den hidindtil ikke var fundet i Danmark; men havde jeg bare vadet ud efter den, saa havde jeg baade paa Blade, Stilk og Blomst set, at det ikke var den rette Gule Aakande, og saa havde Undertegnede haft Æren af at have fundet den sjældne Plante, hvilken Ære nu maa overlades til en anden. Nu, det Tab kan bæres! Men har De, min Læser, Lyst til at se Aakanden, saa ved jeg ikke bedre Raad, end at De beder Skovfogden, som er meget velvillig, vise Dem Søen, hvor den voxer; thi det er mig umuligt at beskrive Vejen for Dem paa Papiret.

Jeg skulde altsaa fortælle Dem, hvor galt det kan gaa, naar man regner et Fund for ringe; men man kan ogsaa komme til at handle modsat, mene at have gjort et stort Fund, som saa reducerer sig

til Ingenting, og ogsaa denne sidste Genvordighed, som enhver Botaniker kender fuldt saa godt som den første, hændte mig i Rø Plantage, dette „interessante“ Sted. Som jeg en Høstdag gaar gennem Plantagen, kommer jeg til at give Agt paa de smukke Skovpadderokker (*Equisetum silvaticum*), som voxer i Mængde der som alle Vegne i sumpede Skove. De kender jo den almindelige Agerpadderokke, „Leddagræz“ (*Equisetum arvense*), som jeg forresten ogsaa nævnede ved Beskrivelsen af Arnagebakken. Men saa kan De heller ikke undgaa at lægge Mærke til Skovpadderokken, dens nærmeste Slægtning, som imidlertid er meget smukkere og finere, idet den ikke som Leddagræz’et er enkelt, men dobbelt kransgrenet. Rostrup siger med Rette om den, at „den er ved sin sirlige Forgrening en Pryd for Skovene“. Jeg giver altsaa tilfældigvis Agt paa denne fine, men ganske almindelige Plante og finder saa to Former, nogle i Omkreds nærmest tøndeformige, andre nærmest kegleformige. Hvad er det? Her synes jo at være to Arter, noget højst interessant. Jeg foretager kort derefter en Tur til Rø Plantage alene med det Ærinde at se paa Padderokker, og efter nøje Undersøgelse opdager jeg saa Sammenhængen, som jeg i Virkeligheden burde have vidst i Forvejen. De to Arter, Skov- og Agerpadderokken, har nemlig ganske forskellig Voxemaade. Begge skyder om Foraaret frugt bærende Stængler med „Ax“, som „ryger“ ved Berøring. Agerpadderokkens er brune, mens Skovpadderokkens er tykkere og graagrønne. Og begge har derefter om Sommeren de før omtalte, kransgrenede, grønne Stængler uden Ax, altsaa guld. Men nu kommer Forskellen, som jeg ikke havde taget mig i Agt for.

Mens Agerpadderokkens Axstængler strax visner, naar Axet har udtømt sit Støv, saa visner hos Skovpadderokken kun Axet, medens selve Stænglen vedbliver og saa udskyder Kransgrene ligesom de golde Stængler. De „tøndeformede“ Exemplarer var altsaa ganske simpelt Planter, hvor Axet var visnet, og som derfor manglede Top. Hvem der blev lang i Ansigtet ved den Opdagelse, se det var nok mig; men jeg siger endda: Hellere dette end det med Aakanden.

Og jeg siger til Dem, min Læser: Bliv ved at søge paa Bornholm; der er endnu mange interessante Planter at finde; und Dem selv Søgerens og Finderens Glæde!

Af Pastor *Hans Møller*.

Hammershus Birk.

Af
Sagfører J. BULMER.

Bornholms nordligste Del udgør fra langt tilbage i Tiden en særlig Jurisdiktion (Retskreds), som kaldes Hammershus Birk. Dette Birks Omraade er ogsaa efterhaanden kommet til at danne et eget Kirke- og Kommunedistrikt.

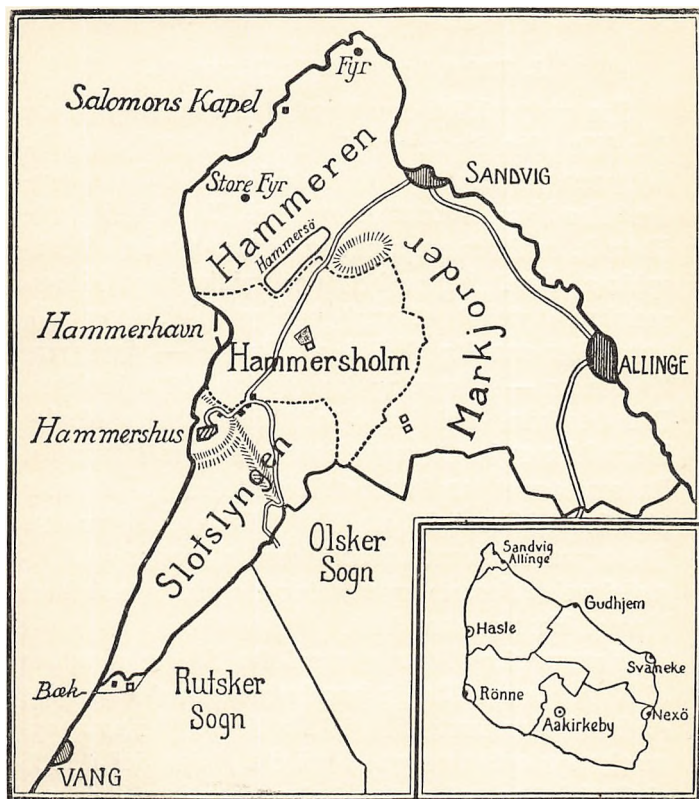
Hammershus Birk omfatter dels Købstæderne Allinge og Sandvig med deres Markjorder og dels et fra disse Markjorder forskelligt Landdistrikt, som hovedsagelig bestaar af Hammeren, Hammersholm og Slotslyngen. Jfr. efterstaaende Kort.

Landspidsen Hammershus Birk, som har en særegen Natur og en særegen Historie, er sikkert en af de interessanteste Dele af Danmark. I det følgende skal i kortere Træk gives en Omtale af Birket. Det synes naturligt at dele en saadan Omtale i to Hovedafsnit, saaledes at Birket i Afsnit I omtales i retskredslig, kirkelig og kommunal Henseende, medens der i Afsnit II gøres forskellige Bemærkninger om de forskellige Dele af Birket.

Ifølge det nys bemærkede findes under B i efterstaaende Afsnit II en særskilt (væsentlig historisk) Omtale af hver af Allinge-Sandvig Landdistrikts følgende Dele: 1) Hammershus Slotsbanke med Ruiner,

2) Gaarden Hammersholm, 3) Slotslyngen, 4) Hammersøen, 5) Hammeren.

Før videre bemærkes, aftrykkes her et Kort:

Ovenstaaende u-detaillerede Kort over Hammershus Birk (i Maalestok $\frac{1}{60,000}$) tilsigter kun at tjene som et simpelt Oversigtskort. De punkterede Linier angiver Hammersholms oprindelige Udstrækning. Ved Kortet er føjet en lille Plan over Bornholm.

I.

I Henhold til de foregaaende Bemærkninger skal Birket i dette Afsnit omtales under A, B og C i retskredslig, kirkelig og kommunal Henseende.

A. Birket i retskredslig Henseende.

Fra gammel Tid har Bornholm, som angivet paa den lille Plan foran, været delt i 4 Herreder (Jurisdiktioner, Retskredse). Det nordligste af disse, Nordre eller Nørre Herred (i gammel Tid kaldet Hasle Herred), omfattede oprindeligt ogsaa den hele Nordspids af Øen. Senere blev der imidlertid ved Hammershus oprettet et særligt Ting (Ret, Dødstol), hvorunder navnlig Slottet og Byerne — de senere Købstæder — Allinge og Sandvig kom til at henhøre. Der fremkom saaledes af et forhen under Nordre Herred hørende Omraade en ny, mindre Retskreds. En saaledes af en Del af et Herred dannet Retskreds plejede at blive kaldt et Birk (et Navn, der i gammel Tid ogsaa er blevet anvendt om Købstæder og Købstadslove). Nævnte nye Retskreds har altsaa faaet Navnet Hammershus Birk.

Hammershus Birks geografiske Udstrækning ses af Kortet foran. Da de bornholmske Jorder i forrige Aarhundredes første Halvdel skulde matrikuleres (opmaales og optegnes paa Kort etc.), blev det i 1826 af Øvrigheden erklæret, at den saakaldte Slotslyng og Gaarden Hammersholm burde anses at være hørende under Hammershus Birk og Allinge Sogn. Ved denne Lejlighed fremkom paa hele Strækningen fra Østkyst til Vestkyst en — ikke hidtil fastslaaet — officiel Markgrænse mellem Hammershus Birk og Nordre Herred.

Medens fornævnte ny-etablerede Ret blev holdt ved Hammershus, blev Retten, i alt Fald en Tid lang, almindelig kaldt Hammershus Broting, fordi Retten holdtes i en Bygning, som laa inde paa Slotsbanken lidt nedenfor selve Slottet i ringe Afstand fra Slotsbroen. Af bemeldte Tinghus (Domhus) ses endnu lave Murrester til venstre for Vejen, som i en Buc til højre fører op til Slottet. Husets Beliggenhed er angivet paa Kortet foran. Forskelligt viser hen paa, at Birkeretten er blevet holdt i heromtalte Bygning. En bornholmsk Provst Jens Pedersen skriver i 1624, at der ved Hammerhus er et Birketing, kaldet Broting, hvortil ogsaa Allinge og Sandvig henhører. Og bornholmsk Degn Rasmus Pedersen Ravn bemærker i sin haandskrevne „Chronica Boringiaca“ af 1671, at Hammershus med Allinge og Sandvig holder Birketing straks nedenfor Slotsporten. Det ligger i det anførte, at Navnet Broting er kommet af Slotsbroen, jfr. Thuras(h)s Bornholmsbeskrivelse Side 46.

Hammershus Broting (der altsaa egentlig var et Birketing) har sikkert sin Oprindelse i de Tider, da Bornholm blev regeret af Ærkebisperne i Skaane, altsaa i Tiderne før 1525, og der findes næppe nu Dokumenter angaaende Tingets Oprettelse. Tinget nævnes i en Indberetning af 1545 fra den lybske Hovedsmand paa Hammershus til Regeringen i Lybæk, idet Hovedsmanden i Indberetningen meddeler, at han i et vist Retsanliggende har efter den danske Lov holdt Broting udenfor Slottet¹⁾. I „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind Side 64 og 106 omtales et Par ved Brotinget behandlede Sager.

¹⁾ Jfr. Hübertz's Aktstykker til Bornholms Historie Side 160.

Da Hammershus i Tiden omkring Aaret 1700 mere og mere tabte sin Betydning, blev Birketinget flyttet fra Slottet til Sandvig. Denne Flytning af Tinget er sandsynligvis sket allerede nogen Tid før nævnte Aar. Selve Aaret for Flytningen har der ikke ved disse Bemærkninger Nedskrivning været Lejlighed til at konstatere. I Sandvig blev Birkeretten holdt i en eller anden privat Stue, indtil det nedenfor omtalte Tinghus i Sandvig blev opført.

I Tiden 1782—1796 blev der truffet visse Foranstaltninger, sigtende til Opførelse af nye Tinghuse i flere bornholmske Købstæder, deriblandt Hasle; og det saa da en Tid ud til at være Regeringens Mening, at Hammershus Birks Ret fremtidig skulde holdes i det tilkommende nye Tinghus i Hasle. I Anledning heraf ansøgte Allinge og Sandvig ved deres Formænd (Byraad) indtrængende om at maatte beholde deres egen Jurisdiktion som hidtil, idet det i Ansøgningen bl. a. anførtes, at en Flytning af Byernes Tingsted til Hasle vilde betyde, at Byerne tabte en af deres største Herligheder og Rettigheder. Til Svar paa omtalte Ansøgning fremkom en Kancelliskrivelse af 22. September 1798²⁾, som bl. a.

²⁾ Skrivelsen er trykt i den saakaldte store Reskriptsamling. Den i Skrivelsen ommeldte Resolution er ikke, som Skrivelsen siger, af 28. Juni 1783, men af 28. Sept. 1782. Iøvrigt ses Skrivelsen fejlagtig at forudsætte, at Allinge-Sandvig er en Købstadsjurisdiktion ved Siden af Hammershus Birk. Den samme fejle Forudsætning ytrer sig ogsaa jævnlig i Aktstykker fra den nyere Tid. Det faktiske er, at Allinge-Sandvig er en Del — i Henseende til Befolkning den vigtigste Del — af Hammershus Birk. Denne Jurisdiktion er imidlertid nu i Virkeligheden en Købstadsjurisdiktion — noget i Lighed med Aakirkeby, hvis Byfoged bor i Nexø — men altsaa med det i Nutiden for en Købstadsjuris-

gaar ud paa, at da Allinge-Sandvig Beboere hellere vil bære Omkostningerne ved et nyt Tinghus end underkaste sig den Besværlighed i Rettergangssager at rejse til Hasle, saa kan det tillades dem at beholde deres gamle Værneting, mod at de paa egen Bekostning opfører og vedligeholder et passende Tinghus, hvor Retten med Anstændighed kan holdes.

Der blev saa i Henhold til nævnte Kancelliskrivelse opført i Sandvig et Tinghus for Hammershus Birk. I 1881 blev imidlertid nær ved Kirken i Allinge opført et nyt Raad-, Ting- og Arresthus, hvor Hammershus Birks Ret nu holdes. Sandvigs omtalte (endnu staaende) gamle Tinghus, der ogsaa har tjent som Raadstue (Byraadshus), og hvori desuden har været Arrestrum, ejes af Kommunen og tjener nu til forskellig anden Brug end den oprindelige. Huset, som ligger lidt nordligere end Havnen nær Havet med Bagsiden vendende mod dette, er en lav, glat-spækket og kalket Kampestensbygning, som midt i Forsiden har en Indgangsdør, Nord for hvilken er to Fag Vinduer af almindelig Størrelse, medens der Syd for Døren er to smalle Vinduesfag, indenfor hvilke har været Arrestrum. Husets Tagetage har skraatliggende Gavle, der ligesom Taget iøvrigt er belagte med Teglsten. Omtrent midt paa Huset er en Skorstenspipe.

Hammershus Birk har utvivlsomt forud til Tider haft sin egen Birkefoged. Et Reskript for Bornholm

diktion særegne Navn Birk, foran hvilket Navn der tilmed i nærværende Tilfælde ikke sættes Allinge-Sandvig, men Hammershus, ligesom da Retten holdtes ved Hammerhus. (I Lønningslov for Retsbetjente af 1. Juli 1870 Tavle D er fejlagtig i Punkt 8 tilføjet Allinge og Sandvig, men i Punkt 9 udeladt Aakirkeby).

af 1686 bestemmer, at Byfogden i hver af Købstæderne Rønne, Nexø, Svaneke og Hasle ogsaa skal være Herredsfoged i det til Købstaden stødende Herred³⁾, og at Byfogden i Nexø tillige skal forvalte Retten i Aakirkeby. Om Hammershus Birk — som dengang havde egen Birkefoged — udtaler Reskriptet derimod intet; men noget senere blev det fast Regel at lade den, der ansattes som Byfoged i Hasle og Herredsfoged i Nordre Herred, tillige blive Birkefoged i Hammershus Birk. I „Bornholmske Samlinger“ 1. Bind Side 31 omtales en Mogens Clausen Torn, Byfoged i Hasle, Herredsfoged i Nordre Herred og Birkefoged i Hammershus Birk fra 1718—1736. Overensstemmende med det anførte har Forholdet længe været og er for Tiden saaledes, at Byfogden i Hasle tillige er Birkefoged eller, som det nu sædvanlig hedder, Birkedommer i Hammershus Birk. Fra sin Bopæl i Hasle rejser han altsaa til Allinge for at holde Birkeretten⁴⁾. Under Hensyn til den Udvikling,

³⁾ Rønne og Vester Herred har senere igen faaet hver sin Foged.

⁴⁾ Birkets ordinære Ret holdes ugentlig Mandag Formiddag Kl. 10, jfr. Bekendtgørelse af 5. Aug. 1897 (i Lovtidende og andetsleds). Om Birkets nuværende Tingsted jfr. Bekendtgørelse af 9. Januar 1882. I flere retslige Anliggender er Birkets Beboere henviste til at indfinde sig paa Birkedommerens Kontor i Hasle. At nævnte Beboere f. Eks. maa finde sig i at tage til Hasle for dér paa Birkedommerkontoret at møde til Skiftesamlinger i Boer fra Birket frengaar af en Skrivelse fra Justitsministeriet af 16. Decbr. 1881 (i Ministerialtidende A for 1881 Side 168). — Forhen, navnlig før Lønningslov for Retsbetjente af 19. Februar 1861 udkom, var der almindelig i Danmarks Jurisdiktioner ved Siden af Dommeren en Embedsmand, som kaldtes Retsskriver eller blot Skriver, og som altsaa navnlig skulde forestaa Rettens Skriveri.

Allinge og Sandvig i nyere Tid er undergaaede, har Byerne ytret Ønske om at faa en Retsbetjent (Foged, Dommer) med Bopæl i Allinge.

B. Birket i kirkelig Henseende.

Hammershus Birk udgør, som foran berørt, eet Kirkedistrikt (Sogn) under Kirken i Allinge, altsaa et Allinge Sogn. Dette Sogn danner i Forbindelse med Olsker Sogn eet Pastorat, 3: begge Sogne er underlagte een Præst. I Efteraaret 1908 afbrændte den da ved Ols-Kirke beliggende Præstegaard, hvor Præsten hidtil havde haft Bolig, og derefter fik Præsten midlertidig Bopæl i Allinge. Endnu da dette skrives, er det uafgjort, om der atter skal opbygges Præstebolig ved Ols-Kirke, eller saadan Bolig skal opbygges i Allinge. Der er imidlertid Tegn paa, at Præsteboligen fremtidig bliver i Allinge.

Ols-Kirke har sikkert været til en Tid, før der kom nogen Kirkebygning paa det Distrikt, som nu danner Hammershus Birk; og hele dette Distrikt har saaledes sikkert en Tid hørt under Ols-Kirke og altsaa ligefrem været en Bestanddel af Olsker Sogn. Det bemærkes, at Rutsker Sogns nuværende Nordspids tidligere har hørt under Olsker, og at Allinge og Sandvig i ældre Tid var Fiskerlejer (Fiskerbyer).

Ifølge kgl. Resolution af 2. April 1822 skulde den, som var By-skriver i Hasle, Herredsskriver i Nordre Herred og Birkeskriver i Hammershus Birk, have Bopæl i Allinge for i paatrængende Tilfælde at fungere som Politimester i Birket. I 1875 bortfaldt i nævnte bornholmske Jurisdiktioner det særlige Skrivereembede, idet dette forenedes med Dommerembedet.

Allinge Kirke antages at være opført i Tiden ved Aaret 1500. Den har oprindelig været en mindre Kirkebygning, men har senere faaet betydelige Tilbygninger. I en gejstlig Jordebog fra Tiden ved Aaret 1570 er Allinge Kirke (ligesom flere andre bornholmske Bykirker) benævnt Kapel, jfr. den i Note 1 nævnte Bog Side 358.

Af nedlagte Kirkebygninger i Hammershus Birk bliver først at nævne Salomons Kapel. Dettens ensomt liggende Ruiner, der af en Kirkebeskriver er blevet betegnede som en i Danmark omtrent enestaaende Levning, findes nær Havet paa en Lavning, som Hammeren danner paa en Del af sin Nordvestkyst. Herommeldte Kapel, hvis Beliggenhed ses af Kortet foran, er formodentlig omkring et Par Hundrede Aar ældre end Kirken i Allinge.

Salomons Kapels Hovedbygning har indvendig maalt fuldt $18\frac{1}{2}$ Alen i Længden og $8\frac{1}{2}$ Alen i Bredden. Paa Hovedbygningens Sydside har været en Tilbygning, Vaabenhus. Dettens — omtrent mod Syd vendende — Gavl, med Dørhul i, staar endnu temmelig hel, medens Kapellets øvrige Mure for Størstedelen er nedbrudte, idet det vigtigste af det nedbrudte er bortført. Kapellets Mure, hovedsagelig af Kampesten, har været ca. $1\frac{1}{2}$ Alen tykke. Over Indgangsdøren i omtalte Vaabenhusgavl har med brændte Sten været muret en Spidsbue.

Forskellige Beretninger gaar ud paa, at der ved Salomons Kapel har været en Kilde, Salomons Kilde, hvortil syge Folk i ældre Tid har valfartet for at søge Helbredelse ved at drikke af eller to sig med Vandet fra Kilden. (Det var forðum meget i Brug, at Folk til bestemte Tider, især St. Hans Aften, valfartede til

Kilder). Lige ved Kapelruinerne ses nu en lille sten-sat Brønd med stillestaaende urent Vand, og denne Brønd — som har været tilfyldt nogle Gange, men atter er blevet oprenset — menes at være den gamle Salomons Kilde. Maaske har tidligere en Vandaare haft sin Vej til Havet gennem den saaledes gravede Kilde, saa at der stadig er tilført Kilden nyt Vand. I Thuras Bornholmsbeskrivelse af 1756 Side 33 og 108 siges, at Salomons Kilde udvælder af et Gravsted og endnu har meget sødt og klart rindende Vand, hvoraf de søfarende som oftest, naar de kommer paa denne Kant, tager Forraad med sig af paa deres Skibe.

Efter Salomons Kapels Beliggenhed er det rimeligt at antage, at Kapellet er opført væsentlig i det Øjemed at tjene som et Gudshus for dem, der søgte til omtalte Kilde. Det forekom oftere i ældre Tid, at man ved en Kilde, hvortil der valfartedes, byggede et Kapel, for at de valfartende deri kunde hengive sig til Andagt. For Eksempel var der bygget et lille — nu helt forsvundet — Kapel i Nærheden af Helligdomskilden i det bornholmske Sogn Rø.

Men Salomons Kapel, der har været en ret rummelig og meget solid kirkelignende Bygning, er vistnok opført tillige i det Øjemed at tjene som Kirke for en paa Hammeren boende Fiskerbefolkning, saaledes at Kapellet bl. a. i Henseende til den deraf gjorte Brug har kunnet til en vis Grad sidestilles med den gamle Kirke i Gudhjem⁵⁾. Beretninger gaar ud paa, at der i fordums

⁵⁾ Ovennævnte gamle Kirke (Kapel) i Gudhjem, som i 1893 blev afløst af en ny Kirke nær ved den gamle, antages at være grundlagt i Tiden ved Aaret 1300 (jfr. Traps Danmarksbeskrivelse

Tid har staaet en Del Huse nær Salomons Kapel, og at der i Kapellet er blevet holdt Prædiken for Omegnens Fiskere. I Thurs fornævnte Beskrivelse Side 33 siges iøvrigt, at Salomons Kapel i forrige Tider skal have haft sin egen og særdeles Præst. Hvis der imidlertid ikke har været en særlig Præst ved Salomons Kapel, saa kan Præsten ved Ols-Kirke til bestemte Tider have kommet til Kapellet for i dette at prædike for en paa Hammeren boende Fiskerbefolkning, som havde en lang og besværlig Vej til Ols-Kirke.

At Egnen ved Salomons Kapel i den fjerne Oldtid (Stenalderen) har tjent som menneskelig Boplads maa formentlig anses for bevist ved forskellige paa Stedet skete videnskabelige Søgninger efter Oldtidslevninger⁶⁾. Derimod er det ganske vist mindre klart, om der i den kristne Middelalder virkelig har boet en Fiskerbefolkning paa Hammeren. Imidlertid siges det, at der paa Hammeren findes Spor (Husfundamenter, Havediger) af en bymæssig Bebyggelse, som har bestaaet senere end Hedenskabet. Det er, som antydtes i det foregaaende, heller ikke usandsynligt, at der i

3. Udgave 3. Bind Side 87), altsaa et godt Stykke Tid før Kirkerne i Bornholms egentlige Søkøbstæder (jfr. den i Note 13 nævnte Bornholms Historie 1. Bind Side 32, 34, 55). Salomons Kapel paa Hammeren har været lidt bredere og noget kortere end ondtalte gamle Kirke i Gudhjem, men har iøvrigt, navnlig i Murene, været en Kirkebygning omtrentlig af Karakter som nysnævnte gamle Kirke. Af denne er bevaret de nederste Dele af Murene, efterdi deslige gamle Kirkebygninger er sjældne i Danmark.

⁶⁾ Jfr. det af tidligere bornholmsk Amtmand E. Vedel i 1897 udgivne Tillægsskrift om Bornholms Oldtidsminder og Oldsager Side 105 flg.

Kristentiden — før Allinge og Sandvig havde faaet nogen Betydning som Byer — har boet paa Hammeren en Fiskerbefolkning, som har anvendt de naturlige Smaahavne nær Salomons Kapel som Fiskerihavne, og som har afsat en Del af Fiskefangsten til Hammershus, men som senere, væsentlig paa Grund af Flyvesands Hærgen, efterhaanden er rykket over til de næsten bedre Naturhavne paa Østkysten og dér har bidraget til Udviklingen af Byerne Sandvig og Allinge. J. C. Urne, Amtmand paa Bornholm fra 1740—1778, har forresten i efterladte Optegnelser berørt et Sagn om, at en By paa Hammeren er blevet afbrændt.

Som Sporene af et Gærde eller Dige angiver, har der omkring Salomons Kapel været en indhegnet mindre Plads. Mulig har denne været en egentlig Kirkegaard (Begravelsesplads). Begravelser fra et gammelt Fiskerleje paa Hammeren med Salomons Kapel som Kirke kan dog ogsaa have fundet Sted paa Olsker Kirkegaard. Omtalte Plads ved Salomons Kapel vides ikke, hidtil at være blevet nærmere undersøgt. Det forlyder imidlertid, at Nationalmuseet paatænker, i Forbindelse med en Restaurering af Kapelruinen, at lade Pladsen videnskabeligt undersøge. Viser Pladsen sig at have været Begravelsesplads, bestyrkes derved i særlig Grad Formodningen for, at Kapellet har været Kirke for en Befolkning paa Hammeren.

I et af Ærkebisp Nicolaus (Niels) af Lund (i Skaane) i 1379 paa Hammershus oprettet Testamente bestemmes bl. a., at Ols-Kirke paa Bornholm og Salomons Kapel samme Steds skal have efter ham hver

en Sølvsket⁷⁾. Af denne Udtalelse kan imidlertid vanskelig udledes noget nærmere om, hvilken gudelige Brug der paa vedkommende Tid gjordes af Salomons Kapel. Som Kirke for en Fiskerbefolkning har Hammer-Kirken sikkert mistet sin Betydning senest straks efter, at Allinge Kirke var blevet opført.

Blandt Hammershus Slotsbygninger har været en Kirkebygning. Denne, hvoraf endnu staar betydelige Mure, strakte sig Vest paa fra det store firkantede Taarn (Manteltaarnet) og udgjorde saaledes nordre Fløj af den indre Slotsgaard. Hele heromtalt Kirkebygning har dog ikke tjent som Kirke, idet der ovenover Kirkerummet var en „Riddersal“, „Kongesal“. Det ses, at Hammershus tidlig har faaet sin egen Kirke (Kapel). Ærkebisp Karl af Lund oprettede i 1334 sit Testamente og udtalte deri bl. a., at han skænkede til Bedste for Præsten ved det paa Hammer-Borgen nyopførte St. Margrete Kapel 10 Mark rent Sølv⁸⁾. Paa Hammershus var saaledes allerede i 1334 en Kirke eller Kapel, som da benævntes St. Margrete Kapel⁹⁾. Denne Bygning var dog næppe den

⁷⁾ Jfr. „Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450“ (udgivne i Trykken af Kr. Erslev, 1901) Side 151⁵⁻⁶.

⁸⁾ Jfr. den i forrige Note nævnte Bog Side 68². Begge de ovenfor i Teksten ommeldte Testamenter er skrevne paa Latin. Hammershus kaldes i Testamenterne „castrum Hammarensi“.

⁹⁾ Ovennævnte St. Margrete Kapel maa ikke forveksles med det lille Kapel af samme Navn, som en ærkebispelig Hovedsmand paa Bornholm Aage Nielsen senere lod opføre tæt Øst (lidt til Nord) for den ham tilhørende Maglegaard i Østermarie Sogn, af hvilket Kapel — der muligvis særlig har haft Betydning for en nærboende Fiskerbefolkning — endnu ses Murrester, omgivne af høje Piletrær. (Et Par Dokumenter vedrørende dette Kapel omtales i Thuras Bornholmsbeskrivelse Side 58 og 120;

samme Slotskirke, hvis Ruiner nu paavises. Sidstnævnte Kirke er sikkert freimstaaet ved de væsentlige Bygningsarbejder, som til forskellige Tider siden 1334 er foretagne paa Hammershus tildels som Følge af krigerske Ødelæggelser. Den lybske Hovedsmand paa Hammershus minder i en Skrivelse af 1548 sine Foresatte i Lybæk om at sende en Præst, idet han tilføjer, at Kapellet atter er færdigt¹⁰⁾. Naar Hammershus Slotskirke er blevet bygget som den sidst var — med Loft af tre murede Krydshvælvinger etc. — er imidlertid vistnok vanskeligt bestemt at afgøre.

Til Hammershus har næppe nogensinde hørt en egentlig Kirkegaard. Ældre Skrifter synes ikke at melde noget om en saadan til Sløttet hørende Kirkegaard. Det er imidlertid i nyere Tid blevet bemærket, at Hammershus's gamle Kirkegaard kan paavises mellem Gaarden Hammersholms Have og Sandvigvejen¹¹⁾. Ved denne Udtalelse maa være sigtet til det nu ryddede og dyrkede Grundstykke mellem Hammersholms nordvestlige Havegårde og Landevejen, hviket Grundstykke har faaet Navnet Kirkegaardsageren. Tegn paa en virkelig Kirkegaard (almindelig Begravelsesplads) vides imidlertid ikke at have vist sig i denne Ager. Men den foran ved Om- talen af Salomons Kapel nævnte Amtmand Urne har i sine Optegnelser bemærket, at tæt Nordvest for Slotsladegaarden ligger Hammershus's Misdæderes

et i 1432 udstedt paveligt Afladsbrev vedrørende Kapellet findes aftrykt i Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 3. Bind Side 35).

¹⁰⁾ Jfr. den i Note 1 nævnte Bog Side 169.

¹¹⁾ Jfr. Traps Danmarksbeskrivelse 3. Udgave 3. Bind Side 43.

Begravelsessted med Rester af et nedfaldet Gærde. Det er saaledes meget muligt, at Misdædere er blevet begravede i nysommeldte Grundstykke. Tidligere var det Regel, at visse Misdædere ikke maatte begraves paa nogen almindelig Kirkegaard. I den foran i Note 1 nævnte Bog Side 265 forekommer en Udtalelse fra 1557 om, at en Mand, der døde i Fængsel paa Hammershus, blev jordet „udenfor Slottet“.

I Forbindelse med foranstaaende kan bemærkes, at ved krigerske Angreb mod Hammershus har sikkert undertiden mange baade af Angriberne og af Hammershus's Besætning mistet Livet; og det er ret tænkeligt, at de saaledes faldne ikke har faaet en regelmæssig Begravelse, men er blevet jordede et eller andet tilfældig valgt Sted ikke langt fra Hammershus.

Almindelige Begravelser fra Hammershus er antagelig foregaaede paa Olsker Kirkegaard, indtil Allinge havde faaet Kirke, og derefter paa Allinge Kirkegaard¹²⁾.

Indtil Aaret 1648 var der ofte ansat en særlig Præst ved foromtalle Kirke paa Hammershus¹³⁾.

¹²⁾ Eksempler paa, at Folk, som er døde paa Hammershus, er blevet begravede i Allinge, ses af Thuras Bornholmsbeskrivelse Side 118—119 og af „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind Side 72. Jfr. ogsaa efterstaaende Note 14.

¹³⁾ Den bornholmske Historiker J. A. Jørgensen anfører — jfr. hans Bornholms Historie 2. Bind Side 65 og hans „Fortegnelse over Præsterne paa Bornholm siden Reformationen“ (1907) Side 86, 80 og 69 — at en Olsker-Allinge Præst Jacob Jensen Sode (død 1693) i 1685 ansøgte Kongen om en Godtgørelse, fordi han (Præsten) i de sidste 16 Aar havde ydet de paa Hammershus værende Folk og Soldater kirkelig Betjening; og ved at anføre dette udtrykker Jørgensen, at nævnte Olsker-

Bornholmsk Degn Rasmus Pedersen Ravn bemærker i sin haandskrevne „Chronica Boringiaca“ af 1671, at naar der ingen Præst er paa Hammershus, søger Slotsherren med sin Frue, Børn og Folk Ols-Kirke til Gudstjeneste og Sakramentets Brug. Overensstemmende hermed meddeler Thura i sin Bornholmsbeskrivelse af 1756 Side 108, at naar der ingen Slotspræst var beskikket ved Hammershus, søgte Slotsmenigheden (Guvernøren og de øvrige til Slottet hørende) Ols-Kirke. Denne Thuras Meddelelse har fornævnte Amtmand Urne imidlertid rettet derhen, at det var Allinge Kirke, som Slotsmenigheden søgte. Desuden fremgaar det af andre Udtalelser af Urne samt af forskellige historiske Momenter iøvrigt¹⁴⁾, at Forholdet i alt Fald fra den Tid af, da Hammershus nedlagdes, har været saaledes, at hele Hammershus Birk har hørt under Kirken i Allinge. Som angivet i 2. Stykke under A foran blev der i 1826 fastslaaet

Allinge Præst tillige var Slotspræst eller Garnisonspræst paa Hammershus. At tillægge omtalte Præst en af de sidste tvende Benævnelser er dog næppe naturligt, idet denne Præst sikkert ikke har haft nogen Beskikkelse som Slotspræst (Garnisonspræst) paa Hammershus. Den kirkelige Betjening, han har ydet Hammershus's Indvaanere, er sikkert — i alt Fald i Almindelighed — ikke foregaaet i Hammershus Slotskirke, men er foregaaet enten i Ols-Kirke eller — snarere — i Allinge Kirke. Jfr. Teksten ovenfor.

¹⁴⁾ Eksempelvis skal nævnes — i Forbindelse med en Henvisning til Note 12 — at i Olsker-Allinge Kirkebog fra vedkommende Tid findes paa Blad 191 indført følgende: Den 24. November 1737 „blev Jons Hustru under Slotsbroen begravet paa Allinge Kirkegaard“. — (Ved i nyere Tid foretagen Restaurering af Slotsbroen har det kunnet ses, at Folk i tidligere Tid har haft de to større Buer under Broen indrettede til Beboelseshus).

en officiel Markgrænse mellem Allinge Sogn og de tilstødende Sogne (hvilken Grænse ogsaa blev Jurisdiktionsgrænse).

C. Birket i kommunal Henseende.

Hele Hammershus Birk kan anses som een Kommune: Allinge-Sandvig Købstadskommune med tilhørende Landdistrikt.

Ifølge historiske Beretninger har de nær ved hinanden liggende Byer Allinge og Sandvig længere tilbage i Tiden været Fiskerlejer og iøvrigt haft Betydning som bornholmske Endepunkter for en mellem Bornholm og Skaane jævnlig stedfindende Færgefart. Omtalte Byer kan ikke antages at have faaet kongelige eller ærkebispelige Købstadsprivilegier (Love, Statuter, Stadsret) som de i gammel Tid gængse, men maa antages uden saadanne Privilegier at have lidt efter lidt udviklet sig til at blive Købstæder. I 1780 skrives¹⁵⁾, at Allinge og Sandvig længe har tilegnet sig Købstadsrettigheder. I 1810 skrives¹⁶⁾, at Allinge og Sandvig Købstadsrettighed i de senere Tider har været indirekte anerkendt. I 1868 blev det ved en Lovudtalelse bekræftet, at Allinge og Sandvig er Købstæder, idet § 1 i Købstadskommunalloven af 26. Maj 1868 bl. a. udtaler, at „Købstæderne“ Allinge og Sandvig vedbliver at udgøre een Kommune, men af Kongen kan adskilles i to Kommuner. — Ved kgl.

¹⁵⁾ af tidligere bornholmsk Amtmand Fjeldsted, jfr. Thaarups Materialier til Danmarks Statistik, 1794, 1. Hæfte Side 80.

¹⁶⁾ af tidligere bornholmsk Amtmand Thaarup i hans kortfattede Beskrivelse over Bornholms Amt.

Resolution af 22. April 1897 blev der approberet et Vaaben og Segl for omtalte Købstæder.

Af det tidligere — bl. a. i Note 2 — bemærkede fremgaar, at som Jurisdiktion bliver Allinge-Sandvig med Markjorder og Landdistrikt kaldt et Birk (Hammershus Birk), idet Jurisdiktionen har bevaret sit gamle Navn fra den Tid, Retten holdtes ved Hammershus. Da Birkedommeren som foran oplyst bor i Hasle, skal han ikke være Borgmester (Byraadsformand) for Allinge-Sandvig. En af disse Byers Borgere bliver efter fornævnte Kommunallov beskikket af Kongen til at være Byernes Borgmester¹⁷⁾.

Som i det foregaaende ommeldt er der forbundet med Allinge-Sandvig Købstæder et fra disses Markjorder forskelligt Landdistrikt, der væsentlig bestaar af Hammeren, Hammersholm og Slotslyngen; jfr. Kortet foran. Nogle Aar efter, at der ved kgl. Anordning af 13. Aug. 1841 var blevet indført et offentligt Kommunalvæsen i de danske Landsogne, fremsatte nogle Gaardmænd i Olsker Sogn i en Henvendelse til Øvrigheden den Formening, at Hammeren, Hammersholm og Slotslyngen (s: fornævnte Landdistrikt) burde anses at høre under Olsker Sogn. Allinge-Sandvigs daværende Byraad protesterede imidlertid bestemt imod, at nævnte Gaardmænds Opfattelse blev anset for rigtig. I Anledning af den saaledes opstaaede Meningsforskel fremsendte Indenrigsministeriet en Skrivelse af 1. Februar 1850 til Born-

¹⁷⁾ Den saaledes for Allinge-Sandvig beskikkede Borgmester — ligesom den for Aakirkeby beskikkede — har ikke nogen Funktion som Øvrighed udenfor de kommunale Anliggender, jfr. herom en Skrivelse fra Justitsministeriet af 3. Oktbr. 1870 (i „Bilag“ til Ministerialtidende for 1871 Side 1).

holms Amtmand, i hvilken Skrivelse bl. a. udtales, at det maa anses for tilstrækkelig godtgjort, at det paagældende Distrikt henhører under Allinge og ikke under Olsker Sogn. Skrivelsen henviser til den i 1826 af Øvrigheden afgivne Erklæring med Hensyn til Allinge Sogns og Hammershus Birks Omraade, jfr. 2. Stykke under A foran.

Naar det altsaa var en afgjort Sag, at den omhandlede Strækning fra tidligere Tid var (kirkeligt) et under Allinge Kirke henliggende Distrikt, fulgte dermed af Kommunallovgivningen, at Distriktet heller ikke kommunalt var at behandle som en Del af Olsker Sogn.

Det Spørgsmaal kunde imidlertid særlig stilles, om Distriktet var at betragte som Købstadsjord („Markjord“), eller det, til Trods for sin Forbindelse med Allinge-Sandvig, dog i Principet var juridisk at betragte som „Land“ i Modsætning til „Købstad“. Navnlig Hammersholms Ejer havde foranlediget, at Ministeriet ogsaa i fornævnte Skrivelse af 1. Febr. 1850 udtalte sig om hernævnte Spørgsmaal. Om Spørgsmaalet tilkendegives i Skrivelsen, at det maa anses for hævet over Tvivl, at det omspurgte Terræn (Hammeren, Hammersholm og Slotslyngen) ikke er at betragte som Købstadsjord, men blot er at betragte som et til Købstæderne Allinge-Sandvig føjet „Land-distrikt“.

Overensstemmende med Kommunallovgivningen vælger Landdistriktets Beboere ud af deres Midte en Kommunalrepræsentant, som navnlig i Skole- og Fattigvæsenssager optræder som Medlem af Allinge-Sandvig Byraad, medens han — ifølge et af Amtsraadet i Henhold til Kommunallovgivningen givet

Règulativ — selvstændigt som kommunal „Distriktsforstander“ bestyrer visse af Landdistriktets kommunale Anliggender. Fra Allinge-Sandvigs Side har der i de seneste Aar ytret sig Stemmer for at søge Landdistriktet indlemmet i nævnte Købstæder.

II.

I dette Afsnit skal gøres forskellige Bemærkninger om de forskellige Dele af Hammershus Birk. Under A skal berøres Allinge-Sandvig med Markjorder, og under B skal omtales det til nævnte Købstæder hørende Landdistrikt.

A. Allinge-Sandvig med Markjorder.

Om Købstæderne Allinge-Sandvig med Markjorder skønnes der ikke at være Anledning til her at anføre noget væsentligt, idet der allerede i det foregaaende findes bemærket adskilligt herom. Den sydvestligste Del af Markjorderne — jfr. Kortet foran — har tidligere hørt under Olsker Sogn. Ved den i 1848 fuldendte Deling af de bornholmske Lyngmarker (Udmarksjorder¹⁸⁾) blev bemeldte Grundstykke tillagt Allinge-Sandvig Kommune, der senere solgte til Private dels dette Areal og dels det høje Klippedrag Langebjerg i den nordvestlige Del af Markjorderne.

¹⁸⁾ De bornholmske Udmarksjorder omtales i „Bornholmske Samlinger“ 2. Bind Side 104 og 3. Bind Side 55.

Sydvestlig paa Markjorderne ligger to smaa Gaarde, Egeløkkegaard og Kokkeløkkegaard, hvilke er afmærkede paa Kortet foran.

B. Allinge-Sandvig Landdistrikt.

Naar man — f. Eks. paa Matrikelskort og ellers i offentlige Dokumenter — har angivet Allinge-Sandvig Landdistrikt (ogsaa kaldet Allinge Landsogn) som bestaaende af de tre Dele: Hammeren, Hammersholm og Slotslyngen, har man regnet Hammersøen som en Del af Hammeren, og Hammershus Slotsbanke (den høje Klippebanke, hvorpaa Hammershus Ruiner findes) som en Del af Slotslyngen. Det er imidlertid naturligst nu at behandle Hammersøen og Slotsbanken som særlige Dele af Landdistriktet. Desuden kan bemærkes, at der — som det følgende nærmere viser — efterhaanden i Landdistriktet er opstaaet forskellige mindre Ejendomme, bestaaende af Parceller af henholdsvis Hammersholm, Slotslyngen og Hammeren.

Ved den væsentlig historiske Omtale af Landdistriktdelene, som det er Øjemedet i det følgende at give, synes det naturligst at begynde med Hammershus Slotsbanke som det historisk vigtigste Punkt og derefter lade følge Hammersholm og Slotslyngen, hvilke tre nævnte Dele har udgjort det gamle Slotsdistrikt eller Slotssogn, hvortil dog maaske ogsaa har været at henregne Hammersøen. I Henhold til det her bemærkede vil, ved den følgende Omtale af Landdistriktdelene, Hammeren blive behandlet sidst.

1. Slotsbanken med Ruiner.

Hammershus Slotsbanke med derpaa værende Ruiner samt Størstedelen af Dalsænkningerne omkring Slotsbanken er og har stadig været Statens Ejendom. Ved Statens Salg af Slotslyngen — jfr. efterfølgende Punkt 3 — blev Slotsbanken (med nævnte Del af Dalsænkningerne) udskilt fra Slotslyngen og forbeholdt Staten.

Det gennem flere Aarhundreder betydningsfulde Hammershus Slot (Borg, Fæstning) antages at være opført af Lunds Ærkebisp omtrent ved den Tid, da Lilleborg i Almindingen blev ødelagt, hvilken Ødelæggelse skete ca. Aar 1260. (At der tidligere har ligget en Oldtidsborg paa Hammershus Slotsbanke er ikke usandsynligt). Indtil 1525 var Hammershus den meste Tid under de Lund'ske Ærkebispers Raadighed. Fra sidstnævnte Aar og indtil 1576 besad Lybækkerne Slottet. Derefter kom dette under den danske Krones fri Raadighed, men var dog senere et Par Gange (1645 og 1658) kortvarigt i Svenskernes Magt. Historien viser, at Hammershus og dets Omegn adskillige Gange har været Skuepladsen for mere eller mindre hæftige krigerske Optrin.

Da Bornholmerne i 1658 havde vundet deres Ø tilbage fra Sverige, til hvilket Land den samme Aar ved Fredsslutning i Roskilde var blevet afstaaet, var Hammershus temmelig forfaldet, og senere lod man det i det store og hele forfalde mer og mer, saa at det snart helt mistede sin Betydning som Fæstning. Forhen, medens Slottet stod i sin Velmagt, var det regelmæssig Sædet for Bornholms højeste stedlige Øvrighed, Lensmanden, der navnlig ogsaa havde til Opgave at modtage de af Øen gaaende Naturalskatter

af Smør, Sød m. m., hvilke Bornholmerne altsaa skulde føre til Hammershus. Sædvanlig lod Lensmanden en i sin Tjeneste staaende Skriver — undertiden ogsaa kaldet Ridefoged — tage imod Skatterne. Den paa Hammershus's Østside staaende høje Bygningsmur, som særlig viser sig, naar Slottet ses Øst fra, er Østmuren af Slottets gamle, af flere Etager bestaaende Naturalskatte-Magasin, hvori altsaa bl. a. den af Bornholmerne ydede Skattesød er blevet indlagt paa dertil tjenlige Lofter. I Sænebugten, hvor nu Hammerhavnen findes, var i ældre Tid nogle Træbolværker, saaledes at der her kunde ske Udslibning af Skattesmør og -Sød m. m. fra Hammershus, jfr. „Bornholmske Samlinger“ 3. Bind Side 125. I Slutningen af fornævnte for Bornholmerne bevægede Aar 1658 blev der imidlertid for Øen ansat en særlig kongelig Skattemodtager, og Hammershus ophørte vistnok allerede hermed at være Ydested for de bornholmske Skatter til Staten, idet Rønne blev Stedet, hvor Skatterne fremtidig skulde erlægges¹⁹⁾. Den

¹⁹⁾ Efterat Bornholmerne den 8. December 1658 havde i Rønne nedskudt den daværende svenske Landstyrer paa Bornholm Prinsenskjold og derpaa havde bemærkt sig det med svenske Folk besatte Hammershus, rejste i sidste Halvdel af nævnte Maaned nogle udvalgte bornholmske Mænd til København for at overgive Øen til den danske Konge. Blandt disse Mænd var ogsaa en Peder Jensen, og det var ham, der al Kongen blev udnævnt til bornholmsk Skattemodtager, jfr. Teksten ovenfor. Hans Embedsbrev (Bestalling) blev udfærdiget den 28. December 1658, medens han og de andre Udsendinge endnu opholdt sig i København. Bestallingen lyder paa, at han antages og tilforordnes til at være „Skriver og Ridefoged“ paa Bornholm, og at han i denne sin Tjeneste har at gøre Kongen god Rede og Rigtighed for Landets Indkomst, og bevilges der ham for

øverste stedlige bornholmske Ledelse blev efter 1658 spaltet i et civilt Amtmands- og et militært Kommandantembede, hvilke Embeder imidlertid gennem længere Tid oftest var forenede hos en og samme Mand, der undertiden benævntes Guvernør. De saa-

hans Tjeneste den samme Løn, som Øens forrige Skriver og Ridefoged har nydt (herved maa være sigtet til Skriven hos Bornholms sidste danske Lensmand Joachim Gersdorff, der som bornholmsk Lensmand ikke skal have boet paa Bornholm; om sidstnævnte Skrivers Løn m. m. indeholdes nogle Oplysninger af Prinsenskjold i Nya Handlingar rörande Skandinaviens Historia, 29. Del, Stockholm 1858, Side 391—93). Som kongelig udnævnt „Skriver og Ridefoged“ svarede Peder Jensen til de Embedsmænd, der senere benævntes først „Amtskrivere“ og siden „Amtsforvaltere“. Visse Data tyder paa, at omtalte Peder Jensen ejede en Gaard i Rønne og var hjemmehørende i denne By, og der er en Del Sandsynlighed for, at det allerede fra Begyndelsen af hans Embedstid blev Regel, at Skatterne skulde erlægges i Rønne i Stedet for som tidligere paa Hammershus. Et kongeligt Magasin til Naturalskatterne fik Rønne ganskevist ikke før 1684—85 (efter Indholdet af en Skrivelse af 7. Aug. 1684 fra General-Kommissariatet [ved Sehested] til Amtskriver Dechner i Rønne sendte Regeringen i nævnte Maaned fra København til Rønne en Ladning Bygningsmaterialier til hurtigst mulig Opbygning af et nyt Korn- og Smørhus sidstnævnte Sted). Men det er utvivlsomt, at Skatterne allerede før den Tid er blevet erlagte i Rønne. Det ses f. Eks. af gamle Dokumenter, at Amtskriver Hans Christensen — som fik Amtskriverembedet i 1663, og som nævnes i „Bornholmske Samlinger“ 3. Bind Side 149 og 158 — har oplagt Skattesæd i en ham selv tilhørende Bygning i Rønne. Før der kom et kgl. Skattemagasin i Rønne, har Amtskriveren mulig ogsaa undertiden lejet hos Borgere i Byen nogen Lofts- og anden Plads til Naturalskatterne. — Den skrevne Historie giver mærkeligt nok ingen Oplysning med Hensyn til, naar den væsentlige Forandring indtraadte i Forholdene paa Bornholm, at Skatterne skulde erlægges i Rønne i Stedet for paa Hammershus.

ledes beskikkede højeste bornholmske Myndigheder (Amtmand-Kommandant) havde som Hovedregel deres Embedssæde paa Hammershus indtil 1682. Siden blev Rønne — efterat Lensgaard i Østerlarsker i Mellemtiden i 2—3 Aar havde tjent som Guvernør-bolig — det almindelige Sæde for Bornholms Amtmands- og Kommandantskab. Der opstod imidlertid ogsaa efter 1658 et — senere i Tiden atter nedlagt — bornholmsk Vicekommandantenibede; og efterat fornævnte øverste Embedsmænd som anført havde forladt Hammershus, var i Reglen en Vicekommandant den stedlige Bestyrer her indtil 1743. I sidstomhandlede Periode (1682—1743) tjente Hammershus nærmest kun som Arrestanstalt og militært Vagtsted. I nævnte Aar 1743 blev der i Rønne opført en endnu staaende Hovedvagtsbygning, som tillige — indtil der i andre bornholmske Købstæder kom egentlige Tinghuse — blev civilt Arresthus for hele Bornholm i Stedet for tidligere Fængselsindretninger paa Hammershus. Ved Hovedvagtens Opførelse i Rønne flyttede Vicekommandanten ogsaa til denne By, hvorefter en for ham særlig opført Bolig paa Hammershus blev nedbrudt. Efter det anførte blev Hammershus fuldstændig nedlagt i 1743.

Baade før og efter omtalte Aar 1743 blev der af Slottets Bygninger og Mure nedbrudt og bortført mere og mere til Anvendelse som Bygningsmateriale andet Steds paa Øen. Af Slottets Skattemagasin er vistnok en Del blevet nedbrudt allerede kort efter 1658. Det siges iøvrigt, at omtalte Hovedvagt i Rønne er opført af Sten fra Hammershus. Ved kgl. Resolution af 21. April 1822 blev imidlertid Hammershus's tilbageværende Ruiner fredlyste, saaledes at navnlig

ingen maatte nedbryde og bortføre mere af Ruinerne. I de senere Tider har Staten (gennem Nationalmuseet²⁰⁾ paa forskellig Maade ryddeliggjort og restaureret Slotsruinerne. Til at have Opsyn med disse er der ansat en Mand, som bor i en af Staten opført Opsynsmandsbolig, beliggende mellem de to andre Ejendomme nær Slotsruinerne. Hammershus, som det nu er, anses for Nordens betydeligste gamle Borgruin.

I Hammershus's store Slotsgaard er i de seneste Aarhundreder opskudt Træer og andre Vækster. Den Fred, der nu hersker paa Slotspladsen, bliver kun behagelig forstyrret i Sommertiden af Stemmer fra Gøg og Sangfugle.

Med Hensyn til nærmere Omtale af Hammershus kan henvises navnlig til Bogen „Bornholm“ af P. Hauberg.

2. Hammersholm.

Gaarden Hammersholms Jorder, som for en Del dækkes af Skov, har tidligere hørt under Slottet Hammershus. Gaarden kaldes ogsaa undertiden Slotsvangegaard og benævntes ofte i tidligere Tid Slottets Ladegaard eller Slotsladegaarden. Som nedenfor nærmere angivet blev Gaarden (Jorderne) først efter 1724 forsynet med selvstændige Bygninger.

I 1680 blev det bestemt, at Slotsladegaarden skulde bortforpagtes for nogle Aar ad Gangen. Efterat Gaarden derpaa i henved en Snes Aar havde

²⁰⁾ Nationalmuseet er en under Kultusministeriet hørende Statsinstitution, som har at gøre med Oldsager, gamle Borgruiner m. m.

været bortforpagtet, blev den bortfæstet (givet i Livsfæste). I 1724 fik en ny Fæster Gaarden i Fæste for sin Livstid. I det til ham udstedte Fæstebrev hedder det bl. a., at eftersom der hidtil ingen Bygning har været paa dette Avlingssted eller Slotsvang, saa er det nu bevilget denne Fæster, at han for desbedre at kunne tilse Skoven og konservere Avlingen maa — paa egen Bekostning — opføre fornødent Hus og Bygning paa det fæstede. Gaardens forrige Fæster havde boet i Sandvig.

I 1744, da Staten ved offentlig Auktion solgte mange Gaarde, som den ejede paa Bornholm²¹⁾, blev Slotsvangegaarden ved samme Lejlighed stillet til Auktion. Den omtalte Fæster, som tiltraadte Gaarden i 1724, besad endnu paa Auktionens Tid Gaarden, som han havde forsynet med Bygninger, der altsaa var hans egne. Ved Auktionen — som var betinget bl. a. af nærmere Approbation fra Regeringens Side — blev ikke Fæsteren den højstbydende. Men under Hensyn til, at han havde bekostet Bygninger til Gaarden, erholdt han efter sit Ønske kongeligt Skøde paa denne, mod at give for den, hvad der ved Auktionen højst var budt²²⁾.

²¹⁾ Jfr. „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind Side 51 flg.

²²⁾ Det højeste Auktionsbud vedrørende Slotsvangegaarden lød paa 86 Sletdaler pr. Td. Hartkorn. Gaarden var ansat for 14 Tdr. 5 Skpr. Hartkorn. Den bornholmske Hartkornstønde deltes paa vedkommende Tid i 6 Skpr. Sletdaleren deltes i 4 Mark à 16 Skilling. Købesummen for Gaarden (3: dens Jorder, ca. 300 Tdr. Land) blev altsaa ifølge det nys bemærkede 1275 Sletdaler 2 Mark 10²/₃ Skilling. Denne Købesum afgjordes ved, at Køberen betalte kontant 605 Sletdaler 2 Mark 11 Skilling og udstedte Pantobligation for 670 Sletdaler. Ved Beregningen af, hvad der gaves for Gaarden, maa imidlertid tages i Betragtning,

Paa Kortet foran er angivet den oprindelige Udstrækning af Hammersholms Jordtilliggende. Der er imidlertid til forskellige Tider afhændet visse Dele af Gaardens Jorder. Som de vigtigste af disse Dele kan nævnes følgende: Nærmest Slotsbanken er fraskilt Gaarden en større Parcel, hvorpaa er opstaaet den Ejendom, som senere er blevet benævnt „Møllers Pensionat“; (som Kortet viser, ligger denne Ejendoms Bygninger Øst for Vejen, hvor denne danner tre Arme). Vest for Hammersholms Gaardbygninger er fraskilt Gaarden et bakket Areal (Galgebakkerne), hvorpaa nu findes det i 1887 opførte „Blanchs Hotel“ med omliggende Skovpark. Mellem Hammersøen og Hammerhavnen er fraskilt Gaarden et Areal, som er overgaaet til det Selskab, der, som nærmere omtalt i det følgende, driver Stenværk paa Hammeren. Af Hammersholms sydøstlige Grund er afhændet et Areal til Stenbrud.

Mellem Hammersholms Gaardbygninger og Slotsruinerne er i nyere Tid opstaaet paa Parceller af

at den Fæsteafgift af 30 Rigsdaler aarlig, som hidtil havde været svaret af Gaarden, skulde efter Salget vedblive at paahvile Gaarden som en Grundbyrde, Landgilde eller Jordebogsafgift. Naar denne Afgift kapitaliseres ved at multipliceres med 25, repræsenterer Afgiften et Beløb af 750 Rigsdaler (Afgiften 30 Rigsdaler er som 4 % Rente af en krediteret Købesumdel paa 750 Rigsdaler). Med Hensyn til Værdien (Metalindholdet) af de nævnte Mønter bemærkes, at paa vedkommende Tid svarede 1 Rigsdaler (Kurant) til omtrent 3 Kr. 25 Øre og 1 Sletdaler til omtrent 2 Kr. 17 Øre i nugældende dansk Mønt. Rigsdaleren deltes i 6 Mark, og de 4 Mark heraf svarede til 1 Sletdaler. Ifølge Beretning i Thuras Bornholmsbeskrivelse Side 5 regnede man paa hin Tid paa Bornholm sædvanlig med Sletdaler i Stedet for Rigsdaler.

Gaarden et Par Villaejendomme. Iøvrigt aabnede der sig i 1906 Udsigt til, at der med Fordel kunde sælges til Villabebyggelse yderligere en Del Parceller af Hammersholms vestlige Grund. Det var navnlig Udlændinge, som kunde ventes at være Liebhave-re til Parcellerne. En mod Slutningeu af nævnte Aar stiftet Forening „Bornholm“ — indenfor hvis For-maal det laa at søge at bevare Hammershus's Om-givelser væsentlig i deres hidtidige landlige Til-stand — greb imidlertid virksomt ind²³⁾ og skaffede i det følgende Aar Gaardens Ejer en større Sum Penge, mod at han ved tinglæst Dokument paalagde Gaarden det Baand (Servitut), at Gaarden navnlig ikke maa deles eller afhændes til Udlændinge eller bruges til Anlæg af Stenværker. Foromtalte Ejendom „Møllers Pensionat“ blev ogsaa paa Foreningen „Bornholm“s Foranledning belagt med lignende Ser-vitut som den nævnte, idet samtidig denne Ejendoms Kyststrækning mellem Slotsbanken og Hammer-havnen bragtes over i Statens Eje.

Det følger af det foran mod Slutningen af Punkt C bemærkede, at Hammersholm som liggende i et til Allinge-Sandvig hørende „Landdistrikt“ ikke er en Køb-stadsejendom, men en Landejendom. Gaarden, hvis nuværende Areal udgør noget over 200 Tdr. Land, kan kaldes en Selvejergaard eller en Proprietærgaard²⁴⁾. Som Kortet foran angiver ligger Gaardens Stuelænge og Have mod Nord, noget til Vest. Nær Fyrbetjente-Husene vestlig paa Hammeren haves i Sommertiden

²³⁾ Foreningen „Bornholm“ og dens Virksomhed findes om-talt i tvende Smaaartikler i Dansk Aarbog for 1907, redigeret af Villh. la Cour.

²⁴⁾ Jfr. „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind Side 48.

en fængslende Udsigt til den skovomhyllede Hammersholmgaard, over hvilken den runde, hvidkalkede Ols-Kirke ses hæve sig i Vejret i nogen Frastand.

3. Slotslyngen.

Den sydlige Del af Allinge-Sandvig Landdistrikt er den saakaldte Slotslyng (tidligere undertiden kaldet Slotsgrunden), en høj, klippefuld, tildels skovbevokset Strækning. Som det ses af Kortet foran, løber Slotslyngen ud mod Syd til ikke langt fra Fiskerlejet Vang. Slotslyngens Sydøstgrænse falder paa en længere Strækning fra Sydenden og op i Landet i den ejendommelige Skovdal Finnedalen, hvilken Dal naturlig adskiller Slotslyngen fra det sydøstligere Land. Fra Sænkningen omkring Hammershus Slotsbanke udløber mod Sydøst en Dal eller Kløft, Paradisdalen. Det Terræn, der falder Vest for nævnte Dale, bliver vistnok ofte anset for at være den egentlige Slotslyng. Under Slotslyngen i videre Begreb hører imidlertid ogsaa et — skovbevokset — Terræn Øst for Paradisdalen, jfr. Kortet foran. Iøvrigt kan her bemærkes, at det nær ved Slotsruinerne — Syd for Vejarmen til disse — beliggende Hotel „Hammershus“²⁵⁾ staar paa en Parcel af den op-

²⁵⁾ Hvor Hotel „Hammershus“ nu findes, laa oprindelig et simpelt Husmandshus. Siden kom her et beskedent Gæstgiveri. Og i 1890'erne blev den nuværende Hotelbygning med Façade mod Nordvest opført. Ejendommen, hvortil hører en Del Jord af Slotslyngen, er blevet servitutbehæftet i Lighed med Hammersholm. Nævnte Hotelbygning synes mindre bekvemt anlagt tæt op til den til offentlig Brug udlagte Holdeplads, hvorover Sidevejen til Slottet fører. Hotellet er, da disse Bemærkninger skrives, under Udvidelse.

rindelige Slotslyng (Slotsgrund). Efter det bemærkede kan det siges, at Paradisdalen deler Slotslyngen i en vestre og en østre Slotslyng. I den østre Slotslyng findes den lille seværdige, af Klippehøjder og Skov omgivne Sø eller Dam Ankermýren.

Slotslyngen maa antages i fordums Tider at have ligget som Statens Ejendom i Forbindelse med Slottet og været benyttet af dette paa forskellig Maade. Slotslyngens vestlige Del har maaske i ældre Tid været mere skovbevokset end nu. Dr. Panum bemærker i den i efterstaaende Note 28 nævnte Beskrivelse Side 23 og 44, at paa Slotslyngens sydligste Bjærg, som kaldes Egebjærg, skal efter Sagnet have staaet stor Egeskov.

Ved Hammershus's betydelige Forfald fik Bornholms Vicekommandanter — hvorfra der kun var een ad Gangen — Ret til at gøre Brug eller oppebære Indtægter af Slotslyngen. Efterat det i 1778 var blevet bestemt, at der ikke skulde beskikkes flere bornholmske Vicekommandanter, gik den Ret, som Vicekommandanterne hidtil havde haft med Hensyn til Slotslyngen, over til Bornholms egentlige Kommandanter; (jfr. Note 29). De nu til Hotel „Hammershus“ hørende, Syd og Øst for Hotellet beliggende Jorder — som tidligere har været Forpagtningsjorder af Slotslyngen — var paa vedkommende Tid bortforpagtede til Indtægt for omtalte Militærembedsmænd. Paa den udyrkede Slotslyng blev til Tider holdt Hornkvæg og Faar. Ifølge ældre Optegnelser blev tidligere Hammershus Slotskirke om Sommeren brugt til Nattelejr for Vicekommandantens paa Slotslyngen græssende Kreaturer. I Tiden hen mod Aaret 1800 styrtede Kirkens Murloft ned, saaledes at Bygningen

blev utjenlig til Ophold for Kreaturer. I sine Bornholmsbeskrivelser af 1810 (Side 29) og 1839 (Side 204) beretter Thaarup, at der, ogsaa om Vinteren, plejer paa Slotslyngen at opholde sig en Mængde Faar fra Gaarde i Olsker Sogn. Et stort hvælvet Rum i det nordøstlige Hjørne af Hammershus's ydre Slotsgaard tjente en Tid som Faarehus, før den foran i Punkt 1 nævnte Resolution af 1822 forhindrede, at Slotsruinerne kunde benyttes til Husly for Kreaturer. Naar Bønder i Olsker har haft Husdyr gaaende paa Slotslyngen, har de formodentlig svaret en Afgift herfor til foromtalte Vice- og Ene-Kommandanter. — I Panums i Note 28 nævnte Beskrivelse af 1830 bemærkes, at Slotslyngen er et af de ikke faa Steder paa Landet, der særdeles godt egner sig til Skovplantning, og at det er ynkeligt at se de nye af sig selv fremskydende Birke, hvorefter her findes ikke faa, kæmpe med det forsultede Kvæg, som afgnaver alting.

Ifølge kgl. Resolution af 25. Maj 1842 angaaende Deling mellem Staten og Bornholmerne af de saakaldte Udmarksjorder (Højlyngen m. m.²⁶⁾) skulde der ved denne Deling forlods tilmaales Staten forskellige Arealer til Skovanlæg, blandt hvilke Arealer Resolutionen ogsaa nævner ca. 238 Tdr. Land af Bondelyngen — beliggende langs Slotslyngen — i Rutsker og Olsker Sogne. (Navnet Bondelyngen er senere gaaet af Brug). Det ses at have været Tanken, at nævnte Areal af Bondelyngen passende — naar Kommandantens Ret over Slotslyngen bragtes til Ophør — kunde forenes med Slotslyngen, saaledes at der paa disse forenede Arealer tilvejebragtes

²⁶⁾ Jfr. Note 18 foran.

et Stykke Statsskov. Denne Tanke kom man imidlertid snart bort fra igen, idet man skønnede, at det vilde betale sig mindre godt, at tilvejebringe nævnte Stykke Statsskov. Ifølge kgl. Resolution af 29. Juli 1846 blev det omtalte Areal af Bondelyngen ved den i 1848 fuldendte Deling af Udmarksjorderne behandlet paa lignende Maade som de øvrige ikke til Skovanlæg bestemte Udmarksjorder, medens Staten til Gengæld fik mere Lyngmark til Udvidelse af Almindings-skoven end ved Resolutionen af 1842 bestemt.

Med Hensyn særlig til Slotslyngen, da blev der allerede i 1843 udkastet Planer om dennes Salg, (Kommandanten, der selv foreslog Salg af Slotslyngen, skulde i Stedet for denne have anden Embedsjord ved Rønne). Efterat Hammershus Slotsbanke med Størstedelen af de den omgivende Dalsænkninger var fraskilt Slotslyngen, og denne var afdelt i forskellige Parceller, udbød Staten i 1846 ved Auktion Slotslyngen til Salg. Ved kgl. Resolution af 20. Oktober sidstnævnte Aar blev Salg af hele Slotslyngen til et Interessentskab for budt Købesum 1700 Rigsdaler approberet. I Salget var ogsaa indbefattet de nu til Hotel „Hammershus“ hørende, Syd og Øst for Hotellet beliggende Jorder, idet disse Jorder, som foran omtalt, var Forpagtningsjorder af Slotslyngen.

Det Interessentskab — med en Bager Grønbech af Allinge i Spidsen — der saaledes erhvervede Slotslyngen, solgte senere noget af denne, nemlig dels Hotel „Hammershus“s i det foregaaende omtalte Jorder og dels Slotslyngens Sydende (godt 50 Tdr. Land), hvilken sidste Del — der er utjenlig til Avlsmark — senere kom til at ejes i Forbindelse med

det udfor samme i Rutsker Sogn beliggende Hotel „Finnedalen“ (jfr. Note 28).

Samtidig med, at der, som foran omtalt, i Slutningen af 1906 foretoges Skridt med Hensyn til at forhindre Udstykning til Bebyggelse af Gaarden Hammersholms Jorder, blev der ogsaa, navnlig fra Nationalmuseets Side, virket for, at Staten skulde tilbagekøbe Slotslyngen²⁷⁾. Efterat der senere paa Finanslovene (§ 26) var bevilget de fornødne Beløb til Købet, erhvervede Staten først den Størstedel (207 Tdr. Land) af Slotslyngen, som omtalte Interessentskab ejede, og derefter tillige næsten hele det godt 50 Tdr. Land store Slotslyngsareal, som ifølge det foran bemærkede ejedes sammen med Hotel „Finnedalen“²⁸⁾. For den saaledes tilbagekøbte Slotslyng har Staten betalt noget over 50,000 Kr., og

²⁷⁾ Jfr. den i Note 23 nævnte Aarbog Side 16.

²⁸⁾ Umiddelbart udfor Slotslyngens Sydende — som ikke nu gaar helt ud til Finnedalsbækken (med et Vandfald nær Havet) — ligger i Rutsker Sogn en lille i nyere Tid opstaaet Gaard, Finnedalsgaard. Mellem denne og Havet findes (ligeledes paa Rutsker Sogns Grund) det for ikke mange Aar siden opførte Hotel „Finnedalen“. Omtrent hvor Finnedalsgaarden nu træffes laa for en Tid tilbage et Hus, om hvilket Hus med Naturomgivelser tidligere bornholmsk Doktor Panum ytrer sig beundrende i sin Bornholmsbeskrivelse af 1830 Side 38. Da Staten i 1744 ved Auktion solgte Hammersholm og mange andre bornholmske Gaarde, solgte den ogsaa et Hus (med Jord) paa Slotsgrunden, og dette Hus var sikkert det nys foran nævnte. Efter det anførte har Stedet, hvor Finnedalsgaarden og Hotel „Finnedalen“ ligger, antagelig i tidligere Tid været Slotslyng (Slotsgrund), men er senere blevet adskilt fra Slotslyngen og gjort til en Del af Rutsker Sogn. Slotslyngens Sydende er derved kommet til som nu at grænse til Rutsker Sogn i en bugtet Linie, jfr. Kortet foran. Som antydet ovenfor i Teksten beholdt imidlertid Ejeren af Hotel

Strækningen er blevet indlemmet i Bornholms (Stats-) Skovdistrikt, hvilket i Forvejen hovedsagelig omfattede Almindingen (med Indlæg), Rø Plantage og Blykobbe Plantage.

I det foregaaende er nævnt, at man i 1842 tænkte paa at anvende Slotslyngen og en tilstødende Strækning af Rutsker og Olsker Sogne til Statsskov, men at man kort Tid efter kom til at nære finansielle Betænkkeligheder ved denne Plan. Naar Staten nu, som omtalt, har generhvervet Slotslyngen, saa er det egentlig ikke sket som Følge af en Formening om, at Generhvervelsen nu kunde betale sig godt for Staten. Tilbagekøbet er, som i det foregaaende antydet, sket nærmest for, at Slotslyngen som en Del af Hammershus's mærkelige Omgivelser kan blive bevaret væsentlig i sin hidtidige Naturtilstand og være tilgængelig for Publikum, idet den Opfattelse i senere Tider i vidt Omfang er blevet levende, at der rettelig bør forholdes med Slotslyngen, som det nu sker. Det er bl. a. bestemt, at der ikke maa opføres Boliger for Private eller anlægges Stenværker paa Slotslyngen. Skoven paa denne skal behandles forstmæssigt i Lighed med Statens andre Lystskove.

4. Hammersøen.

Hammersøen — hvis Overflade maaler omtrent 18 Tdr. Land, og som maa anses for Bornholms største egentlige Indsø — ejes af Staten og har sikkert

„Finnedalen“ ved det paagældende Grundsalg til Staten et lille Stykke af Slotslyngens Sydende, saaledes at Statens Slotslyng afsluttes mod Syd i en lige Linie.

ingensinde været i nogen andens Eje. Da Hammershus var befolket, har man sandsynligvis fra Slottet drevet lidt Fiskeri i Hammersøen og betragtet denne som hørende til Slottet. Senere blev Retten til Fiskeri i Søen — hvilken Fiskeriret næppe nogensinde har været af synderlig Værdi — overladt først til Bornholms Vicekommandanter og siden til Øens egentlige Kommandanter, sammen med Retten til Indtægtsnydelse af Slotslyngen²⁹⁾. Da der i 1840'erne blev Tale om, at Staten skulde sælge Slotslyngen, kom ogsaa det Spørgsmaal til Overvejelse, om det vilde være naturligt, at Staten tillige solgte Kommandantens Fiskeriret over Hammersøen. Om dette Spørgsmaal blev der imidlertid fra Statens Side gjort den Betragtning gældende, at da Hammersøen særlig egner sig til et Havneanlæg og derfor mulig kan blive af stor Vigtighed for det offentlige, saa bør der ikke skabes en saadan Hindring imod det offentliges Dispositioner over Søen, som et Bortsalg af Fiskeriretten vilde betyde, men bør der i alt Fald kun kunne være Tale om en Bortforpagtning af Fiskeriretten paa Aaremaal. Kommandantskabet vedblev da som forhen at beholde omtalte Fiskeriret og har senere til Tider bortlejet Retten aarsvis for en ringe Afgift. — I Sommertiden sejles der paa Hammersøen lidt til Lyst med Baade.

Som allerede antydet har man tidligere beskæftiget sig med den Tanke at omdanne Hammersøen

²⁹⁾ Det var ved en efter Generalitetets Forestilling (Nr. 133 i 1778) afgiven kgl. Resolution af 22. April 1778, at Kommandantskabet blev begunstiget med ovenomtalte Ret over Slotslyngen og Hammersøen; jfr. iøvrigt Thaarups Beskrivelse (af 1839) over Bornholms Amt og Christiansø Side 319.

til en Havn ved at sætte den i Forbindelse med Havet. Zar Peter den Store af Rusland skal i 1716 have spadseret ved Hammersøen og fundet denne bekvem til en Orlogshavn³⁰⁾. Thaarup anfører i den i Note 29 nævnte Beskrivelse Side 105 bl. a. følgende om Hammersøen: „Man har troet, at i denne Sø skulde kunne, ved at sætte den i Forbindelse med Havet, dannes en god Havn endog for Fregatter; men overordentlig store Summer vilde dertil udfordres. I Aaret 1809 blev en nøjagtig Undersøgelse derover foretaget af daværende Ritmester, nu Kammerherre og Oberst v. Salchow.“ Jørgensen bemærker i den i Note 13 nævnte Bornholms Historie 2. Bind Side 236, at den sømilitære C. A. Rothe, som under Krigsuroligheder i Østersøen var Guvernør (Kommandant) paa Bornholm fra 1808—1814, foreslog at omdanne Hammersøen til en Orlogshavn. Ifølge Beretning i nyt Arkiv for Søværnet 1. Bind (af 1842) Side 269 sendte nævnte Rothe den 28. December 1809 til Kongen et Brev, hvori udtales bl. a. følgende: „Fordi det saa almindelig er sagt og lært, at Hammersøen ved at forenes med Havet kunde afgive en god Orlogshavn, ligesom og fordi Situationen af og Terrænet omkring denne Sø er overordentlig indbydende til denne Formening, attraaede jeg det oplyst, hvorvidt dette Værk kunde udføres. Jeg beder Ds. Majestæt tillade mig allerunderdanigst at forelægge det af Divisionskvartermester, Ritmester v. Salchow til dette Øjemed foretagne Arbejde. Resultatet deraf er efter min allerunderdanigste Formening, at Ideen, af Hammersøen at danne en god Orlogshavn, kunde

³⁰⁾ Jfr. „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind Side 179.

udføres, men at Udførelsen vilde kræve et stort og meget kostbart Arbejde.“ — Det ses imidlertid ikke, at der paa hin Tid er kommet noget nærmere ud af nysnævnte Idé. Og nu, efterat Hammerhavnen er anlagt i Sænebugten (jfr. efterfølgende Omtale af Hammeren), vil der næppe fremkomme Planer om at gøre Hammersøen til en Havn.

I Tider, hvor Sandflugt har hersket ved Hammersøen (jfr. Omtalen af Hammeren i det følgende), skal en Del Sand være blæst i denne Sø og have formindsket dens oprindelig betydelige Dybde. Langs Hammersøens sydlige Bred løber nedenfor en — paa Størstedelen af Strækningen kratbevokset — Skraaning en smuk „Strandvej“. Landevejen løber sydligere. Paa nævnte Skraaning overfor Hammersøens østlige Del er i 1906 opført et Hotel „Hammersø“.

5. Hammeren.

Efter gammel fæstnet Opfattelse forstaas ved Hammeren det Landhovede, som Bornholm danner paa sin Nordende, jfr. Kortet foran. Det er altsaa ikke nøjagtigt, naar man undertiden beskriver Hammershus Slotsbanke og den Syd derfor liggende Slotslyng som Dele af Hammeren.

Paa Hammeren — hvis Areal overstiger 350 Tdr. Land — hæver sig flere tildels lyngbegroede Granit-Bjærgknuder. Efter Angivelse i ældre Skrifter har Flyvesand tidligere været i Virksomhed ved Sandvig og paa Hammerens nordlige Del og navnlig ved Salomons Kapel. For Tiden ligger Sandet paa de nævnte Strækninger, som tildels er Lavninger, dæmpet nogle Steder af fint Græs og andre Steder af

Lyng. I Rawert & Garliebs Bornholmsbeskrivelse af 1815 (trykt 1819) udtales Side 182: „Fordum har Hammeren været bedækket med Skov; nu ser man kun Træernes Rødder og nøgne Klipper hist og her stige op af Sandet.“ Betydelige Dele af Hammeren er utvivlsomt egnede til Skovplantning.

Ved Omtalen af Salomons Kapel foran under I—B er angivet, at der i Oldtiden og formodentlig ogsaa i Middelalderen har boet paa Hammeren en Del Mennesker, navnlig Fiskere. I nævnte Omtale ligger ogsaa, at Middelalderens Forhold paa Hammeren trænger til en nærmere historisk Belysning. I Bøger eller Papirer findes imidlertid næppe betydningsfulde Momenter til en saadan. Men har i Middelalderen en Hammer-By virkelig eksisteret, kunde der mulig af Hammerens Jord fremgraves tydelige Vidnesbyrd herom. Ved Amtmand Vedels foran ved Note 6 berørte Undersøgelser og Meddelelser synes blot Oldtiden haft for Øje.

Efter den omtalte gamle Befolknings Forsvinden fra Hammeren har denne en rum Tid ligget som en Udmark (Fællod, „Frihed“) til Allinge og Sandvig, dog saaledes at det har staaet som usikkert, om Byerne havde mere end en hævdvunden Brugsret til Hammeren. I 1843—44 forelaa der for Regeringen et Andragende fra Byerne om, at de udtrykkelig maatte blive erkendte for ejendomsberettigede til Hammeren. Den i Anledning af dette Andragende afgivne kgl. Resolution af 10. Januar 1844 udtaler imidlertid, at Andragendet efter de foreliggende Oplysninger ikke kan anses for retlig begrundet, hvorfor der ikke findes tilstrækkelig Anledning til at indrømme Byerne den ønskede Ejendomsret, hvorimod de fremdeles

skal forblive i uforstyrret Nydelse af den af dem hidtil udøvede Græsningsret over Hammeren. Ved nævnte Resolution blev altsaa holdt for, at Staten og ikke Allinge-Sandvig Kommune var rette Ejer af Hammeren.

Efterat Byerne paany havde andraget om at blive Ejere af Hammeren, overdrog Staten imidlertid ved Skøde af 18. September 1873 Ejendomsretten over Hammeren til Allinge-Sandvig Kommune, uden at denne skulde svare noget Vederlag for Overdragelsen. Kommunen solgte derpaa i 1875 Hammeren for 32,000 Kr. til Grosserer J. C. Martens af København. Martens solgte i 1884 Hammeren til H. v. Ohlendorff af Hamburg; og fra denne overgik Hammeren i 1891 til Aktieselskabet „Bornholms Granitværk“, hvis Aktier menes for Størstedelen at være paa tyske Hænder.

Fra omtalte Overdragelser af Hammeren har imidlertid været undtaget et ikke ganske lille Grundstykke omkring Hammerens store Fyrtaarn, hvilket Grundstykke Staten forbeholdt som Fyrvæsensgrund. Ved Overdragelserne er iøvrigt ogsaa fra Overdragernes Side taget visse Forbehold med Hensyn til Fredning af Salomons Kapels Ruiner, Opretholdelse af offentlig Vej til Fyret etc.

Ikke længe efter, at Kommunen havde solgt Hammeren, begyndte man at drive Granitbrud paa denne; og efterat Hammeren var overgaaet til fornævnte Aktieselskab, har dens Granitbrud udviklet sig til et Stenværk i større Stil. Aktieselskabet har med Statens Billigelse anlagt i Sænebugten en Selskabet tilhørende Havn („Hammerhavnen“) til Brug ved Udslibning

af Sten. (I Sommertiden gaar nu ogsaa jævnlig Turistskibe ind i Havnen³¹⁾). Stenværksdriften paa Hammeren har hidtil hovedsagelig været rettet paa Hammerens Klippehøjder nær Hammersøens nordvestlige Hjørne.

Hammerens nuværende høje Fyr („Hammershus Fyr“), paa det saakaldte Ørnebjerg, afløste i 1872 et til den Tid paa Hammeren værende ældre Fyr. Ved nævnte nuværende Fyr er Flag-Signalstation for forbisejlende Skibe. Sydvest for Fyret ses i en Sænkning i Klippehøjderne flere smaa frodige, Fyrvæsenet tilhørende Haver, hos hvilke forhen har ligget Fyrbetjente-Boliger.

Paa Hammerens Nordspids er i 1895 opført et mindre Fyr („Hammerodde Fyr“). Ved dette Fyr gives Taagesignal (Knald).

Ved Sandvig har ovenomhandlede Aktieselskab opført paa Hammerens Grund en Del sammenbyggede Huse, nærmest bestemte til Boliger for Arbejdere ved Selskabets Stenværksdrift paa Hammeren.

Til Hammeren — saaledes som denne blev bestemt ved Matrikelskontorets Skrivelse af 27. Marts 1869, der tillagde Hammeren Matr.-Nr. 369 f — hører ogsaa den sandede Lavning fra Hammersøen til Sandvig og Nord om denne By. (Skønt Hammeren

³¹⁾ I Lovtidende for 1893 Side 807 er bekendtgjort et af Indenrigsministeriet den 28. Okt. nævnte Aar stadfæstet Reglement for Hammerhavnen, hvoraf bl. a. fremgaar, at Koncession til Havnens Anlæg er udfærdiget under 19. Juli 1890, og at Adgang til Havnen i Almindelighed staar aaben for ethvert Skib.

hører til Landdistriktet, har den dog Matr.-Nr., som om den hørte til Markjorderne).

I den sandede Bugt, Aasandsbugten, Nord for Sandvig er om Sommeren Badeetablisement („Østersøbadet Bornholm“).

(Færdigskrevet i København i Begyndelsen af 1910).

Storedal og Klintløkken i Olsker.

Bornholms Østkyst er overordentlig rig paa smukke Naturpartier; og iblandt disse er Storedal og Klintløkken i Olsker ikke de ringeste.

Kommer man med en Baad til Sandkaas eller ad Allinge—Tejn-Vejen til samme Sted, vil det lønne sig at foretage en lille Udflugt gennem de nævnte Partier. — Fra Havet gaar Storedal op i Landet som en Fure i Grundfjældet, der her bestaar af blaagraa mørkspættet Granit med enkelte Feldspatstriber. Den har samme Retning som Dalsænkningen om Hammersø, Borgdalene i Rø, de større Dale i Paradisbakkerne samt den berømte Ekkodal, nemlig N.N.Ø. —S.S.V. Geologien lærer os, at Graniten hører til Jordklodens ældste (arkæiske) Dannelser. Al Granit er gennemtrukken af Revner. Disse bidrager til at opløse den faste Masse; og jo mere revnet Klippen er, des lettere smuldrer den hen. Desuden kan der findes løsere Partier, f. Eks. Grønsten, hist og her i Granitten. — I den første Istid, da mægtige Isbræer eller Gletschere gled hen over Bornholm, gik de netop i ovennævnte Retning; og det er da let forstaaeligt, at de har kunnet bortskure de løse Klippe-

masser og derved dannet Begyndelsen til denne og andre lignende Dale. Hvad Bræerne har begyndt, har Havet og Vandløbene fuldendt. Den Gang Havet stod 16 Meter (50 Fod) højere end nu, gik det selvfølgelig ogsaa op i Storedal-Sænkningen; og Bølgerne skyllede op og ned ad denne saalænge, til Grus, Smaasten og større Klippedele til Dels var fjernet og ført ud i Havet. Storedal bærer ogsaa Præg af alt dette. De øverste Dele af Fjældsiderne er ganske glatte og afrundede (efter Isbræernes Skuren), medens de nedre Dele af Væggene er stejle og ujævne følgende Revnerne i Grundfjældet (efter Havets Skyllen). Senere har Havet trukket sig tilbage og efterladt Sand (findelt Kvarts) og Ler (pulveriseret Feldspat og Glimmer) i Dalbunden og paa Klippefladerne. Luften, Regnvandet og Frosten bidrager endnu stadig til at forvitre og omdanne mere af Graniten til Jord; og denne formuldes ved Planters og Dyrs Hensmuldren, saa den bliver bedre og bedre skikka til Voksested for Planterne. Forøvrigt er meget af Nordbornholms Jord af fremmed Herkomst, idet den er ført her til med Isbræerne og rimeligvis stammer fra Fastlandet mod Øst, Gotland og Øland (Grønwall: Grundrids af Bornholms Geologi).

Østen for Allinge—Tejn-Vejen er Storedal kun en lille Rende med Lyngskrænter langs Bækken; men saa snart man kommer Vest for Vejen, begynder Klippevæggene at vise sig i en Højde af 5—6 Meter (16—20 Fod) vekslende med bratte Jordskraaninger. Disse og Dalbunden frembyder straks en rig Mark for botaniske Undersøgelser. Fra den pæne Fodsti, der følger langs Bækken, kan man iagttage alt i det store og finde det smaa ved at gøre smaa Afstikkere

til Siderne. Da Dalbunden somme Steder er tæt bevokset af Skov, vil man ubetinget finde Storedal kønnest om Forsommeren, før Træerne helt har udfoldet deres Løv. Vi vælger altsaa en sollys Morgen sidst i Maj Maaned. Gennem lave buskede Elletræer, der er i Udspring, hvide Birke med lysegrønne Blad-snipper, slanke nøgne Popler og enkelte blomstrende Kirsebærtræer naar Solstraalerne ned til Bækken, spiller i dens rislende blanke Vand og kalder Blomster frem ved dens Bredder.

Hist og her er disse næsten skjult af Brombær-, Hindbær-, Hyben- og Blaabærbuske, som pranger med grønne Blade, og Slaaen, der skinner med sit hvide Flor; men der findes ogsaa mange aabne Pletter, hvor de smaa Blomster straks smiler en i Møde. Saaledes vil man lige ved Vejen finde den lille ret sjældne Vaarpotentil^{*)} (*Potentilla verna*) med de fingrede Blade og gule Kroner samt den trenervede Sandvaaner (*Arenaria trinervia*) og den ejendommelige Flipkrave (*Teesdalia nudicaulis*), som begge har hvide Blomster. Der er hele hvide Tæpper af Feinhamnet Hønsetarm (*Cerastium semidecandrum*). Andre Blomster optræder som Broderi i det Grønne, saasom: de pæne blaa Tveskægget Ærenpris (*Veronica Chamaedrys*), Hundevioler (*Viola canina*), pralende gule Mælkebøtter (*Taraxacum Dens Leonis* Desf), uanselige Brandbæger (*Senecio*) o. fl., medens selve Bunden dannes af Gulaks (*Anthoxanthum*

*) Jeg var i Tvivl om, hvorvidt jeg burde medtage de latinske Navne eller ej, da jeg ikke er Botaniker af Fag. For Fuldstændigheds Skyld besluttede jeg dog at anføre de vigtigste efter Rostrups Flora; men Læseren kan godt overspringe dem, om han vil.

odoratum) og andre Græsser. — Lige ved Bækken stikker den høje hvidblomstrede Vandkarse (*Cardamine amara*) sit lyse Hoved op mellem et Overtal af Mynter (*Menta*), Nælder (*Urtica*), Agerpadderokker (*Ekvisetum arvense*), Burrer (*Lappa*) og Mjødurt (*Spiræa*). Andre Steder kommer den kraftige Kabbeleje (*Caltha palustris*) med de store nyreformede Blade og gule Kroner og tager Magten, medens den slanke lila Engkarse (*Cardamine pratensis*) rejser sig beskedent ved Siden af. Plettet Gøgeurt (*Orchis maculatus*) pranger her og der med sine rødlige Aks-toppe. Dalens Sideskraaninger er heller ikke nøgne, men der er Lyngen (*Calluna vulgaris*) paa de tørre Steder den dominerende. Dog under den ogsaa hist og her andre Planter lidt Jord. Forskelligfarvet Forglemmigej (*Myosotis versicolor*) hilser med sine smaa blaa eller violetgule Kroner og smiler om Kap med Haarrig Høgeurt (*Hieracium Pilosella*) med gule og Fleraarig Knavel (*Scleranthus perennis*) med grønne Blomster. Ud af Klipperevnerne stikker smaa Bregner frem, saasom Engelsød og Radeløv (*Asplenium*), en Bregneart med meget fint Løv paa mørke Stilke.

Selve Klippefladen er dækket med Lav og kranset med Mos eller klædt med mørkegrøn Vedbend (*Hedera Helix*). — Saaledes er Forgaarden til Helligdommen.

Naar man er kommet c. 50 Meter (150 Fod) frem i Dalen, bøjer Fodstien til Højre ind i en Vej, som fører fra Storedals Stenbrud til Allinge. Denne Vej følger man et lille Stykke mod Vest, til man naar Stenbrudet, som man selvfølgelig maa standse ved og tage i Øjesyn. Stenhuggerne sprænger og kløver Klippeblokke ud, som tildannes til Bygnings-

og -Brosten og føres ud over Allinge. Naar man betænker, at begge Fjældsider paa dette Sted tidligere har staaet lige højt og stejlt over for hinanden, aner man, at det ikke er faa Læs, der er kørt bort fra den Side, hvor Brudet er. Storedal er imidlertid saa stor, at det ikke kan siges, den har lidt noget større Tab ved dette Stenbrud.

Følger man nu Stien langs Bækken videre op ad, faar man den mest karakteristiske og skønne Del af Storedal at se. Her staar Fjældvæggene mange Steder næsten lodret og hæver sig til en Højde af 15 Meter (c. 50 Fod) over Dalbunden. De faar en Afstand af indtil 20 Meter (64 Fod) og har ofte et vildt og sønderrevent Udseende. Mægtige Klippeblokke, løse revne fra Grundfjældet, ligger hulter til bulter og danner mærkelige Huler og Trapper. Smaasten og Brokker findes spredt rundt omkring; Sand og Jord danner Bakker og Skraaninger op og ned.

Men midt i denne vilde Natur fremvokser en Vegetation saa yppig og afvekslende, at det er helt vidunderligt. Et mægtigt Elmetræ krænger sig ud af en Klipperevne og hæver sin brede Løvkrone op i Solen. En fin jomfruelig Birk forsøger det samme et andet Sted; men den naar ikke saa højt. Store Træer, saasom: El, Elm, Ask, Poppel, Kirsebærtræer, Røn og Birk skyder op fra Dalbunden og danner en Mangfoldighed af Søjler, der bærer det lysegrønne Løvtag foroven, medens Hvidtjørn, Hyld, Dunct Gedeblad, Brombær og Slaaen præsenterer sig som pæne Busketgrupper i Krogene her og der. De aabne Pletter i Dalbunden er dækket med forskellige Slags blomstrende Tæpper. Fjældvæggene er smykket med Buketter, Kranse og Guirlander i mange Slags

Sammensætninger; — og over alt dette hvælver sig den lyseblaa Himmel; og den varme Sol oplyser det hele med et Væld af Straaler, der spejler sig i de klare Dugperler og danner de nydeligste Farveskatteringer rundt omkring i Dalen. Fra de blomstrende hvide Kirsebærtræer slaar Fjældstavnen (Nattergalen) sine Triller, Bogfinken assisterer fra de høje Popler, og Gulspurven bader sig i Bækkens blanke Vand. — Den, som har bemærket alt dette, maa indrømme, at her har Naturen dannet en lille dejlig Sidehal i sit Tempel. —

Vil man nu give sig Tid og betragte de smaa Urter, der pippet frem, opdager man snart, at her er et helt Eldorado for Botanikere. Paa solaabne Pletter myldrer det med Tusindfryd (*Bellis perennis*), Kornet Stenbræk (*Saxifraga granulata*) med mærkelige røde Yngleknopper og Lundfladstjerne (*Stellaria nemorum*) med hjerteformede Blade, alle tre Arter med hvidlige Kroner. Langs Bækkens Bredder fremspirer en Vrimmel af vandelskende Planter; vi ser: den lille Surkløver (*Oxalis Acetosella*) med de fine runde Blade og lila Kroner, der dækker hele Strækninger af Bunden, Bingelurt (*Mercurialis perennis*) med ru modsatte Blade og grønne Blomster i smaa Nøgler, Milturt (*Chrysoplemium alternifolium*) med gulgrønne Blomster i en flad Kvast, der ogsaa dækker større Pletter, Løvefod (*Alchimilla acutangula*) med lignende Blomster i gaffeldelte Kvaster, Skælrod (*Lathraea Squamaria*) med røde Blomster i en eensidig og Hulrodet Lærkespore (*Corydalis cava*) med rødlig do. i en endestillet Klase. Den sidste udmærker sig ved honningfyldte Sporer, der hidlokker Bier, som skal føre Blomsterstøvet fra en

Blomst til en anden; og den formeres aldrig ved Selvbestøvning. Alle disse Arter er dog ikke samlede paa et Sted. De veksler stadig med andre tidligere nævnte, saasom Kabbeleje, Vandkarse og Gøgeurt samt den blomsterløse Agerpadderokke og Vildløg (*Allium oleraceum*), der somme Steder præger og dækker Dalbunden. Andre Steder er Jorden dækket af de tidlige Foraarsblomster, den hvide Anemone (*Anemone nemorosa*), der snart har afblomstret og den gule do. (*Anemone ranunculoides*), der skinner gyldent om Kap med Ager-Ranunkel (*Ranunculus arvensis*) og Guldstjerne (*Gagea*). Hist og her er det grønne Græstæppe spættet med de himmelblaa Skov- og Engforglemmigej. Burre-Snerre (*Galium Aparine*) optræder ogsaa paa de fugtige Steder; den ligner Skovmærke en Del, men har en større tornet Stængel og smaa Blomster, som ikke er udfoldede endnu.

Hæver man saa Blikket lidt opad, ser man, at der paa Afsatser og Klippeskraaninger vokser helt andre Slags Blomster. Derfra pranger de skinnende Storkenæb (*Geranium lucidum*) med glatte og de stinkende do. (*Geranium Robertianum*) med langhaarede røde Stængler. Den gule Hanckro (*Galeopsis ochroleuca*), som ellers er temmelig sjælden, ser man ogsaa her. Ligeledes pyramideformet Læbeløs (*Ajuga pyramidalis*) med blaa Læbekroner. Tjære-Pragtstjerne (*Lychnis Viscaria*) med de røde Blomsterkvaster i en Top nikker bekendt ned til en, den kornede Stenbræk lyser med sine hvide Kronblade; og den lille Mat-Potentil (*Potentilla opaca*) med de rødlig-laadne Stængler hilser med sine smaa gule Kroner. Desuden møder man her mange af de tidligere nævnte, saasom: Knavel, Høgeurt, Vedbend,

Mos, Bregner, Lyng, Ener og Gedeblad i de omtalte Buketter og Kranse paa Klippesiderne. Selv det haarde Fjæld bærer Blomster, blot der er en lille Revne, hvor de kan holde sig fast. Stenurter, f. Eks.: *Sedum Stellatum* med de tykke runde Blade og blegrøde Blomster, benytter saadanne. St. Hansurt (*Sedum Telèphium*) med den store rødprykkede Stængel og ovale takkede Blade vælger de større Klipperevner; og den minder en om, at man ikke skal blomstre for tidlig. — Dens gulgrønne Blomster udfolder sig nemlig først om Efteraaret.

Ser man saa højere endnu, opdager man, at der ogsaa ovenpaa Dalens Sidevægge vokser et Mylr af Planter; Blomster og Buske af tidligere nævnte Arter samt Vildjordbær og den slyngende Gedeblad danner de prægtige Guirlander, som hænger ned over Klipperanden og smykker det sønderrevne Fjæld.

C. 100 Meter (300 Fod) Sydvest for Stenbrudet udvider Storedal sig i en Slags Tværdal. Skoven svinder ind til et enligt Elmetræ, der staar midt i Dalen og udbreder sin løvrige Krone. Neden under og deromkring findes smukke græsklædte Flader og Skraaninger, der er spraglede af Gøgeurter, Rannunkler, Fladstjerner og Tusindfryd; og her er en meget søgt Festplads om Sommeren. Ved den ene Side har Naturen selv dannet en Talerstol af en Klippe og et Træ med passende Afstand. Denne udsmykker man yderligere med Blomster og Grønt ved festlige Lejligheder; og herfra er talt mangt et bevinget Ord til lyttende Skarer, der har lejet sig i det grønne. — Fra denne Plads er det Storedalsbillede taget, som findes blandt „Danske Billeder fra Land og Sø“. Man ser der en aaben Græsplads med

nogle græssende Faar ved Siden af nogle nedstyrtede Klipper, medens Baggrunden dannes af Fjældvæggene og Havet. Den Gang var Dalen nemlig ikke skovbevokset. Kun et lille Birketræ stak ud af Klippe-
revnerne hist og her. Stedet er let at kende igen fra Billedet. Man ser de samme Klipper og det samme Grønsvær; men Faarene skal man ikke være sikker paa at finde paa Pladsen! — og Udsigten til Havet er forsvunden! —

Lige Øst om denne hyggelige Festplads skal Jernbanen gaa over Dalen. Hvis denne bliver lagt paa en Jernbro fra Fjældvæg til Fjældvæg, vil det blive et malerisk Syn at se Togene køre derover, medens man samtidig har Udsyn og Passage fri nede i Dalen. Bliver Jernbanen derimod lagt paa en Jordopfyldning, vil Storedal tabe meget af sit Naturpræg.

Før man forlader dette interessante Sted, bør man betragte en Mærkelighed af botanisk Art. I Nærheden af Talerstolen og videre langs den nordre Fjældvæg findes nemlig en kalla-agtig Plante, som kaldes Dansk Ingefær (*Arum maculatum*). Den udmærker sig ved sine triangel-pilformede Blade med en Kolbe, som forneden bærer Hun- og foroven Hanblomster. I Hylsteret omkring Kolben udvikles i Blomstringstiden en Varme, der kan blive indtil 9 Grader over Luftens. I dette varme Rum nedlokkes Smaafluer, som Planten holder indespærrede der, til de bliver overpudrede med Støv fra Hanblomsten. Dette fører de saa efter Frigivelsen over til Hunblomsten i en anden Plante; og saaledes foregaar Befrugtningen. —

Har man lagt Mærke til det skildrede, vil man med Glæde fortsætte Turen videre gennem Dalen for at se mere baade af smaat og stort i denne

lille Naturkirke. Storedal skuffer heller ikke, for den er hele Vejen rig paa Afveksling. Selv om man møder de samme Jord-, Sten- og Plantearter, optræder de altid i ny Opstillinger og Grupperinger, saa det aldrig virker trættende for Beskueren. Snart har man de høje Klippevægge ved Siderne, smykkede med Blomster og Grønt, snart lave Jordskrænter bevoksede med Græs. Snart er Dalen skovfyldt og skyggefuld, snart møder man fri aabne Pladser, hvor der er nok af varm Sol og ren Luft. — Somme Steder siver Vandet ned over Klipperne, som om Fjældet græd; men Stenurter og andre Blomster, Bregner og Mos skynder sig at tørre Taarerne bort. — Af Planter foruden de førnævnte vil man i Dalbunden støde paa Storkonval (*Convallaria multiflora*) med de eensidig hængende hvide Klaser under de brede Blade og Kantet Konval (*Convallaria Polygonatum*), der knejser med sine stolt i Vejret. Bækkens grønne Bredder er næsten overalt spættet med Forglemmig-ejer, Karser og Ranunkler. Græsser og Mynter dækker hele Partier af Bækkens Bund, og Ørnebregnen danner smaa Buskadser deromkring.*)

Naar man en Tid har færdedes i lave Regioner, føler man uvilkaarlig Trang til at komme op „over de høje Fjælde“ for at faa „videre Syn“; og den, som besøger Storedal, gør bedst i at imødekomme den Trang, før han har naaet til Bækkegaardshegnet, der gaar tværs over Dalen. — Den nordlige Dal-skrænt bestiges; og fra dens øverste Del kan man faa et klart Overblik over Storedal. Til Venstre ser man et langstrakt Krat af forskellige Slags Træer og

*) Ifølge Bergstedts „Bornholms Flora“ findes Bregnen: *Polypodium Dryopteris* i Storedal. Det er muligvis den, Rostrup kalder Tredelt Mangeløv.

Buske; i Midten har man selve Dalen med Havet til Baggrund; og til Højre en nydelig Bræm af hvidstammede smaa Birketræer. Solstraalerne leger med det lysegrønne Løv foroven, mens Fjældet kaster mørke Skygger ned i det dybe Gab. Det kan ikke nægtes, at der til Tider er skummelt i Storedal. Folketroen har derfor gjort den til Hjemsted for Trolدتøj og Underjordsfolk, men en sollys Majdag gruer ingen for sligt.

Vil man saa til Slut tage et samlet Indtryk af det, man har set, saa bliver det dette: Storedal er ikke saa majestætisk og storslaaet som f. Eks. Ekkodalen; den er heller ikke saa lys og aaben; men dens Storhed bestaar i dens Mangfoldighed af vegetabilsk Liv og dens Rigdom paa Form- og Farvenuancer, som her kun er skildret i korte Træk, men som den mere indgaaende Kender bedre vil kunne gøre opmærksom paa.

Før man forlader dette Udsynssted, bør man dog endnu lægge Mærke til en ret sjælden Slaaenbusk, en Varietet, som bærer smaa hvide Blomster, der udvikler sig senere end hos de almindelige Slaaen og samtidig med Bladene; den vokser her. Desuden findes her i Nærheden en Mængde Gøgeurter med Blomsteraks i mange forskellige Farver; men undersøge disse nøjere bliver der næppe Tid til; thi den, som vil se Klintløkken i Morgenbelysning samme Dag, kan ikke godt dvæle hele Formiddagen ved Storedal.

Gaar man nu langs den smalle Skovstrimmel, som forbinder de to nævnte Steder med hinanden, vil man snart naa sit Maal. Over Smaabakker og Lavninger kommer man til en Dal, der er gennemstrømmet af en Bæk og omgivet af bevoksede Fjælde og Jordskrænter. Det er Storedal om igen; det hele

træder blot frem i mindre Format, omend ikke mindre skønt. Dette gælder dog kun det sydvestlige Parti. Følger man nemlig den lille Dal neden om Klinten mod Nordøst, ser man snart, at det naturskønne brydes af et mægtigt Stenbrud. Stenindustrien har jo sin Berettigelse; og man bør allsaa se paa Værket. Det, der her vækker mest Interesse, er de røde Striber af Feldspat, som gaar tværs over den mørkegraa Granit i Fjældmassen. Saadanne kaldes Pegmatitgange. Ellers kun dette, at Klipperne kløves; og de brugelige Stykker bearbejdes og udføres, medens de ubrugelige spredes rundt om i en kaotisk Forvirring. For godt en halv Snes Aar siden henlaa dette Terræn urørt, som det var dannet af Naturen; og da besteg man let Klintløkkebjærget ved at kravle op ad de 3 smukke Terrasser, som her hævede sig opad, den ene over den anden. Hver Terras var flere Meter bred, jorddækket og rigt bevokset. Til den ene Side havde man en stejl Fjældvæg nedad og til den anden en do. opad. Nu er alt dette sprængt bort af Stenværket; og man foretager derfor sin Bjærgbestigning længere mod Sydvest. Over Klipper og Skrænter mellem Ener, Slaaen, Hvidtjørn og knudrede Egepurrer kan man snart naa Toppen; men man burde egentlig standse lidt og studere Blomsterne paa sin Vej; thi den mod Syd liggende Fjældskraaning har ikke ringe botanisk Interesse. Foruden de fra Storedal nævnte Blomster kan nævnes: Lyngvikke (*Vicia Orobus*), vistnok en Varietet, med rødlig Blomsterklaser samt den meget almindelige Hulkraet Kodriver (*Primula officinalis*) med de brandgule Blomsterskærme, og den smukke blaakronede Mælkeurt (*Polygala vulgare*) med det farvede Bæger og

den kamdelte Kroneflig. Havde man god Tid, kunde man sikkert finde mange flere. —

Turisten higer imidlertid efter at komme højere op. — Den, som første Gang er kommen ovenpaa Klinten, vil maaske studse over dens Fladhed. Han vil maaske heller ikke beundre dens Vegetation deroppe; men det er jo heller ikke derfor man bestiger den. — Klintløkken er en Slags flad Højslette paa en halv Snes Tønder Lands Størrelse; og den er foroven næsten udelukkende bevokset med Lyng og Ener, hvorimellem smaa Egepurrer, Birke og Tjørn hist og her stikker op og danner et halvt forkrøblet Krat. Det nordvestlige Hjørne er dog dækket af en lille Granskov, og Rensdyrlav og Stjernemos omkranser mange af de nøgne Klipper. Før var denne Højslette et ensomt Sted, hvor Haren, Lærken og Gærdesmutten kunde have deres Reder og Unger i Fred for Kulturens Fremtrængen. Lundegaards Ungkvæg tilbragte Sommeren der som paa en Sæter; og alt var Idyl og Naturstemning.

For længere Tid tilbage brugtes Klintløkken som Bavnebakke; og med dette Navn betegnes den paa Generalstabens Kort. Bavnen var Fortidens Signalapparat. Den bestod af en Tjæretønde eller en Bunke Brænde, som blev anbragt paa Bakkens Top og stukket i Brand, naar Folket skulde allarmes. Ilden og Røgen skulde saa være et Varsko om at møde til Kamp mod Fjenden. Som Bavnebakke maa Klintløkken have været ypperlig; for den kan ses langt borte. Den hæver sig til en Højde af 87 Meter (278 Fod) over Havet og er altsaa 10 Fod højere end Stejlebjerget paa Hammeren, som vel regnes for at være et af Bornholms stolteste Bjerger. Det er

ogsaa denne bratte Stigning, der er det imponerende ved Klintløkkebakken. —

Naar man bestiger en af de højeste afrundede Klipper mod Nordøst og vender sit Blik ud ad mod Havet, vil man frydes ved det herlige Rundskue, man faar for sine Øjne. Man vil glæde sig over at være kommen op paa det „høje Fjæld“ med det vide Udsyn, hvor Himmel og Hav ligger aabent for ens Blik. Ting, som i Virkeligheden er langt borte, synes at ligge ganske nær. Man har set meget kønt og herligt paa den lille Udflugt; men her ser man alligevel noget endnu større i Naturens uendelige Rige.

Den Stemning^{*)}, man kan faa ved Udsynet fra ovennævnte Sted, har jeg søgt at skildre i følgende Vers:

Søg engang Klintløkketoppen fra Dalene!
se mod det venlige Tejn!
Landskabet straal'er fra Sandvig til Salene
som en vidunderlig Egn!

Se det en Morgen, naar Himlen er gryende
rød over Kristiansø!
dvæl i den Stemning, der daler fornyende
ned over Kystland og Sø!

Græs- eller skovklædt gaar Landskabet skraanende
nedad med Kløfter og Hæld. —
Fjernere bølger sig Østersøen blaanende
blødt om det urgamle Fjæld.

Hvide smaa Huse er spredt over Vidderne;
Veje som slyngende Tov
gaar gennem lysgrønne Felter mod Siderne,
ender i Byer og Skov.

*) Nu er der imidlertid bygget et Par tyske Villaer og en Kafè, som let kan forstyrre det gode Indtryk.

Allrige luer med Glans over Tagene;
 Gudhjem har Skær af det blaa;
 Røskoven blaaner mod Himmelen dragende,
 Olskirke stirrer derpaa. --

Rigt spreder Solen sit Guld hen ad Voverne,
 favner den rødmeende Kyst.
 kysser smaa Blomster og vækker Syvsoverne,
 giver til Morgensang Lyst. —

Fjældstaven synger bag Løvet, det glitrende :
 „Danmark mod Østen er bedst!“
 Bjærgmanden griber sin Hammer med sitrende
 Hænder til Arbejdets Fest. —

Jordbundne Tanker som Taager saa tyngende
 løses ved storladent Syn. —
 Toner og Farver, som mødes foryngende,
 tænder Livsfunker som Lyn.

Solen og Himlen kan spejles i Draaberne, —
 smaat kan faa Hvile i stort, —
 Himmelglansstorheden tabs af Taaberne, --
 Barnet gaar ind ad dens Port. ---

Vil man blive i denne Stemning, kan man foretage Nedstigningen i samme Retning som Udsynet. Der er ogsaa noget stort at se længere nede. De brede afrundede Klippeflader bærer her Mærker efter Isbræernes Skuren derover for mange Tusind Aar siden. Neden for er det store Stenbrud, som arbejder paa at søndersprænge Fjældet. Fortid og Nutid mødes her. Vi har set, hvorledes Naturen med nænsom Haand hæger og dækker over det sønderrevne. Gid Kulturen vilde gøre noget lignende, saa vi kunde bevare og redde saa meget som muligt af Naturens Helligdom.

Karl M. Kofod.

BORNHOLMSKE SAMLINGER

SJETTE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1911

BORNHOLMSKE SAMLINGER
6 BIND

BORNHOLMSKE SAMLINGER

SJETTE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1911

INDHOLD.

	Side
H. JOHANSEN: Viser i bornholmsk Mundart	1
Nr. 80. Vaggeviza.	
81. Savsjæra om ejn då.	
82. Va Gudjemmaklokkarna så.	
83. Rakkara-ramsa.	
84. Dær va ejngång ejn gâst.	
85. Ælna å Jæppa.	
86. Høstagjiles-viza.	
87 a. Sjøkarijn.	
87 b. Sjøkarijn.	
87 c. Sjøkarijn.	
88. Liden Ælna.	
89. Lived hos bønnarna.	
90. Våutehorrijn.	
91. En ny, sorrjeli kjærlihedsviza.	
92. Hallstøddijn.	
93 a. En ny å fæzli hosamm jylaaautansviza.	
93 b. En ny å fæzli hosamm jylaaautansviza.	
94. Te Borriijnholmarna i firåtræss.	
95. En ny viza om bonens Greta, dær ble dena-konna.	
JOH. BULMER: Om Vildt og Jagtret paa Bornholm især i ældre Tider	41
E. SØEBORG: Frederik den VII's Besøg paa Christiansø 7—8 Aug. 1851	73
C. BEHREND: En bornholmsk Degn og Digter	81
M. K. ZAHRTMANN: Fra Hedenold til Kristendom. Blade af Bornholms Historie	97
P. HAUBERG: Lilleborg	133

VISER I BORNHOLMSK MUNDART

SAMLEDE AF
H. JOHANSEN

UDGIVET AF BORNHOLMSK SAMFUND

4 SAMLING

Nr. 80. Vaggeviza. *)

Viz - ze - li ro - a bæl-lijn¹⁾ i sæun. Viz - ze - li

ro - a bæl - lijn i sæun. — Lul - la, lul - la,

lul-la, lul-la, la. — Lul-la, lul-la, lul-la, lul - la.

[Efter M. P. Blem, Hellerup.]

*) Vuggevise. 1) Barnet.

Nr. 81. Savsjæra om ejn dâ.

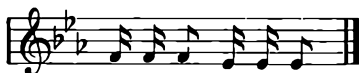
1.

Sav sjæra om ejn dâ, fi-ra sjel-lijn ska bæl-lijn hâ,

sjær hajn mera, så får hajn fle - ra sjellijnja, sjellijnja,

sjellijnja, sjellijnja.

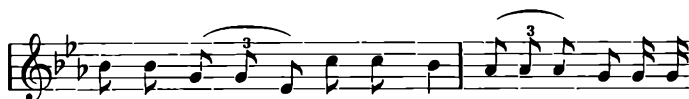
Sjæ-ra me sav långa drav, sjæ-ra me sav långa drav,

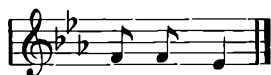
to kajnjer øl å mådiñ te, så går saved så lætt i træ.

Sa-va, sjæra stora træ, la-va bæ-l-ijñ ejñ lidiñ slæ,

hajñ ska kjørajñ, å hajñ ska dråjñ¹⁾ u-da i drivarna

he - la dåjñ²⁾.

[Efter *H. Hansen*, Rønne.]

¹⁾ drage den. ²⁾ Dagen.

Nr. 82. Va Gudjemmaklokkarna sâ.*)

Sijl på ejn pijn¹), sijl på ejn pijn, sijl på ejn pijn, pijn.

Sij-la-sø²), fesskasø³), søll-kje-kapper, mændn ijn-jed brø⁴).

(Synges hurtigt, og hele Ramsen gentages flere Gange.)

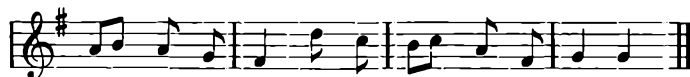
[Efter Kr. Jespersen, Nexø.]

*) Hvad Kirkeklokkerne i Gudhjem sagde. ¹) Sild paa en Pind.
²) Det Vand (»sø«), hvori Silden blev kogt. ³) Det Vand, hvori Tor-
 sken (»fessken«) blev kogt. ⁴) Silkekapper, men intet Brød. (Ramsen
 hentyder til, at Beboerne i Gudhjem i gamle Dage var meget fattige.
 og at deres daglige Levemaade var yderst tarvelig; ikke desto mindre
 var Piger og Koner forfængelige og vilde gerne pynte sig).

Nr. 83. Rakkara-ramsa.*)

Ti-ra-li-ra får-sjijn¹) å vær-sjijn å lam-sjijn å

kall - sjijn å katt-sjijn å hujn - sjijn å hu - er²).

[Efter Carl Lind, Rutsker.]

*) Med denne Ramse modtog man hyppig »Rakkarijn«, der kom
 til Gaardene for at flaa selvdøde Kreaturer. ¹) sjijn: Skind. ²) Huder.

Nr. 84. Dær va ejngång ejn gâst.

Dær va ejngång ejn gâst¹⁾, hajn sat-te saj fâst i en

væjgj mæ sett sjæjgj. Væjggjen begjyjn-te â hæjlla, â

gâ-stijn begjyjn-de â gnæjlla²⁾, væjggjen storr-te ner, â

gâ-stijn fijkj rau-en fujl â ler. Hajn løvv saj te

grau-en â så saj te rau-en, slo³⁾ ijl op âu - er

ai - le gallbæjnkja - na⁴⁾. Slo ijl for Nai-se⁵⁾, brænnde

hau-ed â for Skå-ne. Så løvv di te slot-ted⁶⁾ â

skujl-le h  l ng-halm   sv ul⁷⁾   styjkkja   m .

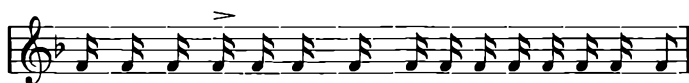
N r di s  kom  -stan Al-mijnjen⁸⁾, syjnjan Gamleborr

gjijkj d r to gam-le pl usj ul⁹⁾   plokk-te p -remosst,

di krev-va h jt op i sto-ra tr    plokk-te p -remosst

  storr-te ner   slo domm p  al-b u-a-kr -ga-na, s 

sko-lap-pa-na bl d - de.

[Efter J. Hansen,  stermarie.]

1) Sp gelse. 2) skrige. 3) slog. 4) mindre Fiskegrund c. 7 S mil Vest for R nne. 5) Nex . 6) Slottet, Hammershus. 7) Svovl. 8) Al-mindingen. 9) Plovhj l.

Nr. 85. Ælna å Jæppa.

Op - pa på bakkajn dær hâr jâ mett jemm,

å å te¹⁾ lid sijl - la²⁾ jâ kom - mer i sæjn.Jaunt å³⁾ en tur op te Jæp - pa jâ târ,ømmer⁴⁾ jâ sjæjl⁵⁾ får a mo - er å får. — Ho - ha -

ja, ho - ha - ja, fi - li - bom, bom, bom.

Fâr, hajn e ju ejn gammajler majn,
 moer e kræjnd⁶⁾ som ejn kjælijnjatajn⁷⁾.
 Aile di sajja⁸⁾, a jâ e så nætt,
 så râg⁹⁾ å så strâg¹⁰⁾ å så jøss¹¹⁾ å så lætt. —
 Ho - ha - ja, ho - ha - ja, fi - li - bom, bom, bom.

Når jâ så vil gå maj en tur,
 rættad¹²⁾ min moer står dær på lur,
 Fâr, hajn passas ver loggan¹³⁾ på maj,

for a jâ ijkkje ska ræjnja mijn vaj. —
Ho-ha-ja, ho-ha-ja, fi-li-bom, bom, bom.

Ejngång jâ tæjnte: »Du Jæppa ska hå«.
Men får hajn sâ: »Vittu¹⁴⁾ nu varra brâ¹⁵⁾!«
Vår va jâ kjessamm¹⁶⁾ dejn longa nat,
Jæppa, mijn Jæppa, jâ så gjærna vijlle hat. —
Ho-ha-ja, ho-ha-ja, fi-li-bom, bom, bom.

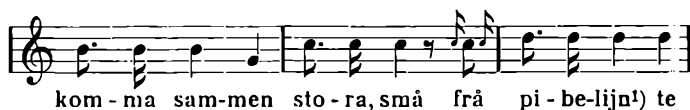
»Va ska ni æda, å vår ska ni bo,
jemma vi ijkkje vil hå jorr¹⁷⁾, kan tro¹⁸⁾,
ijkkje en mark ni ajja te brø,
Jæppa, de stommened¹⁹⁾, hajn kajn daj alri fø. —
Ho-ha-ja, ho-ha-ja, fi-li-bom, bom, bom.

[Efter A. Andersen, Rønne.]

1) af og til. 2) sildig. 3) jævnlig. 4) immer. 5) Skænd. 6) stridig.
7) Kællingtand. 8) siger. 9) og 10) rank, velvoksen. 11) pæn. 12) lige med
det samme. 13) Laagen. 14) vil du. 15) god, rimelig, brav. 16) sorrigfuld,
grædefærdig. 17) jer. 18) kan tro: Talemaade. 19) en Person, der intet
er ved.

Nr. 86. Høstagjiles-viza.

Så ble dær vaskad, bryt å båg
 å skurad goll å slaitad.
 Å bonijn kjør te bøjnj me fært,
 nu måtte Brunijn⁵) aita⁶). —
 Å vâutehorrijn går omkræjn
 å hælser pent frå bonijn,
 a aile sajja: »Monge tak!«
 »Ja, sæl tak«, sajjer horrijn.

Mænn så på rætta⁷) højtisdåjn,
 så stømm⁸) folken sammen.
 Dær kommer nu dâlønnarijn⁹)
 å Pær Jensen me madammen.
 Dær kommer gamla Stoffersen
 å monga, monga anra.
 Se Stina, ja, å Åneli,
 å vår di då kajn knaddra¹⁰).

Fásst fá di aile skorrijnj mād¹¹),
 å majnjana fá sypa¹²).
 Te meddesmål¹³) då fá di fessk
 å grød å smorr å døppa¹⁴).
 Ja, ni kajn tro, de smâgar gott;
 men Pær, hajn va så sløggijn¹⁵).
 Hajn tâu saj slætt ijkkje iait,
 hajn slabbada¹⁶) på døggijn¹⁷).

Mænn når di så hâr âded nok
 å hâr sait »tak for mådijn«,
 så kjøra di en tur a stâ¹⁸)
 a lanned ejlle skâuijn.
 Å når di så e komna jemm,
 e unjarnan¹⁹) telavad;
 så tâ di na, å di fá syp,
 som æjllans²⁰) kajn behavad²¹).

Å når de så bler autanti²²),
 då dainsa ju di unga.
 Di gamla tâ en styrevollt,
 di stiva å di tunga.
 Å søddan hojla di nu ud,
 te autanmåled²³) kommer,
 for så kajn di nok træjnja te
 lid mād å sypadrammer.

Å når di så hâr âded nok
 å stoppad tobakspivan,
 så fyjllar får sett punnsaglâz
 å slâr på ded me knivijn

å rezer²⁴) saj å sajjer, a
 di aille e vælkomna.
 Å så går tâler slau i slau,
 å skålarna bler drokna.

Mænn nu bler âu di gamla glâ;
 å når di så e mætta,
 får bordajnsijn²⁵) domm nok astâ,
 då e di ræjti lætta.
 Men når di så ska vânka å²⁶),
 går hon ijkkje alti læje;
 men livan ed ejn hæjllu²⁷) dâ.
 Kom kuns ijænn så fæje²⁸).

[Teksten efter A. Lind, Rutsker.

Melodien efter A. P. Hansen, Svaneke.]

1) Pigen. 2) Drengen. 3) indtil. 4) Vogterdrengen. 5) den brune (Hest). 6) lyde. 7) selve. 8) stimler. 9) Daglønneren. 10) tale i Munden paa hverandre. 11) skorriijn måd: Smørrebrød. 12) Snapse (Brændevin). 13) Middagsmad. 14) Sovs. 15) forslugen. 16) spildte. 17) Dugen. 18) af Sted. 19) Mellemmaden (Vesperkosten). 20) ellers. 21) holder af det. 22) Aften. 23) Aftensmaden. 24) rejser. 25) Borddansen (gammel Folkedans). 26) gaa hjem. 27) behagelig, fornøjelig. 28) snart.

Nr. 87 a. Sjøkarijn. *)

stram-men i sjø - den²⁾, di sling - ra så slå - ga³⁾,

ha - sken i van - ten⁴⁾, dær - op - pa stån rå - ga⁵⁾,

hø - den⁶⁾ från mær-sen a vess - le - nes sjø.

Fårra⁷⁾ på bådjen⁸⁾ dær vad væll så sjønt:
månajn, hajn titada ner idi væjllen⁹⁾,
stjærnarna bljyjnkjada hæjllut¹⁰⁾ i kvæjllen¹¹⁾,
gamstajnja¹²⁾, lamsijnja¹³⁾ bezzad båg fæjllen,
baituer¹⁴⁾ gåza¹⁵⁾, hajn nipada¹⁶⁾ grønt.

Jemma jå hâusar¹⁷⁾ som horra¹⁸⁾ jå sång
»vezzeliroa« for fârsa¹⁹⁾ dejn lijlla;
ud idå bakkajn dær serlad²⁰⁾ en kjijlla,
vanned i kjitan²¹⁾ om autanijn sijlla²²⁾
hænnte vi bælla²³⁾ så mongijn ejn gång.

Fjælstauna²⁴⁾ sänge så nætt på dæjn len²⁵⁾;
uda i lykkjan²⁶⁾ dær hoppada vivan,
horrijn språng ætte mæ salted i nivan²⁷⁾;
gøbbajn sadd grojnjuer²⁸⁾ å smakkad på pivan,
karijn²⁹⁾ å pajjan³⁰⁾, di fæjggjades³¹⁾ i ren³²⁾.

Ârtelit³³⁾ vad âu³⁴⁾ i krakk³⁵⁾ å i vång:
 Blakka på Baska³⁶⁾ så fæzlian³⁷⁾ stångad,
 kjiyrijn³⁸⁾ hajn brommlad, så kløpparna rongad,
 horrana fällajn³⁹⁾ på bakkana fongad,
 lydes⁴⁰⁾, når piblijn sett »hådriv jemm«⁴¹⁾ sång.

Tilia⁴²⁾ horrijn va oppa var mårn,
 haskada vijlter i æjarnes toppa;
 røddajn⁴³⁾, hajn sjæulde⁴⁴⁾ for skudan⁴⁵⁾ dæroppa,
 å så lemydier⁴⁶⁾ kujnje hajn hoppe
 ner frå di grijnjer⁴⁷⁾ på trappan ver darn⁴⁸⁾.

Alri så hæjllua⁴⁹⁾ pibla jå så
 som di dærjemma, ja ded må jå sajnja:
 vessa som pijnstagg⁵⁰⁾, som sjijnjara⁵¹⁾ grajnja⁵²⁾,
 råga⁵³⁾ som pila å starka som majnja⁵⁴⁾ —
 bårstans⁵⁵⁾ a jå en å domm kujnje få!

Mænn dante⁵⁶⁾ lival jå byta vil nu:
 sajlen⁵⁷⁾ di romma⁵⁸⁾ på slørenes skuda⁵⁹⁾,
 tåuen⁶⁰⁾, di piva, å stormana tuda,
 sjøna di traua⁶¹⁾ så jemmska⁶²⁾ hæruda,
 ja, de hâr faza⁶³⁾, ja sløra mann du⁶⁴⁾.

[Teksten forfattet af J. C. S. Jespersen, død 1859.
 Mel. Nr. 87 a efter H. Westh, Rønne.]

*) Sømanden. 1) Sejlene til Tops! og lad hende kun brage. 2) stram i Skøderne. 3) slappe. 4) klatre i Vanterne. 5) staa ranke deroppe. 6) true. 7) forhen. 8) Landet (i Modsætningen til Byen). 9) i Kildevældene. 10) venligt. 11) Kvælden. 12) Spædekælve, halvvoksne Kælve. 13) Smaalam. 14) graabroget. 15) Gase. 16) nippede. 17) husker. 18) som Dreng. 19) Faders. 20) rislede. 21) Vandspannden. 22) om Aftenen silde.

23) Børn. 24) Nattergale. 25) Led. 26) Lykken. 27) mellem Fingrene.
 28) eftertæksom. 29) Karlen. 30) Pigen. 31) gantedes, kærtegnedes.
 32) i Hækken. 33) morsomt. 34) ogsaa. 35) Ungskov. 36) den graablak-
 kede Ko. 37) forskrækkeligt. 38) Tyren. 39) Folen. 40) lyttede. 41) »hå-
 driv jemm«: Hyrdesang. 42) tidlig. 43) Reden. 44) ødelagde. 45) Skov-
 duen, Ringduen. 46) smidig. 47) Rækværket. 48) ved Døren. 49) vakre.
 50) Hundestejler. 51) Sommerfugle. 52) nydelige. 53) ranke. 54) Mænd.
 55) bare. 56) alligevel ikke. 57) Sejlene. 58) fyldes. 59) hurtig sejlende,
 ilende Skude. 60) Tovenne. 61) traver. 62) barske. 63) ja, det kan for-
 slaa. 64) far du blot af Sted.

Nr. 87 b. Sjøkarijn.

[Mel. Nr. 87 b efter A. Linds Hustru, Rutsker.]

Nr. 87 c. Sjøkarijn.

[Mel. Nr. 87 c komponeret af A. P. Berggreen.
Trykt med Original-Forlæggerens, Wilhelm
Hansens Musikforlags, Tilladelse.]

Nr. 88. Liden Ælna.

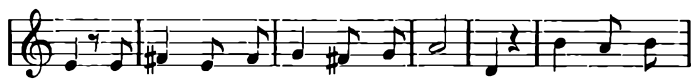
vedd, mænn tâu-stu-ijn²), va-stu ju to-za³). Te øffrøl⁴) de

lak-kar væl snâ-ra-ra du, en konna⁵)—de bler nok for

sijl - la⁶); mænn jâ går å stjær-nar⁷) på pib-la-na⁸)

nu, for jâ e pâ-nâ⁹) nu så vijl-la¹⁰). Va, li-den

Æl-na, va, menn dai-li-a ro-sa.

Gak du mann¹¹), lidijn Torrkjel, frambi¹²)!
 jâ inar¹³), jâ târ'ijn, jâ toza!
 jâ mân'te¹⁴) mossen¹⁵) gjorr'ad¹⁶) fordi
 du drudas¹⁷) å snakkar om rosa?
 Hajn en væll ejn gøbba så gammajller nu,
 så grujnnuer¹⁸) sadd å sa svåger;
 mænn gøbbajn e bone¹⁹), udbygggjara²⁰) du,
 varr du mann så strunker å stråger²¹);
 Nai, lidijn Torrkjel,
 nai, jâ e'kje nân toza!

Mænn vess de nya huzed du så,
 jâ nu hâr, menn dailia rosa!
 vår grøner râu²²) å arter²³) di stå,
 du van'te²⁴) så grajn på'ed²⁵), toza!

På tijlled²⁶⁾ går hønna²⁷⁾ å dåua²⁸⁾ så fro,
 i hådden²⁹⁾ stå torru³⁰⁾ å skryna³¹⁾,
 å gaddelit³²⁾ mellk gjer i kjitan³³⁾ menn ko,
 jā to³⁴⁾ hār å brua³⁵⁾ te dyna.

Va, liden Ælna,
 va, menn dailia rosa?

I åns³⁶⁾ ejn nætter går, du, jā så, —
 å såstu ijn³⁷⁾ såstu'kje³⁸⁾ toza,
 ejn grajnjer hava³⁹⁾, vår jā kajn gā
 blann lellia, nellekka, rosa.
 Å gøbbajn har åvija⁴⁰⁾, hār vedde⁴¹⁾ å lin⁴²⁾,
 hār følljer⁴³⁾ å folla⁴⁴⁾, dær vrønna⁴⁵⁾,
 i krødda⁴⁶⁾ gā gamstajnja⁴⁷⁾, gāzer⁴⁸⁾ å svin
 å lamsijn⁴⁹⁾, når faren, di ønna⁵⁰⁾.
 Nai, lidijn Torrkjel,
 nai, jā e'kje nān toza.

Men hāusar⁵¹⁾ du'kje⁵²⁾, Ælna, då vi
 va bælla⁵³⁾, menn dailia roza?
 Når Torrkjel då kom gānes frambi,
 du pekkad⁵⁴⁾ på ruan⁵⁵⁾, denn toza!
 Vi gångad⁵⁶⁾, vi sånge, vi læite sjyl-sjyl⁵⁷⁾,
 å jā va nok bobba⁵⁸⁾, jā troer;
 på kjælka vi ågte jo ner āu var jyl⁵⁹⁾,
 lijkj hønnu⁶⁰⁾ å palthæst⁶¹⁾ å moer.
 Va, liden Ælna,
 va, menn dailia rosa?

Ja då va jā ju bælli⁶²⁾, mænn nu
 e jā'kje⁶³⁾, som tilia, toza.
 Te fāul⁶⁴⁾ bler lidijn onga ju, du,
 å knoppan⁶⁵⁾ så grøn bler en rosa.

Vår hæjllut⁶⁰) var kvæjl⁶⁷), når já fjælstaunijn⁶⁸) hør
å sjunga, å skudan⁶⁹) å nuna⁷⁰)!

Te jyl, når i kâna mæ klokker já kjør,
på ijllarijn⁷¹) gåzen di bruna.

Nai, lidiijn Torrkjel,
nai, já e'kje nân toza!

Du fæjas⁷²) svârt⁷³), mænn hårda⁷⁴) en stujn!

va flojtar, menn dailia rosa,
ejn fjælstaun for så sijlla i lujnn?

vi korrer en skuda, denn toza?

Åu Torrkjel hajn song, sadd ver vaggan du fro
hos piblijn mæ moersa iva⁷⁵),
mens horriijn sprong om 'na⁷⁶) a titad å lo
å gâ'na å sokker en niva⁷⁷).

Va, liden Ælna,
va, menn dailia rosa?

Vår já ska, Torrkjel, spo⁷⁸) maj, så snârt

hon grønnklar⁷⁹), dæjn lissena⁸⁰) toza,

å vagga⁸¹), vizza for'na⁸²) så rârt

å kjiysa menn dailia rosa!

Men då, når de kvæjlles⁸³), å mânajjn gjorr lyst,

ska horriijn mæ daj ria rânka

å sannsåger⁸⁴) hœra om bâsa⁸⁵) å vyst⁸⁶):

nu vedd du menn lønnlia tânka.

Nai, lidiijn Torrkjel,
nai, já e'kje nân toza!

[Teksten forfattet af J. C. S. Espersen.

Melodien komponeret af A. P. Berggreen (1852).

Trykt med Original-Forlæggerens, Wilhelm
Hansens Musikforlags, Tilladelse.]

1) fri. 2) tog du ham. 3) en Tosse (toza om Kvinder, tossa om Mænd). 4) Gravøl, Begravelse. 5) en Kone. 6) silde. 7) kigger. 8) Pi-
gerne. 9) næsten. 10) for nu er jeg næsten i Stand til at gifte mig.
11) kun. 12) forbi. 13) frygter. 14) maa ikke. 15) altsaa. 16) gøre det.
17) skæmter. 18) eftertænsksom, tungsindig. 19) Bonde. 20) Udbygger,

Husmand. ²¹⁾ knejsende. ²²⁾ Rug. ²³⁾ Ærter. ²⁴⁾ var ikke. ²⁵⁾ saa fin (stor) paa det. ²⁶⁾ Loftet. ²⁷⁾ Høne. ²⁸⁾ Due. ²⁹⁾ Udbygningen. ³⁰⁾ Tørv. ³¹⁾ Rodtræ. ³²⁾ tilstrækkeligt. ³³⁾ Spanden. ³⁴⁾ Uld. ³⁵⁾ Hør. ³⁶⁾ for nylig. ³⁷⁾ saa du den. ³⁸⁾ sagde du ikke. ³⁹⁾ en smuk Have. ⁴⁰⁾ Æbletræ. ⁴¹⁾ Hvede. ⁴²⁾ Hør. ⁴³⁾ Unghopper. ⁴⁴⁾ Foler. ⁴⁵⁾ vrinsker. ⁴⁶⁾ i Flokke. ⁴⁷⁾ Spædekælve. ⁴⁸⁾ Gæs. ⁴⁹⁾ Smaalarm. ⁵⁰⁾ læmmer. ⁵¹⁾ husker. ⁵²⁾ du ikke. ⁵³⁾ Børn. ⁵⁴⁾ pikkede. ⁵⁵⁾ Ruden. ⁵⁶⁾ gyngede. ⁵⁷⁾ legede Skjul. ⁵⁸⁾ Bussemand. ⁵⁹⁾ Jul. ⁶⁰⁾ Honning. ⁶¹⁾ Klatkage. ⁶²⁾ Barn. ⁶³⁾ jeg ikke. ⁶⁴⁾ til Fugl. ⁶⁵⁾ Knoppen. ⁶⁶⁾ hyggeligt. ⁶⁷⁾ hver Kvæld. ⁶⁸⁾ Nattergalen. ⁶⁹⁾ Skovduen, Ringduen. ⁷⁰⁾ kurre. ⁷¹⁾ Ildstedet. ⁷²⁾ har Hastværk. ⁷³⁾ saadan. ⁷⁴⁾ tøv. ⁷⁵⁾ med Moders Øje. ⁷⁶⁾ om hende. ⁷⁷⁾ en niva: det man tager mellem Tommelfingeren og et Par andre Fingre. ⁷⁸⁾ skynde. ⁷⁹⁾ klynker. ⁸⁰⁾ lille. ⁸¹⁾ vugge. ⁸²⁾ for hende. ⁸³⁾ aftnes. ⁸⁴⁾ Æventyr. ⁸⁵⁾ Busseko. ⁸⁶⁾ Vovhund.

Nr. 89. Lived hos bønnarna.

Majn å kon-na, bæ-l-la gå op på brånta¹⁾ bân-ka.

Gjyltan²⁾, lammen, gamstajn³⁾ å kjyr⁴⁾ på bāj-den vān-ka.

Bai-tu⁵⁾ gås i fag - ga-na⁶⁾ pib-la næt-ta bijn-ja⁷⁾,

ba-sku⁸⁾ vrønnsk⁹⁾ i bak-ka-na horrasyrka¹⁰⁾ hijnja¹¹⁾.

Jylkatt¹²⁾ gassar¹³⁾ saj på sten
 å på skrynan¹⁴⁾ raunijn¹⁵⁾,
 fåulijn sjungar graint¹⁶⁾ i ren¹⁷⁾
 å i kvæjl fjælstaunijn¹⁸⁾.
 |: Drudansfujller¹⁹⁾ råger²⁰⁾ kar²¹⁾
 jøkkra²²⁾, kjevvra²³⁾ pajjer²⁴⁾

fæjggjas²⁵), stråg²⁶) hajn fâza hâr²⁷)
jæssar²⁸) saj å frajjar²⁹). :|

Gøbbajn me sijn betta fjøgg³⁰)
frakk³¹) i gjizlu³²) trojja
stosamm³³) grojnar³⁴) å på høgg³⁵)
stjærnar³⁶) mod de høja.
[: Uda i stersed³⁷) som ejn gâst³⁸)
fjæsskar³⁹) gamlemoer,
gjerru⁴⁰), gaunsgo⁴¹), udan râst
s'hâuse⁴²) hon kajn saj spoer⁴³). :|

Grøbban⁴⁴) ijn i hæjllued⁴⁵)
lidijn gâdrønnt⁴⁶) vaggar,
når et grøzzen⁴⁷) grynkklar⁴⁸) ed
nagg⁴⁹) hon ad ijn⁵⁰) habbar⁵¹).
[: Vâriijn fæjas⁵²), dønnan⁵³) slår,
så barnost⁵⁴) de grommar⁵⁵),
sommarijn for æula⁵⁶) får
blåg⁵⁷), å bæziijn⁵⁸) brommar. :|

Bølljan rojllar æddjann⁵⁹) fram
bavbârns⁶⁰) kløpper⁶¹) runga.
Trønntan⁶²) knaddrar⁶³) gjendi⁶⁴) strân⁶⁵),
sjøna skudan gonga.
[: Nu de høllmar⁶⁶), krakk⁶⁷) å vång⁶⁸)
blârar⁶⁹) i senn kruna⁷⁰),
âu ejn lømm⁷¹) ijn hør å sång,
hæjllut⁷²) fâula nuna⁷³). :|

Ad højstbrynan⁷⁴) bajlar' ed⁷⁵),
bonijn saisa⁷⁶) brynar⁷⁷),
råuana⁷⁸) i stakk e trøtt⁷⁹)
krya⁸⁰) øjen⁸¹) vrønnar⁸²).

|: Bajla⁸³) rojllar vijnterhajl⁸⁴)
 âuer kløppans tijnja⁸⁵).
 Fjæjl⁸⁶) å brødda⁸⁷), dåla, svajl⁸⁸)
 kjyllens⁸⁹) læjnkjer⁹⁰) bijnja. :|

Kløppebonijn⁹¹) gryzar⁹²) saj
 âuer rågg⁹³) å driver.
 Slæna java dorra vaj,
 stolt i tråjn⁹⁴) de pivar.
 Dejn håudkomna⁹⁵) gnâzijn⁹⁶) må
 en sannsâga⁹⁷) tælla;
 runt ijn rætt i drøzza⁹⁸) stå
 tøsst⁹⁹) ejn krødda¹⁰⁰) bælla.
 Me glåriven¹⁰¹) læzer hajn,
 veddan Koffed læjnte¹⁰²)
 Svenskana, å kongijn hajn
 frihed lanned sjæjnte¹⁰³).

[Teksten forfattet af *J. C. S. Espersen.*
 Melodien efter *Chr. Bech, Svaneke.*]

1) brat, stejl. 2) ung So, som har de første Grise. 3) Spædekalv, halvoksen Kalv. 4) Tyr. 5) broget. 6) Nærheden. 7) binde. 8) blakket. 9) Hingst. 10) smaa Dreng. 11) indhente, fange. 12) Pindsvin. 13) gotter. 14) Træstub. 15) Ravn. 16) hyggelig. 17) Hækken. 18) Nattergalen. 19) spøgefuld. 20) rank. 21) Karl. 22) vævre. 23) kildne. 24) Piger. 25) gantes, kærtegne hinanden. 26) stråg = råg: rank, velvoksen. 27) Mandighed. 28) pynter. 29) frier. 30) kort Pibe. 31) ferm, frejdig. 32) graalig. 33) fornem. 34) eftertænksum. 35) i Hugstilling. 36) stirrer. 37) Stegerset. 38) Spøgelse. 39) gaar lydløst (som et Spøgelse). 40) flittig. 41) tjenstvillig. 42) saa hurtigt. 43) skynde sig. 44) ung Tjenestepige. 45) Kakkelovnskrogen. 46) yngste Søn paa Gaarden (den, der skulde arve Gaarden). 47) en Smule. 48) klynker. 49) vred. 50) ham. 51) snærrer. 52) svinder. 53) Tordenen. 54) fælt, frygteligt (om Vejret). 55) trækker sammen til Regn. 56) Arbejde, Umage. 57) Plaskregn. 58) Storm. 59) Blåretangen. 60) Havstokken. 61) Klipper. 62) Trønnta, Vejrsmølle. Det var gammel Overtro, at Fiskere og Søfolk aldrig paa Havet maatte nævne Ordet Mølle; det vilde bringe Ulykke, om de gjorde det; de skulde i Stedet for Mølle sige »trønnta«. 63) larmer. 64) imod. 65) Stranden. 66) holder op. 67) Underskov. 68) Vang. 69) glinser. 70) Krone. 71) Tone, klingende Lyd. 72) hyggeligt, venligt. 73) nynne. 74) Høstens

Begyndelse. ⁷⁵⁾ stunder det til. ⁷⁶⁾ Leer. ⁷⁷⁾ hvæsser. ⁷⁸⁾ Rugen, de forskellige Marker med Rug. ⁷⁹⁾ Rugen er sat i Stakke (der er pak-kede sammen med Fødderne, de er »trøtt« : traadt sammen). ⁸⁰⁾ kry. ⁸¹⁾ Heste. ⁸²⁾ vrinsker. ⁸³⁾ snart. ⁸⁴⁾ Vinterhagl. ⁸⁵⁾ Tinde. ⁸⁶⁾ Fjæld. ⁸⁷⁾ en med bratte Sider afgrænset Dal (hvorigennem gaar en Vej). ⁸⁸⁾ Kildevæld, et Sted, hvor Vandet vælder (»svøjler«, svulmer) op af Jorden. ⁸⁹⁾ Kulden. ⁹⁰⁾ Lænker. ⁹¹⁾ Klippebonden. ⁹²⁾ forundrer sig. ⁹³⁾ Snefog. ⁹⁴⁾ tiltraadt eller tilkørt Vej (i Sne). ⁹⁵⁾ en, der har en god Hukommelse ⁹⁶⁾ Gamlingen. ⁹⁷⁾ Æventyr. ⁹⁸⁾ Hob. ⁹⁹⁾ tyst, stille. ¹⁰⁰⁾ Hob. Samling. ¹⁰¹⁾ Glarøjne, Brillen. ¹⁰²⁾ lænkede. ¹⁰³⁾ skænkede.

Nr. 90. Vâutehorrijn. *)

De e då nâd¹⁾for-pinenes²⁾ â gå â vâuta kvæjed, a

ner³⁾me mârsmål⁴⁾komma di enn-te⁵⁾ i-nu så fæjed⁶⁾. Jâ

synes, de va bajla⁷⁾gjort â løvva ner te horrijn⁸⁾, di

kujn-je vi-za⁹⁾ pi-be-lijn a - stâ me mâ-da-kor-rijn.

Haj! Blakka då, vår ska du hænn?

â Sværtstjærn¹⁰⁾, vettu¹¹⁾ vænna!

di sakkermænskens¹²⁾ ringkarna¹³⁾!

jâ ska nu hænn â gjenna¹⁴⁾.

De va då nâd forpinenes,

jâ slo mijn ânkel â maj!

Se Blakka â dejn kjyrkallijn¹⁵⁾,

nu vell di løvva frå maj.

Se nu dæjn gamla Røryggjan¹⁶⁾,
 nu mâr¹⁷⁾ hon hænn a korned.
 Se, de va rætt, jâ ramde'na
 ju læje mett på horned.
 Fijkj jâ'na fat, jâ skjulle slå
 alt va jâ kujnje maita,
 for de forkjæna di sku âu¹⁸⁾,
 når di ennte vella aita¹⁹⁾.

Nai, mârmaled forgjædda²⁰⁾ di,
 de gjorr di âu så ota²¹⁾.
 Jâ kajn nok vedda, klokkan e
 ejnhijlu²²⁾ âuer âta.
 Ja hon e kansje âuer ni,
 ja de e hon tevessa²³⁾,
 ja se mænn, se, ja sâ'd²⁴⁾ nok,
 nu begjynja di å bezza²⁵⁾.

Men veddan²⁶⁾ bøljin²⁷⁾ ska jâ nu,
 di bezza ailevajna,
 å når ijn så hâr edd²⁸⁾ snes kjær,
 ed mer ijn ejn kajn aina²⁹⁾.
 Holloj! Ja troer livæll, a
 di bezza ner a dammijn,
 så går jâ ijn å får mijn måd;
 stån dær nu ailesammen!

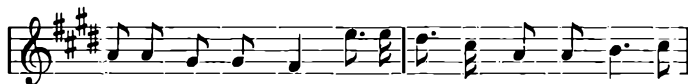
[Teksten forfattet af *J. P. Møller*, død 1891.
 Melodien efter *A. Lind*, Rutsker.]

*) Vogterdrengen. 1) noget. 2) forbigstret. 3) ned. 4) Davre. 5) ikke.
 6) snart. 7) snart, hurtig. 8) Drengen. 9) sende. 10) Sortstjerne. 11) vil
 du. 12) forbandede. 13) Høveder. 14) genne. 15) Tyrkalv. 16) rødryg-
 gede Ko. 17) vader. 18) ogsaa. 19) lystre. 20) forglemme. 21) ofte. 22) en
 hel Del. 23) til visse. 24) sagde det. 25) bisse. 26) hvordan. 27) Pokker.
 28) en. 29) overkomme.

Nr. 91.

En ny, sorrjeli kjærlihedsviza

å forrfattarijn te „våutehorrijn“.*)

En vi-za vil já sjongga, já dæktar ijnjed vass¹⁾ honhallnar²⁾ om Ma-le-na, maj sæl å long-ga Mass; fordi hâr borred domn³⁾ ad i-mod majsoni nåd pakk, vår-

âu - er já e kommijn så slyt i foll-ka-snak.

De va nu ajndâ pijnjes⁴⁾ i ølgjiled⁵⁾ iſjor,
 Já hâusar'ed⁶⁾ så ævent⁷⁾, vi sodd i nogged for
 ud på dæjn sønnre loijn⁸⁾ å sevte⁹⁾ voss ejn pæl,
 ja kajnse trijlle-fira¹⁰⁾, di smågte då så væl¹¹⁾.

Vi va ijnbiſllu¹²⁾ kara¹³⁾, å pajjer va dær foltt¹⁴⁾,
 å dæriblann va en, som va ræjti jæss¹⁵⁾ å stollt:
 de va mijn gamla kjærest Malena, — ja ni¹⁶⁾ vedd
 då i de mijnsta, a de va tæmmelit på gledd¹⁷⁾.

Mænn nu ska jâ fortælla, frå fosstan¹⁸⁾ å te sist;
 ud ska'd nu, ænntann så de e galed æjlle vist¹⁹⁾;
 mænn, nue²⁰⁾, de va gjiled, e grån å len²¹⁾ jâ kom,
 jâ e lid våraløzer²²⁾ å snakkar rujnjenom²³⁾.

Så drak vi tol-tre sypa²⁴⁾, å pajjar fijkj mø²⁵⁾,
 å Mass gjijkj så færmt næ ejn tallrekk²⁶⁾ veddebrø;
 mænn så kom Holjer Spellemajn fram næ sin fiol²⁷⁾,
 så kom di næ ijn fjærijn²⁸⁾, hajn skjulle hå te stol.

Hajn gâ saj te å spella, så ble dær rætt edd hopp²⁹⁾;
 mænns kom jâ hænn te bøllkijn³⁰⁾, dær krattada³¹⁾
 jâ opp
 på stæjnjed, for jâ syntes, a jâ va nogged ful³²⁾,
 a dæmme³³⁾ tæjnte jâ å tâ maj ejn lidijn nul³⁴⁾.

Jâ hadde dân'te³⁵⁾ lijggjed dæroppa nåd kvater,
 forrijn jâ høre dær kom et pâr govenner³⁶⁾ fler:
 de va Mass å Malena, di hadde enads om
 å gâ dærop i stâjn for³⁷⁾ å tâ en rujnjenom³⁸⁾.

Jâ rokkada maj ijkkje, jâ dojde³⁹⁾ for å se,
 jâ tæjnte: de e maita⁴⁰⁾, va di vil tâ domm te;
 mænn jâ ska saj, jâ hadde en liden tæua⁴¹⁾ på,
 å så vad ijnjed ujnjer⁴²⁾, jâ sav mæst⁴³⁾ rættad frå⁴⁴⁾.

De vârde dân'te⁴⁵⁾ læjnje, snårt våunada jâ opp,
 forde di gjore maj edd forrdæuladd⁴⁶⁾ styt spelopp⁴⁷⁾;
 ejn tötta⁴⁸⁾ edernæjller⁴⁹⁾ di låkks⁵⁰⁾ hænn på maj smed,
 jâ ble mæsst tokkaløzer⁵¹⁾ — ilæll då⁵²⁾, vår di bed.

Så iijnjan já kom ner⁵³), så va di alt dorra vaj,
 å já van'te te sijns me å gjorra nåd ståhaj,
 nai, já gjijkj rælad jemm ad, já vakje då i stann
 å dy maj for, a ju mina iven⁵⁴) sto i vann.

Jå tæinte mæsst å sæjnt⁵⁵) maj — ja de e ræiti sânt —
 mænn, dæmme, hænn te måzzajn⁵⁶) dær va så dæula
 lånt;
 já tæjnte åu å hæjnt maj, mænn hadde iijnjn klaun⁵⁷),
 å ømmer kom'ed for maj dæjn skars Malenans naun.

Så kom já te å tæjnkja på gamla goa tijn
 å gâ maj te å tuda, de lætte på mett sijñ.
 Jå tæjnte på de fossta⁵⁸), hon kom på dæjnja len,
 vår hon for mina iven⁵⁹) va nætt å sjær å ren,

så frakk⁶⁰) å så benømmen⁶¹), så hypen⁶²) å pojs⁶³) på'd,
 å de så gårsens folk⁶⁴), ja, å flere, som dær så'd;
 hon kujnje bryjggja⁶⁵), bræjnja⁶⁶), ja gjorra malt å fro⁶⁷),
 hon kujnje kjøllna⁶⁸), fajja, re ujnje gott⁶⁹) å to⁷⁰).

Jå tæjnte på dejn otan⁷¹), vi folldes⁷²) ad te bøjn⁷³)
 — nåd hær'ed saita på saj, ijn fâstenes⁷⁴) hør
 gjøjn⁷⁵); —
 já spore: »vettu varra menn konna?« hon så »jo«.
 Så vå'd så læje fram, vi va kjærester vi to.

Jå tæjnte på ejn mårn, já kom gânes dær frambi⁷⁶),
 já så lid ijn om portijn, hajñ van'te tæpt⁷⁷) idi;
 ja hadde ila⁷⁸) støjnner⁷⁹) å gjijkj ijænn mæsst⁸⁰) strais,
 já skujlle hâ et ærne urætt te måltidais⁸¹).

Hon så maj å kom ud å så: »Sørn, du e så brâ⁸²⁾,
når bâra du vil komma hærhid egrân istâ⁸³⁾,
om ojnjarnati⁸⁴⁾ gjærna — kom bâra nogged rapt,
di sælle⁸⁵⁾ tâ a marken, de skan'te ble så knapt«.

Jâ kom då, mænn hel sijlla, jâ skujlle syzla⁸⁶⁾ fosst,
hâ autanmåled⁸⁷⁾ âu, for ja kjænte⁸⁸⁾ for mijn kost.
Då jâ så kom, så lå hon, mænn stersdarn⁸⁹⁾ sto på
klæmm,
så gijjkj jâ ijn — om otan så fnattada⁹⁰⁾ jâ jemmm.

De va'kje⁹¹⁾ så rætt ræitit — å livæll jâ kom ijænn,
ja inu øgган-ijnja-va⁹²⁾ jâ snæite maj dærhænn,
for hon va nu så slesken⁹³⁾ — va kujnje jâ så te'd⁹⁴⁾?
å jâ, mijn arma stakkajl, jâ skujlle lād' na bled⁹⁵⁾.

Alt søddan gijjkj jâ å tæjnte âuer på væjn;
då jâ så kom i portijn, jâ storrtte op i slæjn⁹⁶⁾.
Jâ sæunada⁹⁷⁾, sav âuer, te klokken va mæst tâl⁹⁸⁾,
då aile gårsens folk va om maj me sty å gâl⁹⁹⁾.

De vânte ârtit¹⁰⁰⁾, mann de bler saita varr¹⁰¹⁾ inu:
om fâstelann¹⁰²⁾ jâ inar¹⁰³⁾, hon pottijn slår itu¹⁰⁴⁾,
å hon hâr sait te Ijnjer, vi hadde te å lâ¹⁰⁵⁾,
a ijnijn ajnijn for'ed ska stå ijn stakkals jâ.

Jâ hâr'ed kjesamt¹⁰⁶⁾ for maj, som ni nu nok hâr hørt,
å e så harmse på'd¹⁰⁷⁾, jâ maj skujlle lād forført.
Had'ijkkje vad de stæjnjed, så vad ju ijkkje varr¹⁰⁸⁾,
så skujlle jâ hat tâd'na¹⁰⁹⁾ som ejn galanter kar.

Så ota¹¹⁰) hâr jâ onnrads¹¹¹) på vår di kom dærop,
for dajnsarna på loijn di måtte då sait stop;
mænn dær va nok ejn opgång frå fårahuzed å,
å sødden'ejn¹¹²) som Mass snusar nok i var ejn vrå.

Nu slutar jâ menn viza å sajjor jorr gonat;
ni se'n nok, jâ hâr fåd tol-tre poffler¹¹³) i mijn hat.
Di fijkj jâ dæjn natten, jâ skorrtte op i slæjn;
dæjn kujnje vi âu gjærna te då¹¹⁴) hatt idå væjn.

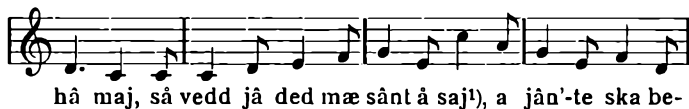
[Teksten forfattet af J. P. Møller.

Melodien efter H. Abrahamsen, Aarsdale.]

*) En ny, sørgelig Kærlighedsvisе af Forfatteren til »Vogterdrengen«.

1) Vaas. 2) handler. 3) sig (dem). 4) Anden Pinsedag. 5) Ølgildet.
6) husker det. 7) saa lige. 8) den søndre Lo. 9) delte. 10) tre-fire.
11) godt. 12) en hel Del. 13) Karle. 14) fuldt. 15) pæn. 16) I. 17) paa Gled.
18) fra først. 19) klog. 20) nu. 21) af Vejen. 22) forstyrret. 23) rundtenom.
24) Snapse. 25) Mjød. 26) Tallerken. 27) Violin. 28) Fjærding. 29) en
Hoppen. 30) Mellemvæggen, lav Væg mellem Loen og Laden. 31) krav-
lede. 32) døsigt. 33) dermed, derfor. 34) Lur. 35) da ikke. 36) Godvenner.
37) i Stedet for. 38) Svingom. 39) døjede for (det kneb for mig). 40) jeg
gad vide. 41) Rus. 42) Under. 43) næsten. 44) lige straks faldt i Søvn.
45) da ikke. 46) bandsat. 47) Puds. 48) Bundt. 49) Brændenælder.
50) »lukt«. 51) ude af mig selv. 52) alligevel da. 53) ned. 54) Øjne.
55) druknet. 56) Mosen. 57) Rebende. 58) første. 59) Øjne. 60) rask.
61) behændig. 62) knibsk. 63) fin. 64) Gaardens Folk. 65) brygge.
66) hrænde Brændevin. 67) mæske. 68) lægge i Kakkellovnen. 69) rede
godt Seng. 70) vaske. 71) tidlig Morgen. 72) fulgtes. 73) Byen. 74) fast-
stende. 75) Gøgen. 76) forbi. 77) lukket. 78) daarlig. 79) Tid. 80) omtrent.
81) inden Davretid. 82) rar. 83) i Aften. 84) mod Aftenstid. 85) Husbond
og Madmoder. 86) passe Kreaturerne. 87) Aftensmaaltidet. 88) tjente.
89) Køkkendøren. 90) tidlig om Morgenen listede. 91) var ikke. 92) for-
rige Uge. 93) slesk. 94) hvad kunde jeg saa for det? 95) være. 96) Slæ-
den. 97) faldt i Søvn. 98) tolv. 99) Støj og Raaben. 100) morsomt.
101) værre. 102) Fastelavn. 103) frygter. 104) slaar hun Potten itu (bars-
ler). 105) at læsse. 106) bedrøveligt. 107) harmfuld over det. 108) værre.
109) taget hende. 110) ofte. 111) undret mig over. 112) saadan en. 113) to-
tre Buler. 114) til da.

Nr. 92. Hallstøddijn. *)

Jå kajn gå yda⁵⁾ for ejn kar,
 de torr jå gjærna sajja,
 for dær ska ijnijn gjorra nar
 udå maj på å majja.
 Ja sænnde⁶⁾ åu te Nels ifjor,
 sa hajn fijkkj ont i mavajn;
 om otara hajn gjorr saj stor,
 så ska jå ræjti lavajn⁷⁾«.

»Dæjn stâvijn, som du grotar⁸⁾ å,
 vil jâ'kje ejngong ajja;
 behojl'ijn sæl å drik idå,
 når du ska ud å majja.
 De ijkkje stort a skræppa⁹⁾ å,
 a Nels fijkj ont i mavajn;
 menn taks-vært va'd¹⁰⁾, ifajl saj så
 du vijlle tâ å lavajn.

Nai, jâ hâr hørt å troer âu,
 du e — som folk di sajja —
 edd saktermænskeds¹¹⁾ skobbatrâu¹²⁾,
 som ijkkje vær å ajja.
 Du måtte ræjti hera¹³⁾ daj!
 Du kajn'kje hâra saisijn¹⁴⁾!
 å søddenejn¹⁵⁾ vil gjevta saj!
 jo, dær blev ræjti aisijn¹⁶⁾«.

»Jâ vedd nok, Ælse, vårfor a
 du bler så kårt for holled¹⁷⁾;
 de e, for du å Nels ni va
 ifjor i hauragolled¹⁸⁾.
 Di anre sâd, a du mæsst lå
 å hæjggjada¹⁹⁾ op ad'ijn;
 mæ daj de skråved²⁰⁾ va ju då
 nåd fâlia beladijn²¹⁾«.

»Nu blev du ju plaserlier²²⁾
 å ræjti kar i snudan²³⁾,

mænn gjemm du hējller denn plaser
 å bær' na ner te Studan²⁴),
 te Bajnta, som du gjorr så å,
 ja, æjlle te Bojl Futa;
 dær, vedd jà, hâr du æmmerå²⁵)
 en fojje tijn å nuta²⁶)«.

»Så, dæulijn àu regjer ided²⁷)!
 væmm, kajn jà ijkkje vedda,
 hâr løvved daj i snudan²⁸) mæd,
 jà gjennem Studans ledda²⁹)
 jalp Bajnta mæ en kjita vann³⁰);
 hænn te voss kom Bojl Futa;
 mænn de e låjn, a jà iblann
 hâr hatt nåd dær å nuta³¹)«.

Så gjijkj hajn gnadrier³²) sijn vaj,
 hon gâ saj te å grina
 å løvv så jemm å spode³³) saj
 fortallted for Krestina,
 vøddant hon hadde dot'ijn å³⁴);
 mænn spe kajn tis nok komma
 for spottars ajjen dar; de må
 vi stoppa i vor lomma.

For sin, då tol-tre år gjijkj hænn,
 hon toza va å tâu'ijn,
 et kræjnjelse³⁵) vâd, vår hajn kom
 å ila fanens dâuijn³⁶).

Då fijkj hon rått for ila sød³⁷⁾,
 hajn ojnde'na knap mådiijn,
 hajn drev'na ud, hon lå i bød
 å græd', hon skjulle tåd'ijn.

[Teksten forfattet af J. P. Møller.

Melodien efter L. P. Jensen, Ibsker.]

*) Den halvvoxne Dreng. ¹⁾ med Sandhed sige. ²⁾ Sølvstob (Bæger). ³⁾ arvet. ⁴⁾ Ja-Gave. Fæstengave. ⁵⁾ gøre Fyldest. ⁶⁾ sendte Sød fra Læset. ⁷⁾ behandle ham. ⁸⁾ praler. ⁹⁾ skryde. ¹⁰⁾ Tak værdt var det. ¹¹⁾ nederdrægtigt. ¹²⁾ Skubbetrug: Drog. ¹³⁾ være indbildsk. ¹⁴⁾ skærpe Leen, ved at hamre Æggen tynd. ¹⁵⁾ saadan en. ¹⁶⁾ en rar Redelighed. ¹⁷⁾ kort for Hovedet. ¹⁸⁾ Havregulvet. ¹⁹⁾ hang kælen. ²⁰⁾ Skrog. ²¹⁾ plaget. ²²⁾ morsom. ²³⁾ kry paa det. ²⁴⁾ »Studens» kone. ²⁵⁾ jævnlige. ²⁶⁾ en lille Ting at smaasysle med. ²⁷⁾ »Saa, Djævelen ogsaa regere i det!» ²⁸⁾ Næsen. ²⁹⁾ Gærdeled. ³⁰⁾ en Spand Vand. ³¹⁾ at tage Vare. ³²⁾ gnaven. ³³⁾ skyndte. ³⁴⁾ afvist ham, ydmyget ham. ³⁵⁾ en Krakiler. ³⁶⁾ og forskrækkelig Fandens doven. ³⁷⁾ Da kom hun fra Asken i Ilden (hun fik »raat for usødet«).

Nr. 93 a.

En ny å fæzli hosamm jylaaautansviza. *)

Då jâ va gan-ske li-diijn, jâ va mænn¹⁾ å - ta

âr, jâ måt-te ud på bojden²⁾ å præ-va vâu-ta

får; om armijn mo - er tâu maj å lun-ka-da a-

stâ me maj hænn te Pær Lâr-sa, hænn âu-er longa mâ³).

Pær Lârsen va'kje jemma, hajn va nu gâjn te krâus,
de fijkj jâ sin â vedda — di kalded' te Pær Lâus⁴);
mænn moer tâu imod maj â sâ: »Vâr du ser ud,
kajn sødden'ejn væll vâuta, mossen⁵), lidijn
snørsnud?⁶«

Jâ mente maj ijnhiyllu⁶), jâ hadde hâua⁷) på,
æjlla brøggte vi bælla me bâra hâuden⁸) gâ;
hazzarna va toda⁹) — â sko på foddarna,
monga gjijkj alt på dejn len â flintada¹⁰).

Då vanngrødiijn va sloggijn, â folken va i sæjn,
vâr fâr hajn kom frå krâuiijn, jemvravlenes med
dræjn¹¹).

Â jâ, som lå a lydes¹²), fijkj hœra et stâhaj:
»Vi andre gå â slæva, du bâra fyjllar daj!¹³«

Om mârniijn tâu jâ fârn ud, dær va nu ijniijn vær;
— di brøggte majjed låna, kajn jâ fortællâ jærr —
di va mæsst ajle goa, dæjn ena va lid skâl¹³),
men jâ fijkj snært korert'na, jâ hadde ejn go pâl¹⁴).

Så gjijkj hon væll â linkada¹⁵) i âta, fjâurtan dâ,
mænn va dær nu gjijkj ad'na, ja va'kje dæjn, som sâ;

dæjn enesta, som vessted, va pajjan — uden maj;
mænn hon va ijnjen sladdra, de må jā om hæjnje saj.

Då jā nu hadde våutad i to-tre øggers tid,
— det va væll knapt så læjnje, sin jā va kommijn
hid —
jā kjænde¹⁶⁾ ajle kraiturn — jā hadde et å kjiv¹⁷⁾ —
å ajle nâbobællane å Jennsa longa kniv.

Då klokkan hon va åta, å fâr va gâjn sijn vaj,
vi gjore, va vi velle, a Jens kom hænn te maj,
å fârn, di gjijkj a havrajn¹⁸⁾, vi lå ibâg ejn torn,
jâ lavada en mølla, hajn snev¹⁹⁾ et lided korn²⁰⁾.

Men ejngång snev vi bæjggje, de va nu fædommt²¹⁾
gjort,
for fâr fijkj ont i mavajn, gjijkj udanfor sijn port.
Hajn kujnje ijkkje se vos, mænn så vår fâraflok
i havrajn å røj på voss me ejn longer kvallkestok²²⁾.

Ded gjore æjlla ijnjed, for havrajn va'kje vår,
mænn fâr va nu unøtta²³⁾, som de så ota²⁴⁾ går;
di anre stå domm sajta²⁵⁾, men horrijn ska hå pryl;
jâ hadd'ed æjlla hæjllut²⁶⁾ å ble dær mæsst te jyl.

Nu ska jā livan tælla, vøddan²⁷⁾ de gjijkj ejn gong,
de hâr nu æjlla ijnjed å gjorra me mijn song.
Jâ va nu mænn ejn bælli, men hadde longa ørn:
dær va en liden sprekka på pajjekammersdørn.

Vår får gijikj nu ejn autan å snøjada²⁸⁾ omkræjn
 å gjore saj et ærne, då pajjan va i sæjn.
 De va så dæula morrit²⁹⁾, ja kujnje ijnjed se,
 å sajja, va jâ høre, fân ni maj ijkkje te.

[Teksten forfattet af J. P. Møller.

Melodien efter *Othenius Kofod*, Rønne,
 død 4. 6. 1910.]

^{*}) En ny og forskrækkelig fornem Juleaftensvisse. ¹⁾ kun. ²⁾ paa Landet. ³⁾ Engdrag. ⁴⁾ de kaldte det saaledes hos Per Løvs. ⁵⁾ maa jeg tro. ⁶⁾ meget. ⁷⁾ Hue. ⁸⁾ Hoveder. ⁹⁾ vaskede. ¹⁰⁾ gik med bare Fødder. ¹¹⁾ Karlen. ¹²⁾ lyttede. ¹³⁾ lumsk. ¹⁴⁾ tyk Kæp. ¹⁵⁾ haltede. ¹⁶⁾ kendte. ¹⁷⁾ een og tyve. ¹⁸⁾ i Havren. ¹⁹⁾ sov. ²⁰⁾ en lille Smule. ²¹⁾ meget dumt. ²²⁾ Knortekæp (af Kvalkved). ²³⁾ tvær, gnaven. ²⁴⁾ ofte. ²⁵⁾ sagtens. ²⁶⁾ jeg havde det ellers rart. ²⁷⁾ hvordan. ²⁸⁾ snusede. ²⁹⁾ det var saa Pokkers mørkt.

Nr. 93 b.

En ny å fæzli hosamm jylaautansviza.

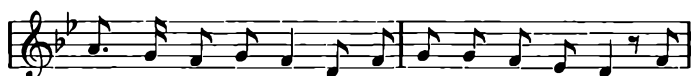
Då jâ va gan-ske li-dijn, jâ va mænn å - ta år, jâ

mât-te ud på boj-den å præ-va vâu-ta fâr; om

armijn mo - er tâu maj å lun-ka-da a - stâ me

maj hænn te Pær Lâr-sa, hænn âu - er lon - ga mâ, me

maj hænn te Pær Lâr-sa, hænn âu - er lon - ga mâ.

[Melodien efter Chr. Sørensen, Aarsdale.]

Nr. 94. Te Borriijnholmarna i firåtrøss. *)

Dansk Folkemelodi.

A hø-ren, mi - na hor - ra, edd grøz-zen¹⁾ Borriijn-

holmst²⁾: i Holsten hâ di Ty-skijn, dær går hajn fram så

lommst³⁾. Hajl vijlle bijl - la folk ijn, hajn skujlle steff - ta

fredd; mænn hajn vil ræu - a⁴⁾ Slæss - vi⁵⁾, de

vi ju ai - le vedd; mænn hajn vil ræu - a Slæss - vi, de

vi ju ai - le vedd.

Men vi gå aile jemna, vi snakke nok om kri;
vi e så glâ ver Svensskijn, for hajn står

Danskijn bi.

Vi ønnska bâra, Frannsmajn⁶) å Ængelsmajn⁷)

vil me

|: å Rysijn⁸) me en nota — som forr — vil jællpa te. :|

Vi glæ voss ver di Danske, domm⁹) ed vi

hojla me;

men vøddan¹⁰) vi så snakka, så lyer'ed mæsst te,
som mena vi, vårt lann va et ræje for saj sæl,

|: å haved rujnjen om voss de va vårt grænsesjæl¹¹). :|

Men sånt ed, mina horra, når Dannemark

hâr kri,

ed skamm for voss å tæjnkja, a vi kajn

varra fri.

Nai, vess vi gjore ræitit, så spore vi om lâu

|: å komma âuer te domm, de gjorres nok behâu; :|

for vess nu aile Danska ble jemma lisom vi
 å sænde bâra hozzer¹²⁾ å vânta¹³⁾ hænn å kri¹⁴⁾,
 tâu Tyskijn hela ræjed¹⁵⁾, å Borriijnholm gjijk me,
 |: å dærfor, mina horra, tân hænn å jælpen te. :|

[Teksten forfattet af J. P. Møller. —
 I Foraaret 1869 dikterede Forfatteren dette Opraab til Eleverne paa Bornholms Højskole, som dengang holdtes paa Pæregaard i Østerlars. (Meddelt af Jul. Larsen, Rønne Vang).]

*) Til Bornholmerne i 64. ¹⁾ en Smule. ²⁾ Bornholmsk. ³⁾ lumsk.
⁴⁾ røve; tilliste (som Ræven). ⁵⁾ Slesvig. ⁶⁾ Franskmanden (Nationen).
⁷⁾ Engelskmanden. ⁸⁾ Russen. ⁹⁾ dem. ¹⁰⁾ hvordan. ¹¹⁾ Grænseskæl.
¹²⁾ Strømper og ¹³⁾ Vanter. ¹⁴⁾ at kriges. ¹⁵⁾ Riget.

Nr. 95.

En ny Viza

om

bonens Greta, dær ble denakonna.*)

Dækktad udå ejn majn frâ Saltuna**), som nu e fløtt
 å boer i bøjn.

Gml. Dansemelodi.

Nu - e! iblannt ajn-jed, vess jâ kajn'ed, ska jâ

gjær-na gjor-rad strais, nu hâr jâ tid, mænns jâ

hâ-rar¹⁾ mijn sais²⁾: Ded e mænn ejn bed-da, I fåen

ved-da om menn bæl-la-tid³⁾ i - då, vess I, som

sai-ta⁴⁾, vil var-ra lid brâ⁵⁾. Så vil jâ for-

tæl-la, mi-na bæl-la, vød-dan jâ hâr kjænt meet brø

bod-de sonu hor-ra å hall-dræjn⁶⁾ i Rø.

Mænn de va nu forra⁷⁾,
 våutehorra⁸⁾
 ner i Røsen⁹⁾ på ejn går
 va jâ to somra å våutada får;
 så ble jâ komformerder
 ekstramerder
 udå huzbonijn jâ ble,
 å på menn lønn fijkj jâ fæm dâler te.
 Konn hon ble så nagg på'd¹⁰⁾,
 dæjngong hon så'd,
 a jâ fijkj så fulte pæjn¹¹⁾,
 sjæjlde¹²⁾ på bonijn, då hajn kom i sæjn.

Mer ska já jorr fortælla:
 tol-tre bælla
 hadde bonijn, vår já va,
 døttern, dejn ællsta, hed Greta á va
 daili som en rosa,
 menn en toza,
 for hon vijlle há ejn den¹³),
 som dær va gammajl á sjæver på ben.
 Já hollt majjed á'na¹⁴),
 når já sá'na
 ble já kjessammer¹⁵) á sær,
 vrælada højt, når a denijn kom dær.

Så vad nu ver Røkjijlla¹⁶)
 nogged sijlla
 ud på autanijn já gjijkj,
 iva på Greta mæ ejngong já fijkj.
 Já sá'na menn menijn,
 a dejn denijn
 kujnje hon gjærna sai agjæss!
 Greta sá »já«, á hon gá maj ejn kjæss;
 »já hár tit forhâuad¹⁷)
 a forlâuad
 mæ dejn denijn já va bled«,
 søddan sá Greta á satte saj ner.

Bonijn, hajn forstoed,
 I kajn tro'ed!
 já ble rættad kjørt på dørn.
 Hajn hadde hørt mæ sjidena ørn,

va vi hadde snakt om —
 nok e de' som!
 Greta hon fijkj døggti pryl.
 Jâ rømmde ijnan¹⁸⁾ ejn måned for jyl.
 Døttern, hon fijkj krâmpa
 for ejn tâmpa,
 som a fârijn hadde sait,
 ja skjulle smâgt, fajn hajn hadde maj rait¹⁹⁾.

Mænn monga år e gåna,
 sin²⁰⁾ jâ så'na.
 de e Greta, som jâ men²¹⁾,
 sjællan de va, a jâ kom på dejn len.
 Vøddan de så går'na,
 dejn, som får'na,
 får en konna, som e go,
 hæjllu²²⁾ å nætt — men ijâns²³⁾ kajn I tro!
 Denijn lâu²⁴⁾ maj vedda²⁵⁾
 på ejn bedda
 sjided skrotobakspaper:
 »Greta e gjevt å hâr bælla mæ mer«.

[Forfatteren er død. Familien ønsker ikke
 Navnet offentliggjort.]

*) Degnekone. **) Fiskerleje mellem Svaneke og Gudhjem.
 1) skærpe Leen ved at hamre Æggen tynd. 2) Le. 3) Barndom. 4) som
 sagt. 5) skikkelige. 6) Andenkarl. 7) før. 8) Vogterdreng. 9) Rø Sogn.
 10) Konen blev saa vred over det. 11) fuldt med Penge. 12) skændte.
 13) Degn. 14) hende. 15) sorrigfuld, grædefærdig. 16) Rø-Kilde. 17) for-
 truddt. 18) inden. 19) ifald Tampen havde naaet mig. 20) siden. 21) me-
 ner. 22) behagelig. 23) for et Øjeblik siden. 24) lod. 25) vide.

Om Vildt og Jagtret paa Bornholm især i ældre Tider.

Af
Sagfører JOH. BULMER.

Efterat der nedenfor i Afsnit I er fremsat nogle korte Bemærkninger om det bornholmske Vildt (derunder om halvvilde Heste), gives der i det følgende Afsnit II i kortere Træk en historisk Omtale af Jagtretten paa Bornholm. Sidstnævnte Afsnit kommer naturlig til ogsaa at indeholde bl. a. en kort Behandling af Lunds Ærkebispesædes og Staden Lybæks fordums Rettigheder over Bornholm. I Noter under Teksten angives de vigtigste Kildesteder til denne.

I. Om Vildt.

Af firbenet Vildt har Bornholm Harer, Ræve og Raadyr, hvilken sidste Dyreart er indført til Øen for henved 30 Aar siden, efterat der forud i længere Tid ingen Hjorteart havde været sammesteds, jfr. nærmere det følgende.

I ældre Tider fandtes paa Bornholm betydelige Flokke af Hjorte, mulig udelukkende Krondyr (Kron-

hjorte). Efter nogle Skrifter¹⁾ skulde man antage, at der i ældre Tider ogsaa har været Raadyr paa Bornholm. I efterstaaende Tekststykke, hvortil Note 16 hører, nævnes ogsaa Raadyr. I en længere Indberetning af 17. Maj 1658 fra den daværende svenske Landshøvding paa Bornholm Prinsenskjold til den svenske Konge findes imidlertid udtalt²⁾, at der formentlig at være 500 Kronhjorte paa Bornholm, medens der ingen Raadyr er. Daadyret — som danner en Mellemstørrelse mellem de to nysnævnte Dyrearter, og som menes først efter Oldtiden at være kommet til Nordens Lande — har i alt Fald vistnok ingensinde haft Ophold paa Bornholm. For de tre omtalte Hjortearter (Krondyret, Daadyret og Raadyret) er Betegnelserne Adelvildt, Sturvildt brugelige Betegnelser.

Navnlig langt tilbage i Tiden har Bornholm været et gunstigt Hjemsted for Adelvildtet, som behøver Skove til sit Ophold. Det tør anses for sikkert, at Størstedelen af Bornholm engang i Tiden har været skovbevokset. Efterhaanden svandt imidlertid Skoven mer og mer især ved Borthugning, og en Del af Landet opdyrkedes, medens Lyngen andre Steder bredte sig. Men omtrent midt paa Øen holdt sig dog længe en stor Skov, Almindingen kaldet, ligesom der ogsaa navnlig paa Øens Nordøstside holdt sig betydelige Skove mellem det dyrkede Land.

¹⁾ Thaarups Beskrivelse over Bornholms Amt og Christiansø, Kbhvn. 1839, Side 233. Denne Bog benævnes i det følgende blot Thaarup. — J. A. Jørgensens Gamle Optegnelser om Bornholm i svundne Tider, Rønne 1897, S. 3 og 54. — Samme Forfatters Bornholms Historie 2. Bind, Rønne 1901, S. 35.

²⁾ Nya Handlingar rörande Skandinaviens Historia, 29. Del, Stockholm 1858, S. 393.

Det ses, at bl. a. Kongerne har lagt betydelig Vægt paa det omtalte bornholmske Vildt, særlig af Hensyn til Kødets af Dyrene. Ofte har Kongerne ladet skyde eller fange Sturvildt paa Bornholm. Herom skal eksempelvis nævnes følgende: I 1581 sendte Kongen til Bornholm en Vildtskytte, der skulde skyde saa mange Dyr, at der kunde udkomme 48 Tdr. Kød, og skulde Kødets, efter paa Bornholm at være nedsaltet i Træer, sendes til, Kronborg Slot (ved Helsingør)³⁾. I 1630 havde Kongen Jægere paa Bornholm, som skød over 200 Hjorte, der oversendtes til Sjælland. I 1671 lod Kongen fange paa Bornholm 30 Hjorte, som oversendtes levende til Sjælland⁴⁾. Ogsaa senere i Tiden har Kongerne — bl. a. gennem Øens Skovrider — ladet skyde og fange Sturvildt paa Bornholm. Fangsten er antagelig sket ved at udspænde Garn i Skovene.

Da imidlertid den foran nævnte Almindingsskov i sin Tid var ved megen — tildels ulovlig — Hugst blevet stærkt formindsket og udtyndet, ligesom ogsaa de andre Skove paa Øen var blevet formindskede, blev Livsvilkaarene for Adelvildtet paa Bornholm ugunstige. Om Vinteren forekom det, at Vildtet manglede tilstrækkelig Næring og Ly og frøs ihjel.⁵⁾ Kongerne bestræbte sig dog stadig paa forskellig Maade for at opretholde Sturvildtet paa Øen. Jagtretten her var paa vedkommende Tid hos Kongen,

³⁾ Hübertz's Aktstykker til Bornholms Historie (vedrørende Tiden 1327—1621) S. 491. Denne Bog benævnes i det følgende blot Hübertz.

⁴⁾ Thaarup S. 233.

⁵⁾ Jørgensens Bornholms Historie 2. Bind S. 26 og 35. Thaarup S. 233—34.

jfr. det følgende. Af og til blev det fra Kongens Side tilkendegivet, at Menigmand ikke maatte skyde Vildt paa Øen. Navnlig blev Tid efter anden det Paabud gentaget, at Bornholmernes store Hunde skulde have det ene Ben afhugget eller lammet, saa at de ikke kunde forfølge og skade Vildtet. Og særlig for at sikre Almindingsskoven som et taaleligt Tilholdssted for Storvildtet udgik der ogsaa visse kongelige Befalinger. Det blev saaledes først ved en Plakat af 29. Marts 1727 og senere ved en Forordning af 28. Juli 1739 under Straf forbudt alle og enhver at rive Lyng eller hugge Ener indenfor de omkring Skovalmindingen satte Stene, hvilket Forbud gaves, fordi saadan Lyngrivning og Enehugst betog Vildtet dets Underhold om Vinteren og altsaa — som Forordningen siger — var Kongens Vildtbane til Skade og Fornærmelse.

I 1745 fandtes der endnu ca. 100 Stykker Storvildt paa Bornholm. Men Tallet blev siden stadig mindre, hvortil Grunden mulig for en Del har været, at Bornholmerne, skønt de ingen Jagtret havde, af og til har skudt en Hjort. Af det omhandlede bornholmske Adelvildt eller Storvildt skal det sidste Individ være skudt i Tiden ca. 1765—1780⁶⁾. Skoven Almindingen var da, hovedsagelig ved stærk Hugst, bragt i en ret ynkelig reduceret Forfatning. I de nu sidst forløbne godt 100 Aar er Skoven imidlertid ved Plantning og god Pasning paany blevet kraftig ud-

⁶⁾ Thaarup, der skrev i 1839, siger S. 234, at den sidste Hjort paa Bornholm skal være skudt for omtrent 60 Aar siden. P. N. Skovgaard, der i 1804 udgav en Beskrivelse over Bornholm, siger imidlertid heri S. 52, at det nu er et Par Snese Aar siden, at den sidste Hjort blev skudt paa Bornholm.

viklet⁷⁾), ligesom der i samme Tid er ved ny Plantning opstaaet paa Øen — tildels paa Højlyngen — andre større og mindre Skovpartier, saaledes at der nu paa Øen er flere gunstige Tilholdssteder for det foran omtalte, til Øen nyindførte Raavildt.

Med Hensyn til Bestanden af vilde Dyr paa Bornholm i mere eller mindre gammel Tid skal her tilføjes følgende Par Bemærkninger: I Bornholms Museum i Rønne findes opstillet Elsdyrskelletter, fundne i Øens Højlyngsmoser. Ved Oprydning mellem Lilleborgs Ruiner i Almindingen er der fundet Vildsvine-tænder⁸⁾).

I nyere Beskrivelser over Bornholm plejer i Forbindelse med Omtalen af Øens tidligere Hjortebestand at blive nævnt, at der i ældre Tider ogsaa fandtes paa Øen vilde Smaaheste (Lyngøg; Udgangsøg; Stodhors, jfr. Chr. 5.'s Lov 5—12—7). Om saadanne Heste bemærker Thura(h) i sin Bornholmsbeskrivelse⁹⁾ af 1756 S. 4: For omtrent 30 Aar siden holdt en Mand en halv Snes saa godt som vilde Heste, der hele Vinteren igennem gik hist og her omkring paa den saakaldte store Lyng og fødede sig selv. Om Foraaret hentede han dem hjem til at drive Ploven eller gøre andet fornødent Arbejde. — Videre fortsætter nævnte Forfatter: Til Rø Kirke blev for mange Aar siden af en Bonde foræret tvende Hoppeføl, der siden bestandig kom til at gaa paa den yilde Mark. De Føl, som deraf falder, bortselges til Kirkens Bedste. Man sørger stadig for at

7) „Bornholmske Samlinger“ 2. Bind S. 102.

8) Antiquariske Annaler 4. Bind, Kbhvn. 1827, S. 193 og 227.

9) Bogen benævnes i det følgende blot Thura.

have tvende Hopper, og naar de bliver gamle, bliver der altsaa af deres Afkom tillagt nye. Disse Hopper kommer aldrig i Hus, undtagen naar de skal bedækkes, ved hvilken Lejlighed man med Behændighed maa se at faa dem drevet ind i en Gaard. De er kun af ringe Størrelse, men har særlig lange Man(k)er og Haler.

En tidligere bornholmsk Amtmand Urne har i et Eksemp¹⁰⁾ af Thuras fornævnte Beskrivelse anmærket S. 4, at det var en Bonde paa Tingsted i Vestermarie Sogn, som havde foromtalte halve Snes Heste gaaende løse omkring, men at han maatte ophøre med saaledes at holde løsgaaende Heste, idet Skovrideren klagede over, at de kom ind i Almindingen og aad af Høet, der om Vinteren blev udsat til Hjortevildtet. Medens Bønder og Husmænd, hvis Jorder stødte til Højlyngen, vel i Reglen holdt Stengærde mod Lyngen, har derimod Almindingen paa heromtalte Tid sikkert ikke engang været forsynet med nogen Træindhegning (virkeligt Stengærde kom først omkring Almindingen senere end Aaret 1800). — De foran omtalte af Rø Kirke tidligere holdte Følhopper har sandsynligvis for det meste opholdt sig i de gamle Fællesskove¹¹⁾ i Rø Sogn. Urne oplyser paa foranførte Sted, at nævnte Kirke i 1761 ophørte med at holde Følhopper som omtalt.

Da de Heste (Hopper), der, som anført, i stadig bekendt Antal har færdedes løse omkring paa Fællesstrækninger, ligefrem har været Ejendomsret under-

¹⁰⁾ Findes i det store kgl. Bibliotek under Betegnelsen „Ny kgl. Samling, Kvart. Nr. 726b“.

¹¹⁾ Jfr. efterstaaende Note 12 i Slutningen.

givne, har Hestene ikke ret naturlig kunnet sammenlignes med vilde Dyr, men har nærmest været at betragte som Husdyr.

II. Om Jagtret.

1. Under Bispestyret indtil 1525.

Oprindelig har det i Danmark i Henseende til Jagtretten været saaledes, at enhver kunde omtrent hvorsomhelst jage og bemægtige sig i fri Tilstand levende Vildt. Endog efterat Befolkningen havde taget større Dele af Landet i Besiddelse til Agerbrug, vedblev denne Regel vistnok i det væsentlige at være gældende, saaledes at Grundejeren ikke anerkendtes at have Eneret til at jage paa sin Grund. Kongerne, der ofte i gamle Tider fandt stort Behag i at komme ud paa Jagt, udvalgte sig imidlertid tidlig visse bestemte Jagtsteder (Dyrehaver, Parker)¹²⁾ omkring i

¹²⁾ Jfr. den i næste Notes Slutning angivne Literatur. -- Det lader sig meget vel tænke, at den foran omtalte bornholmske (Stats-)Skov Almindingen har — medens Øens Vester Herred før 1260 laa under Kronens fri Herredømme, og en Kronen tilhørende Borg stod oprejst i nævnte under Herredet hørende, da hovedsagelig af store Ege bestaaende Skov — været et særligt kongeligt Jagtsted, hvor de danske Konger af og til har indfundet sig for at øve Jagten. I Almindingen findes dels nogle lidet betydelige Rester af et gammelt Borganlæg, nu kaldet Gamleborg, og dels nogle ikke ubetydelige Murrester af en anden gammel Borg (der dog er yngre end Gamleborg), nu kaldet Lilleborg. Sidstnævnte Borg blev af Kongens Fjender ødelagt i 1260, før Hammershus opstod. Det er troligt, at Gamle- og

Landet, og efterhaanden tiltog Magthaverne — Konge, Adel og Gejstlighed — sig Ret til overhovedet at raade over alt Landets Vildt, saaledes at den al-

Lilleborg har været beboede af kongelige Embedsmænd (Hovedsmænd, Lensmænd) en efter en. Men Borgene kan derhos have været indrettede paa ogsaa at huse Kongen og navnlig yde ham et sikkert Natteherberg, naar det behagede ham til visse Tider med et større eller mindre Følge at indfinde sig til Jagt i Almindingen. Det kan altsaa tænkes, at de omtalte Borge tildels har staaet som befæstede kongelige Jagtslotte. Lilleborgs nævnte Ødelæggelse i 1260 blev paa krigersk Vis forøvet af Fyrst Jærmer d. 2. af Rygen i Forbindelse med en Broder til Lunds Ærkebisp. Jærmer tiltog sig herved et Herredømme over Bornholms Vester (dengang kaldet Rothnæ, Rønne) Herred, der ved hans allerede i 1260 indtrufne Død overgik til hans Søn Fyrst Witslaf d. 2., som derefter i 1277 overdrog Herredet til en dansk Stormand Niels Uffesen, hvis Efterkommere derpaa i 1327 for en Sum Penge afstod Herredet, med Kongens forudgaaende Billigelse, til Ærkebispens i Lund, som i Forvejen besad de 3 andre af Øens Herreder og altsaa nu blev verdslig Herre over hele Bornholm. Siden varede det helt til 1576, inden Kronen paany fik fuldt og vedvarende Herredømme over Bornholm, idet Lybækkerne kom til, efter Ærkebispesædet, at besidde Øen fra 1525—1576. Inden sidstnævnte Aar havde Forholdene med Hensyn til Kongernes personlige Jagtudøvelse i ikke uvæsentlig Grad forandret sig. Imidlertid er, som angivet, den Tanke ikke ørkesløs, at den bornholmske Almindingskov kan i Oldtiden eller tidlig i Middelalderen være blevet indtaget til kongelig Jagtpark og være blevet benyttet som saadan indtil 1260, da Lilleborg faldt, og Rygens Fyrste tog Vester Herred, som derefter, overensstemmende med det bemærkede, først kom tilbage under Danmarks Krone i 1576. Kronen kan dog ganske vist ogsaa have indtaget Skoven for at have den til at faa Bygnings- og Skibstømmer af. I alt Fald har, efter hvad der foreligger, Kronen (Staten) i gammel Tid tiltaget sig en uindskrænket Ejendomsret over heromtalte bornholmske Skov Almindingen, saaledes at denne senere gennem Tiderne ikke har ligget som en af de i

mindelige Mand blev betaget Retten til at udøve Jagt paa Landjorden¹³⁾.

Paa Bornholm stillede Forholdene sig i forrige Tider bl. a. i Henseende til Jagtretten noget særligt derved, at Øen ogsaa i verdslig Henseende var kommet ind under det Lund'ske Ærkebispesædes Raadighed, saaledes. at Kongens Herredømme over Øen for en Del var blevet ført over til Ærkebispem. — Skaane (med Halland og Bleking), som indtil 1658 var en Bestanddel af Danmark, blev langt tilbage i Tiden i Forbindelse med Bornholm gjort til et Stift (Bispedømme) med Bispesæde i den skaanske By Lund, og i 1104 blev Biskoppen af Lund og hans Efterkommere i Embedet ophøjede til Ærkebisper. Den overordnede Gejstlighed besad i hine — katolske — Tider stor Magt og Indflydelse og stræbte navnlig ogsaa efter Rigdom. Allerede i 1149 fik Ærkebispesædet Raadighed over de 3 af Bornholms 4 Herreder, og som i Note 12 anført fik Sædet i 1327 tillige Raadighed over Øens 4de (Vester) Herred. Ærkebisperne havde Besiddelsen af Bornholm indtil 1525, dog ikke uafbrudt, idet Kongerne nogle Gange for en Tid tog Besiddelsen fra Ærkesædet.

gamle Love (Chr. 5.'s Lov 5—10—20) omhandlede Fællesskove, hvor Kongen ejede Grunden og de omboende Bønder. Træerne. Nærv. 100 Tdr. Land Skov — navnlig i Dynddalen — i det bornholmske Sogn Rø har derimod været Fællesskov, som nys angivet, indtil i 1830'erne, da Skoven overgik til almindelig Privatejendom (Thaarup S. 216—17).

¹³⁾ Om Jagtretten i Danmark i ældre Tider kan læses nærmere i Retshistorien, f. Eks. Matzens Retshistorie, hvor Spørgsmaalet hovedsagelig behandles under de primitive Erhvervsmaader (Bemægtigelse) i Afsnittet om Tingsretten (Privatret II S. 57 flg., jfr. S. 37—38).

Med Hensyn til, hvilke enkeltvise Rettigheder Ærkesædet skulde have over Bornholm ved Besiddelsen af denne, har der vistnok ikke nogensinde foreligget nogen skriftlig Vedtagelse mellem Kongen og Ærkebisen. — Det er ikke naturligt at sige, at Ærkesædet blev Ejer af Bornholm, hvilken Udtryksmaade er egnet til at fremkalde den vrang Opfattelse, at Ærkebisen blev Ejer af Øens hele Grundareal, og at der ingen private Selvejere (Grundejere) fandtes paa Øen. Øens Overgang til omtalte Sæde betød, at kongelige Rettigheder over Øen overgik til Sædet, saaledes at Ærkebisen i flere Henseender kom til at staa som den øverste verdslige Landsherre over Øen. Ærkebispens Hovedformaal med at besidde Bornholm var at skaffe sig Indtægter, og deres Raadighed over Øen bestod saaledes først og fremmest i, at de kunde tage de kongelige Skatter (Afgifter) af denne. Men deres Ret med Hensyn til Øen var betydelig mere vidtgaaende. Schlegel S. 434 i sin Statsret — der forresten misforstaar flere historiske Forhold vedrørende Bornholm — og efter ham Thaarup S. 7 bemærker, at de Lund'ske Ærkebisper udøvede næsten fuld Landshøjhed over Bornholm, gav eller stadfæstede Love, udstedte Privilegier til Købstæderne, benaadede med Adelskab, beskikkede Landets Embedsmænd, endog de højeste saasom Hovedsmanden og Landsdommeren m. m. Denne Angivelse af Myndigheden er dog maaske vel vidtgaaende, idet det er usandsynligt, at Ærkebisperne har kunnet ophøje Bornholmere i den almindelige danske Adelstand¹⁴⁾.

¹⁴⁾ Et hos Thura S. 44 aftrykt ærkebispeligt Adelsbrev for en Bornholmer Jens Koefoed antages at være enten et rent

Hvad nu imidlertid Jagtretten paa Bornholm angaar, da kan det erfares at have ligget indenfor Ærkebispernes Myndighed at befale og raade med Hensyn til denne. Under et Ophold paa Bornholm udstedte Ærkebisp Birger den 6. Juli 1499 en Forordning¹⁵⁾ for Øen, hvori bl. a. indeholdes følgende Udtalelser vedrørende Vildtet sammesteds:

Ligeledes har vi ogsaa erfaret, at vort Vildt, som vi nu har lagt Fred paa i nogen Tid her paa Landet, er nær ødelagt af uvane Hunde, og vil vi derfor, at ingen Bonde herefter skal have mere end to Hunde, og er de saa store, at de kan være til nogen Fortræd for vore Dyr, Hind¹⁶⁾, Raa eller Hare, saa skal samme Hunde være lammede paa den ene Fod. Enhver, som imod denne Bestemmelse holder Hunde, skal herefter bøde 3 Mark. Den, som vil jage Ræve, maa betjene sig af Fangstredskaber og passende Smaahunde.

Naar disse Bestemmelser sammenholdes med nogle Vidneforklaringer¹⁷⁾, som i 1550'erne blev optagne paa Bornholm angaaende Jagtretten dér, kan det skønnes, at det mod Slutningen af den Tid, i hvilken Ærkebispesædet besad Bornholm, var blevet en gældende Regel, at ingen uden ifølge Ærkebispens særlige Tilladelse maatte udøve Jagt noget Sted paa

grundløst Falsum eller en Forvanskning af et gammelt Frimandsbrev, jfr. Historisk Tidsskrift 5. Række 4. Bind (af 1883—84) S. 699 flg. Om de bornholmske Frimænd findes nogle Bemærkninger nedenfor i Slutningen af Afdeling 3 ved Note 44.

¹⁵⁾ Trykt hos Hübertz S. 38 og i Gehejmearkivets Aarsberetninger 5. Bind (af 1871—75) S. 83. Forordningen synes paany at være blevet gentaget i 1501, jfr. Thura S. 211.

¹⁶⁾ Hunhjort.

¹⁷⁾ Nævnes i det følgende ved Omtalen af et Møde i Kolding.

Øen. Det synes dog, at denne Regel foreløbig ikke strængt har omfattet enhver Slags Rævejagt, ligesom Reglen sandsynligvis ikke har omfattet f. Eks. Jagt paa Raager.

2. Lybækkerperioden 1525—1576.

Aaret 1525 danner et Mærkepunkt i Bornholms Historie, idet den nordtyske By Fristaden Lybæk i dette Aar fik Øen i Besiddelse, medens samtidig Ærkebispesædet for bestandig mistede sin tidligere Besiddelse af Øen. — Lybæk, der paa hin Tid var en mægtig Handelsstad med egen Krigsmagt, havde ydet Frederik d. 1. af Danmark Krigsbistand og skulde herfor have Erstatning, og da der viste sig nogen Vanskelighed ved at ordne Erstatningsspørgsmaalet, vilde Lybækkerne selv med Magt tage Erstatning i den dengang danske Ø Gulland (Gotland). Imidlertid kom der den forligsmæssige Ordning i Stand, at Staden Lybæk skulde som Erstatning have Bornholm til Besiddelse (Brugspant, vederlagsfri Forlening) i godt 50 Aar. Angaaende denne Afstaaelse af Bornholm til Lybæk foreligger der forskellige Dokumenter¹⁸⁾, deriblandt et Kongebrev af 23. August 1525, hvori det hedder, at da de Lybske ikke har villet opgive Fordringen paa Gulland, med mindre

¹⁸⁾ De vigtigste af ovenberørte Dokumenter er trykt hos Hübertz S. 65, 68, 73, 77 og i Danmark-Norges Traktater af L. Laursen 1. Bind (af 1907) S. 32, 37, 41, 62. Kongebrevet af 23. August 1525 er ogsaa trykt hos Thura S. 217; endvidere i Frederik d. 1.'s danske Registranter af Erslev og Møllerup S. 77 samt i Nye Danske Magazin 5. Bind (af 1827) S. 86.

de kunde faa Bornholm til Besiddelse i nogen Tid; saa har Kongen, for at undgaa Krig, Skade og Fordærv, maattet indgaa paa at overlade dem Bornholm; men for at Ærkesædet ikke derved skal lide for megen Skade, saa skal Sædet have Varberg Slot med dertil hørende Len og Herreder til at bruge og beholde, indtil Sædet igen kan faa Bornholm i rolig Hævd og Besiddelse; og lover Kongen at gøre sig al mulig Flid for, at Bornholm med det snarest kan komme tilbage igen til Lunde Ærkesæde¹⁹⁾, og skal Sædet blive i sin gejstlige Jurisdiktion paa Bornholm aldeles uforkrænket²⁰⁾. — Ved Dokument af 18. September

¹⁹⁾ Ovenanførte Udtalelser om, at Ærkesædet snarest muligt skulde have Bornholm igen, mistede ganske deres Betydning ved Reformationen i 1536, jfr. næste Note

²⁰⁾ Som ovenanførte Slutning af Kongebrevet af 23. August 1525 viser, skulde Øen ved dens Overgivelse til Lybæk vedblive i gejstlig Henseende at henligge under Lunds Stift og at være Ærkebispens almindelige gejstlige Myndighed („Jurisdiktion“) undergivet. At Forholdet blev saaledes var ogsaa ganske naturligt. (Det kan altsaa ikke godkendes, naar det f. Eks. i Jørgensens Bornholms Historie 1. Bind S. 81 angives, at ved Øens Overgivelse til Lybækkerne overtog Kongen den gejstlige Jurisdiktion paa Øen). Af det bemærkede følger, at ved Øens Overladelse til Lybækkerne beholdt Ærkesædet visse Ejendomme, som det ifølge særlig Adkomst besad paa Bornholm, ligesom de egentlig gejstlige Ydelser fra Øen vedblev at tilflyde Ærkebisp. Da imidlertid Ærkebisp Torben Bille den 12. August 1536 var blevet arresteret i København, for at Reformationens (Religionsforbedringens) Time skulde slaa, udsendte Kongen den næste Dag Brev om, at de Bønder og Tjenere paa Bornholm, som hidtil havde svaret (ydet til) Ærkebisp, nu skulde svare Adelsmanden Mogens Uff paa Kongens Vegne, (Hübertz S. 94). Ved Reformationen, som medførte de gamle Bispers Afsættelse og det gejstlige Embedsvæsens Grundlæggelse paa en ny Basis, inddrog Kongen under sig de Ærkesædet hidtil tilhørende born-

1525 kvitterede Staden Lybæk for at have modtaget Bornholm med Slottet Hammershus. Staden indsatte paa Øen en Foged (Høvedsmand), som fik Embedsæde paa Hammershus.

Som nærmere angivet i Note 20, vedblev Bornholm efter dens Overgivelse til Lybæk at høre under Lunds Stift i almindelig gejstlig Henseende. I de verdslige Anliggender kom Lybækkerne ikke til at udøve en saa stor Myndighed over Øen, som Ærkebisperne forhen havde udøvet. Kongens Overherredømme over Øen i Lybækkerperioden viste sig eksempelvis deri, at han besatte Øens Landsdommerembede. Øjemedet med Øens Overgivelse til Lybæk-

holmske Ejendomme og iøvrigt de forskellige Ydelser, som Ærkebisperne hidtil havde oppebaaret af Bornholm, hvilke forhen gejstlige Formuedele Lybækkerne ikke havde Hjemmel til at tilegne sig. Kongen blev saaledes ved Reformationen Indehaver af en saakaldet „gejstlig Jurisdiktion“ eller „Jurisdiks“ paa Bornholm, hvilken han lod bestyre ved en paa Øen indsat „Jurisdiktionsfoged“, Endog i en Aarrække, efterat Lybækkerne i 1576 atter havde forladt Bornholm, blev de under nævnte „gejstlige Jurisdiktion“ henhørende Formuegoder opførte for sig i de bornholmske Jordebøger under en særlig Rubrik „Stiftets Gods“, jfr. f. Eks. det hos Hübertz S. 543 trykte Uddrag af Bornholms Jordebog af 1599. Blandt de omhandlede Formuegoder var ogsaa en Skæppe Byg aarlig af de fleste bornholmske Gaarde (Hübertz S. 546), hvilken Bygskæppe havde været en Bispetiende (Hübertz S. 55 nederst) og nu efter Reformationen altsaa var en Kongetiende. I 1624—25 blev imidlertid omtalte Bygskæppe stillet sammen med de paa de paagældende Ejendomme hvilende faste Jordebogsafgifter, saaledes at Bygskæppen ikke længere kom til at fremtræde som en gammel Tiende. Den senere oftere gentagne Sætning, at Bornholm har været fritaget for at svare Kongetiende, er efter det bemærkede ikke ubetinget rigtig. Om nævnte Jordebogsaftifters Afløsning er talt i „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind S. 56.

kerne var at skaffe dem Erstatning, og den Ret, de fik over Øen, gik i Hovedsagen ud paa, at de skulde besidde Øen tilligemed Hammershus og nyde Landets og Slottets Frugter, Indkomster og Nytte, men saaledes at de skulde holde alt efter gammel Ret, Skik og Sædvane og ikke besvære Indbyggerne med nye Paalæg.

Hvad særlig Jagtretten angaar, da synes det utvivlsomt, at den Jagtret paa Bornholm, som Ærkebisperne hidtil havde udøvet som en kongelig Ret, maatte ved Øens Overladelse til Lybækkerne overgaa til disse, idet Jagtretten betød en Nytte og Indkomst af Landet. Efterat Lybækkerne havde overtaget Øen, var der ogsaa en Aarrække, i hvilken de, som det synes uden Modstand fra Kongens eller andres Side, raadede over Vildtet paa hele Øen. Senere søgte imidlertid Kongen og Adelen at fravriste Lybækkerne Jagtretten. Paa Spidlegaard i det bornholmske Sogn Aaker boede en Adelsmand Henning Gagge, som var blevet Kongens „Jurisdiktionsfoged“ paa Bornholm (jfr. om Betydningen heraf Note 20). I 1552 fik nævnte Henning Gagge fra Kongen visse Instruktioner om at lade skyde noget Vildt paa Bornholm. Den daværende lybske Høvedsmand paa Hammershus Herman Boitin skrev imidlertid til Kongen og gjorde Indsigelse imod, at Henning Gagge indlod sig paa at skyde Vildt paa Øen. I Anledning af denne Indsigelse sendte Kongen den 15. Oktober 1552²¹⁾ til Boitin et meget overlegent Brev angaaende Jagten paa Bornholm. Det hedder bl. a. i dette Kongebrev: Da der med Hensyn til Jagten eller

²¹⁾ Hübertz S. 180.

Vildtskydningen intet særligt er vedtaget i de mellem Lybæk og Danmark angaaende Bornholm foreliggende Dokumenter, og da Jagtretten er en Herlighed, som henhører under Jurisdiktionen og Overhøjheden, saa kan vore Instruktioner til Henning Gagge ikke være i Strid med Dokumenterne; og at vi ikke hidtil har begært eller gjort Brug af Vildtskydningen, det kan ikke forringe vor Ret som Lensherre, thi os tilkommer det at frede eller jage efter Behag, og vil Du derfor have at lade vor gejstlige Jurisdiktionsfoged øve Jagten uhindret. — Med dette Brev var det øjensynlig Kongens Mening at hævde, at Lybækkerne overhovedet ingen Jagtret havde paa Bornholm, men at Jagtretten dér tilkom Kongen og Adelen. Da der endvidere direkte fra Lybæk fremkom til Kongen Indsigelse imod, at Henning Gagge udøvede Jagt paa Bornholm, sendte Kongen ogsaa til Lybæk et Brev af 17. December 1552²²⁾, hvori han indtog væsentlig samme Standpunkt som indtaget i Brevet til Boitin, idet han dog i Brevet til Lybæk erklærede, at han af Naade mod Lybækkerne vilde befale Henning Gagge at afholde sig fra at skyde i Slottets Skove. Det er forstaaeligt, at Lybækkerne nægtede at anerkende Kongens Standpunkt for berettiget. De holdt standhaftig fast ved, at de havde Jagtret over hele Bornholm. Paa Lensgaard i Østerlarsker boede en Adelsmand²³⁾ Peder Gagge (Broder til fornævnte Henning Gagge). Han skød i Begyndelsen af Aaret 1553 nogle Hjorte paa sin Grund. Da Høvedsmand Boitin paa Hammershus

²²⁾ Hübertz S. 181.

²³⁾ Undertiden kaldtes han Frimand.

fik Nys herom, sendte han mod Slutningen af Februar nævnte Aar Bud til Peder Gagge og foreholdt ham det uberettigede i, at han havde skudt Hjorte, og paalagde ham at afholde sig fra saadan Skydning i Fremtiden. Peder Gagge svarede tilbage, at da han var Adelsmand, havde han Lov til at skyde Vildt paa sin egen Grund. Boitin gentog sit tidligere Paa-bud²⁴⁾. Den i Historien fremragende Adelsmand Peder Oxe havde erhvervet nogle Gaarde i Østerlarsker Sogn paa Bornholm²⁵⁾, og omkring den 1. August 1553 sendte han en Skytte over til Øen, for at denne skulde skyde Vildt paa nævnte Gaardes Grunde. Da Boitin paa Hammershus havde erholdt Kundskab om, at Skytten var kommet til Bornholm og havde begyndt at skyde, forbød Boitin ham at skyde; men da Skytten foragtede Forbudet og skød videre, lod Boitin Skytten og nogle af dennes Hjælpere tage til Fange. De fangne slap imidlertid snart efter fri igen, idet Boitin dog gav Befaling om, at Kødet og Huderne af de skudte Dyr foreløbig ikke maatte føres bort fra Bornholm²⁶⁾.

Efter det anførte forelaa der alvorlig Uenighed mellem Danmark og Lybæk angaaende Jagten paa Bornholm, og tillige var der Uenighed om forskellige andre Forhold. Paa den ene Side klagede Lybækkerne over, at de — bl. a. fordi Adelen vilde skyde Vildt paa sine bornholmske Grunde — ikke fik deres Ret paa Bornholm; og paa den anden Side klagede Bornholmerne over mange Forurettelser fra Lybækkernes Side.

²⁴⁾ Hübertz S. 183—85.

²⁵⁾ Hübertz S. 89, 182, 540—41.

²⁶⁾ Hübertz S. 186, 190, 191, 195.

Kongen af Danmark bestemte saa, at der paa Slottet Koldinghus i Kolding skulde afholdes et Møde mellem paa den ene Side Kongen og hans Raad og paa den anden Side Udsendinge fra Lybæk, paa hvilket Møde de foreliggende Klagemaal og Uenigheder skulde behandles og søges afgjorte²⁷⁾. Dette Møde paabegyndtes derefter den 17. Oktober 1553. Som Udsendinge fra Lybæk havde til Mødet indfundet sig Syndicus²⁸⁾, *Doctor juris* Johan Rudel og Raadmand Bartolomæus Tinappel. Der forhandlede gennem godt en Uges Tid, (den 22. Oktober var de lybske Udsendinge til Taffels hos Kongen og blev vel trakterede). Flere af de foreliggende Klagemaal opsattes imidlertid af visse Grunde til Behandling ved en senere Lejlighed. Men Spørgsmaalet om Jagtretten og nogle andre Spørgsmaal kom til Behandling paa dette Møde i Kolding. Den i Jagtspørgsmaalet interesserede danske Adel, som var repræsenteret paa Mødet, paastod under Henvisning til den almindelige danske Jagtlovgivning at have Ret til at skyde Vildt paa sine bornholmske Ejendomme, og blev der ogsaa fremsat Besværing over, at Peder Oxes Skytte var blevet forulempet af den lybske Hovedsmand paa Bornholm. De fra Lybæk mødte Udsendinge fremlagde imidlertid nu skrevne Vidneudsagn, som Lybæks Hovedsmand paa Hammershus havde forinden Mødet ladet optage ved de bornholmske Retter, bl. a. om, at da Ærkebisperne af Lund besad Bornholm, havde Adelen intet maattet befatte sig

²⁷⁾ Hübertz S. 187—89.

²⁸⁾ Benævnelsen Syndicus vil antagelig her sige Regeringens juridiske Hjælper, saaledes at Rudel i Lybæk var noget lignende som den tidligere Generalprokurør i Danmark.

med Jagt paa Øen. Angaaende Jagtretten blev der iøvrigt fra Lybækkernes Side gjort bl. a. følgende gældende²⁹⁾ ved Mødet: I den Tid, Lybækkerne nu havde besiddet Øen, havde alt stort Vildt stedse hørt til Slottet, og ingen hverken paa Frigaarde eller Kirkegods havde turdet befatte sig dermed. Lybækkerne maatte modsige den Paastand, at Kongen havde Jagtret paa det gejstlige Gods, og de kunde ikke erkende, at Adelen havde Ret til at jage paa Bornholm saaledes som i Sjælland og Skaane. Lybækkerne kunde saaledes ikke tilstede Peder Gagge til Lensgaard at skyde Vildt, idet han ingen Ret havde dertil. Heller ikke kunde de tilstede Peder Oxe at lade skyde Vildt paa Bornholm; han vidste meget vel, at saadant ikke var ham tilladt paa hans Gods paa Lolland-Falster. Oxes Skytte havde man været nødt til at skride ind imod for at haandhæve Slottets Rettighed. Naar Frimændene ønskede Vildt til deres Bryllupper og Gæstebud, saa burde de ikke indlade sig paa selv at skyde Vildt, men de kunde henvende sig til Lybæks Hovedsmand paa Hammershus, der saa maaske vilde skaffe dem et eller nogle Stykker Vildt, som Lejligheden var til.

Den 25. Oktober var Mødets Forhandlinger saa vidt fremskredne, at Kongen under denne Dato udstedte en Reces eller saakaldet „Afsked“, hvori der, efter visse indledende Bemærkninger, blev i nogle Paragrafer fastslaaet som Lov, hvad der skulde gælde om de forskellige Punkter, som havde været til Behandling og Afgørelse paa Mødet. Denne for Bornholm givne Kolding'ske Reces af 25. Oktober 1553

²⁹⁾ Hübertz S. 190—98, 201—10.

er med sin Indledning trykt i Danmark-Norges Traktater af L. Laursen 1. Bind (af 1907) S. 570. Under Henvisning til den almindelige danske Jagtlovgivning blev det i Recessen fastsat, at Adelen skulde være berettiget til at jage paa sit fri bornholmske Gods. Af Recessens Paragrafer 2 og 5 skal her angaaende Jagtretten kortelig anføres:

2. Saa skal og Adelen maatte paa sit fri Riddergods³⁰⁾ skyde og slaa Adelvildt og andet Vildt af hver Mand uforhindret.
5. Under Adel foran skal ikke være forstaaet de fri Folk, som ikke har adelig Frihed.

Ved de nævnte „fri Folk“ sigter Recessen til de bornholmske Frimænd, som havde søgt at sætte igennem, at de havde adelige Forrettigheder og derved Ret til at jage paa deres bornholmske Ejendomme. Om Frimændene findes nogle Bemærkninger nedenfor i Slutningen af Afdeling 3.

Det var altsaa Kongens Befaling, at alle vedkommende Parter skulde rette sig efter, hvad der bestemtes i Recessen. Lybækkerne synes ogsaa at have taget imod denne uden at ytre Misfornøjelse med den. Mulig har Kongen, inden Recessen udstedtes, haft de lybske Udsendinges Tilkendegivelse om, at de vilde slaa sig til Taals med Bestemmelser som dem, Recessen indeholder. Idet Recessen undtager fra Lybækkernes Jagtomraade Adelens fri bornholmske

³⁰⁾ Udtrykket frit Riddergods maa være ensbetydende med frit Adelsgods eller blot frit Gods. Retshistorien siger, at det Adelsgods var frit (skattefrit), som Adelen selv drev eller lod drive for egen Regning, og som altsaa ikke var almindelig bortfæstet.

Ejendomme (hvormed nogle af Kongens bornholmske Ejendomme mulig blev at sidestille), stadfæster Recessen indirekte, at Lybækkerne ellers har Eneret til Jagt overalt paa Bornholm. Skønt kun Sturvildtet var af videre økonomisk Betydning, og Forhandlingerne paa Kolding-Mødet derfor nærmest kun sigtede til saadant Vildt, ses dog den omhandlede Reces at angaa alt Vildt.

De Jagtregler, som fastsloges ved Recessen, vedblev at være gældende i hele den Tid, Lybækkerne derefter besad Bornholm. Kongen bidrog til at beskytte Lybækkerne i den dem som anført tilkommende Jagtret. I en Forordning for Bornholm af 17. Januar 1556³¹⁾ befaler Kongen, at ingen paa Øen maa holde mere end een Hund, og denne skal tilmed have det ene Ben afhugget. Denne Forordning gav Kongen, fordi det var berettiget til ham, at mange paa Bornholm holdt store Hunde, som ikke alene forjagede Vildtet, men ogsaa bed Faar og gjorde anden Skade. Den, der overtraadte Forordningen, skulde idømmes en Bøde paa 10 Mark Pendinge og eventuelt anden Straf. Den 29. Juni nævnte Aar gav Kongen en ny Forordning³²⁾ for Bornholm vedrørende Jagtretten. Det hedder bl. a. i denne Forordning, at da Kongen har erfaret, at mange der paa Landet understaar sig at bruge Jagten og skyde Hjorte, Hinder, Harer og andre Dyr og saaledes tilholder sig samme Frihed som andre Riddersmændsmænd her i Landet, endskønt de ikke har frit Riddergods og ikke har brugt slig Frihed i den Tid, Bisperne af Lund havde Lenet, saa forbydes det enhver her-

³¹⁾ Hübertz S. 262.

³²⁾ Hübertz S. 263.

efter at holde nogen Hunde, Mynder eller Støvere eller i nogen Maade at bruge Jagten være sig paa stort eller lidet Vildt, medmindre han er af Adelen og har selv frit Riddergods. Den, der overtræder Forordningen, skal straffes som vedbør. — Denne Forordning er øjensynlig hovedsagelig rettet mod de bornholmske Frimænd, om hvilke der i foromtalte Kolding'ske Reces af 1553 blev bestemt, at de ingen Jagtret skulde have.

I 1576 var den Tid omme, i hvilken Lybækkerne havde Ret til at besidde Bornholm, og de nedlagde derfor i dette Aar deres Administration paa Øen og tilbageleverede denne tilligemed Hammershus til Danekongen.

3. Fra 1576 til Enevælden 1660.

I Sommeren 1576 forlod Lybækkerne Bornholm, og Øen faldt nu ind under Kongens fulde Herredømme. I September nævnte Aar blev Mandrup Parsberg beskikket til Kongens Lensmand paa Bornholm³³). Han rykkede altsaa ind paa Hammershus og overtog den stedlige Overbestyrelse paa Øen.

Den Jagtret, som Lybækkerne hidtil havde haft paa Bornholm, faldt naturligvis, ved deres Bortdragen, over til Kongen, som derefter befæstede sin Jagtret paa Øen ved en til Bornholmerne rettet Forordning af 17. December 1577³⁴), der kortelig gaar ud paa følgende:

³³) Hübertz S. 468.

³⁴) Hübertz S. 476.

Hermed skal I vide, at da vi er til Sinds der paa Landet at opelske os en Fredjagt, men vi erfarer, at en stor Del af Eder holder Hunde, som løber ud i Skovene og paa Marken og ødelægger og forjager Dyrene og tilmed gør Eder selv Skade paa Faar, Lam og andet Smaakvæg, saa vil vi nu aldeles have overholdt, at ingen af Eder efter denne Dag holder mere end een Hund i sin Gaard, og denne Hund skal det ene Forben være afhugget ovenover Knæet. Den, som fordrister sig til at overtræde noget af disse Paabud, skal have forbrudt en god færdig Okse.

Ved en Forordning af 30. Juni 1593³⁵⁾ indskærpede Kongen paany overfor Bornholmerne, at de skulde lemlæste det ene Ben paa deres Hunde, saa at disse ikke kunde være til Skade for Kongens Vildtbane.

De kongelige Lensmænd, som efterhaanden sattes over Bornholm, fik ikke Ret til at udøve Kongens Jagtret dersteds³⁶⁾, men de fik undertiden en speciel Tilladelse til at skyde enkelte Stykker Vildt til deres eget Behov³⁷⁾. Naar Kongen bortforlenede bornholmsk Gods f. Eks. til Landsdommeren, blev Jagtretten undtaget³⁸⁾. — Eksempler paa, hvorledes Kongerne paa vedkommende Tid udøvede deres Jagtret paa Bornholm, er anførte i Afsnit I foran.

Adelens Jagtret paa Bornholm forandredes ikke ved Lybækkernes Bortdragen fra Øen. Kongen tilbyttede sig imidlertid i 1577³⁹⁾ en Del adeligt Gods

³⁵⁾ Hübertz S. 516.

³⁶⁾ Hübertz S. 469.

³⁷⁾ Hübertz S. 480, 526.

³⁸⁾ Hübertz S. 474.

³⁹⁾ Hübertz S. 474, 476.

paa Bornholm, og Adelsgodset paa Øen blev altsaa derved formindsket. Den et mindre Stykke Vej Syd for Almindingen beliggende store Gaard Vallensgaard, paa hvis tildels skovbevoksede Grund maa have kommet meget Storrildt⁴⁰⁾, vilde i 1581 den daværende Lensmand paa Hammershus Adelsmanden Henrik Brahe tilforhandle sig fra Admiral Sylvester Franke, som ejede Gaarden. Kongen vilde imidlertid ikke tillade, at Henrik Brahe erhvervede Vallensgaard, men stillede Fordring om at blive, i Stedet for Brahe, indsat i Handelen som Erhverver af Gaarden⁴¹⁾. Ved aabent Brev af 26. April 1581⁴²⁾ forbød Kongen Bornholmerne at sælge noget bornholmsk Gods til Adelen uden først gennem Lensmanden paa Øen at have tilbudt Godset til Kongen, som skulde have Forkøbsret til Godset. Da Hans Lindenov i 1594 blev beskikket til Lensmand paa Hammershus, blev det ham paalagt, at han ikke paa nogen Maade maatte tilforhandle sig noget frit Adelsgoods paa Bornholm⁴³⁾.

Efter det bemærkede havde Kongen næppe paa hin Tid mange Adelsmænd at konkurrere med om Jagten paa Bornholm. Der var imidlertid paa Øen en Klasse saakaldte Frimænd, som Kongen havde noget Besvær med bl. a. i Henseende Jagten. — Betegnelsen Frimænd er undertiden benyttet om almindelige Adelsmænd. De egentlige bornholmske Frimænd udgjorde imidlertid en Klasse for sig. Det maa antages, at Ærkebisperne har skabt de born-

⁴⁰⁾ Hübertz S. 395—96.

⁴¹⁾ Hübertz S. 489—90.

⁴²⁾ Hübertz S. 490.

⁴³⁾ Hübertz S. 520.

holmske Frimænd, medens Øen før 1525 besades af Lunds Ærkebispesæde. Frimandsværdigheden er blevet anset for arvelig i Lighed med det egentlige Adelskab. Det var imidlertid vistnok en Betingelse for at kunne anses som Frimand, at vedkommende var Ejer af en bornholmsk Gaard. I Lybækkerperioden og senere trængte de bornholmske Frimænd sig oftere frem og fordrede at blive ansete for at have samme Forrettigheder som den almindelige danske Adel. Navnlig fordrede de Jagtret lige med Adelen. Det blev imidlertid gentagende fra Lybækernes og Kongens Side bestridt, at Frimændene havde Forrettigheder lige med Adelen. Det er overhovedet ikke ganske klart, om Frimændene paa heromhandlede Tid i Virkeligheden havde nogen Stands-Forrettigheder af Betydning. Hvis man vil kalde Frimændene Adelsmænd, maa man i alt Fald fastholde, at de udgjorde en særlig bornholmsk Adelstand for sig og havde langt ringere Forrettigheder end den almindelige danske Adel⁴⁴). Men som sagt, Frimændene vilde sammenligne sig med den egentlige Adel; og navnlig efterat Kongen havde overtaget Øen efter Lybækkerne, søgte Frimændene igen at tiltage sig Jagtret paa deres Ejendomme. Under

⁴⁴) Om Frimændene kan iøvrigt her henvises til følgende Literatursteder: a) Note 14 foran. b) Matzens Retshistorie, offentlig Ret, I, 1893, S. 44 og 57. c) Skriftet: Væbnere, Adel og Frimænd paa Bornholm af J. A. Jørgensen, Rønne 1905. d) Skovgaards i Note 6 nævnte Beskrivelse S. 213. e) Madvigs Livserindringer S. 8. — Snart efter Enevoldsmagtens Indførelse forsvandt Frimændene som saadanne. Deres Antal synes i 1608 kun at have været 7 og i 1659 5, (Hübertz S. 560 og Thura S. 250).

25. Marts 1605⁴⁵⁾ udstedte Kongen et nyt mod Fri-mændene rettet Jagtforbud, som her skal gengives i noget forkortet Form:

Eftersom vor kære Fader Kong Christian d. 3. under 25. Oktober 1553 har ladet forordne⁴⁶⁾, at ingen maatte understaa sig at skyde eller slaa noget Adel- eller Storvildt paa vort Land Bornholm undtagen de, som er af adelig Stand og Herkomst og har frit Jordegods der paa Landet, og vi nu er kommet i Forfaring, at en Part Kna-ber og fri Bønder paa nævnte vort Land Bornholm vil understaa sig i Henseende til Jagten at henregne sig under den samme Frihed, endskønt de ikke er saa fribaarne eller af den Herkomst, at de sig saadan Rettighed og Herlighed billig kan tilegne, saa vil vi hermed strængeligt og alvorligt have forbudt vore Undersaatter paa bemeldte vort Land Bornholm, som sig saaledes agter og holder for fri Folk, at skyde eller slaa noget Adel- eller Storvildt der sammesteds efter denne Dag. Saafremt nogen understaar sig herimod at gøre, da skal han tiltales og forfølges som den, der ikke vil agte og holde vort aabne Brev og Mandat, og straffes derfor som vedbør. Dog skal herunder ikke være ment eller forstaaet nogen af vore Undersaatter af Adelen her i vort Rige Danmark, som har deres Arvegods der paa Landet.

Angaaende Jagtretten paa Bornholm i heromhand-
lede Periode indtil 1660 synes der ikke Anledning
til her at anføre noget yderligere.

⁴⁵⁾ Hübertz S. 554.

⁴⁶⁾ Her sigtes til den paa det foran omtalte Møde i Kolding udstedte Reces.

4. Tiden 1660—1840.

Efterat Kongen i 1660 var blevet uafhængig af Adelen og enevældig i Regeringen, var en af Følgerne heraf, at Jagtretten i Danmark blev anset for et Regale, en kongelig Eneret. Praktisk krævede dog Kongen ikke nogen væsentlig større Jagtret end forhen. Efterhaanden mindskedes tværtimod Kongens Jagtret. Jfr. f. Eks. Jagtretsreglerne i 5—10—25 til 41 i Christian d. 5.'s danske Lovbog af 1683.

For Bornholms Vedkommende gav Kongen imidlertid efter Enevoldsherredømmets Indførelse ikke Afkald paa noget af sin hidtidige Jagtret, men udvidede nærmest denne. I September 1661 rejste Kongens øverste Minister Greve Christian Rantzau over til Bornholm for dér at udrette forskelligt paa Kongens Vegne⁴⁷⁾. Efterat Greven var kommet til Bornholm, skrev Kongen den 18. September nævnte Aar et Brev⁴⁸⁾ til ham, hvilket Brevs Indhold kortelig angivet er følgende:

Vor Vilje og Befaling er, at I skal anordne, at der ikke maa slaas mere Vildt paa Bornholm.

Bornholmerne havde vel i de senere Tider uden Hjemmel lidt efter lidt skudt adskillige Hjorte; og ved Siden af de andre Forretninger, Grev Rantzau havde at udføre paa Bornholm, skulde han altsaa ogsaa foranstalte Forbud forkyndt for Bornholmerne imod, at de yderligere indlod sig paa at skyde Vildt.

⁴⁷⁾ Jørgensens Bornholms Historie 2. Bind S. 3 flg.; „Bornholmske Samlinger“ 3. Bind S. 153.

⁴⁸⁾ Rigsarkivets „Sjællandske Tegnelser“ for 1661 Blad 198 2. Side; jfr. ogsaa den saakaldte store (trykte) Reskriptsamling.

Dette Forbud maa imidlertid efterhaanden ikke være blevet tilstrækkelig respekteret; thi den 5. November 1664 blev der direkte fra Kongen atter udstedt et Forbud⁴⁹⁾ mod Jagt paa Bornholm, hvilket Forbud her fremsættes i sammentrængt Form:

Da vi har erfaret, at nogle paa vort Land Bornholm fordrister sig til at skyde og ødelægge Vildt der paa Landet, saa byder vi strængeligt og alvorligt alle og enhver, at ingen maa lade sig finde med Bøsser i vor Vildtbane og langt mindre sammesteds jage eller ødelægge noget stort eller lidet Vildt, saafremt de vil undgaa at stande til Rette efter vor Forordning af 13. Maj 1662.

Dette Jagtforbud ligesom ældre Bestemmelser, hvori Ordet Vildtbane forekommer⁵⁰⁾, betragter uden Tvivl hele Bornholm som et kongeligt Vildtbane-distrikt. Forbudet gælder alle og enhver uden Undtagelse, og det samme har sikkert været Tilfældet med det Jagtforbud, som Grev Rantzau ifølge foranførte Ordre har ladet udgaa paa Bornholm. Efter de heromhandlede Jagtbestemmelser af 1661 og 1664 har altsaa ikke engang Adelen kunnet jage paa sine bornholmske Ejendomme undtagen ifølge særlig kongelig Tilladelse. Paa herommeldte Tid boede der forresten vistnok kun en enkelt adelig Landmand paa Bornholm, nemlig Maccabæus paa Skovsholm i Ibsker⁵¹⁾.

⁴⁹⁾ Rigsarkivets „Sjællandske Register“ for 1664 Blad 562; jfr. ogsaa den i forrige Note nævnte Reskriptsamling.

⁵⁰⁾ Hiibertz S. 181, 516, jfr. Teksten over Note 35 foran.

⁵¹⁾ Jfr. Jørgensens foran i Note 44 nævnte Skrift S. 31 flg. og „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind S. 168.

Paa Bornholm er nogle saakaldte Proprietærgaarde⁵²⁾, som tidligere har haft visse Forrettigheder fremfor de fleste andre bornholmske Gaarde. Til disse Proprietærgaarde har dog ikke været knyttet nogen Jagtret i den Tid, Kongen havde Jagtretten paa Øen, jfr. Thaarup S. 27.

Enevoldskongerne værnede stadig med Omhu om deres Jagtret paa Bornholm. Da Kongen i 1744 havde ved Auktion bortsolgt⁵³⁾ Statens mange Gaarde paa Øen — over 200 — og Skøderne paa de solgte Gaarde skulde til at udstedes, lod Kongen i Skøderne optage følgende udtrykkelige Forbehold: „Dog os og vore kongelige Arvesuccessorer i Regeringen alle kongelige Regalier, Højheder, saa og Jagten af fornævnte Gods (ligesom af andet deslige der paa Landet) aldeles forbeholdt“; jfr. Thaarup S. 322. Ved Reskript af 2. November 1825 bemyndiger Kongen Bornholms Amtmand til under Bødestraf at forbyde alle og enhver paa Landet paa Bornholm at lade deres Hunde gaa løse omkring, undtagen naar jagtberettigede har dem med sig paa Jagten, (jfr. nedenfor om Jagtrettens Bortforpagtning). Ved en Plakat af 30. Maj 1832 opmuntrede Kongen de bornholmske Landmænd til (ved Magelæg) at søge deres ofte spredtliggende Jorder samlede saavidt muligt paa et enkelt Sted, og udtales det i Plakatens Punkt 3, at naar de har faaet deres Jorder samlede som i Plakaten ommeldt, og de derefter har indhegnet Jorderne, saa skal de erholde den Kongen sammesteds tilkommende Jagtret. Plakaten synes ved at udtale

⁵²⁾ „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind S. 45.

⁵³⁾ „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind S. 51.

sig som sket at hvile paa den Betragtning, at Bornholmerne ikke efter den øvrige Lovgivning kunde fordrø at have Jagtret paa deres indhegnede Jorder.

Der er foran i Afsnit I fremhævet nogle Eksempler paa, hvorledes Kongerne i tidligere Tider lod Jagtretten udøve bl. a. ved at sende Skytter og Vildtfangere over til Øen. Det er ogsaa i bemeldte Afsnit nævnt, at det sidste Stykke gamle Hjortevildt paa Bornholm antages at være nedlagt i Tiden ca. 1765—1780. Ved den Tid, da Øens gamle Sturvildt blev helt udryddet, gik Kongen over til at udnylte Jagtretten paa Øen ved at bortforpagte Retten. Om denne Bortforpagtning af Jagtretten paa Bornholm fremsætter Thaarup S. 234 forskellige Bemærkninger, efter hvilke her skal anføres følgende: Ifølge kongelig Resolution af 23. Oktober 1772 blev Jagtretten overdraget Bønderne i Forpagtning for 20 Aar. Senere blev Retten bortforpagtet for kortere Tidsrum ad Gangen. Ved Auktion den 1. Juli 1799 blev Jagtretten for 3 Aar bortforpagtet til Pastor Meelbye for 102 Rigsdaler aarlig. Han lod enhver, som gav 16½ Skilling aarlig, deltage i Jagten. Sidstnævnte og de foregaaende Bortforpagtninger omfattede ogsaa Almindingsskoven, men denne blev siden undtaget fra de følgende Bortforpagtninger, altsaa fra 1. Juli 1802, idet Skoven nu var kommet under ny Behandling⁵⁴). Fra de senere Bortforpagtninger undtoges ogsaa efterhaanden nogle andre udyrkede, Kongen tilhørende Strækninger samt enkelte indhegnede private Ejendomsjorder.

⁵⁴) „Bornholmske Samlinger“ 2. Bind S. 103.

5. Jagtretten i Tiden fra 1840.

De forskellige hidtil spredte Lovbestemmelser om Jagten i Danmark blev afløste af en Forordning af 20. Maj 1840, som ogsaa skulde gælde for Bornholm, der saaledes hermed kom ind under almindelige danske Jagtbestemmelser. Denne Forordnings § 1 udtaler, at Jagtretten i Danmark skal — udenfor de kongelige Vildtbanedistrikter samt de Steder, hvor den i Henhold til Forordningens efterfølgende Regler fremdeles bliver Kongen forbeholdt — tilkomme Grundejeren, dog at herved bliver at iagttage de Forskrifter i Henseende til Forskellen mellem Jagt paa Enemærker og paa Fællig, som Forordningen nærmere indeholder. Ifølge Forordningens Regler skal nogle sjællandske Distrikter samt Øen Amager med Saltholmen fremtidig betragtes som kongelige Vildtbanedistrikter. Forordningen tillægger desuden Kongen Jagtret paa uudsiftede Købstadsjorder samt en vis Jagtret paa uudsiftede Landsbyjorder. Paa uudsiftede Købstadsjorder giver Forordningen Kommunen Jagtret.

Paa Bornholm, hvor der ikke var Jordfællesskab⁵⁵⁾, blev Forholdet ved Forordningen det, at Landmændene fik Jagtret hver paa sin Selvejendom. I Almindingen og indtil videre paa Højlyngen maatte Jagtretten tilkomme Kongen som Grundejer⁵⁶⁾.

Senere udkom der efterhaanden visse Love om Jagtretten i Danmark, hvilke bl. a. medførte yderligere Indskrænkning i Kongens (Statens) Jagtret. I 1894 blev imidlertid de forud gældende Jagtlove

⁵⁵⁾ „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind S. 41.

⁵⁶⁾ „Bornholmske Samlinger“ 2. Bind S. 104 flg.

erstattede med en ny „Lov om Jagten“ af 8. Maj nævnte Aar. Af denne Lovs § 1 skal her anføres følgende:

Jagtretten tilkommer Grundejeren; som saadan anses Arvefæsteren med Ret til at sælge og pantsætte Paa uudsiftede Jorder og paa udsiftede Købstadsjorder tilkommer Jagtretten Kommunen

Loven indeholder som bekendt en Del Fredningsbestemmelser, der dog i det væsentlige var gældende allerede tidligere. Efter det anførte har Staten (som Grundejer) Jagtret i sine Skove. (Bornholmske Statskove er: Almindingen, Rø Plantage, Blykobbe Plantage, Slotslyngen). Jagtvæsenet i Statsskovene bestyres af Skovvæsenets Embedsmænd. Der har imidlertid stadig siden Grundloven været forbeholdt Kongen en vis Jagtret i Statens Skove (jfr. nu Lov Nr. 38 af 9. Marts 1906 § 4). Kongerne har fra gammel Tid yndet at afholde Jagter; og ogsaa i vore Tider afholdes der af og til kongelige Jagter i sjællandske Statsskove. Der vides ikke noget bestemt om, at nogen Konge, Prins eller deslige nogensinde, med eller uden Følge, har været til Jagt paa Bornholm. Men som angivet i Note 12 foran er det tænkeligt, at Almindingen tidlig i Middelalderen har været et af de Steder, hvor Danmarks Konger plejede at indfinde sig for at nyde Jagtlivets Adspredelser.

Frederik den VII's Besøg paa Christiansø 7—8 Aug. 1851.

Ved
E. SØEBORG.

Efterat det tvende Gange kort i Forvejen havde været berammet og var bleven udsat (sidste Gang formedelst en Fodforvridning) at Kongen vilde gæste Christiansø og Bornholm blev Besøget endelig iværksat ovennævnte Dage. Om Morgen den 7. i særdeles smukt Vejr saaes tvende Dampskibe, Kongens Dampbaad Ægir, ledsaget af Orlogs-Dampskonnerten Hekla, efterat have passeret Hammeren at sejle langs med Kysten af Bornholm indtil forbi Gudhjem, hvorpaa de drejede af og holdt mod Øen.

Skildringen af Frederik d. VII's Besøg paa Christiansø i 1851 indeholdes i en i Landsarkivet i København beroende haandskreven Bog med Titel: „Optegnelser om Embedsmændene m. v. paa Fæstningen Christiansø uddragne af Stedets Kirkebøger, i Særdeleshed ved Chr. Aug. Sparre, Garnisonspræst“ fra P. 82—87. Nævnte Bog er ført af Chr. Aug. Sparre, Sognepræst paa Christiansø fra 1841 til 1849, indtil sidstnævnte Aar, da den, efter Haandskriften at dømme, fortsættes af hans Efterfølger Hans Lyders Roed Müller, Sognepræst paa Øen indtil 1855, og som utvivlsomt er Forfatter af ovenstaaende Skildring. Müller døde som Sognepræst i Voldum og Rud 7. Febr. 1882.

Fæstningens Kommandant¹⁾ roede Skibene imøde og gik ombord i Kongens Dampskib tilligemed Lodsens, strax derefter salutedes fra Fæstningen med 27 Skud. Under Indsejlingen i Søndre Havn modtoges Hs. M. med følgende Sang af Skolebørnene, der vare placerede i Fiskerbaade, liggende i en Linie fra Brohovedet til henimod Broen, og behængte med Flag.

Christians Ætling! over Vande
 Hil til Christians Øe,
 Hvor mod Klippens haarde Pande
 Knuses skumfuld Søe,
 Klippe-Troskab skal Du møde
 Drot! paa disse Holme øde,
 See! de Gamle med de Unge
 Glad „Velkommen“ sjunge.

Vi har hørt om Kampens Bulder,
 Hørt Din Kongerøst,
 Bølgen som mod Havnen ruller
 Kom fra Slesvigs Kyst.
 Nu med Seir og Fred Du kommer
 Liig den rige, gyldne Sommer,
 Duft fra Sjællands Bøgeskove
 Følger over Vove.

¹⁾ Kammerherre, Kommandør Captajn i Sæetaten Anton Gynther v. Ellbrecht, f. 22/9 1790 † i København 3/11 1857, gift 6/4 1823 med Anne Marie Gjerdrum, f. 5/11 1794 † 11/12 1859.

Men ej har vi Blomst til Krands
 Løv ej til Din Lok,
 Over Bølgen ikkun danse
 Fugle tæt i Flok;
 Vi som de i kjærlig Klynge
 Vil Din Kongebaad omslynge,
 Vi som de paa Sangens Vinge
 Tak og Hilsen bringe.

„Hekla“ gik ind ad nordre Havn. Da „Ægir“ var lagt til Bradbænken, c. Kl. 9, hvor Fæstningens Embedsmænd²⁾ stode, bleve disse strax af Kommandanten fremstillede for Kongen endnu medens han var ombord, hvorpaa Hs. M. gik iland førende ved Armen sin Gemalinde, Grevinde Danner³⁾; i hans Følge vare: Overhofmarschallen, Excellencen Levetzau⁴⁾, Generaladjutanterne, General Schøller⁵⁾ og Capitain Irminger⁶⁾, Staldmesteren, Kammerherre

²⁾ Premlt. C. A. Obelitz, p. t. Næstkommanderende, Preml. af Milicen Peter Chr. Dam, Garnisonslieutn., Overauditør Carl Otto Malling, Auditeur, Hans Lyders Roed Müller, Garnisonspræst, Christian Carl Erhard Schouboe, Garnisonslæge, Søkrigscommissair Jacob Lorentzen, Proviant- Ammunitions & Materialforvalter, Caspar Marcus Frederik Høegh, Kirkesanger og Skolelærer.

³⁾ Grevinde Louise Christine Danner, f. ²¹/₄ 1815, Datter af Købmand Køppen og Juliane Caroline Rasmussen, viet til Kongen ⁷/₈ 1850, † ⁶/₃ 1874.

⁴⁾ Hs. Excell. Joachim Gottsche v. Levetzau, Ordens Marschal, Kammerherre, Overhofmarschal, Overdir. for Kunstanstalterne og de Kgl. Haver, Storkors af Dbg.

⁵⁾ General Thomas Georg v. Schøller, Kammerherre, Generalmajor, Generaladjutant for Land-Etaten, Komm. af Dbg.

⁶⁾ Captajn Carl Ludvig Christian Irminger, Komm. af Dbg., Kammerherre, Generaladjutant for Sø-Etaten, Kgl. Jagtcaptejn.

Haxthausen⁷⁾, Obersterne Bülow⁸⁾ og Fensmark⁹⁾, Livlægen, Etatsraad Lund¹⁰⁾, Sekretair i Statsraadet, Etatsraad Lunding¹¹⁾, Generalcasserer for Civillisten, Etatsraad Berling¹²⁾, samt Sekretær Glassing¹³⁾.

Ved Landstigningen salutedes med 81 Skud. Efter et kort Ophold i Kommandantboligen foretog Kongen en Spadseretur omkring Øen, ledsaget af Kommandanten og sit Følge og besaa Store Taarn m. v. Kl. 4 deltog Embedsmændene i en Diner i Kommandantboligen, hvor Kongens Skaal af Kommandanten blev udbragt under Salut af 27 Skud. Kongen takkede i faa, men smukke og hjertelige Ord. Efter Taffelet roede det samlede Selskab i tvende Baade til Græsholmen, derfra omkring den til østre Skær, som besteges. Om Aftenen blev drukket Thee i den saakaldte Kongens Have, hvor flere af Øens Damer bleve præsenterede. I Lysthuset udnævnedes Hs. Maj. Kommandanten til Kammerherre

7) Kammerherre Frederik Wilhelm August v. Haxthausen, R. af Dbg., Staldmester hos Hs. M. Kongen, Direktør ved det Classenske Fideicommis.

8) Oberst Paul Martin v. Bülow, R. af Dbg., Kammerherre, Adjudant hos Hs. M. Kongen.

9) Oberst Johan Henrik v. Fensmark, R. af Dbg., Kammerherre, Adjudant hos Hs. M. Kongen.

10) Professor, Dr. med., Johan Jacob Georg Lund, R. af Dbg., Livlæge hos Hs. M. Kongen.

11) Hans Mathias Wilhelm Lunding, Kammerherre, Statssekretair, Cabinetssekretair hos Hs. M. Kongen.

12) Johan Carl Ernst Berling, Kammerherre, Generalintendant for Civillisten, Reisemarskal og Privatsekretair, Eier af Berl. Tid. og Trykkeri.

13) Theobald Glassing, Søn af Modehandler Glassing, Kbhvn., Sekretær under Civillisten, senere Kammerassessor; en Fætter til Kammerherre Berling.

og overrakte ham egenhændig Nøglen. Paa den grønne Plaine var oprejst en simpel Støtte af Træ med transparente Indskrifter, der angave de tvende danske Kongers Navne, som have besøgt Christiansø, nemlig Christian V. og Frederik VII. samt Besøgenes Datum d. $11\frac{1}{5}$ 1687 og $7\frac{1}{8}$ 1851. Støtten var af Fæstningens Damer smykket med Blomsterkrandse og Guirlander. Efterat nogle faa Ord paa Beboernes Vegne vare henvendte til Kongen, hvori bl. A. mindedes om at netop paa denne samme Dag 1680 var Ordren til at besætte Christiansø underskrevet af Kong Christian d. V, udbades Tilladelse til at afsynge efterstaaende Sang, som derpaa istemtes af en Del af Øens yngre Mandskab.

Somren krandsen nu de danske Strande,
Milde Luftning gennem Skoven gaar,
Blidt henrulle Østersøens Vande,
Golde Klippe selv lidt smykket staar.
Ret i Aar vi her jo have Sommer,
Kongen den i Hjertet tryller frem,
Konge, Tak at atter hid Du kommer
Og opliver her vort stille Hjem. —

Sorg og Smerte over Danmark hvilte
Siden sidst som Prinds vi her Dig saae,
Aldrig skønnere dog Solen smilte
End naar frem den kom bag Skyer graae.
Vist i Aar vil alle danske Hjerter
Derfor finde Somren dobbelt sød,
Skoven ej skal skjule Skræk og Smerter,
Brødres Blod ej farve Engen rød. —

Her i Fred og stille Ro vi leved!
 Varmt som dansk dog luede vort Bryst
 Hvergang Noget hid til os blev skrevet
 Snart om Farer, snart om Seirens Lyst.
 Fredens Lykke Landet atter nyder,
 Konge glade vi Dig hilse her.
 Denne Jubel, som nu om Dig lyder
 Tolke skal, at Du er os saa kjær. —

Oplyst af Blinkfyr og Fakler tog den lille Plet sig meget vakkert ud. Ved Sangens Slutning blev et Leve udbragt for Kongen, hvorpaa han takkede med bevæget Stemme bevidnede den Kjærlighed, hvormed han omfattede sit tro Folk og tilsikrede navnlig „sine Børn“ paa Christiansø sin ganske særdeles Bevaagenhed.

Fra Haven spadserede Kongen omkring Øen ledsaget med Fakler og fulgt af en talrig Skare, som afsang nationale Sange; alle Husene var illumerede og imellem Casernerne vare Æresporte oprejste saavel midt i Gaden som ved Enderne, ogsaa paa Frederiksholmen var Illumination og Æresport.

Den følgende Morgen tildelte Hs. Maj. Undercanoner Mogens Nielsen og Lodskvartermester Mogens Jørgensen¹⁴⁾ Dannebrogordenens Sølvkors. Kl. 11 stod han personlig Fadder til tvende Børn, hvilke Grevinde Danner holdt over Daaben¹⁵⁾ Ifølge

¹⁴⁾ død paa Christiansø ved Ulykkestilfælde ¹⁰/₇ 1852.

¹⁵⁾ de 2 Børn vare: Frederik Ludvig Lillie, f. Christiansø ¹⁰/₆ 1851, Søn af Tambour Daniel Lillie og Hustru Else Cathrine født Nørrebye, og Frederik Christian Jensen Holm, f. Christiansø ¹³/₆ 1851, Søn af Soldat Isak Jensen Holm og Hustru Cecilie Kirstine født Holm. Som Faddere ere indtegnede i Kirkebogen :

Kongens Befaling bleve Børnene opkaldt baade efter ham og hans „Kone“, nemlig Frederik Ludvig og Frederik Christian og efter hans udtrykkelige Bestemmelse blev hele Daabsacten fuldstændig udført for hvert Barn især „fordi dem skulde skee lige Ret“. Daabshandlerne indledes med en kort Bøn, før, mellem og efter blev afsunget et Psalmevers og til Slutning blev en Colлект om Daaben og Velsignelsen messet.

Kl. 12 vare Fæstningens Embedsmænd med deres Familier indbudte til en festlig Frokost paa „Ægir“, hvis Dæk var indrettet til en pragt- og smagfuld Salon. Kl. 3 afsejlede Kongen til Rønne¹⁶⁾ under rungende Hurra og hilst med Kongesalut. Ved Afskeden yttrede han Haab om igen at besøge Øen og det „ret snart“. Kongens Dampskib førtes af Capitajn Lieutenant Grove¹⁷⁾ og „Hekla“ af Capitajn Baron Dircking Holmfeldt¹⁸⁾. Foruden rigelige Fadergaver til ovennævnte Børn (120 Rd. til hver) og kongelige Foræringer til Forskellige (Commandanten erholdt et kostbart Kaffeservice af Sølv og hans Datter¹⁹⁾ et Guld Halssmykke) gav Hs. Maj. Tilsagn om at skænke et Orgel til Kirken²⁰⁾, der netop

Grevinde Danner bar Barnet, Hs. Maj. Kong Frederik den 7de, Kommandanten, Kammerherre og Kommandørkaptajn Ellbrecht, Frøken Amalie Ellbrecht.

¹⁶⁾ Om Besøget i Rønne see Bornholmske Samlinger, II Bd. p. 57 ff.

¹⁷⁾ Hans Hermann Stephan Grove, Preml. i Sø-Etaten.

¹⁸⁾ Edvin Rudolph Frederik Dirckinck Baron Holmfeldt, Kammerjunker, Capt. i Søetaten.

¹⁹⁾ Amalie Antoinette Ulricka v. Ellbrecht, født Kbhvn. 12/7 1830, overord. Stiftsdame i Valløe.

²⁰⁾ blev taget i Brug 5/9 1852.

modtog en Hovedreparation. Den Jevnhed og Lige-fremhed, hvormed Frederik d. VII overalt fremtraadte, den Velvillie, Venlighed og Hjertelighed, der ved enhver Lejlighed udtalte sig i hans Ord og Aasyn, i Forbindelse med hans fyrstelige Anstand, kunde ikke andet end gøre et behageligt Indtryk og vandt ham sikkert Alles Hjerter.

Søndagen d. 17. Aug. 1851 afholdtes i Mindet en Fest for Øens Børn, arrangeret af Pr. Lieutenant Obelitz med Middagsspisning, Lege, Dans og Sang. En Kgl. Gave var ham overleveret til dette Øjemed.

En bornholmsk Degn og Digter.

(Meddelt af C. BEHREND).

I Aaret 1787 ansattes Claus Andresen som Degn paa Christiansø og tre Aar efter kom han i samme Stilling til Østerlarsker og Gudhjem. Han var født 1751 enten paa Bornholm eller i Helsingør; hans Fader, Jørgen Andresen [Andreæsen] (f. 1720 † 1778) var — i al Fald en Tid — Toldkontrollør i Helsingør, og fra denne Bys Latinskole blev han 20 Aar gammel Student. Hvorledes han har tilbragt den følgende Tid indtil 1787, vides ikke; kun synes han at have levet et lystigt Liv med sine jævnaldrende og ikke at have været bange for et højt Bæger (hans Digt til Akvavittens Pris tyder derpaa). Heller ikke om hans senere Liv ved jeg andet at meddele, end at han var gift med Frederikke Lovise Bernth, og at han døde d. 1. Juni 1816, 64½ Aar gammel.

Denne Mand er fremtraadt i Literaturen med en enkelt Bog: Poetiske Forsøg (udgivet 1786), en Bog, der kun er lille men er skrevet „med saa meget Talent, at der kun synes at mangle en Ubetydelighed i, at han kunde være blevet fremragende“*). Det længste Stykke deri er en Parodikomedie „Kælder-

*) Bx. i Jyllandsposten for 7. Febr. 1910 „En glemt Digter“.

pigerne“ (hvorom mere nedenfor); det øvrige Indhold er nogle faa alvorlige Digte og flere komiske i Wessels Stil. 2 af Digtene skyldes ikke Claus Andresen selv men hans Ven (og Slægtning?) Christopher Schrøder Andrésen, senere Professor og Rektor i Rønne, derpaa Sognepræst i Vissenbjerg.

I Aaret 1801 skriver Claus Andresen til Knud Lyne Rahbek (Brevet findes i det kongelige Bibliotek):

Østerlarsdegnegaard d. 17. Aug. 1801.

Bedste Ven!

Dersom du var en anden end Rhabek, saa skulle ieg troe, du kunne været stolt nok til at støde dig over, at ieg som en fattig Landsbyedegn kaldte dig Du. Men da du er den, du er, saa maae Aarsagen ikke være den, hvorfor du ikke har besvaret mit sidste Brev: Dog ieg kan uden Tvivl gjette den; Du sidder paa Spidsen af Parnasset og seer haanligt need til mig, som endnu kryber ved dets Fod. Men skulle ieg ogsaa have gjettet rigtigt? miskjender ieg dig ikke her? — Den store Digter kan umueligt tænke saa lavt. — Dog har der været den, som i det Øvrige med ald Rette kan gjøre Paastand paa dette Navn, der har tænkt saaledes; men har han endog været ligesaa stor Digter som du, saa har han dog ikke besadt [o: besiddet] dit ædle Hierte:¹⁾ — Ædelt er det ikkeheller at tænke saa: Naar man forestiller sig den usle Grund, som er needlagt hos mig for Studeeringerne og mit af Naturen svage

¹⁾ En af Datidens betydelige Forfattere synes altsaa at have udtalt sig nedsættende om Andresen; men hvem det var, vides ikke.

Øyesyn, saa maae man snarere forundre sig over, at ieg er den, ieg er, end miskjende mig. — Mine poetiske Forsøg skrev ieg, som er dig bekjendt, under de meest trykkende Omstændigheder og en ubliid Critique²⁾ over dem skulle ikke synderlig opmuntre mig for Efftertiiden; dog kunne de blevne bedre, naar ieg ikke havde maattet iile med dem for at stille en fortvivlet Skrædder — ærlige og veloplyste Ihukommelse —, Signeur Smidth, til Freeds. Desuagtet blev ieg troelig ved at vandre frem paa min Bane — Hunger, Tørst og Nøgenhed ere de Gratier, som hidindtil have omringet min Liire, og ieg har selv været min egen Apollo; men fra saadan en Apollo og saadanne Gratier, hvad Mesterstykker vil man vente sig der? Men at ieg ikke skal synes at roese mig selv, vil ieg alleene slutte dermed, at om det ikke er saa godt, hvad ieg har skrevet, saa veed ieg, det er hverken effterliignet eller stiaalet, men min eegen Opfindelse — og herfor er en god Grund, da ieg ikke eyer een eeneste Bog undtagen Bibelen og salig Kingos's Psalmebog, dog jo! ieg har giordt to Effterliigninger effter Hagedorn³⁾, som ieg laante af Niels Weyer⁴⁾, og som ieg siden hverken har eyet eller seet. Jeg paastaaer ingenlunde at være iblandt Digternes Tal — deres Skare er nu alt for stor til, at ieg skulle kunne trænge mig igiennem den for at blive bemærket: jeg kan til Nød giøre et taaleligt Vers og det er Alt.

²⁾ I „Lærde Efterretninger“ for 1787 findes en streng, for ikke at sige uretfærdig Kritik af Andresens Bog.

³⁾ Fr. Hagedorn, tysk Digter (1708—54).

⁴⁾ Niels Weyer, en af Datiden meget anset Digter, døde 1788, kun 21 Aar gammel.

Hvad ieg begiærede af dig i mit sidste Brev var meere for at faa Lejlighed til at skrive dig til end for Alvor eller for at falde dig besværlig; dog ønskede ieg mig det for derved saameget desdo offtere at erindre vores gamle Bekjendtskab. Derimod hvad din Anbefaling til Herr Cammerherre Hauch angaaer, da var det mit ramme Alvor og ieg tvivler ikkeheller paa, at den jo har været saaleedes, at den jo har tilveyebragt den forønskede Virkning.

Vor fælles Ven, Professor Andresen, beeder at hilse, og ieg ønsker stedse at være erindret af dig som din oprigtige Ven

Claus Andresen.

Østerlarsdegnegaard paa Bornholm
d. 17. August 1801.

E. S. Gjør du mig den Fornøjelse at besvare mit Brev, ville du behage at adressere dit Svar til Professor Andresen i Rønne.

I det ieg ovenfor taler om, at ieg ikke har imiteret nogen, erindrer ieg, at der har været dem, som have beskyldt mig for at have imiteret Wessel i Kiølderpigerne, som findes i mine poetiske Forsøg — det skulle da være effter hans Kjerlighed uden Strømper. Men dersom den gode Wessel levede endnu, skulle han være mit Vidne, at jeg forelæste ham over Halvparten af mit Stykke, førend han maaskee endnu tænkt[e] paa sit⁵⁾. I det Øvrige ville ieg ønske, det

⁵⁾ Imellem „Kælderpigerne“ og „Kærlighed uden Strømper“ er der saa stor Lighed — ikke i Indholdet men i Udførelsen, at man maa antage, at den ene Forf. har kendt den andens Værk. Wessels Stykke skal have været færdigt i Beg. af April 1772; da nu Andresen først blev Student d. 9. Juli d. A., synes Rimeligheden for at han allerede før April har forelæst W. sit

havde meere Liigning med hans, end det har; men havde jeg den Gang udgivet det førend Wessels, havde det ikkeheller faldet saa dybt; thi da var ingen Mesterstykke gaaet i Forvejen og følgelig kunne heller ingen Mistanke om Imitation finde Stæd.

(Udskr.: Velbyrdige og Høylærde Herr Professor K. L. Rhabek à Kiøbenhavn.

Dette Brev anbefales Herr Hofboghandler Poulsen i Anthoniestrædet No. 324 og 325 til hurtigste og venskabeligste Befordring af Cl. Andresen).

II.

Bedste Ven!

Indlagte Brev til vor Ven Thaarup⁶⁾ ville Du behage at leveere ham ved første Leylighed. Jeg havde i Gaar Audientse hos Oberhofmarskallen⁷⁾ og en passant sagde ieg ham, at ieg i Efteraaret ville udgive nogle Poesier, hvilke han lovede ikke alleeneste selv at ville subscribere paa, men endog at skaffe mig Subcibentere ved Hoffet. I Haab om, at Du og Thaarup ere mine sande Venner lovede jeg ikke at udgive dem, førend jeg havde erholdt begge mine Venners venskabelige og indsigtfulde Dom. Dette ville Du behage at communicere Hr. Thaarup for i

Stykke ikke stor; hvis Andresens Paastand er paalidelig, maa man da antage, at „Kærlighed uden Strømper“ er skrevet senere paa Aaret; det udkom først i September 1772 (sml. Jyllands-posten for 19. Febr. 1910).

⁶⁾ Rimeligvis Digteren Th. Thaarup (1749—1821), han var ligesom Andresen dimitteret fra Helsingør Skole (1768).

⁷⁾ Den ovenfor omtalte Kammerherre A. W. Hauch (1755—1838).

Samtale med Oberhofmarskallen ikke at siige mig imod. Oberhofmarskallen saavel som Etaz-Raad Haagen⁸⁾, Du og Thaarup tvivler ieg ikke paa jo vil giøre Alt for at forbedre mine tunge Kaar og skaffe mig Roelighed paa mine gamle Dage.

Din oprigtigste Ven

Claus Andresen.

Kbh. d. 5 Julii 1804.

Jeg logerer paa Hiørnet af store Grønnegade og Peder Madsens Gang i No. 250 i Stuen til Gaden. Dersom der skeer, som ieg haaber, at der bliver Samling i Aften⁹⁾, saa [søg] for Guds Skyld at tilstille mig det Indsamlede inden Søndag, thi ellers er ieg under den ulyksalige Stilling, at ieg ikke engang kan komme hiem til Bornholm.

(Udskrift: Til S. T. Hr. Professor K. L. Rahbek à Christiani-Institut¹⁰⁾).

III.

Bedste Ven!

Tak for vores korte Samtale paa Institutet — ieg skulle havt den Fornøjelse at besøge Dig paa Bakkegaarden, men deels var ieg ikke vis paa at treffe Dig hiemme og deels er ieg gammel og doven og gider meget nødigt gaaet længere, end ieg er høyt nød

⁸⁾ Hans Haagen (1754—1815) var Politimester i København 1800—1809.

⁹⁾ Der er rimeligvis Tale om en Indsamling til Andresen i en af de Klubber, hvoraf Rahbek var Medlem.

¹⁰⁾ Rahbek var Lærer ved det 1795 af den tyske Hofpræst Christiani oprettede Institut, der laa paa Vesterbro ved Siden af den Kongelige Skydebane.

til. — Jeg skrev Dig i Kbh. et Par Breve til, som ieg vil haabe Piigen Anna Cathrine paa Institutet har leveeret Dig — i det eene var et Brev til vor Ven Thaarup med et Vers i, som ieg havde loved ham Afskriften af; det maae Du endelig see ham tilstillet, om det ikke alt er skeet, da han er ald min Opmærksomhed værdig som gammel Bekiendter og trofast Ven.

Efter Dit venskabelige Løfte vil ieg haabe, Du har havt mig i kierlig Erindring paa ethvert Stød, hvor Du har kunnet bidrage til min Lyksaligheds Fremme. Professor Thorkild Baden¹¹⁾ leverede ieg et Brev til Dig, som ieg formoder Du har bekommet. Lev nu vel kiere Rahbek og lad aldrig af at elske Din oprigtigste Ven

Claus Andresen.

Østerlarsdegnegaard paa Bornholm
d. 30 Julii 1804.

E. S. Du faaer kun $\frac{1}{2}$ Ark; thi her er knapt om Papiiret.

Hvad Hr. Professor Baden har lovet at skienke mig efter hans eegte Udsigende, som det kunne være det Venskab, han bar for mig, og hans Stand værdig, ville Du behage enten at sende mig i et Brev addresseret til Professor Andresen eller og levere til Etaz Raad og Politimester Haagen.

(Udskrift: Til S. T. Hr. Professor K. L. Rahbek paa Bakkegaarden ved Friderichsberg.)

¹¹⁾ Philologen Torkil Baden, en Søn af Andresens Rektor i Helsingør, Jacob Baden, var Professor i Kiel til 1804; blev senere Sekretær ved Kunstakademiet.

I det andet Brev omtaler Claus Andreasen, at han har til Hensigt at udgive en ny Samling Poesier og han udsendte virkelig i dette Aar (1804) en versificeret Subskriptionsindbydelse, som ogsaa blev optaget i Tidsskriftet „Iris og Hebe“. Denne Samling Poesier kom aldrig ud; derimod findes der paa det kgl. Bibliotek en Pakke haandskrevne efterladte Digte af Claus Andresen, som uden Tvivl er hans Manuskript til den paatænkte Digtsamling. Han deler Digtene i 1) komiske Poesier og Fortællinger, 2) Selskabsange, Viser, Arier, 3) blandede Poesier, 4) alvorlige Poesier, hvortil slutter sig nogle Anekdoter i Prosa. Adskillige af disse Digte havde været trykt tidligere; jeg har saaledes i Datidens Tidsskrifter fundet følgende:

I „Morgenposten“ 1787: Til min Muse. — Den Enøjede.

I do. 1788: Sengedusken. — Venskab. — Elise. — Kammerpigen.

I do. 1790: Brev. — Degnepetition. — Fragment og ej Fragment. — Spørgsmaalet.

I do. 1791: Degne Elegie. — Interdum bonus dormitat Homerus. — Rokkedrejerens. — Skæbnen i god Lune. — Den fæle Ø. — Brudevers. — Til en bortrejsende Ven — (foruden nogle Anekdoter).

I do. 1792: Sang paa min Kones Fødselsdag. — Første Opkog af Degnepetition.

I do. 1793: Til min Kone — (og 5 Anekdoter).

I „Iris“ (senere „Iris og Hebe“) 1794: Til min sovende Søn. — Den lattermilde eller Voldtagelsen. — Sang d. 28. Marts 1794.

I do. 1795: Paa min Kones Fødselsdag.

- I „Iris“ 1796: Andet Opkog af Degnepetitur.
 I do. 1799: Paa min Kones Fødselsdag. — 3 Viser
 (deraf: Istedetfor 3die Opkog af Degne-Elegi. —
 Vuggeviser til min yngste Datter Henriette
 Claudia).
 I do. 1800: Høstviser for Bornholm.
 I do. 1801: Sang paa Kronprinsessens Fødselsdag. —
 Vuggeviser.
 I do. 1802: Viser fra Claus Degn til Mads Skriver. —
 Bataillemarsch. — Helvede i en Drøm. —
 Tanker ved min Stifmoder Karen f. Wedeges
 Grav. — Selskabssang 7. Juli 1801.
 I do. 1804: Væddemaalet. — Til mine Venner paa
 Kildehøj. — Til min ældste Datters Konfirmation.
 I do. 1807: Fødselsdagssang i Marts.
 I „Nytaarsgave for Damer“ 1799: Til min Kone paa
 hendes Fødselsdag.

Desuden er vistnok flere i „Morgenposten“ 1786
 med A underskrevne Digte af ham.

Til Slutning meddeles her 2 Digte af Claus An-
 dresen, ikke fordi de har nogen større literær Værdi
 — de hører ogsaa blandt hans svagere Arbejder —
 men fordi deres Indhold kan antages at interessere
 dette Tidsskrifts Læsere:

Den fæle Øe.

En Sang i meget gammel Smag.

(Siunges som: De Røvere ville stjæle gaas . .)

Jeg sidder her saa angst og bang'
 Ja i en græsselig Klemme,
 Hvordan jeg nu skal faae min Sang
 Og Harpe til rigtig at stemme.

Det har dog flasket sig for mig før,
 Ei Sang og Spil var saa ringe;
 Men nu er det som min Hals var tør
 Og alle de Strengte skulle springe.

Det volder den Ting er styg og ræd,
 Jeg agter her at frembringe,
 Thi vil ej Røst og Fingre med;
 Dog haaber jeg dennem at tvinge.

Jeg qvæder da om en Øe saa fæl
 Som nogen Øe her paa Jorden.
 Gud fri fra den hver Moders Sjel
 Især dem, her boe i Norden.

Den ligger midt i vildene Hav,
 er dannet af Kampesteene,
 Der kommer ingen i sin Grav
 Med uskadte Arme og Beene.

Som Chef befaler en Comandeur
 Halvanden Soldat vel maalet
 Og ta'er af dem en glubsk Honeur,
 Naar Vagt i Gevær bliver skraalet.

Den Øe har og den skønneste Havn,
 Naar først man har Fod paa Lande.
 Den er det ellers kun af Navn,
 Med mindre man lyster at strande.

O gid jeg maatte leve den Dag,
 At * * * og deslige Svende,
 Som kritisere uden ald Smag,
 De maatte faae prøve den Rende.

Der er og bygt en Kirke saa peen,
 Man troe det neppelig skulde,
 Hvor Degnen qvæder i en Skorsteen
 Men Præsten flyer op paa en Rulde.

Af hvad til Livet giøres Behov
 Det findes her ingenlunde;
 Hver næres christelig af Rov
 Fra Skibe, som gaae tilgrunde.

Men naar det dra'er for længe med dem,
 Saa gaaer det løs paa en Stjælen;
 Og fører Profossen daglig frem
 Et Hundrede Stykker for Pælen.

Dog er der saa mangen hykkelsk Kanut,
 De nitten vist ud af Sneesen.
 Hvis jeg var der Degn eller Tut*)
 Saa kald mig en Skielm ej
 Andresen.

Som Fortale til den paatænkte Digtsamling satte
 Andresen:

Beskrivelse over Degnegaarden i Øster Larsker Sogn.

Jeg burde, som enhver Forfatter plejer gjøre,
 Før jeg gir Publikum min Bog at læse hen,
 En ziirlig og galant Fortale at anføre,
 Hvori var Grunde for, hvad der har hindre den

*) Tut 3: Substitut, (Under)degn.

Fra ej at komme ud — som Planen den lød paa,
 Og bede Læseren i Gunst at pardonere,
 Om i mit Skrivt han een og anden Bommert saae
 Samt Recensenten ej for strengt at kritisere;
 Men jeg betænkte mig — du paa en anden Maade
 Og meer pudseerligen din Hensigt opnaae kan;
 Og naar saa er, saa lad din Muse frisk væk raade,
 Du kjender hende jo — og veed hun holder Stand.
 Den tagne Slutning jeg som sagt vil lyde da,
 Min Degnegaard jeg saa livagtig skal afmale,
 At om mit Skilderi enhver vil sige: Ja,
 Vi heller nøjes det end som en kold Fortale!

For Ungdoms Fejl og Brøst jeg ikkun Degn er
 bleven,
 Og det var endda knap, jeg slumpede dertil.
 Maaskee af Skjebnen jeg for meer ej er indskreven;
 Men dadle den, hvo er, som tør? som kan? som vil?
 Jeg tier for min Part; men ej begribe kan,
 Hvorfor jeg eene just skal iblandt femten Degne
 (Saa mange tæller man paa Bornholmske Land)
 Blie dyngvaad i mit Huus, hver Gang at det vil
 regne,
 Jeg synes over mig heelt Tag dog burde henge,
 Men i min Tid blier det nok en ugjærlig Sag —
 Fortuna nægted mig — for evig nægter Penge,
 Hvoraf Conclusio: Hr. Degn! sid uden Tag!

End meer saa har min Gaard og den Beskaffenhed,
 At naar det stormer stærkt, saa knager Bielk og
 Mure,

Af Frygt hvert Øjeblik for de skal falde ned
 Jeg og Familie dødbleeg' maae kukelure
 Halv sultne endda til; saalænge Storme bryde

Langs vores Kjøkken frem, vi see os ej i Stand
 Paa Skorsteen at faae Ild tændt under nogen Gryde,
 Nej! ej engang faae kogt en ussel Potte Vand.

Af Foranførte jeg troer Læseren er sagt
 saa meget, at han nu fuldkommelig erkjender,
 Hvor stor min Svaghed er mod overleegne Magt,
 Regn, Storm for tagløst Huus er frygtelige Fjender.

Det var den Rolighed, jeg udenfra kan finde;
 Nu skal jeg viise den, jeg nyder inden i:
 Naar det er Tørvejr, naar der blæser milde Vinde,
 Saa troer man mig vist ret lykkelig og fri.
 Jeg kunde være det, nød jeg min Stue heel
 Med to Fag Vinduer mod Sønder, eet mod Norden;
 Men naar jeg, Børn og Viv vi først taer hver sin
 Deel,

Hvor er da Rolighed og hvor behørig Orden?
 Jo! Orden er der, da i tvende lige Parter
 Jeg har deelt Stuen af, og hvad hver Part hør' til.
 Hvad Rolighed angaaer, med den kun lidet arter,
 Den kommer, naar den kan, men slipper, før jeg vil.
 Om Vintrens Tid jeg mig ej bryder stort om den,
 Da ej et Ord jeg seer at skrive eller læse,
 Skjønt jeg har Øjne nok; thi jeg har hele to;
 Men som ej klares kan med Briller paa min Næse.

Den første halve Deel af Stuen indbefatter
 Mit Sovekabinet, et lille Bord, en Stol,
 Som jeg studerer ved og, — hvad jeg højest skatter
 Af al min Ejendom — en gammel rød Reol,
 Hvor mine Bøger de staae ordentlig og net.
 Sandt! de ej mange er, betragtet i det Hele,
 Men paa et fugtigt Sted, enhver nok indseer let,
 At af hver enkelt Bog kan blive mange Dele;
 Min Samling er da ej saa overmaade lille

Nej! til al Uheld er den bleven mig for stor.
 Det gaaer mig gjerne saa, alt hvad jeg ikke ville
 Der skulde hændes mig, skeer, før jeg seer mig for.
 Paa den Reol jeg og har hængt min Fiolin,
 Som aldrig i min Tid endnu har manglet Streng.
 Den er min Trøst i Nød og Alskens Medicin,
 Naar i Barokko^{*)} jeg som oftest er for Penge.
 Endnu til denne Part hør' en saa kaldt Tablette,^{**)}
 Hvori staaer Kopper til den søde Kaffe Drik,
 Den Nektar, hvoraf jeg drak, som man let kan gjette,
 En skønne Portion, om Raad jeg dertil fik.
 Jo! naar der ofres brav, som ikkun sjældent skeer,
 Saa i hvor knapt jeg har, faaer Skillingen at springe;
 Jeg er en Stakkel skabt af syndigt Støv og Leer,
 Ej altid mægtig til min Lyst at undertvinge.

Nu jeg da længer frem i Stuen vil spadser,
 For i dens anden Deel at viise Prøver paa,
 Hvor vel det smalle Rum jeg veed at empløjere,
 Som karrig Skjebne mig til Logement udsaae.
 Først staaer en Kakkellovn, vor Trøst i Vintrens Tid,
 Hvortil, da jeg har Skov, jeg kunne have Brænde,
 Naar visse gode Folk anvendte mindre Flid
 Paa det, jeg kalder mit, til deres at hjemhænde.
 Der har vi Spinde- Sye- Musik- og Dandse-Skole,
 Her læses, regnes og arbejdes, hvad man kan;
 Saa er der da og Spejl med Bænke, Bord og Stole
 Alt, som passere maae for en halv fattig Mand.

Hvad? siger Læseren — der læres Dands, Musik?
 Jo! Bornholmerne man ingenlunde tænke
 Er et barbarisk Folk foruden Smag og Skik,

*) maa betyde: Forlegenhed; maaske et selvdannet Ord.

**) vistnok en Hyldemøbel til at hænge paa Væggen og bestemt til at sætte Kopper o. lign. paa.

Nej! det for meget var, der' Videlyst at krænke. —
 Et Skab paa vores Jords den anden halve Klode
 Engang forfærdiget, og siden hertil bragt
 Staaer og i dette Rum — sandt nok! just ej i Mode!
 Dog ønsked jeg mig kun, hvad deri før var lagt,
 Saa mangel blank Dukat min Moder deraf drog,
 Som var forvaret i snart en snart anden Skuffe;
 Ak! ejed' jeg dem nu, Spar To jeg vist nok slog
 Til Mangel Een, hos hvem jeg Stympet nu maae
 puffe.*)

Men her jeg standse maae, jeg hør' min Læser sige,
 Det vist en Fabel er, som han os lægger for.
 I heele Dannemark, ja! i hvert andet Rige,
 Saa langt som Degne er paa Guds den gode Jord,
 Fler' Stuer end som een vi veed jo Degnen har.
 Hvortil da al den Tant, mon han os vel vil drille.
 Er han forvoven nok at holde os for Nar,
 Og med et Publikum mon Gjek han torde spille?
 Nej! kjære Læsere, saa haardt de ej maae tænke.
 Sandt nok! jeg flere har, men Knuden er just den,
 At desuagtet jeg er bunden som med Lænke;
 Thi ak min Degnegaard jeg har forpagtet hen.
 De Værelser, som da for mig tilovers var
 For at studere i, at sove i og spise,
 Dem ved uheldig Tvang jeg nu indrømmet har
 Til Opholdssted for Høns, for Duer og for Grise.

Ja naar hvad sagt er sandt, saa vil vi pardonere,
 At seent kom Bogen ud — og om Smaa-Fejl deri;
 Og haabe ogsaa han, som den skal kritisere,
 sig mild som vi.**)

*) antagelig — tage paa Puf, Borg.

**) Denne Linie er ulæselig, da Fugtpletter har udslettet det meste af den.

Vi veed, at en Poet skal nyde Rolighed
 Men den er nok kun fiin paa den Plads, han maae
 leve;

Hvor kan der tænkes Ro paa saa indknebt Sted,
 Hvor alle, alle maae i Frygt og Fare sveve?

Tak for udviste Gunst, mit Ønske nu skal være
 Om mit udgivne Skrivt hos Dem kan Yndest faae;
 Jeg, som det sønner sig, kun skriver for min Ære,
 Profiten er den, som jeg mindst vil agte paa.
 Pro Rest jeg venter kun hvad Udfaldet skal blive,
 Om som Forfatter jeg med Agt kan holde Stand,
 Eller uværdig dømt til aldrig meer at skrive
 Jeg haanlig flygte maae ud af Poeters Land.

Fra Hedenold til Kristendom.

Blade af Bornholms Historie.

Ved
M. K. ZAHRTMANN.

1. De ældste Skriftminder.

Vor Tids Opdagelsesrejsende ere ilde farne; snart have de kun Jordklodens to ældgamle Iskalotter, ved Nord- og ved Sydpolen, tilbage at udforske. I Oldtiden blev allerede en Østersøsejlds en Opdagelsesfærd, som optegnedes, naar Skipperen vendte tilbage til den boglige Dannelses Hjemsteder i Vestevropa. Angelsaksernes Konge Alfred den Store, som efter at have samlet Englands Rige døde Aar 901, samlede ogsaa paa Opdagelsesrejser og lod nedskrive, hvad Skipperen Ulvsten (Wulfstan) fortalte ham om sin Sejlads ad Handelsvejen fra Hedeby ved Sliens Munding til Estland omkring Aar 880. Her omtales da Bornholm første Gang i Skrift, i Ulvstens Ord: Venden laa om Styrbord, og om Bagbord havde vi Langeland og Lolland og Falster og Skaanie, og alle disse Lande høre til Danmark; og dernæst fik vi Burgendaland om Bagbord, og der have de deres egen Konge (and thonne Burgendaland væs us on bæcbord. and tha habbath him sylf cyning). Saa-

ledes møder os Bornholm imod Slutningen af det niende Aarhundrede, styret af sin selvstændige Jarl eller Høvding og endnu ikke sluttet ind i det danske Rige, der her første Gang navngives Danmark. I sin Udgave af danske Kæmpeviser nævner Peder Syv 1695 Kong Valmer som en saadan Jarl eller Konge paa Bornholm; men dette Navn skyldes ene den usikre Overlevering gennem Folkets Sagn og Sange.

I den angelsaksiske Oversættelse gjengives altsaa Øens Navn som Burgendaland, Burgundernes Land. Stor Vægt tør nu næppe tillægges dette; det Navn, Ulvsten har hørt nævne under Forbifarten, kan nemt være forvansket og misforstaaet i Oversættelsen. Mærkeligt er det imidlertid dog at se dette Navn brugt her. Burgunderne, en germansk Folkestamme, havde 8 til 6 Hundrede Aar tidligere været bosat ved Weichselflodens Bredder; men nu var de for længst forsvundne fra Østersølandene, deres ældste Hjemsted var i Vendernes Vold, og selv havde de dybt inde i Tyskland, ved Worms, grundet det vidt besungne Niebelungerige. Skulde de have boet paa Bornholm og Øen taget Navn efter dem, eller maaske omvendt de taget Navn af den, maatte dette ligge forud for Udgangen af det tredje Aarhundrede, da de forlod Østersøens Kystomraade. En norsk Forsker Alexander Bugge (Vikingerne, 2. Samling, Kbh. 1906, S. 17) tror, at Burgunderne i hin fjærne Tid have indtaget Bornholm, som ligger ikke fjærnt fra Weichselflodens Munding, og have givet Øen dens Navn Burgunderland, som senere skulde være blevet til Borgundarholm. Morsomt er det at se, at Øen strax fra første Færd omtales under Navn af Land, ganske som vi Bornholmere endnu den Dag i Dag nævne

den Landet Bornholm. En svensk Forsker Knut Stjerna (Bidrag till Bornholms befolkningshistoria under järnåldern, Stockholm 1905) gaar den modsatte Vej og vil hævde, at Burgunderne have Navn af Borgundarholm, hvorfra de i store Skarer skulde være dragne ud i Slutningen af det tredje Aarhundrede for at øve deres Krigerdaad Syd for Østersøen; deres Øhjem skulde de have ladet øde, næsten folketomt, og først omkring Aar 550 skulde det have modtaget i Gudhjemegnen en ny Indvandring af den højsvenske Folkestamme fra Kalmarsunds Kyster og fra Gulland.

Hvor stolt det end maaske kunde tykkes Bornholmerne, at et af Oldtidens livsfrodigste og daadrigeste Folkefærd oprindeligt skulde være fostret paa Landet Bornholm, saa ere de sikkert for jævnt tænkende til ret at turde slaa Lid til dette Tankefoster. Det har jo ogsaa den lille Lyde, at de nu levende Bornholmere herefter skulde være af højsvensk og ikke af gammeldansk Æt. Undersøgelsen af Øens Oldsager lærer os, hvor liden Tro man tør fæste til disse burgundiske Krøniker (se Hans Kjærs Afhandling i Bornholmske Samlinger, II B., Rønne 1907).

Amtmand Emil Vedel (1824—1909) har skænket os, som en rig Gave, draget frem af Landets egen Jord, Bornholms Historie i Hedenold. I sine Udgravninger fandt han trofaste Støtter i Museumsstyrer Johan Andreas Jørgensen (1840—1908), i Kannikegaards Ejer Georg Peter Johnson (1839—1904) og i andre bornholmske Landbrugere. Paa de hidindtil blanke Blade indskrev Vedel Øens Historie saa rig og fyldig, at ingen anden Landsdel i eller udenfor Danmark kan fremvise Magen til den. Han

fulgte Indbyggernes Færd paa Bornholm frem til Hedenskabets Afslutning, og i den fast sluttede Rækkefølge af hans Undersøgelser er det umuligt at finde Sted for et saa voldsomt og indgribende Brud, som den burgundiske Folkevandring og den højsvenske Indvandring maatte hidføre (se E. Vedels egen Afhandling i Bornholmske Samlinger, II B., Rønne 1907). Heller ikke Bornholms gamle Stednavne, saa lidt som Runestenenes Sprog og Navne, pege mod Sverig; de ere af samme Støbning som de andre gammeldanske Landsdeles. Alle Forhold, saa vidt de ædrueligt kunne følges, hjemle Bornholms og Bornholmernes Samhør med det gamle Danmark. Og havde ikke Navnet Burgendaland foreligget i den angelsaksiske Gjengivelse af Ulvstens Rejsefortælling, vilde ingen med vor Tids Kendskab til Bornholms Oldtid have tænkt sig Burgunderfolket udgaaet fra Øen, hvorimod man let kan tænke sig, at denne Folkestamme har taget Navn fra andre højtyggede Steder med Navnet Borgund; Ordet Borg gjenfindes nemlig i nærstaaende Former, — tysk: Burg, græsk: Pyrg, — i sydligere Landes Sprog.

I Islændernes Sagasamlinger er Bornholm nævnet Borgundarholm. Tilsvarende kaldtes den lille Ø Borren under Møen i Middelalderen Borghund, og af to Steder i Norge med Navnet Borgund er det ene viden kendt for sin smukke Stavkirke. Hele Navnet Bornholm gjenfindes i Jylland, i Horsens-egnen, som Stednavn for en i Middelalderen ødelagt Borg paa en Moseholm. Naar Adam af Bremen omkring Aaret 1075 nævner Bornholm ganske kort Holmen (Hulmus), er Grunden hertil vist nærmest den, at dens lange nordiske Navn vilde skurre i hans

pyntelige latinske Sprog; saaledes hedde ogsaa Stockholm og København paa Latin kun Holmia og Hafnia. Dog maa herved mærkes, at Kystboerne i Sydostskaane, der ikke have nogen anden Ø for deres Øjne, omtale Bornholm slet og ret som Holmen endnu i vor Tid. Islændernes Borgundarholm er at oversætte med Borgen Holm og kan tænkes dannet efter Synet af Bornholms Nordvestkyst ude fra Havet; her hæve sig i Rad de fire Klippehøjder, der nu hedde Hammeren, Slotsklippen, Slotslyngen og Ringebakkerne, som fire skilte Borgknuder op af Østersøen. Og naar en Bornholmer af Arils Tid nævner sin Ø Borrijngholm, da ligger i dette Navn intet andet gemt end Oldtidens Syn paa Holmen, der hæver sig stejlt og højt og frit over Havet som en Borg over sine Vanddrag. Denne Skikkelse tager Øen endnu stedse for den Sejlingsmand, som ude fra Søen stævner ind under dens Kyster. —

Bornholm selv ejer en rig Række Skriftminder i sine to Snese Runesten, af hvilke dog en Del kun findes i større eller mindre Brudstykker. Fra intet andet Landsomraade af lignende Størrelse kendes et saa stort Tal Runeminder. Og dog nemmede de gæve Bornholmere først sent i Oldtiden at raade Runer, denne Stavskrift, som Nordboerne havde dannet sig til Indristning i Sten, i Metal, maaske ogsaa i Træ, og paa hvilken det bornholmske Ord Fækjæppabogstava passer godt. Den Skik at riste Runer paa Fladsiden af svære, mandshøje eller dobbelt mandshøje, utilhugne Granitsten og rejse disse til Minde om afdøde var gængs i andre danske Landsdele, Skaane medregnet, i Tiden fra Aar 950 til 1025; paa Bornholm falder Runestenstiden lige et

Hundredaar senere, med faa Undtagelser ere Øens Runestene rejste i Aarene mellem 1050 og 1125. De tilhøre derfor overvejende Tiden efter Kristendommens Indførelse paa Bornholm, til hvilken Ø den nye Tro ogsaa først trængte frem et lille Hundredaar efter, at de andre Landsdele havde taget ved den.

Sættes med et rundt Tal Aar 1000 som Kendemærke for Oldtidens Slutning paa Bornholm, idet Øen sluttede sig til det samlede danske Rige noget før og til Kristendommen noget efter dette Aar, saa falde altsaa alle Runestenene uden for Øens Oldtid. De staa imidlertid som sene Udløbere af en Oldtids-skik, som toges med over i den ældste kristne Tid, og de kaste Lys tilbage over Hedenolds Udgang. Særligt stemme deres Sprog og de paa dem for-
evigede Navne saa ganske med den gamle danske Tunge og med danske Mands- og Kvindenavne, saa at Talen om, at de Bornholmere, som rejste dem, ikke var af dansk, men af højsvensk Æt, heroverfor maa forstumme.

De fleste Runesten ere nu samlede i og ved Landets Kirker. Om nogle vides det, at de have været flyttede viden om, brugte til Brobygning, i Grundmure og lignende; ingen vides endnu at staa paa det Sted, hvor den først rejstes. Nogles Indskrift viser, at de ikke have været Gravsten, idet de bære Eftermæle efter døde, som ere druknede paa Havet eller dræbte uden for Bornholm; ingen af dem udsiger, at den er rejst paa selve den dødes Grav. De fleste af dem bære Korstegnet eller Paakaldelser af Gud og hans Helgener og ere altsaa tydeligt fra den kristne Tid; og ingen af dem

fører noget hedensk Tegn eller Paaraabelse af Aseguderne.

Dem, som føle Lyst til at lære nøje at kende alle de bornholmske Runesten, maa jeg henvise til de nøjagtige og udførlige Beskrivelser af dem, som Ludvig F. A. Wimmer har givet os i sit store Billedværk: De danske runemindesmærker; 3. Bind; Runestenene i Skåne og på Bornholm; København 1904—05. I en kortfattet historisk Skildring maa jeg indskrænke mig til at fremdrage Indskrifterne paa nogle enkelte af dem, særligt dem, som fortælle os mest. Man vil se, at de kun give os lidet for Bornholms Historie.

Bornholms ældste Runesten er Kongevejsstenen fra Klemedsker, nu paa Allinge Kirkegaard, fra Tiden omkring Aar 1035; den siger: Brune og hans Broder lod rejse denne Sten efter deres Fader Torlak og deres Broder Esge. Mest kendt er Brogaardsstenen ved Hasle, fra Aarene omkring 1040, med Indskriften: Svenning lod rejse denne Sten efter sin Fader Toste og efter sin Broder Alvlak og efter sin Moder og efter sin Søster. Marevadsstenen paa Hasle Kirkegaard, fra 1060, bærer et indristet Kors og fortæller: Ødlak lod rejse denne Sten efter sin Fader Sasser, en god Bonde; Gud hjælpe hans Sjæl og Sankt Mikkel. Østermarkerstenen, fra omtrent 1080, siger: Øde og Sven og Ødge rejste Sten efter deres Broder Gunnulv den Gode og efter Moderen Gunnild. Paa Lundhøjstenen ved Klemeds Kirke, fra Tiden ved Aar 1100, læses: Gunnild lod rejse denne Sten efter sin Husbonde Ødbjørn; Krist hjælpe Ødbjørns Sjæl til Lys og Paradis; — Krist og den hellige Mikael hjælpe Ødbjørns og Gunnilds Sjæl til

Lys og Paradis. Den ene Nilarsker Sten er kors-tegnet, omtrent fra Aar 1100, og har til Indskrift: Sasser lod rejse Sten efter sin Fader Halvard; han druknede ude paa Havet med hele sit Mandskab; den hellige Krist hjælpe hans Sjæl; denne Sten skal staa efter. Den yngste Vestermarker Sten, omtrent fra Aar 1140, fortæller os en kort Historie: Asvalde, den gode Svend, rejste denne Sten efter sin Broder Alver; Træbenes Sønner og Skove sveg den sagesløse (røvede den uskyldige Livet ved Svig). Navnet eller Øgenavnet Træbene findes endnu i et Par bornholmske Gaardnavne (40. Selvejergd. i Klemesker og 4. Vornedgd. i Ibsker).

Ud over Oldtidssproget og Enkeltmands Navne lære selv de mest talende Runeindskrifter os kun, at den og den af Bornholms Stormænd; en Bonde eller en Skipper, hvis Minde forherligedes ved en kostbar Runesten, er død. Kun den ældste, den brede, af de to Sten, som nu ere indmurede i Væggen af Nilars Kirkes Vaabenhus, giver os et historisk værdifuldt Udsagn ved at bringe os Bud om den mægtige Jarl Vesetes Slægt; den er vort eneste Minde-mærke om denne Høvdingeslægt. Stenen viser et indristet Kors og derunder en i tre Slyngninger, den ene indenfor den anden, bugtet Slangekrop, i hvilken Runestavenes Række er indristet. Den er rejst i Aarene mellem 1040 og 1060 og siger: Kaabe-Sven rejste denne Sten efter Bøse, sin Søn, den brave Mand (Drengen den gode), som blev dræbt i Kampen ved Udlænge; Gud Herren hjælpe hans Aand og Sankt Mikael. Stærke Grunde tale, som Wimmer siger, for, at Kaabe-Sven, eller rettere

læst: Kaabes (Søn) Sven, var en Søn af Sigurd Kaabe og saaledes Jarlen Vesetes Sønnesøn.

Runestenen i Nilarsker Vaabenhus fører os herved ind i Vesetes og hans Slægts Historie. Den fortælles os i Jomsvikingsaga. Imidlertid bør det huskes, at denne Saga først mindst et Par Hundredaar længere frem i Tiden er nedskreven paa det fjærne Island, og at dens Fortælling under den lange Vandring fra Mund til Mund, fra Land til Land, er bleven øget med mange tildigtede Enkeltheder. Den giver os skønne Sagn, spundne om en historisk Kærne. De Mænd, hvis Daad den skildrer, have levet og grebet stærkt ind i Danmarks Historie; men deres Færd have Sagaens Fortællere fremstillet i Omdigtningens Skønhed, mere end i Historiens Sandhed. Vi maa tage den, som den er; vi mangle Midler til at skelne sandt fra falskt i dens Tale. Selv som den er, maaske mere Roman end Historie, kan den vise os det Omdømme, Bornholmerne fandt i det øvrige Norden som dristige og snarraadige Vikinger. Til lige har dens kraftige Tale sælsomt spundet sig ind i mangt et lyttende Bornholmerbarns Sind i det sidst svundne Aarhundrede og for dets Blik lagt Farve og Glød ind i Bornholms svundne Hedenold (nævnes kan saaledes Carl Peter Dick, Discipel ved Rønne lærde Skole, der som syttenaarig skrev: *Drapa om Jomsborg*, Kbh. 1835).

De andre danske Landsdele fandtes, som Ulvsten fortalte os, i den sidste Halvdel af det niende Aarhundrede samlede i ét Rige, Danmark. Først senere, rimeligvis under Kong Harald Blaatand, hvis Ungdom var gaaet paa Vikingefærd i Østersøen, sluttede ogsaa Bornholm sig ind under Danmark. Som Konge

gjennem en halvhundrede Aar virkede Harald Blaa-tand ikke blot for at udvide Riget, men ogsaa for at kristne sit Folk. I hans unge Søn Sven Tjugeskæg, som var opfostret hos den fyenske Høvding Palnatoke sammen med dennes Søn Aage, blussede Hedenskabet op i sin sidste Glød. Sven hærjede med en Vikingeflaade sin Faders Rige, og ved Bornholm stødte sent paa Høsten i Aaret 986 eller deromkring hans og Faderens Flaader sammen. De kæmpede en hel Dag til Ende, og mod Aften var ti af Kongens og tolv af Svens Skibe ryddede. Men det lykkedes Kongen at spærre Sønnens Skibe inde i en Havbugt under Øen; man tvinges ved denne Skildring nærmest til at tænke paa Salenebugten Vest for Gudhjem; imidlertid henlægge andre Kildeskrifter hele denne Kamp til Helgenæs i Jylland. Om Natten gik Kongen i Land for at varme sig ved et Baal i Skoven, og mens han her bøjede sig frem over Ilden, sneg Palnatoke sig usét nær og skød ham en Pil langs op igjennem Kroppen, saa han faldt død om.

Som Konge fordrev Sven Tjugeskæg Faderens Drabsmand Palnatoke af sit Rige, og denne mægtige Høvding grundede da ved Oderflodens østligste Munding paa Vendens (Pommerns) Kyst ved Julin (Wolin) Sørøverborgen Jomsborg. Denne Sagaens Fortælling modsiges imidlertid af andre, troværdigere Meddelelser, som tillægge Styrbjörn Æren for at have grundlagt Jomsborg; i det hele synes Joms-vikingsaga stærkt tilbøjelig til at samle i sin Helteskikkelse Palnatoke flere Enkeltmænds Daad. Palnatoke's Søn Aage, Kong Svens Fosterbroder, sad i Fred paa Fyen, og Kongen lod bejle for ham til

Torgunne, Datter af Vesete, „der herskede over det Fylke, som kaldes Bornholm“. Ægteskabet blev sluttet, og Ægteparrets førstefødte Barn blev den navnkundige Vagn Agesøn.

Vesete, der sad som Jarl paa Bornholm, var næppe af bornholmsk Rod. Hans Broder Virvil raadede over Vendelskage, Landet Nord for Limfjorden, og dette tyder paa, at disse Brøders Stamme maa være voxet frem i en af de ældre danske Landsdele. Ogsaa er det tvivlsomt, om Vesete er hans Navn og ikke snarere giver hans Stilling; det kendes ikke baaret som Navn af andre, end ikke i hans egen Æt, og det lader sig oversætte i vor Tids Sprog med: det viede Steds, Helligdommens Styrer. At det, som P. N. Skougaard 1804 udtaler, skulde gaa igjen i det senere bornholmske Mandsnavn Vævest, er ganske urimelig Tale. Rimeligvis havde Kong Harald Blaataand sat Vesete til Jarl over Bornholm, en ret selvstændig Magtstilling, hvis Indehaver skulde yde Kongen en vis Afgift og følge hans Ledingsbud. Vesete var gift med Hildegunne, og de havde foruden den nævnte Datter to Sønner, Bove Digre (Tykkert) og Sigurd Kaabe. Dattersønnen, den viltre Vagn Agesøn, opfostredes i nogle af sine Drengear paa Bornholm, hvor ene hans Morbroder Bove kunde styre hans stridbare Sind.

Sjællands Jarl Strudharalds Sønner gjorde paa Vikingetog Strandhug paa Bornholm, opbrød Vesetes rigeste Gaard og bortførte et stort Bytte. Kong Svens Forsøg paa at faa Strudharald til at holde Vesete skadesløs herfor glippede, og Vesetes to Sønner drog da med tre Skibe og 240 Mand over til Sjællands Kyster og plyndrede tre af Strudharalds bedste

Gaarde. Herfor tog atter denne Hævn ved med ti Skibe at tage sit Bytte i tre af Vesetes Gaarde paa Bornholm. Da stævnedes Kong Sven begge Jarlerne til Isøretning ved Isefjordens Munding for at mægle Fred imellem dem; men paa Vejen did udplyndrede Bove Digre og hans Broder selve Strudharalds Jarlesæde, og Bove mødte frem paa Tinget i Haralds rige, guldprydede Hædersdragt, paa Hovedet bar han selve den prægtige Hat, hvis store Strud eller Guldsmykke havde givet Jarl Harald hans Kendingsnavn, og ydermere førte han med sig Jarlens to Penge-skrin, som hvert gemte et Tusind Mark Guld. Ikke des mindre lykkedes det Kong Sven denne Gang at stifte Fred; Jarl Harald fik sin Strud og sine Stads-klæder, men ikke sine Guld-kister tilbage, og hans tre udplyndrede Gaarde skulde være hans Datter Toves Medgift i det Ægteskab, Kongen fik sluttet mellem hende og Sigurd Kaabe. Vesete Jarl skænkede denne sin Søn Tredjedelen af alle sine Ejendomme. Bryllupet fejredes med stor Pragt paa Strudharalds Jarlegaard i Kongens Nærværelse. Saaledes var nu Vesetes Slægt traadt i Svogerskab til Danmarks to mægtigste Jarleætter paa Fyen og i Sjælland.

Kort efter Bryllupet fik Bove Digre eller Guld-Bove, som han nu ogsaa nævntes, den unge Ægte-mand tilskyndet til at drage med sig om Bord paa to Skibe, som de udrustede paa Bornholm med en Mandsstyrke paa 120 unge Vikinger, over til Jomsborg, hvor Brødrene og 80 af deres Mænd fandt Optagelse hos Palnatoke. Deres Søstersøn Vagn Aagesøn lod sig herefter ikke styre, før end han, endnu kun tolv Aar gammel, tiltvang sig med sine

henved hundrede Vikingeknøse, af hvilke hans Morfader Vesete havde skaffet ham Halvdelen fra Bornholm, gennem en blodig Prøvedyst Indgang i sin Farfaders Vikingeborg.

Efter Palnatokes Død blev Jomsvikernes største Daad Toget til Norge Aar 994, hvor Haakon Ladejarl i Søslaget paa Hjørungavaag ved Søndmøre brød deres Magt og friede Danmark fra deres farlige Nabo-skab. Bove Digre fik i Kampen et Hug, som skilte ham af med Underlæben og Hagen. „Kun lidet vil nu den danske Mø paa Bornholm lystes efter mit Kys,“ raabte han, og med en af sine dyrebare Guld-kister i hver Haand sprang han over Bord og sank i Dybet. Da var Jomsvikernes andre Høvdinger drevne paa Flugt; kun Vagn Aagesøn holdt Stand til det sidste, efter at han under Slaget havde ryddet det Skib, som Haakon Jarls Søn Erik Jarl førte imod ham. Med 70 andre Jomsvikinger blev han taget til Fange. De blev bundne med Hænderne bag om Ryggen ved ét langt Reb, uden Skaansel, den ene ved Siden af den anden; de skulde halshugges én efter én. Ti af dem havde allerede ladet Livet; da kom i Rækken en ung Mand, der havde et langt Haar, gult som Silke. Han sagde: „Levet har jeg nu min skønneste Tid, og ikke agter jeg Livet kært nu, da saadanne Mænd ere døde.“ En norsk Hirdmand greb ham i Haaret og vikledede det om sin Haand for at holde ham ind under Sværdehugget; men da Vikingen hørte Sværdet hvine gennem Luften, rykkede han Hovedet saa rapt til sig, at Hugget skar begge Hænderne af Hirdmanden. Da gik Erik Jarl til og spurgte ham: „Hvad hedder du, unge Mand?“ „Sven er mit Navn,“ svarede

Vikingen; „Bove Digre er min Fader, Vesetes Søn fra Bornholm, og jeg er dansk af Herkomst.“ „Hvor gammel er du?“ spurgte Erik Jarl. „Hvis jeg overlever denne Vinter,“ svarede Sven Bovesøn, „da bliver jeg atten Aar gammel.“ „Du skal overleve Vinteren,“ sagde Erik og tog ham i Fred blandt sine Mænd. Den næste Viking, som skulde hugges ned, var en Mand, stor af Væxt, smuk og ung og meget rask; han navngav sig som Vagn Aagesøn, og da Erik Jarl vilde skænke ham Livet, vilde han kun modtage det sammen med alle sine Stalbrødre, én Færd for dem alle. Da fik Erik sin Fader Haakon overtalt til at tage alle de tilbageværende Jomsvikinger i Fred. Haakon Jarl faldt selv det følgende Aar i Kamp med Olaf Trygvesøn, der som ung Viking siges at have øvet Strandhug paa Bornholms rige Kyster.

Fra Hjørungavaag drog da Vagn Aagesøn hjem til sine Gaarde paa Fyen, hvor han levede længe og blev Stamfader til mange Stormænd. Sigurd Kaabe, som var flygtet af Slaget efter at have sét sin Broder Boves Drukningssdød, naaede uskadet hjem til Bornholm, hvor han styrede sit rige Fædrenegods; thi da var Vesete Jarl død. Sigurd og hans Hustru Tove levede der længe lykkeligt sammen, og en stor Slægt udgik fra dem. Og naar Runestenen i Nilarsker Vaabenhus nu fortæller os om Kaabes (Søn) Sven, have vi ganske god Grund til at tro, at denne Sven er en Søn af Sigurd Kaabe og Tove. Svens unge Søn Bose, den gode Dreng (tapre Helt), til hvis Minde Stenen er sat, er draget paa Søfærd efter Slægtens gamle Skik og har fundet Døden i et Søgslag ved Utlängen, en Ø i den yderste sydøstlige

Skærgaard ud for Blekinges Kyst ved det søndre Indløb i Kalmarsund. Dette Slag findes ikke omtalt andet Steds. Det tør være rimeligt, at Bose her i Aarene mellem 1043 og 1047 har kæmpet paa den danske Konge Magnus den Godes Flaade imod den landflygtige Sven Estridsøn, som i Sverig havde fundet Støtte til at gjøre Kong Magnus Kronen stridig (Emil Svensén i Hist. tidskrift, 15. Aargang, Stockh. 1895, S. 434—35). Runestenen vidner, at Kaabe-Sven og hans Søn var kristnede; den slutter sig smukt til Sagaens Tale om Veseles Slægt og dens Vikingelyster.

Endnu saa sent som under Sven Estridsøns Søn Knud, efter sin Død kaldt den Heilige og Konge over Danmark 1080—86, blussede det gamle Vikingeliv op paa Bornholm i Egil Ragnarsøn, om hvem Knyttingsaga fortæller. Egil var gjennem sin Fader Ragnar, der ejede Ragnarstad i Sønderjylland, nøje knyttet til Sven Estridsøn og hans Sønner; og da Kongens Høvding paa Bornholm ved Navn Aage døde, satte Knud Egil til Høvding i hans Sted. Af sine tolv Kongsgaarde paa Bornholm gav Kongen dog Egil kun de ni at styre. Egil holdt et stort Hus, tog mange væbnede Mænd i sit Brød og førte dem hver Sommer ud paa Krigstogter, hvorfra han hjembragte rigt Gods. En Sommer hærjede han paa Venden med atten Skibe. Efter en Dags sejrige Søslag fandt han ikke andet om Bord at slukke sin Tørst med end det Vand, som fra de søndrede Vandtønder var flydt ned i Kølrummet, og som her var blevet rigeligt blandet med nedsivende Menneskeblod. Saa stærk var Egils Tørst, at han tre Gange sænkede sin Hjelm ned i Kølrumsvandet og drak deraf. Dette

gav ham senere Navnet Blod-Egil. Da Kong Knud hørte herom, forlangte han, at Egil skulde skrifte for Præsterne den svare Synd, at han havde drukket Menneskeblod. Kongen drog selv til Bornholm. Han traf Egil i dennes prægtige Høvdingesæde, hvis Hal var ganske klædt med Skjolde, og hvor Egil førte sig op som en Konge, omgiven af talrige Huskarle og Vikinger. Trods Kongens Paabud vilde Egil ikke gaa til Skrifte og ikke standse sine Vikingetogter eller mindske sin Hær og Husstand. Da fratog Kong Knud ham Styret af Bornholm, og de skiltes i Uvenskab.

Blod-Egil blev boende paa sin Gaard paa Bornholm og slog i alt mere stort paa end forud. En Sommer blev et rigt ladet norsk Skib borte i de bornholmske Farvande, og Kong Knud drog selv med sin Broder Bent derover for at undersøge denne Sag. Paa nogle Øer under Bornholm, — dette maa vel være Ertholmene, — fandt han Spor efter en stor Skibsbrand. Kongen overrumplede da Egil paa hans Gaard, tog ham fangen og fik ham til at vedgaa, at han havde udplyndret det norske Skib og derefter brændt det og dets bundne Mandskab ganske op. Saa lod Kongen ham lede til Skoven, rejse en Galge, og der blev Blod-Egil hængt. Alle hans Mænd blev straffede, nogle dræbte, andre lemlæstede, atter andre jagte ud af Danmark. Denne retfærdige Daad skaffede Kongen mange Uvenner; thi Egil havde baade mange og mægtige Frænder. Og faa Aar derefter, 1086, faldt Knud den Hellige selv i Albani Kirke i Odense for danske Mænds Vaaben.

Egil Ragnarsøn havde det Uheld, at hans Modstander steg i Magt efter sin Død. I levende Live

havde Knud Svensøn helliget Kongens og Kirkens Magt hele sit grumme, uforsonlige Virke; til Gjengæld gjorde Kirken ham til Knud den Hellige efter hans Død. Jomsvikingerne Sagaskriver kunde i et farverigt, straalende Billede forherlige Fædrenes Vikingetogter, i hvilke Hedenskabet endte med at sønderlide sig selv. For den tro Katholik, som nedskrev Knytlingesagaen, blændet af Knuds lysende Martyrglorie, blev Helgenens Modstandere Helvedes Udsendinge. Selv han maa dog fortælle os, at først efter Egils Død fik Venderne Mod til at søge deres Hævn paa de danske Strande, og det er næppe tvivlsomt, at Egil Ragnarsøn som de vendiske Sørøvers djærve Tugtemester var en Forløber for Erik Ejegod og for Bisp Absalon og har fortjent et skønnere Eftermæle end det, Kirkens Mænd sagde ham paa.

Egil Ragnarsøns Dyster paa Venderne Land minde endnu om Hedenolds Vikingefærd fra Bornholm. Men selv var han døbt kristen, og hans Saga har ført os ind i Øens kristne Middelalders Tid. Dog er det ikke saa meget Vedtagelsen af den himmelske Kristentro, som sætter Skel mellem Oldtid og Middelalder. Den laa paa sin Vis allerede forudanet i Asetroen; i den lyse Balders Stol satte sig den hvide Krist. Det er den romerske almindelige Kirkes stigende jordiske Vælde, dens Kamp og Sejr og Fald, som særtegner Middelalderen; og saaledes sét staar Egil Ragnarsøn endnu paa Tærskelen mellem den gamle og den nye Tid. Oldtidens sidste Stridsmand faldt; og vi træde ind over denne Tærskel. Dog maa det huskes: Dørstenen lægge vi selv. Overgangen i et Samfunds Liv fra gammelt til nyt sker hver Dag og sker aldrig; hvad der en Gang blev lagt som

Grundsten i Samfundets Bygning, rokkes aldrig ud af Leje, hvor mangel en ny Mursten der end dagligt føjes ind i Huset. Hedenskabets Grundvold ligger fast under vor Tilværelse; mange Foreteelser i Middelalderens og Nutidens Folkeliv ere grundfæstede i den. Vi sætte blot Tiden omkring Aar 1000 for Hedenolds Ophør paa Bornholm, for at vi, Børn i Historiens Realskole, skulle have et Aarstal at huske og at knytte vor Skoledrengeviden til. Middelalderen fødes og bliver kristnet; men Aarstallet er ikke andet end den Knude, Præsten slog paa sin Lommeklud for at huske, at den Dag skulde et nyfødt Barn døbes og navngives.

2. Kronen og Kirken.

Ved Aar 1000 greb to Ting dybt ind i Bornholms Forhold og skabte nye Tilstande paa Øen. Bornholm slutter sig ind under det hundredaarige Rige Danmark; Kristendommen vinder fast Fod paa Øen og lægger Frøet til Grundfæstelsen af den romerske Kirkes Magt over den. Bornholm bliver en Del af Danmark og en Del af Evropa, Pavedømmet. Mellem Riget og Kirken rejste sig senere, ned igjennem Middelalderen, en haardhændet Strid om Herskermagten, og ud af denne førte Kirken Bornholm som sit Lydland.

Naar og hvorledes Dankongen lagde Bornholm ind under sit Rige, vides ikke. Da Kong Harald Blaatand paa den Mindesten, han i Jellinge rejste

for sine Forældre, nævner sig som den, der udvidede sin Kongemagt over det hele Danmark, er der nogen Grund til at tro, at det var ham, som, i Tiden efter 950, knyttede den olddanske Ø Bornholm fast til Stammeriget. Vi tør haabe, at dette gik helt fredeligt af. Intet Steds findes Spor af eller høres Tale om noget Krigstogt ved denne Lejlighed. Samtidigt ordnedes rimeligvis Øen, efter det øvrige Danmarks Mønster, i sine fire Herreder: Rothnæ (Rønne), Haslæ, Hænnings og Miklingæ Herred. Som egentlige Byer ere Rønne og Hasle utvivlsomt først flere Aarhundreder senere voxede frem, saa det er snarere Herrederne, der have givet dem Navn, end omvendt. Rothnæ, ligesom Sognavnene Røsker (Rutsker) og Rø, er i Slægt med Ordet at rydde og hentyder til en Beboelse og Opdyrkning af skovryddede Strækninger. Haslæ, Hasele, synes at have sit Navn af Hasselkrat (ligesom Egele af Egekrat). Disse to Herredsnavne pege saaledes tilbage til Oldtidens skovdækkede Bornholm. De to andre Herredsnavne synes derimod byggede over Slægtnavne, baarne af de Stormandsætter, som først sattes til at styre hver sit Herred og udbyde dets Mandskab til Kongens Hærtog („Her“ er et gammelt dansk Ord for en Hundredmands Samling). Senere, frem i Bispetiden, ombyttedes disse gamle Herredsnavne med de nuværende, tagne efter Herredernes indbyrdes Leje i Vest, Nord, Øst og Syd.

Paa denne Tid var Oldtidens Landsbyer, Sydvest om Knuds Kirkebakke, ved Mandhøj i Ibsker og andre Steder, og dens Kyststæder, som ved Kannikegaard i Bolsker, forladte og øde, sunkne i Jorden. Kun om Melstad og Gudhjem tør det antages, at de,

som allerede i den fjærne Hedenold var rige Handelsstæder, stadigt have været Bosted for djærve Sømænd ned igjennem Tiderne. Allerede langt tilbage i en fjærn Old havde Agerdyrkningen paa Bornholm som i det øvrige Danmark medført, at den dyrkede Jord indgik under Enkeltmands Eje, og at en eller flere Landgaarde ejedes af én Slægt eller én Rigmand. Rimeligvis ere allerede de 3—4000 Aar gamle Jættestuer fra Stenalderen, den ved Tornegaard i Nilarsker, den ved Vassegaard i Aaker og andre, Slægtsgrave, byggede paa Slægtens Jord nær dens Hjem. Broncealderens nu 2500 Aar gamle Kæmpehøje ere opførte hver over sin enkelte Mand, hvis store Bogaard og vide Agre maa have været Højens Naboer. Jernalderens første, ensformige Brandpletspladser kunne tyde paa, at Jorderne den Gang, for 2000 Aar siden, dreves i Fællesskab af en hel Bygd; men atter omkring Jernalderens Midte, henimod Aar 400, træde de rigt udstyrede Høvdinggrave frem, og Høvdinggaardens ypperste Rigdom har sikkert Jordejet været. Marevadstenen fra Tiden omkring 1060 nævner os en saadan Stormand, Sasser den gode Bonde, som var rig nok til at mindes med en kostbar Runesten. Gaardhjemmet paa Bornholm er altsaa oldgammelt; men hvert enkelt Gaardbo har i Aarhundredernes Løb skiftet Navn, Sted og Omfang mere end én Gang, og om ingen nu staaende Bodegaard tør det siges, at den bærer et Navn, den har faaet i Oldtiden, eller at den ligger paa en Oldtidsboligs Sted, selv om dens Agre have været dyrkede i en tre til fire Aartusinder. Først 1264 træffes som den ældste navnfæstede Gaard paa Bornholm Store Hallegaard i Olsker.

Af Bornholms gode Gaarde skaffede Kongen sig tidligt tolv til Eje. Han indsatte sin Høvding eller Jarl til at styre disses Drift og Øens Forhold, til at indkræve og udrede de paabudte Kongeskatte. Jarlens vigtigste Hverv i hine urolige Tider var at ile Kongen til Hjælp med Øens Mandskab, saa snart han udbød Leding til Søs og til Lands. Jarlen — Vesete, Egil Ragnarsøn — ejede ogsaa selv rigt Jordegods paa Øen, og hans selvstændige Magt var, som vi have set, saa stor, at han, endog paa tværs af Kongens Ønsker, kunde hyre Mandsstyrke og udruste Vikingetogter fra Øen for sin egen Regning. For øvrigt nævner Adam af Bremen ved Aar 1075 Bornholm Danmarks mest bekendte Havn og en sikker Ankerplads for de Hedninger, som sejle paa Grækenland (Estland og Garderige eller Rusland). Ogsaa Knytlingesaga kalder endnu ved Aar 1200 Bornholm et stort Rige. Sikkert husede Øen da vedblivende en forholdsvis stor, driftig og velstaaende Folkemængde, og Oldtidens gamle Handelsvej til Garderige gav den stadigt rigt Udbytte.

Naar og hvorledes Kristentroen vandt frem til Magt paa Bornholm, vides ikke. Lidt efter lidt synes den at have bredt sig blandt Øens Storætter, hvis Sønner paa deres Udfærd til Landsdelene Vest for Østersøen fik dens Kirkepragt for Øje og vandt den kær. De to ældste korstegnede Runesten ere fra Aarene omkring 1050; den ene findes nu ved Klemeds Kirke, den anden, Kaabe-Svens Sten, ved Nilars Kirke. Blandt Bornholms Almue prædikede efter 1060 den skaanske Bisp Egin, der døde den 19. Oktober 1072 som Biskop i Lund, Kristentroen; han vandt dens Sind for den nye Lære, saa at mange Bornholmere

lod sig døbe af ham og skænkede deres Eje til Kirkebygninger, til fromme Almisser og til at løskøbe Trælle. Derfor nævnes Egin Bornholms Apostel. Øens første Kristne havde ingen Kirker med Kirkegaarde; de lod sig jordfæste paa deres hedenske Forfædres Gravpladser. Paa Ryggen af Slamrebjerg i Bolsker, hvor talrige Slægter lige fra Bronsealderens Dage have stedet deres Døde til Hvile, og i en gammel Brandpletsplads ved Munkegaard i Povlsker er der paavist Grave fra den ældste kristne Tid, kendetegnede ved, at Liget, uden Smykker og i en svær Trækiste, ligger med Hovedet imod Vest, medens Hedningegravene i Reglen vende Hovedenden mod Nord.

Mange Aar gik dog næppe hen, inden de kristnede Bornholmere blev saa talrige, at de kunde slutte sig sammen i flere Menigheder og hver af disse bygge sig sin lille Trækirke. Hermed fulgte Bornholms Inddeling i Kirkesogne. Rimeligvis har der strax fra første Færd været lige som nu femten Landsogne paa Øen; naar Knyttingsaga ved Aar 1200 tæller kun fjorten Kirker, kan dette nemmest forklares gennem en lille Fejltælling. Dog synes det at stemme helt godt med Sagaen, at en af Sognekirkerne kaldes Ny Kirke; den maa herefter troes grundet senere end de andre, maaske fordi Hedningerne i denne Egn havde holdt længst fast ved deres Fædres Tro. Ny Kirke er tilmed viet Alle Helgen; det tyder her, som andet Steds, paa en af Katholikerne oftere brugt List: efter at de tidligere Kirker ere blevet tilegnede hver sin Helgen, vies endeligt den, som maa blive den sidste, til alle Helgener, for at ingen af Himmeriges hellige Mænd skal føle sig forbigaaet.

Da Bornholm ved Kristendommens Indførelse, i Modsætning til andre danske Landsdele, ingen Landsbyer havde, byggedes Kirkerne i Reglen midt i Sognet paa et frit Højdedrag, synlige for alle Sognebo. Af samme Grund have Kirkerne og de efter dem nævnte Sogne bevaret deres Helgeners Navne ned igjennem Lutherdommen. For andre Læsere end Bornholmerne maa her oplyses, at Endelserne -ker og -sen i de bornholmske Sogne navne ere Forkortelser af -kirke og -sogn. Til selve Guds Moder Marie viedes Kirkerne i de to store Sogne mod Øst og mod Vest, Øster- og Vestermarker. Egil Ragnarsøns Modstander fik sin Kirke i Knudsker, den anden nordiske Helgenkonge Olaf sin i Olsker. Apostlerne Johannes (Sankt Hans), Peter, Povl og Jakob mindedes Syd paa Øen i Aaker, Persker, Povlsker og Ibsker Sogne. Sø-mændenes Helgen Nikolaus (Niels, Klavs) har faaet sit Navn forvansket i Nilarsker; det rigtige Larsker Sogn med Kirken viet Sankt Lavrentius skelnedes herfra som Østerlarsker. De mindre Helgener Sankt Klemens og Sankt Botulf fik hver sin Kirke i Klemmedsker og Bolsker. Sankt Andreas og Sankt Mikael valgtes til at værne om Kirke og Menighed i de to Klippesogne mod Nord Røskersen og Røsen (Rutsker og Rø Sogne); lige som Aaker tog disse dog ikke Navn efter deres Kirkehelgener, men de nævntes efter den Skovrydning, som forholdsvis sent og møjsomt havde gjort dem skikkede til Menneskers Bygge. Til Alle Helgen viedes endeligt Ny Kirke, Nyker Menighed.

Da først de kristne Kirker stod der, hver med sit Sogn, sin Tiende til Præst og Bisp, da tog den fromme Tid, som havde set Lundebispen Egin vandre

paa sin Fod Øen rundt for at aabne Guds Rige for Hedningerne, hastigt Ende. Det trak op til Kamptid mellem Rigets og Kirkens Herskere. Lundebispen Asser blev Aar 1104 af Romerpaven ophøjet til Ærkebiskop i Lund; hele det kristnede Danmark blev ham underlagt. I deres indbyrdes Krige søndersled Sven Estridsens Sønnesønner Kongekaaben i fattige Pjalter, medens Ærkebispens gyldne Kaabe vævede sig stedse stivere og fastere. Den gamle Kamp mellem Palnatokes Jarleslægt og den danske Kongeæt brød løs i ny Skikkelse; efter en, dog ikke helt paalidelig Fortælling brusede i Ærkebispens Aarer Vagn Aagesøns Blod, hvis Datter Torgunnes Søn Sven siges at have været Assers Fader.

Sværdtid var inde, over det ganske Danmark. Den ædle Knud Lavard blev myrdet 1131. I Slaget ved Fotevig bag Falsterbo gik Asser imod Kong Niels, som paa Flugten derfra dræbtes 1134 af Borgerne i Hedeby ved Slien, Knuds Gildebrødre. Ved Assers Død den 5. Maj 1137 sattes hans Brodersøn Eskil i Lunds Ærkebispestol. Samme Aar dræbtes Kong Erik Emune; Kongemagten splittedes; i ti Aar (1146—57) sloges tre Konger om Danmarks Krone. Ved Deling dem imellem fik Kong Sven Grade, Erik Emunes Søn, for sin Del Skaane, Halland, Blekinge og Bornholm. Ærkebisp Eskil, i hvem ogsaa Blodet flød hedt, bøjede sig ikke for denne Tredingsfyrste, og Sven tog ham da til Fange. Der siges, at han maatte tilbringe sit Fangenskab, hisset op i en Kurv under Hvælvingen i Lunds Domkirke; dette er dog vist kun en Omskrivning af, at han holdtes inde-stængt i et Rum over Hvælvingen. Frigiven paa-talte den myndige Ærkebiskop den ham tilføjede

Krænkelse, og Kong Sven maatte Aar 1149 i Sone overdrage Ærkebisperstolen de tre Fjerdedele af Bornholm i Eje. Kun Rønne Herred vedblev endnu at staa umiddelbart under Kongen. Aar 1157 dræbtes endeligt de to af Danmarks tre Konger, Knud Magnussøn i Gildet i Roeskilde, Sven Eriksøn i Slaget paa Grade Hede; Knud Lavards Søn Valdemar den Store blev Enekonge. Den indre Ufreds Tid gik foreløbigt til Ende, da Valdemar i Ærkebisperne Eskil (til 1177) og Absalon (død 1201) fandt ypperlige Stridsmænd for Danmarks Gjenfødelse og Opblomstring, djærve Tugtemestre for Venderne, som ustraffede havde hærjet Danmark, vel ogsaa Bornholm, i Borgerkrigenes Tid. Venskabsforholdet til Bisperne afholdt Valdemar den Store fra at kræve sin Modstander Sven Grades store Skænk Bornholm fra Ærkebispesædet tilbage til Kongeriget.

I den Kurv, Sven Grade efter Sagnet i kongeligt Overmod lod hisse op under Lunde Domkirkes Hvælving, hang Bornholm og dets Skæbne for henved fire Hundrede Aar. Kongens voldsomme Fremfærd mod Ærkebisp Eskil medførte, at Bornholm, først de tre Herreder, efter 1303 tillige Rønne Herred, blev fast knyttet til Lunds Ærkebisperstol lige ned til 1522, altsaa i hele 373 Aar. Til Øens Skade løsnedes herved ikke blot Baandet til Moderriget, i hvis Rede den først sent var lagt til; men ydermere blev den under de oprivende Kampe, som efter Valdemarernes Storhedsvælde brød løs mellem Konge og Ærkebisp, Gang efter Gang rykket og slidt saare ukærligt fra den enes Staalnæve over i den andens. Efter Bispetiden fulgte Lybekkertiden 1525—76. Bornholm kan sige, at den længe har døjet Hanekyllingens

Skæbne, hvem Kyllingemor jager af Reden for at lære den at staa paa egne Ben.

De smaa Kirker, under hvis Træbuer Kirkesangen først havde sendt sine fromme Toner ud over Bornholm, og hvis simple Bræddewægge havde samlet enfoldige Hedningesjæle om Guds Rige, stod kun i omkring ét Hundrede Aar. De var for ringe til at huse Præsternes Storhed, som voxede frodigt med Ærkebispes stolens Vælde. Saa stor en Magt lagde Præsteskabet paa at vise sin Herlighed, at indenfor knapt halvhundrede Aar, i Tiden nærmest omkring Aar 1200, skød i deres Sted op over Bornholms Jord de femten Stenkirker, mere end Hælvten trodsige Fæstningsværker, kun for en mindre Del fredelige Gudshuse, sært enede til én Bygning. Som nogle af dem, de fire Rundkirker i Østerlarsker, Nilarsker, Nyker og Olsker samt Bols og Ibs Kirker, endnu staa nogenlunde uændrede, tale de højere om en trodsig Præstevælde under en stridbar Bispefyrste, end om den Kirkefyrste, som byggede sin Magt over Menneskers Hjærter paa den Lære: Du skal ikke slaa ihjel. At disse femten mægtige Stenbygninger kunde rejses omtrent samtidigt, muliggjordes derved, at Øen nu i Troens Sag hørte ind under Pavedømmet, som ompændte Evropa; sikkert har dens Præstestands Krav paa nye Kirker faaet rige Midler til at strømme ind udefra. Bygningsemnerne toges fra Klippeøens eget rige Forraad. Haandværkerne var rimeligvis ogsaa bornholmske; noget Bygmestersnille aabenbarer sig ikke stærkt i disse Fæstningskirker, plumpt opførte med utilhugne eller raat kløvede Rullesten stablede sammen i svære Masser og bundne i tykke Lag Kalk. Dog hørte der et eget og ikke ringe,

djærvt Arbejdssnille til for at fæstne disse raa, uhandlelige Masser i en Bygning, som staar sin Prøve nu i over 600 Aar. Thi saa længe have de alle staaet. Først de sidste Aartier af det nittende Aarhundrede fór haardt og skaanselsløst frem mod disse ærværdige Minder fra vore Fædres Liv; i uforstandig Iver for at skaffe Sognemenigheden større Rum nedbrød man nogle af dem, skønt de, som Rø Kirke, først lod sig fælde af Dynamit, og ødelagde andre med nye Tilbygninger. Kun de sex nyligt nævnte staa endnu tilbage, stolte Minder fra Bisp Absalons Dage. (Hans I. Holm: Bornholms ældgamle Kirkebygninger. Kbh. 1878. — A. Clemmensen: Øster-Mariæ Kirke. Kbh. 1894. — F. Laske: Die vier Rundkirchen auf Bornholm. Berlin 1902).

Hvorledes gik det nu til, at Præsterne, da de stod overfor den Opgave at smykke Bornholm med Stenkirker, fandt paa at opføre de sælsomme Kirkebygninger, som de fire Rundkirker ere? Utvivlsomt mødte de her som andet Steds en uovervindelig Vedhængen hos Menigmand ved mangan gammel, hedensk Trosskik. I Hedningernes Trosliv spillede netop den runde Kredslinje en stor Rolle; hvad enten den mindede dem om Solens Lys og Liv eller maaske senere om Asegudinden Frø (Frig, Frigga), saa gjenfindes den i alle Helleristningernes skaalformede Tegn og Hjulbilleder, i Kæmpehøjenes og Stenrøsernes kredsrunde Opbygning. At bryde Troen paa dette Tegns lykkebringende Magt evnede Præsterne ikke; saa tog de det, som mangan anden hedensk Skik, ind i den nye Læres Tjeneste. En slig Tankegang kan have medvirket til, at de gav disse Kirker den for de haardnakkede hedenske Forestillinger hellige

Kredsform. Andet Steds i Danmark, i Jylland, bærer den runde Thorsager Kirke endnu Asegudens Navn i sit.

Præsterne stod lige overfor et krigerisk Folk, vant til djærve Sætogter og rede til at byde de Fjender, som kom Bornholm for nær, en blodig Modtagelse. Til Værn mod Overfald ude fra Søen knejsede Ringborgene rundt om paa Øens Klippeknuder: Ringborgen i Persker, Gamleborg i Ibsker, Storeborg og Borrehoved i Rø, Borgvolden i Aaker, Gamleborg i Almindingen. I disse Voldborge haves vist nok et Forbillede for Rundkirkerne. Det galdt for Præsteskabet at vise, at det i end højere Grad var i Stand til at tage sin kristne Hjord og dens timelige Gods i Forsvar mod Fjendevold; og saa rejste det disse mægtige runde Forsvarstaarne, hvis øvre Rum afgav et sikkert, for enhver Fjende utilgængeligt Tilflugtssted. For at staa uafhængigt af Kongemagten, for i kommende som i forbigangne Stridigheder med denne at kunne føre Kirkens Sag til Sejr var det end videre Præsteskabet om at gjøre at hævde sig som en særegen Stand, der mindst var Statens Mænd og selve Kongen jævnbyrdig. Dets trodsige Standsfølelse kommer til Syne i disse Taarnkirker, som nu i syv Aarhundreder trodsigt have hævet deres Murmasser op over Øen Bornholm.

Ud af disse Tidsforhold skød da Rundkirkerne op som en sælsom Blanding af kristelige og hedske Forestillinger, paa én Gang Gudshuse og Krigsborge. Alterrundingen og Sanghuset (Koret) ere det mindste; de tage sig kun ud som en ringe Sidebygning til det svære runde Taarn, der hæver sig op over dem. Og Taarnet har fra nederst til øverst

været beregnet paa Forsvarskamp, lige som de mægtige runde Taarne, der rage op i Midten af Datidens Fæstningsborge, og som det firkantede Manteltaarn i Fæstningen Hammershus. En senere tilmuret Aabning i Nilars Kirkes nederste Hvælving lige over Indgangen i Kirkerummet viser, at Fjenderne straks ved deres Indtrængen i Kirken blev modtagne med Stenkast, skoldhedt Vand og lignende fra de oven over Hvælvingen godt gemte Forsvarere. For at komme disse ind paa Livet maatte Voldsmændene trænge ind i Alterrummet, hvor Opgangen til Taarnets øvre Rum findes; selv om Stedets Helligdom ikke bragte dem paa fredelige Tanker, saa var det dem dog næsten umuligt at bryde videre frem gennem den snævre, med svære Skodder let afspærrelige Opgang, som tilmed ligger nogle Fod over Kirkegulvet, i Ols Kirke endog i over Mandshøjde oppe i Sidemuren. Trappen, som løber opad inde i selve Muren, er ujævn, mørk og saa snæver, at den kun tilstedte dem Adgang én for én; én eneste Forsvarer ved dens øvre Ende i Taarnets mellemste Rum kunde her holde hele Fjendeskaren Stangen. Naaede den trods alt op i dette Taarnrum, havde den en lignende Dyst at gennemgaa, inden den kunde trænge op i det øverste Rum, Tagrummet, og her gjøre det af med Forsvarerne. Med hine Tidens simple Vaaben, Haandsten, Pile, Lanser, Øxer og Sværd, var det noget nær ugjærligt at storme disse Taarne, hvis Forsvarere fra den med Tinder og Skaar forsynede Vægtergang uden om Taget kunde modtage Fjenden allerede paa Afstand med sine Kastevaaben.

For at se Rundkirkerne for os som de stærke Forsvarstaarne, de oprindeligt have været, maa vi

tænke os de senere Tilbygninger, Støttestillerne udvendigt og Vaabenhusene, fjærnede samt Vinduerne ganske snævre og højt siddende, utilgængelige udefra, saaledes at vi kun beholde selve det mægtige Taarn med den lille Kirkeudbygning mod Øst tilbage. Øverst oppe endte Rundtaarnets Ydermur i en firkantet takket Linje af Tinder med mellemliggende nedskaarne Skydeskaar, som endnu tydeligt kendes i Murværket paa Østerlars og Nilars Kirker. Inden for dem gik en rundtløbende Vægtergang uden Tagdække, forsynet med Spygatter forneden ud gennem Ydermuren til Afløb for Regnvand, og inden for denne hævede sig over Taarnets Midte et lavt, kegleformet Tømmertag, op over hvilket rimeligvis et smalt rundt Udkigstaarn ragede, hvilende paa Taarnets svære Midtpille; denne naar lige fra Kirkegulvet op til Tagets Tømmerværk og synes bygget til at bære et saadant muret Vagttaarn. I Ufredstider har Vægteren herfra haft Overblik over Søen og den omliggende Del af Landet; saa han Fjenden nærme sig, lod han sit Varselsraab lyde, og Sognebo tyede med deres dyrebareste rørlige Gods ind bag Taarnets skærmende Mure.

Ogsaa alle de andre Landsognekirkers svære firkantede Taarne, af hvilke nu kun Ibs og Bols Kirker staa i deres gamle Skikkelse, var byggede til et Forsvar paa ganske tilsvarende Vis. I Folkemunde nævntes de stadigt ned til vor Tid „Fæstet“. Endogsaa Kirkegaardene med deres svære stensatte Diger, som ved Ruts og ved Aa Kirker, synes at have indgaaet som Led i Fæstningsværket; i Ly bag disse Gærder kunde Sognefolket allerede her søge at standse de frembrydende Fjendeskarer. Bornholms

Landskirker ere for vor Tid haandfaste Vidner om den raa og voldsomme Ufærdstid, som byggede dem. Endnu langt ned i Tiden blev det en from Gjærning at skænke sin Kirke et nyt Forsvarsvaaben; saaledes testamenterede Aar 1376 Ærkebisp Peder Aa Kirke en ny Blide (Stenkaster). Til Ro for fredelige Menne-skesjæle bør dog tilføjes, at intet Steds findes be-varet nogen Optegnelse om, at de bornholmske Kirkegaarde og Kirker ere blevet tagne i Brug efter denne Side af deres Bestemmelse, som Valpladser.

Præsterne førte Bogstavskriften, Munkeskriften, med sig til Afløsning af Hedenolds Runeskrift. Denne lod sig dog ikke let eller hurtigt fortrænge; først langt ind i Middelalderen lykkedes det Kirken at forkætre Runerne som Troldomsmidler, Tryllestave, en Opfattelse, som vi møde i senere Folkeviser („Hr. Peder kasted Runer over Spange“). Selv ind i Kirkebygningerne trængte Runerne. I Povls Kirke, paa Underfladen af Korbuens Slutsten, ses Kirkens Helgen udhuggen i mørkegraa Granit; i Straalekran-sen om hans Hoved læses hans Navn: „Paulus“, og i den Bog, han holder i Haanden, læses Navnet paa Kirkens Bygmester: „Tove gjorde“, begge Dele i Runeskrift. I Aa Kirke træffe vi Bornholms rigeste og kunstfærdigste Runeminde, Mester Sighrafs Døbe-font (Ludv. F. A. Wimmer: Døbefonten i Åkirkeby kirke. Kbh. 1887). Dens elleve Billeder, hentede fra Kristi Fødsel og Død med særlig Fremhævelse af de hellige tre Kongers Tilbedelse af Barnet, om-sluttes af en forklarende Indskrift med ikke færre end 431 Runer og 82 Skilletegn. Fonten er imidler-tid ikke bornholmsk Arbejde; den er omkring Aaret 1280 hugget paa Gulland i denne Øes kendte Sand-

sten; Indskriftens Sprog er gullandsk. Fontens smukke Former og fint indhuggede Tegninger og Runer vidne om, at Gullænderen Sighraf med Rette turde tillægge sig Mesternavnet. Naar og hvorledes den er kommen til Aa Kirke, vides ikke; rimeligvis er det sket tidligt, da Lunds Ærkebisper stræbte efter at gjøre denne til Bornholms Hovedkirke, Kapitelskirken som den nævnes, og selv under Ophold paa Bornholm kunne have holdt Messe i den; til dens rige Udstyr have de da hidskaffet dette kunstfærdige Pragtstykke, Kirkens ypperlige Smykke. De ældste bornholmske Munkeskriftminder, som nu ere bevarede, ere to Ligsten, en ved Rø Kirke fra 1349, en ved Østerlars Kirke over Præsten Henrik Greser, som døde 1370. Iøvrigt prydedes Kirkerummene med mesterlige Kalkmalerier, saadanne som i vor Tid Professor I. Kornerups omhyggelige Haand har draget frem paany i Nilars og i Østerlars Kirker, friede fra Aarhundreders Kalkpuds. Forbillederne for deres Fremstillinger fra det gamle og det nye Testamente ere hentede fra Sydevropa, og de give intet særligt Bidrag til Bornholms Historie.

Saa længe Ærkebiskop Absalon stod ved Kongerne Valdemar den Stores og Knud den Sjettes Side, kunde al Krig mellem Kirken og Kongen synes banlyst; og endnu da han var død den 21. Marts 1201, forstod hans Eftermænd i Ærkebispesædet Anders Sunesøn og senere Peder Saxesøn og Uffe Thrugotsøn at være baade Dankongens og Romerpavens Hærmænd. Meget bidrog hertil Kong Valdemar Sejrs Storhed og Lykke; han og Anders Sunesøn førte de Danskes Korstog mod de hedenske Estlændere og sejrede over dem i Slaget ved Lyndanise 1219. Fire

Aar senere blev Valdemar Sejrs Lykke brudt i Støvet, da Grev Henrik af Schwerin førte ham ud af Danmark som sin Fange; han naaede ikke at gjenopbygge den inden sin Død 1241. Kongemagten sank, Bispevælden steg; atter betød dette Ufærdstid for Danmark. Hver Mand maatte holde sig rustet i Tide. Ledede allerede Bornholms Kirkefæstninger Tankerne hen paa Krig og Drab, saa skød sig stærkere Uheld varslende Borge op af Klippegrunden nu, da der skulde tages Livtag mellem Konge og Bisp. Kongens Rustning hed Lilleborg, Ærkebispens Hammershus. Aarstallene for disse to Klippeborges Grundlæggelse kendes ikke, men den maa henføres til Tiden omkring 1250. Sønnerne af det Slægtled, som trælsomt havde aget Sten sammen til Øens femten Landskirker, maatte nu slæbe ad knudrede Vejspor, over Mosegrund, op paa Klippeknolde Kampesten, Kalk og Grus sammen til disse Borge, som kun syntes at hæve sig for at kalde Ulykker ned over Bornholmernes Hoveder. For Stormands Brøde maa Folket bløde.

I Rønne Herred laa fra Oldtidens Dage den store Voldborg Gamleborg paa Højlyngens sydlige, stejle Affald Stortebakkerne, hævet 70 Fod (22 Meter) over Kodalens Eng- og Vandbund og med vid Udsigt over hele Øens flade Sydland. Dens Jordvold havde ydet Oldtidsfolket fast Værn mod Fjendens Overfald. Middelalderen tog den i Arv og forstærkede den omkring Aar 1100 med murede, snævre Portaabninger samt langs dens vestlige Side med en 900 Fod (280 M.) lang Mur; hertil brugtes Limensgade Cementsten og Kampesten. Har der paa den 900 Fod lange, 350 Fod brede (280 × 110 M.) Klippeknude inden-

for Volden staaet Bygninger, maa disse have været af Tømmer, da der intet Spor findes af dem nu. Ved denne Tid var Gamleborg Bornholms eneste egenlige Forsvarsværk. Da Kronen 1149 havde maattet afstaa Øens andre tre Herreder til Lunds Ærkebispesæde, maatte den ruste sig til at kunne værges sin eneste Fjerdedel, Rønne Herred, mod en Modstander, som havde fast Fod og Overmagt paa Bornholm selv. Hertil egnede sig Gamleborgs vidtstrakte Volde ikke, de var forældede. Saa byggede Kongen i Nærheden af Gamleborg, paa et af Naturen bedre værnet Sted, paa en 50 Fod (16 M.) høj Klippeø, helt omflydt af Vand, sin nye Fæstning Lilleborg. I Borgerkrigenes Tiaar (1146—57) havde Danmarks tre Konger andet paa Halsen end at evne et sligt Byggeværk; blandt Valdemar den Stores Nybygninger nævnes det ikke paa den Blyplade, som er fremdraget af hans Grav. Det ligger da nærmest at tro Lilleborg fuldført noget ind i det trettende Aarhundrede, i Aartierne før 1250, selv om dens Bygning muligvis er paabegyndt inden Aarhundredskiftet.

Af de nu staaende Levninger danner man sig vanskeligt et Billede af dette Fæstningsslot i dets oprindelige Storhed. Nærmest har det med sit svære firkantede Kampestenstaarn, sin Hovedbygning med de blinkende Vinduesruder, sit Porthus, sin høje Ringmur, sine Udhuse og sin Stolpevindebro spejlet sig i Borresøs Vande, som nu til Dags i de skotske Højlande et gammelt Borgsæde spejler sig i sin Bjærge Sø. Hvad vi nu vide om Lilleborgs Udseende og Skæbne, skyldes for en væsenlig Del Museumsinspektør P. Haubergs omfattende og omhyggelige Udgravninger af Borgpladsen og dens Omgivelser

i de sidste Aartier; hans Fremstillig heraf læses i Bornholms Avis for 1. og 2. September 1908.

Det fredelige Forhold til Ærkebispesædet, hvilket havde ført Kong Knud den Sjette 1199 og Kong Valdemar Sejр 1236 til at godkende dettes Besiddelse af Bornholms tre Herreder, tog en brat Ende, da Jakob Erlandsøn, udgaaet af Skjalm Hvides Æt, 1254 satte sig i Lunds Ærkebispestol, haardhændet og myndig, en Krigens Mand, hvem Kirkens Stormagt var alt, Danmarks Velfærd intet. Hans voldsomme Strid med Kongerne Kristofer den Første og Erik Glipping 1259—74 slog Danmark blodige Saar. En af sine første Sejre vandt Kirkefyrsten paa Bornholm. Hans dygtige Krigsfører, Broderen Andreas Erlandsøn, støttet af Rygerfyrsten Jarimar, lagde sig Aar 1259 (eller maaske et af de følgende Aar) med en stor Hær under Lilleborg, som forsvarede af en Styrke paa to Hundrede Mand. Efter en haard Kamp trængte han ind i den stærke Fæstning. Endnu inde i Slotsgaarden rasede den blodige Dyst; under Pileregnen og Armbrøstenes Bolte trængtes de tapre Forsvarere tilbage imod den nordostlige Ringmur og Taarnet, deres Ringbrynjer sønderhuggedes af Fjendens Sværd. Det var en Kamp for Livet; af den lille Skare, som til sidst overmandedes, blev de fleste huggede ned paa Stedet og de øvrige lemlæstede. Borgen blev udplyndret. Over de faldne Menneskers og Hestes Kroppe blussede Flammerne op fra den Brand, som den sejrende Fjende tændte, og som lagde Lilleborg øde for bestandig. Rønne Herred blev grumt hærjet. Selv Pave Urban den Fjerde maatte vedgaa, at Lilleborgs Ødelæggelse havde været et ondt Værk af den stridbare Ærkebisp. Det

følgende Aar mødte den vilde Rygerfyrste Døden for Kvindehaand paa et Krigstog i Skaane.

Som en flammende Bavn varslede Lilleborg Krigstid ind over Bornholm. Træder dette Kongens Slot ind i Bornholms Historie saa at sige kun for én Dag, den Dag, da Flammerne slog sammen over dets bloddryppende Mure, saa fik Ærkebispens Fæstning Hammershus, som ved denne Tid hævede sine Mure op over Nordlandets Klipper, en adskilligt længere, til Tider lige saa blodig Tilværelse. I de følgende fire Hundrede Aar ere Bornholms og Hammershus Historie nøje vævede sammen og kræve at fremstilles som en Helhed for sig. Lilleborgs korte og grusomme Saga sætter her Punktum.

Lilleborg.

I Aaret 1149 maatte Kong Svend Grathe afstaa de tre af Bornholms fire Herreder til Lund Ærkebispesæde. Kun Rønne Herred forbeholdt Kongen sig. Grunden hertil har utvivlsomt været den, at Øens vigtigste By og bedste Havneplads, Rønne, laa her, og endvidere at den kongelige Fæstning, som vi benævne „Lilleborg“, fandtes i Almindingen indenfor dette Herreds Omraade.

Muligvis har i en forudgaaende Tid den nærliggende „Gamleborg“ været kongelig Fæstning. Dette høist interessante Fortidsmindes Oprindelse tilhører en fjern Fortid. Ligesom den anden Borgplads af samme Navn ved Nexø har det været Tilflugtsted for Øens Beboere, hvortil de kunde ty hen og forsvare sig under fjendtlige Anfald. Det høitliggende, betydelige Volddrag var oprindelig uden Murværk. Senere er Borgen vistnok blevet anvendt som Kronens Fæstning og er da blevet forstærket ved en anelig Granitmur langs Vestsiden og forsynet med to murede Portaabninger. Allerede da Øen for Størsteparten blev overdraget til Ærkebispesædet, har Gamleborg været opgivet som Fæstning og er blevet afløst af Lilleborg.

Stedet, hvor denne Borg anlagdes, var af Naturen godt befæstet. Et c. 45 F. høit, klippefuldt Bakkedrag, beliggende i en dyb Lavning, der oprindeligt har indholdt tre Smaasøer, „Borresø“ omkring Bankens vestlige Del, „Knappedam“ omkring dens østlige og „Pølseskjedlen“ ved dens sydlige Side, har afgivet gode Betingelser for et Datidens Fæstningsværk, saameget mere som man ved Dæmninger kunde hæve Vandstanden i Lavningen, saaledes at denne i sin Helhed omdannedes til en Sø, der omgav Borgen paa alle Sider med et mere eller mindre bredt Vandbælte og ganske isolerede den fra det omgivende Terrain.

Lilleborgs Historie har ikke været lang. Borgen maa antages at være opført henimod Midten af det 12. Aarhundrede, efter hvad Fundene og Anlæggets hele Karakter oplyser. Den ældste fundne, danske Mønt er fra Knud den 5., altsaa fra Tiden 1140 til 1157, og Fæstningsværkets Plan med de udenfor Hovedborgen liggende Stalde og Udbygninger kan ikke antages at tilhøre en ældre Tid. Murværket viser, at der paa et eller andet Tidspunkt er foretaget en Forandring og Udvidelse af Borgen, og at Taarnet først da er blevet opført.

Historien giver kun Oplysning om Fæstningens Indtagelse og Ødelæggelse. Paa den Tid, da Striden mellem Kong Christopher den 1. og Ærkebiskop Jakob Erlandsen havde naaet sit Høidepunkt, havde Ærkebiskoppen paa flere Steder opført Fæstninger og blandt disse sikkert Hammershus. Dette Foretagende har vistnok foranlediget Kongen til at samle en Troppstyrke paa Bornholm i den Hensigt at bemægtige sig den nyanlagte Fæstning.

Paa sin Side traf Jakob Erlandsen sine Foranstaltninger. I Aaret 1259 drog hans Broder Andreas Erlandsen, en dygtig Hærfører og vistnok Sjælen i Krigsbegivenhederne, sammen med Fyrst Jaromar af Rygen og en Hærstyrke over til Bornholm og beleirede Kongens Fæstning, som indtoges. Dens 200 Mand stærke Besætning blev dels nedhugget, dels grusomt lemlæstet; Borgen ødelagdes til Grunden og reiste sig ikke mere.

Et Sagn fortæller, at da Hammershus anlagdes, havde det først været paatænkt at bygge en Borg paa Stenhøi i Vestermarie, en stor Kjæmpehøi, hvorpaa i gamle Dage stod en Del Bautasten. Disse ere nu borte, og Høien næsten helt udjevnet. Kun Sagnet er tilbage, og det har for saa vidt Interesse, som Høien just er beliggende ved Veien mellem Rønne og Almindingen. Det er saaledes ikke udelukket, at Stedet eller Pladsen derved under hine Begivenheder har været anvendt i militærisk Øiemed, til Leirplads eller lignende for en fremrykkende Troppstyrke.

Efter Indtagelsen blev Lilleborg ødelagt ved Ild, hvilket klart fremgik af de foretagne Undersøgelser. Kun Stenmasserne ere blevne tilbage. Hovedsagelig har man i Bygningerne anvendt Granit og kun i mindre Grad brændte Sten. Disse ere i Tidens Løb borttagne saa fuldstændigt, at kun nogle ganske enkelte hele ere fundne ved Udgravningerne. Af Granitmurene er nedbrudt og ligeledes borttaget store Masser af Sten. Den lybske Foged Schweder Ketting (1556—1576) eiede den Syd for Almindingen liggende Vallensgaard og foretog forskellige Byggearbejder der. Det kunde synes, som om han hertil har anvendt Murstenene og de godt tilhugne Kampe-

sten fra Lilleborg. En Omstændighed kan pege hen derpaa. Udenfor Taarnet laa i 1887 en større Forhøining, der ved Undersøgelsen viste sig at indeholde en Ophobning af saadanne brugbare Sten, og ovenpaa denne Dyngte fandtes Roden af en mægtig Eg, som senere havde affødt et Skud, der var voxet op til at blive et kraftigt Træ. Aarringenes samlede Antal i dette Træ og i Rodstykket viste, at Egen oprindelig var fremvoxet ved den nævnte lybske Fogeds Tid, og der er saaledes Sandsynlighed for, at Stenbunken kan have været af lignende Alder og været henlagt forat benyttes paa Vallensgaard. — Gennem Aarhundreder har senere den gamle Slotstomt ligget urørt hen og blev efterhaanden helt overgroet.

I Aaret 1800 blev Hans Rømer Holzførster i Almindingen. Hans utrættelige Virkelyst gav sig Udslag paa mange Maader, ogsaa udenfor det egentlig forstlige Omraade. I Eskeviske nedenfor Gamleborg byggede han 1804 sin Skovridergaard Rømersdal. 1805 overtog han Opførelsen af Materialhusene ved den gamle Planteskole og ved Gamleborg. 1811 og 1812 gravede han den c. 150 Alen lange og 3 Alen dybe, stensatte Rende fra „Pølseskjedlen“ til „Græssøen“ til Afledning af Vandet under Lilleborg. 1817 gravede han en anden Afløbsrende med Stenkiste ved „Knappedam“. Til disse og mange andre Arbejder havde han Brug for en stor Mængde Granit, og Stenene fra Gamleborg og Lilleborg maatte holde for. Han skriver selv, at han fra Lilleborg har bortkjørt 2—3000 Læs Sten, som laa i store Dyrger nedenfor Taarnet, og han slutter deraf, at dette har været meget høit. Det har dog vistnok været Sten, der har været udslåbt inde fra Borgen i ældre Tider.

I Begyndelsen af forrige Aarhundrede laa Lilleborgs Murværker og Borgplads skjulte af Masser af Fyld, hvorpaa der efter Rømers Beskrivelse voxede Ener, Lyng, Avnbøg og Krat; hist og her stod gamle, hule Egestammer. I lange Tider havde to Dæmninger i Syd og Øst for Borgen været gennembrudte; Dalbunden var tilgroet og næsten utilgængelig. Af Nysgjerrighed lod han noget Grus og Jord bortkaste fra Murene og udtaler 1811, at en Udgravning vilde være ønskelig. I November 1815 foretog han et foreløbigt Udgravningsarbejde og fik „blottet en 5 Alen høi Mur af hugne Kampesten, sammenføiede med Cement“ (utvivlsomt Taarnets sydlige Side) samt „en Vandledning med Aabninger for Vandets Udløb“ (altsaa ved Portaabningen). Kort forinden havde han, forat faa lettere Adgang til Borgen, anlagt den nu sjælden benyttede Vei tvers op over den og ladet Dalbunden opfylde baade paa den nordlige og sydlige Side. Volddraget lige udenfor Taarnet lod han gennemgrave forat skaffe Forbindelse fra Veien ind til Borgen, og Fylden udkastedes i Tvergraven under Volden, saaledes at de Besøgende kunde spadserere over den. Meddelelser om disse Arbejder blev i 1876 givne mig af en gammel Mand, Hans Madsen, der selv havde deltaget i dem.

Rømer var besjælet af stor Lyst til at udgrave de gamle Borge; men i de pengeknappe Tider manglede han Midler dertil. Da fik han en uventet god Hjælp, idet Kommandant Hoffmann i 1820 overlod ham daglig otte Mand af det værnepligtige Mandskab, og der blev da arbeidet med Udgravningen i fjorten Dage om Efteraaret. Tidlig paa Foraaret 1821 optoges Arbeidet igjen og fortsattes indtil den 18

April, atter med militair Assistance. Der foretoges ogsaa Udgravning paa Gamleborg, hvis sydvestlige Portaabning udtømtes. I Foraaret 1822 afsluttedes endelig Arbeidet paa Lilleborg. Desuden fremgravedes Gamleborgs nordlige Portaabning, der viste sig at være simpelt opført og faldefærdig.

Om Udgravningen af Lilleborg har Rømer afgivet Beretning, betitlet „Om Røverborgene i Almindingens Skoven“ Juni 1821, og O. I. Rawert har samtidig givet en Beskrivelse af Borgen, ledsaget af en Grundplan. Det fremgaar heraf, at Murværkerne paa Lilleborg ere blevne fremgravede i den Udstrækning, som vi nu kjende dem, og at der er fundet en stor Mængde forskellige Gjenstande, i Hovedsagen svarende til dem, der ere fremkomne ved de senere Undersøgelser. Rømer skriver, at han har ladet „det tynde Jordlag indenfor Ringmuren paa hele Pladsen omgrave“. Denne Gravning viste sig dog at have været lidet dybtgaaende, da her senere fandtes en stor Mængde Sager. Iøvrigt skriver Rømer 1822, at han ved Leilighed vil lade udkjøre Sten og Grus fra Borggaarden, saaledes at denne neppe har været nøiere undersøgt. Hans Opgave har nærmest været at fremdrage Bygningsresterne.

Af Rømers lagttagelser angaaende Lilleborg skal her fremhæves Følgende. Der fandtes „overalt en Mængde Kul og Aske, som viser, at alt brændbart af alle Bygningerne engang er gaaet op i Røg“. „De brændte Mursten ere sikkert i senere Tider borttagne og afbenyttede enten af Omegnens Beboere eller til offentlig Brug, da blandt Gruset ikkun fandtes nogle faa hele af disse Stene“. „Bindemidlet er bornholmsk Cement, hvortil Stenen er taget i Limensgade og

brændt i en Ovn, som endnu ses paa Bakken lige Nord for Gamleborg“. „Bygningerne have været tækkede med Spaan, da Tagsten, Kobber og Bly maatte have efterladt sig enkelte Spor, som ikke findes“. Paa Skraaningerne Øst og Vest udenfor Borgen „kan have staaet Vagthuse, hvilket et Par runde Forhøininger synes at bekræfte“.

I Aaret 1876 foretog jeg Opmaaling af Lilleborg og Gamleborg. Hovedmaalene paa Lilleborg og det omgivende Terrain ere følgende. Dalsænkningens Længde i Ø-V er 1225 Fod, dens Brede 625 F. ved den vestlige Ende og 470 Fod ved den østlige. Slotsbankens Grundflade har en Længde i V-Ø af 872 Fod og en Brede i N-S af indtil 272 Fod. Dens Overflade er 753 Fod lang, hvoraf Hovedborgen optager 242 Fod, og er indtil 131 Fod bred.

Restaurerings- og Udgravningsarbeidet blev overdraget mig i Aaret 1887 og fortsattes derefter i 1888, 1890, 1892, 1893, 1894, 1897 og 1905. Det væsentlige Ny, disse Undersøgelser bragte med Hensyn til Borgens Bygningsplan, var Paavisningen af, at Fæstningsmuren er flyttet et Stykke ud ved den nordøstlige Runding, samtidig med Taarnets Opførelse, der altsaa ikke er oprindelig. Endvidere, at Fæstningsmuren er forstærket paa den sydlige Side, og at Borgens Forsyning med Vand er sket ved, at det hentedes nede fra Søen, hvorfor der fandtes Trappenedgange i Nord og Syd. Endvidere bragte det betydelige Antal fundne Mønter Klarhed med Hensyn til Tidsforholdene. Endel Pilespidser, c. 30, fandtes indenfor den nordøstlige Murrunding. Kampen synes at have været haardest her.

Adgangen til Lilleborg har sikkert været fra den

sydøstlige Side over en Pælebro. Rømer meddeler, at der endnu (1821) findes tilhuggede Pæle midt nede i Tørvemassen, og det har vistnok været lige Øst for det Sted, hvor han opfyldte Dalsænkningen forat lægge sin Vei op over Borgen. Dalen var her smallest, og Stedet var derfor lettest at tilfylde. Sandsynligvis over en Tømmerbro med Vindebro er Veien ført over til Bankens østlige Del og videre op til Hovedborgen. Lige udenfor denne er den gaaet forbi den sydlige Ende af Graven med den bagved liggende Jordvold og har fulgt Skrænten forbi Taarnet og den derfra løbende Mur, hen til Porthuset. Den c. 8 Fod brede Vei er ret steil oppe ved Borgen, brolagt med større Sten, som ere lagte i Mørtel gjennem Porthuset for at jevne den. Man har neppe kjørt ad denne Vei, dertil er den for ubekvem. Vognene ere forblevne nede ved Husene paa den østlige Side.

Paa Grundtegningen af Lilleborg vil man se Grunden af den oprindelige Fæstningsmur (7), løbende i en Afstand af 4—6 Fod indenfor den nuværende Murrunding (8) ind under Taarnets vestlige Side, saaledes at der fremkommer som en Gang mellem de to Mure. I denne fandtes forkullet Tømmer. Den gamle Fæstningsmur har i Vinkel sluttet sig til den svære, c. 7 Fod tykke Mur (6), der fra Taarnets sydvestlige Hjørne gaar vestefter og for en Del udgjør Porthusets nordlige Side. En lille Række Grundsten inde paa Borggaarden kan tyde paa, at der her i Borgens østlige Ende har ligget en Bygning, muligvis i Forbindelse med Porthuset (1) og videre med den store sydlige Bygning (4).

Efter Forandringen af Borgens Plan blev Taarnet (2)

dens Hovedpunkt, hvorfra udgik en høi Fæstningsmur (8) der omgav en oval Borgplads med Bygninger, af hvilke der ses Murværker saavel ved Sydsiden (3. 4) som ved Nordsiden (5).

Taarnet (2) er firesidet med 6—7 Fod tykke og indtil c. 10 F. høie Mure af Granit, der have en udvendig Længde af 30 Fod og omslutte et Kjælderum, c. 16 Fod i Firkant. I den vestlige Mur findes Indgangen fra Borggaarden til Taarnet gennem en Døraabning, hvis Underparti er 4 Fod bredt og ligesaa dybt. Ved den vestlige og østlige Side findes Luftkanaler 4 Tommer i Diameter, to ved hver Side, gennem Murene i deres hele Tykkelse. Taarnet har sikkert, efter de svære Mure at dømme, haft en forholdsvis betydelig Høide. I de øvre Stokværk er dog Murtykkelsen aftaget, saaledes at Rummene have været større her end forneden. Muligvis har der fra Taarnet ved den svære Mur i Sydvest (6) været Forbindelse med Porthuset (1) og derfra videre med den sydlige Bygning (4).

Da Rømer i 1821 udtømte Taarnrummet laa der en Mængde Aske og Kul paa Bunden. Tillige fandt han der et, en halv Alen langt Jernstykke, og da der viste sig en Beskadigelse af Muren forneden, ved den nordlige Side, sluttede han, at her havde været Fængselsrum, og at Fangen havde gjort Forsøg paa at gjenembryde Muren. Indgangsaaabningen i den vestlige Side fandt jeg i 1876. I Fylden laa endnu en Dørstabel og et Stykke Træ, forkullet i den ene Ende og forkalket i den anden.

Porthuset (1) mellem den svære Mur (6) og den østlige Ende af den store, sydlige Bygning (4) har en Længde af 16 F. og en Brede af 10 F. 6 T.

Grundstenene af Portaabningens Fals findes endnu. O. I. Rawert meddeler, at her fandtes en „Grundsten, hvori sad en Dørhængsel“.

Borgens *største Bygning* (3. 4) ligger op til den sydlige Fæstningsmur. Den udvendige Længde i V-Ø er 81 F., dens vestlige Gavlmur udvendig 25 F. lang. Ved en 3 F. 8 T. tyk Tvermur er Bygningen delt i to Rum, hver med sin Indgang fra Borggaarden. Døraabningerne ere 4 F. brede og have udvendig Fals. Det *vestlige* Rum (3) har indvendig en Længde af 31 F. og en Dybde af 20 F. 8 T. Ved Udgravningen 1820 fandtes her Dynger af brændt Korn, som maa antages at have ligget paa Loftet. Desuden fandtes her Rude-Glas og forskellige Gjenstande, Vaaben og daglige Brugssager. Rømer mener, at her har været Stald, hvilket dog neppe er rimeligt. I det nordøstlige Hjørne af det *østlige* Rum, (4) ved Portuset, findes en, tidligere med flade Sten tildækket Vandledning med et 1 F. 4 T. bredt Indløb til Optagelse af Vandet fra Borggaarden. Ledningen danner en Vinkel; inde i Murværket udvider den sig til en c. 3 F. bred Beholder, hvorfra et smalt Udløb fører gennem Muren oppe over Skrænten. Selve Hovedrummet er ligesom det vestlige 20 F. 8 T. dybt; dets Længde er 30 F. Ved den sydøstlige Side er det afrundet, idet det følger Fæstningsmurens Runding. Ved Udgravningen fandt Rømer her endel forskellige Jernsager samt endel Slagger, „Smeddevælj“, hvorefter han sluttede, at Borgens Smedie havde været her, hvilket har stor Sandsynlighed for sig. I begge Bygningens Rum og udenfor dem laa mange Murstensbrokker.

Den sydlige Bygnings Mure have ind mod Borg-

gaarden en Tykkelse af 3 F. 6 T. Midt paa den vestlige Gavl mur findes en 2 F. 9 T. rørformet Kanal, 3 T. i Diam.; den gaar altsaa ikke helt gennem Muren, og det ses ikke, hvortil den er bestemt. Paa Bygningens sydlige Side er den oprindelig 3 F. 9 T. tykke Mur senere forstærket til en Tykkelse af 5 F. 9 T.

Op til den nordlige Fæstningsmur ligger en *mindre Bygning* (5) udvendig 31 F. i V-Ø og 26 F. 6 T. i N-S. Den er delt i to Afdelinger ved en 2 F. 6 T. tyk Tvermur. I den vestlige Mur findes Indgang til det største Rum, der er 18 F. 4 T. $\times$ 14 F. Det østligere mindre er kun 18 F. 4 T. $\times$ 5 F. Kun selve Grundmuren af Bygningen ses endnu og har en Tykkelse af indtil 5 F. Ved Udgravningerne er bl. a. fundet endel Rudeglas, hvorefter det kan synes at fremgaa, at Bygningen har haft en særlig Bestemmelse, muligvis til Skriverstue eller lignende. Til Vaaningshus har den sikkert været for lille.

Af andre Bygninger, der sandsynligvis have været Bindingsværk, fandtes Spor tæt Øst for den nordlige Bygning, hvor der laa flade Fliser, Rester af et Gulv, og Vest for den sydlige Bygning, hvor der fandtes to forkullede Bjælkestykker og en paaliggende Plankestump, sandsynligvis ligeledes af et Gulv.

Fæstningsmuren (8) er kun nogenlunde godt bevaret ved den nordøstlige Runding, hvor den har en Tykkelse af 7 F. Ellers er den kun c. 4 F. tyk. For langt den største Parts Vedkommende har den været nedstyrtet, saaledes at kun de nederste Kampestensskifter ere tilbage. Vest for den sydlige Bygning synes den paa en Strækning at være helt forsvundet. Muligvis har der ikke været Murværk paa dette Sted, men kun Pæleværk, da Klippens Steilhed

har ydet et tilstrækkeligt godt Forsvar i sig selv. En 4 F. bred Udgang (9) fører gennem den vestlige Runding ud til den nedenfor liggende Plads.

Af særlig praktisk Betydning for Borgen maa to svære Murværker have været, der som Støttepiller ere opmurede saavel paa den nordlige som paa den sydlige Side i Klippeskraaningens hele Høide. Den nordlige Mur (10) er den bedst bevarede. Den har en Brede af 4 Fod og viser en smuk østlig Retside. Den sydlige (11) er stærkt ødelagt; men den kan dog følges helt op ad Skrænten udenfor den syd-østlige Murrunding. Deres Bestemmelse synes at have været at skaffe Forbindelse med den 41 Fod under Borgmuren liggende Sø, og utvivlsomt har der her været Trappenedgange til den. Brønd eller naturlig Vandbeholdning fandtes ikke indenfor Fæstningens Mure, og man har derfor nødvendigvis paa anden Maade maattet skaffe sig Adgang til Vand. For denne Antagelse taler ogsaa den Omstændighed, at der op mod Fæstningsmuren lige udfor den nordlige Side er lagt en stor, flad Sten, der kan synes at have tjent til Trin op til en Udgang gennem Muren. Og just her fandtes en Fiskekrog, hvilket formentlig ogsaa tør tages for et Fingerpeg.

Paa den vestlige Plads udenfor Hovedborgen findes langs Nordsiden en lav Jordvold (12), der sandsynligvis har løbet oppe fra Fæstningsmuren ned til Bankens vestlige Spids, hvor der ses en lille firsidet Forhøining (13), som kan tyde paa, at her har staaet et lille Taarn eller lignende. Ved den sydlige Side spores Grunden af en c. 34 × 20 F. stor Bygning tre Sider (14). Dens sydlige Side er ganske borte.

Tæt udenfor Taarnet, paa Hovedborgens østlige

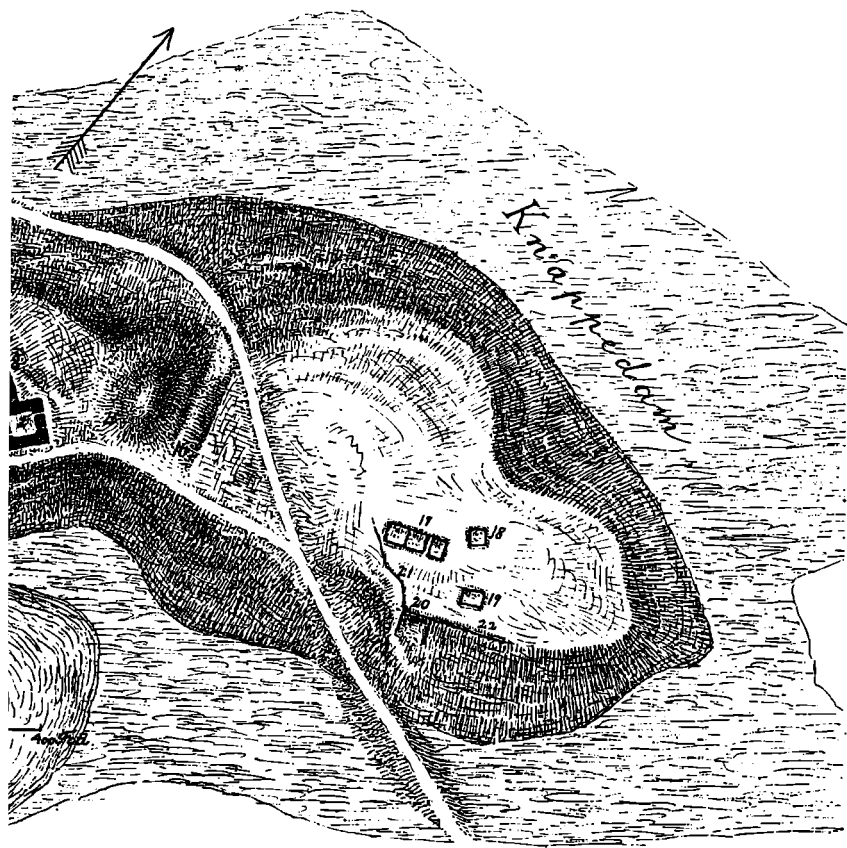
LILLE

Borre Sa

Polskejeder

0 50 100 150 200 250 300 350

ORG.

Side, ligger, som anført, den af Rømer gennemgravede Vold (15) og atter udenfor denne en tør Grav (16), hvori han lod Jordfylden fra Volden nedkaste. Ude paa Banken, Øst for Rømers Kjørevei, saas tidligere, inden Pladsen beplantedes, en spinkel Grundmur af en 37 F. lang og 11 F. bred Bygning, liggende i V-Ø (17). Den syntes at have et større, tvedelt Rum, adskilt fra et østligt, firsidet Rum ved en 2 F. 6 T. bred Gang. Tæt Øst herfor laa Grunden af to smaa Huse, et nordligt 11×11 F. stort (18), og et sydligt 15×9 F. stort (19). Syd for den større Bygning saas Rester af en fjerde, lille Bygning 14 F. 9 T. $\times$ 11 F. med 2 F. tykke Mure, hvis sydlige Mur dog ganske var forsvundet (20). Fra dens nordvestlige Hjørne gik muligvis en c. 50 F. lang Mur (21) med et Knæk op forbi den større Bygningss Vestside, og fra dens nordøstlige Hjørne strakte en anden, ligeledes c. 50 F. lang Mur (22) sig ud til Bakkekanten. Muligvis har denne sydlige Bygning med sine udløbende Murværker været et ydre Porthus, hvorigjennem Veien op til Borgen er gaaet. Beliggenheden paa dette Sted, hvor Forbindelsen over Dalsæknningen just maa antages at have været, kunde tyde herpaa.

Paa Pladsen omkring Grundene af disse Bygninger, der nærmest maa antages at have været Stalde og Udhuse, fandtes ingen Ophobning af Granit, og ikke heller syntes her at findes Mursten. Bygningerne have derfor utvivlsomt været af Tømmer med lerklinede Vægge, hvilket ofte ses at have været Tilfældet i gamle Dage, selv paa stærke Borge.

Forgjæves søger man at danne sig et nogenlunde sikkert Skjøn over Lilleborgs Udseende. Man naar

kun til Formodninger herom. De store Stenmasser, som have ligget ophobede endnu i Rømers Tid, vise, at Bygningerne have været af anselig Høide. Man ser, at der har været anvendt brændte Sten, sandsynligvis, ligesom flere Steder paa Hammershus, ovenpaa Graniten saavel i Taarnet som i den sydlige Bygning, hvor der fandtes flest Murstensrester. Endvidere ser man, at der, ialfald i den store Bygning og ligeledes i den nordlige, har været Glasruder i Vinduerne. Et Fund af stor Interesse gjordes i Fylden, som dækkede Skrænten under den sydlige Bygning. Her fandtes nemlig Fragmenter af fire tilhugne Vinduesoverliggere af Granit. De vise, at der paa Borgen og vel nærmest i den sydlige Bygning har været dobbelte, rundbuede Vinduer af 13 Tommers Vidde i hver Bue. I Midten af Vinduet har staaet en lille Søile. Rømer fandt tre Fragmenter, som han antog at være af en poleret Søile af bornholmsk Cementsten; muligvis har der været saadanne i Vinduerne. Denne smukke og pyntelige Stenart fra Limensgade i Aaker har været rigeligt anvendt paa Lilleborg. Derom vidne de mange større og mindre Stykker deraf, stundom fint tilhugne, der ere fremkomne ved Udgravningerne. Ogsaa Graniten paa Lilleborg har været smukt behandlet. Bygningsarbejdet har i det Hele været udført med stor Omhu, en kongelig Borg værdigt, i Modsætning til paa Hammershus, hvor de simpelt kløvede Sten og det ofte mindre omhyggelige Bygningsarbejde vidne om, at det er gjort i Skyndsomhed.

Ved den nordøstlige Runding er Fæstningsmuren af en større Tykkelse, 7 Fod, end den viser andre Steder. Grunden hertil maa søges i, at Borgen var

lettest angribelig fra denne Side, og et større Mandskab har derfor skullet have Plads paa Galleriet eller Vægtergangen, der var anbragt oppe paa Muren, og hvorfra Forsvaret kunde ske med størst Virkning mod den nedenfor staaende Fjende.

En overordentlig stor Mængde Gjenstande fandtes ved Rømers og de senere Udgravningsarbejder paa Lilleborg. De have godtgjort, at Stedet har været tidligt beboet. Allerede fra Stenalderen fandtes her adskillige Smaasager, og Fund af romerske Keisermønter paa Borgpladsen og i Borresø ere Vidnesbyrd om fordums Liv her faa Aarhundreder efter Christi Fødsel. Fra Lilleborgs Periode ere Fundene af største Betydning, fordi de i høi Grad belyse vort Lands Kulturforhold i det 12. og indtil Midten af det 13. Aarhundrede. Saa fuldstændigt, som det lader sig gjøre, gives her følgende Oversigt over samtlige de gjorte Fund.

106 Mønter, 1 Guldring, 1 Sølvkors, 1 Jernkors, 4 Perler, 20 Kamme af Ben, 6 Naale af Ben, 6 Knapper af Horn og 2 af Glas, 6 Spænder af Metal, 29 af Jern og 6 af Ben, 8 Sporer, 2 Sværdklinger (Fragmenter), 2 Dolke, 91 Armbrøstbolte, 12 flade Pilespidser, 9 Spydspidser, 38 Knivsblade, 2 Ringe af Metal, 30 af Jern og 2 af Ben, 8 sammenhængende, smaa Brynjeringe, 2 Øxer, (den ene celtformet), 2 Strigler, 5 Stigbøiler, 8 Bidsler, 39 Hestesko, 3 Syle, 8 Bor, 1 Fil, 5 Fiskekroge, 2 Tærninger af Ben, 1 Hammer, 12 Laase, 17 Nøgler, 3 Nøgleskilte, 6 Hængsler, 2 Jernstænger, den ene en halv Alen lang, 1 Hvæssestaal, 3 Kværnsten, 1 Meissel, 8 Saxe, 24 Hvæssesten, 11 Vævsten, 6 Segler, 1 Huggepipe, 7 Spleishorn og Spleispinde, 31 afskaarne Ben-

og Hjortetakstykker, 45 Beslagstykker af ens Form, 7 Dørklinker, 27 Kramper og Øskener, 9 Kroge og Hager af Jern, 12 Nitnagler, 11 Stabler, 1 Hasp, 1 Lægen, 1 Jernskive, 3 Jerninstrumenter, 3 Glas-krukker, 1 Blystykke med Fremstilling af en Fugl, 1 Metalplade med indgraveret CA, 3 Fragmenter af et poleret Søilestykke, Skaar af Lerkar, Krukker, Pot-ter og Gryder, Rudeglas, Hesteskosøm, Søm og Nag-ler, 3 Mursten og mange Brokker heraf, 78 Flint-flækker, 1 Flintmeissel, 2 Flintstykker, 1 Stenkile, 2 Flintdolkestykker, 8 Flintpilespidser.

Særlig Interesse frembyde de fundne Mønter. De bringe paalidelige Vidnesbyrd om Tidsforholdene. Af danske Mønter er ialt fundet 85; de tilhøre føl-gende Konger. 1 Knud d. 5., 2 Valdemar d. Store, 9 Knud d. 6., 3 Valdemar Seier, 9 Erik Plougpen-ning, 1 Abel, 38 Christopher I og 22 Erik Glipping. 72 ere prægede i Lund, 9 i Roskilde, 2 i Viborg og 2 i Ribe. Desuden fandtes her 2 ubestemmelige Møn-ter, utvivlsomt danske, 1 norsk fra 13. Aarhundrede samt 2 romerske Keisermønter fra Marcus Aurelius og Lucius Verus, altsaa fra Tiden Aar 161—180. Endelig fandtes ved Tørvegravning i Borresø 1832 16 romerske Keisermønter: 3 Trajan, 2 Hadrian, 2 Antoninus Pius, 1 Faustina d. Ældre, 3 Marcus Au-relius, 1 Faustina d. Yngre, 1 Lucius Verus og 3 Commodus, altsaa fra Tiden Aar 98—192.

Af særlig Interesse er den ældste Mønt fra Knud d. 5., og endvidere at der fandtes saamange af Erik Glippings Mønter, skjøndt de samtidige Meddelelser sige, at Indtagelsen og Ødelæggelsen af Borgen skete i Christopher d. Førstes Regeringstid. Der har altsaa en Tid lang efter denne Begivenhed færdedes

Mennesker paa den gamle Slotstomt, muligvis beskæftigede med Nedbrydningsarbejde af Fæstningsværkerne og Bygningerne, efterat Rønne Herred og dermed Borgpladsen var kommet i Fyrst Jaromars og snart efter i Sønnen Witzlafs Eie.

Undersøgelsen af Lilleborg er for selve Hovedborgens Vedkommende kun fuldført indenfor Fæstningsmurens Omraade. Der mangler endnu Halvparten af det sydlige, udvendige Skræntparti og hele det nordlige, hvor en Udgravning sikkert vil bringe en stor Del Nyt frem. Fremdeles mangler den vestlige og østlige Plads udenfor Hovedborgen, hvor Udbygningerne have ligget. Det vilde være ønskeligt, at Rømers Vei tvers over Borgen kunde blive optaget, og Dalsænkningen paa dette Sted bragt tilbage til sin tidligere Dybde. Muligvis vilde man da her paa den sydlige Side støde paa Rester af den gamle Pælebro, som Rømer omtaler.

Den af Rømer gennemgravede Vold Øst for Taarnet burde skaffes tilbage til sin oprindelige Stand ved Tilfyldning med den i Graven foran nedkastede Jord. Endelig vilde det være af Betydning for Stedet, hvis der blev lukket for Rømers Vandrende og andre Afløbsrender, og der kom Tilløb af Vand til Borresøen, saaledes at denne fik, ialfald for en Del, sin tidligere Størrelse tilbage. Det vilde i høi Grad forøge Skjønheden og Interessen for denne prægtige, saa herligt beliggende Borg, hvis atter de høie Skrænter med deres Murlevninger kunde speile sig i Skovsøens stille Vand.

P. Hauberg.